diasporiana.org.ua

Д-р Василь Сімович.

від Василя
24/6 1918.

ПРАКТИЧНА ГРАМАТИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Раштат, 1918.
Видання товариства
„УКРАЇНСЬКИЙ РУХ“.

Із друкарні »Союза визволення України« в рашпатському таборі.

УЧАСНИКАМ

КУРСІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

в таборах полонених Українців:

у ФРАЙШТАДТІ (Австрія), **в ЗАЛЬЦВЕДЕЛІ, у ВЕЦЛЯРІ, в РАШТАТІ та в ГАННОВЕР.-МІНДЕНІ** (всі в Німеччині)

НА СПОМИН

ПРИСВЯЧУЄ ЦЮ КНИЖКУ

Автор.

До читача.

Ця книжка має свою історію.

Зразу менї думало ся подати коротенький нарис української граматики, позбирати всї цїкавіщі явища нашої мови, та, порівнявши їх із росийською граматикою, пустити їх у світ невеличкою книжечкою. З такою думкою я надрукував у 1916. р. „Коротку поуку для коректорів", яка зробила свою прислугу, але—тепер нїде вже її не добудеш.

Одначе з часом плян поширив ся, і з нарису, яким мала бути ця граматика, виросла досить здорова книжка.

Що правда, це ще й тепер не *повна* граматика нашої мови. Та все таки вона містить у собі майже все те, що *наразї* потрібне тим, що хочуть знати, як виглядає українська мова.

Ця граматика *ненаукова.* Не такі часи, щоб можна собі сїсти спокійно, обікласти ся зі всїх боків матеріялами та списувати з них книжку. І де їх набрати, тих матеріялів? Що було в голові, те стягнено на папір. А коли можна було

де дістати яку книжку, щоб на неї покласти ся та списати з неї приклади, то я це зробив. За те, що списав із памняти, не ручу, чи воно списане вірно. Колись буде можна перевірити й переправити...

Та й не така мета цієї книжки, щоби служити для других джерелом виводів, та ще й наукових. Вона—граматика *практична*, має собі за завдання в найкоротшому часі зазнайомити читачів із найважнїщими *законами української мови* та прикласти ті закони до життя, себто використовувати ті закони в мові та на письмі.

Пишучи цю книжку, я мав на увазї всїх тих, що вже хоч трохи познайомлені з граматикою, хоч би й росийською. То так із книжки можуть користати всї, що хоч трохи вчили ся, що скінчили хоч би й найнизчий тип народньої школи в Росії. Я старав ся так доступно розкладати, щоб усї могли книжку зрозуміти. Чи менї це вдало ся, то вже скажуть ті, що перечитувати муть мою граматику.

Але передусїм я мав на оцї наше *вчительство*. Вихованого в росийській школї, познайомленого зі старими методами вчення цього предмету, я хотїв нашого українського вчителя повести цею книжкою на иньчий, новий шлях розуміння цієї гарної, бо *живої*, науки. А щоб це розуміння в ньому самому не зачинило ся, щоб воно ширило ся далї, я укладав цю граматику так, що звертав увагу на спосіб, як би то цього предмету *вчити других*. Досить буде тільки придивити ся до цїлого укладу, до того, як я розяснюю поодинокі явища, щоб упевнити ся, що в мене така була думка.

Не всї части граматики однаково докладно розібрані. Але ж бо й у цих тяжких часах треба дивити ся на те, що для нас *зараз* найважнїще.

А найважнїще для нас то те, щоб ми навчили ся *правильно* (як це розуміти, гляди далї) вживати значків для

звуків, що їх має українська мова, та *форм*, якими вона розпоряджає.

Через те дві перші частини граматики вийшли куди ширшими, ніж третя—наука про речення. Але й тут, хоч правда, коротко зібрано все найважніше, що треба би знати в практиці.

Ще одна причина, чому дві перші частини вийшли більші, ніж третя. Багацько законів, які відносять ся до складні, поміщено в перших частинах, щоб за нами не дуже шукати. І загалом *системи* я не дуже додержував ся, а вміщував поодинокі явища там, де думав, що вони читачеві найшвидче впадуть у вічі (н. пр. ступінювання прикметників при відмінї їх, повстання прислівників при самих прислівниках і т. д.).

Само собою, що в цій книжці грає немалу ролю розяснення граматичних назв, які виведено теж методичним способом так, що тими вказівками може користувати ся і вкраїнський учитель і читач із народа, який цікавить ся українською граматикою.

Щоб читачеві, який учив ся в росийській школі росийської граматики, ще ясніщі стали ріжниці з росийською мовою, щоб він іще ліпше впевнив ся, що українська мова *самостійна*, що має свої *окремі* закони, зовсім не такі, як у росийській мові, граматику уложено так, що легко покласти в думці побіч себе явища в обох мовах і поробити з того відповідні висновки.

Я вважаю, що цей час для науки української мови переходовий, й саме тому вибрав цей шлях. Пізніще цього не буде треба, бо перед нами не будуть уже вічною марою стояти закони росийської граматики, які ми придбали собі тяжкими зусиллями. Тепер же ніяк іще не можуть вилетіти з тямки всї ці „імєнітєльні“, „существітєльні“, „междуметія“, „ятї в корнє“ і т. д.—то так треба було з тим лічити ся.

Наголосів у книжці скрізь я не давав ізза технїчних причин. У друкарнї їх небагато, треба було вдоволяти ся чимнебудь, ставити наголоси хоч там, де вони були конечні. Зрештою для такої мети, з якою писана ця книжка, я вважаю, що це хиба не велика, тим більше, що в нас наголос іще не устаткував ся.

Пускаючи в свїт оцю практичну граматику, я нїчого більш не бажаю, як тільки того, щоб вона прислужила ся доброму дїлу, щоб із неї читачі набрали ся поваги до рідної мови, щоб, пізнавши її закони, впевнили ся в тому, що вона й гарна, й багата й формами, й словами, й що вона має такі завдатки розвитку, що нею вискажеш усї найглибші думки й найтоньчі почування!

Рашпат, у липнї 1917. р.

Д-р Василь Сїмович.

У В І Д.

1. ЩО ТАКЕ ГРАМАТИКА Й ЯК ЇЇ РОЗУМІТИ.

Граматика—слово грецьке. Колись воно значило стільки, що тепер наша азбука. Отже в нас ще й досї звуть *грамотою*—штуку писати та читати, *граматка*—це буквар, *грамотний*—це такий чоловік, що вміє читати та писати. Ми все ще балакаємо про неграмотних, поганенько грамотних та добре грамотних. У цих словах усе ще містить ся давне значіння слова: „граматика".

Тепер під граматикою розуміють *збір законів*, які є в якійсь мові. Мова річ жива, а все, що живе, має свої закони, по яким живе. Так, як сама природа. Ці закони пізнаєть ся по *явищам*. І мова, як кожна природна річ, має свої *явища*. Ті явища одні на другі впливають, одно явище друге витискає, щоб собі заняти місце в мові, то через те й закони мови зміняють ся, а разом із тим зміняєть ся й мова.

Мов на світї багато. Одні живуть та розвивають ся, другі гинуть, розвинуши ся, третї завмирають, що не встигли ще й розвинути ся. Це так цїлком, як у природї: одно живе, друге гине старим, третє пропадає, не дійшовши до свойого розвитку.

Звичайно подїляємо

мови на **живі** й **мертві.**

Живі, то такі мови, що ними люди балакають, *мертві*—знов такі, що ними люди колись балакали, писали ними книжки—але з часом перестали балакати, то так вони й

замерли. До мертвих мов належать: *єврейська* (не зміщувати з *жидівською*, живою мовою, якою балакає жидівський нарід), *латинська*, *грецька*, *церковно-словянська*.

Щоб знати ці мови, треба їх вивчити з книжок, у яких зібрані закони цих мов.

Колись людство думало, що тільки той розумний, хто знає мертві мови. От і через те скрізь по школах тільки ці мови були в пошані, а на живі мови нїхто не звертав уваги. Але що мертвою мовою нїхто вже не балакав, то щоб її вивчити, треба було всї її закони, цїлу її граматику, вбити собі в *голову*, витвердити її досконально, словом: треба було *вивчити її на памнять*.

От із цього то й вийшов погляд,—навіть і тоді, як уже живі мови почали панувати—що граматика має за мету витверджувати на памнять усе те, що в нїй зложене.

Через те граматика в школї стала *найгидкїщим предметом науки*, всї її бояли ся як вогню й ненавиділи як щось осоружне та дике.

І цьому нема чого дивувати ся. Людський ум насильства не терпить, а заставляти витверджувати граматичні правила на памнять—це насильство. А ось таке насильство сповнювала в нас школа не тільки в науцї граматики мертвих мов, але й *живої*, та тільки правда—*чужої для нас*. Московський уряд сказав собі, що ми, Українцї, такі ж Руські, як Москалї, й насильно завів московську мову до наших шкіл.

Ураз із цїєю мовою прийшла й граматика цїєї мови. З граматикою ж росийської мови прийшло *нове насильство* —стара система науки: наших дїтий приневолювали вичувати закони *московської граматики на памнять* на те хиба, щоби зогидити дитинї раз на все цю науку; приневолювали витверджувати „НАРѢЧІЯ“ та „Ъ въ корнѣ“, і то частенько на те тільки—головно на селї—щоб, коли прийдеть ся селянинові написати щонебудь, написати цїлком не так, як приписано!

От і через те граматика вважала ся в нас і все ще вважаєть ся зненавидженою наукою, от і через те в нас так мало добре грамотних. Правда—є ще й инші причини, але ця причина чи не найважнїща.

Та коли до чужої, хоч і живої, мови можна б іще сяк-так прикласти правило: „заучуй на памнять граматику“ (тепер зовсїм не так уже учать чужих мов, не з граматики вчать, а просто практикою, балакаючи відразу чужою мовою)—то до граматики

РІДНОЇ МОВИ

прикладати це правило, значить: *грішити*.

Не можна забувати, що кожний із нас рідну мову знав сяк-так із дому, розмовляв нею дитиною, чув на вулиці, на селї, та що тільки призабував її в чужій школї та через иньчі причини, от хоч би через салдаччину. *Учити ся на памнять* того, що вже *знаєш*—шкода часу, та ще й до того—це дурниця!

2. ЯК ЖЕ ТОДІ РОЗУМІТИ НАУКУ ГРАМАТИКИ.

А так, що граматика нїчого *не приписує*, вона самовільно нїчого *не творить, не укладає* сама, а тільки збирає все те, що в мові є, сортує, розбирає, звідкіля що взяло ся та куди належить—словом: із усього цього матеріялу, що в мові є, *складає закони* й більш *нїчого!*

Цей увесь матеріял, який граматика розбірає, у *нас самих* є, тільки що ми ним *несвідомо* користуємо ся, вживаємо його так, як нам наше *чуття* каже. А граматика на те, щоб дати нам *свідомість*, чому ми кажемо так, а не инакше (що „я бою ся чоловіка, а не „чоловікові“, що я „придивляю ся чоловікові“, а не „чоловіка“), чому ми тодї вживаємо того слова, а другий раз иньчого (що на кравця кажемо кравець, а на його жінку: кравчиха, вчитель—великий, а вчителька—велика), чому ми вживаємо тодї такої форми, а иньчим разом инакшої, словом—*граматика освідомлює з законами мови* так, як фізика з законами природи, географія з законами творення землї і т. д.

Ми бачимо блискавку, чуємо грім, а що воно таке, то це вияснює фізика. Таксамо ми вживаємо слів: *камінь, камінець, камінчик, камінище, камінюка, де* треба й *як* треба, але аж граматика вияснює й освідомлює нас із тим, чому ми так кажемо, а не инакше. І як нам треба світла в тому, чому блискає, чому горить—так само треба нам знати, чому ми так говоримо, а не инакше, через те нам

треба *знати граматику*. Але ж як нїкому не впаде в думку вчити ся на памнять, чому дощ падає, чого блискає,— *так нехай нїкому й не думають ся вчити ся грамапики на памнять!*

Іще одно завдання має граматика крім того, що вона освідомлює нас із законами мови.

На світї немає двох людий, щоб однаково балакали: кожний має все щось таке в собі, що його мова відрізняє його від другого. Але ж усе таки люди, що живуть у якомусь селї, чи містї, меньш-більш однаково балакають, ужывають тих самих слів і по тому, як вони говорять, і по словах їх, зараз пізнаєш, звідкіля вони. Кожне село, кожне місто має свою *говірку*, то так мова народу дїлить ся на багацько говірок.

Одна говірка, яка ще найбільш зрозуміла для всїх, стає з часом *мовою письма*.

Як хто хоче написати яку книжку й забажає, щоб усї в народї його зрозуміли, то він уже кидає говірку свого села й береть ся писати цїєю говіркою, що найбільш зрозуміла для всїх. Таким чином витворюєть ся *письменницька мова*, що також собі говірка, але ж що вона ввійшла до письменства, що нею пишуть книжки, та далї що нею вчать по школах, що вживають її по урядах, а найважнїще, що вона для всїх зрозуміла—то й вона стає *спільною мовою цїлого народа*.

Але ж у цїй спільній мові *є свої* закони, що нераз відрізняють її потрохи від усїх иньчих говірок. То на те вже є *граматика* письменницької мови, щоб *контролювати*, чи те, що я скажу, буде для всїх у народї зрозуміле, чи нї, чи те, що я напишу, розберуть усї так, як я хотїв сказати. От задля того треба знати граматику, щоб сконтролювати, чи те, що я скажу, чи напишу, буде по *письменницьки*, або, як то кажуть, *правильно, чи нї!*

Розуміють ся, що *всї* люди балакають *правильно*. Кожне слово в народї, кожна форма—усе *правильне*. В кожному селї, в кожному містї правильно балакають, але тільки для *того села, чи міста*. І салдат, що вийде з війська, теж правильно балакає по салдацьки, для себе. *Кожний для себе балакає—правильно*. І задля того можна й скласти граматику кожного села, чи міста, можна найти закони (хоч як

не тяжко!) в салдацькому жарґонї. Тільки ж це непотрібне. Усюди потрібне *єднання*, потрібне воно й тут.

Тому то як ми щонебудь творимо *на письмі*, то вживаємо такої мови, щоб була нам усїм спільна, вживаємо *письменницької* говірки, письменницької мови. *Вона одна тодї являєть ся правильною, а всї иньчі говірки вже нїбито неправильні.*

А щоб розібрати ся, що „*правильно*", а що „*неправильно*", то на те є граматика письменницької мови. Вона розбірає, котрих форм уживати, а котрих нї, як вимовляти яке слово, як його написати, як складати слова до купи, щоб усїм було зрозуміло, вона розсїває всї сумнїви, чи що по лїтературному, чи нї.

А ця граматика—це граматика письменницької мови на Українї.

3. ЩО ТАКЕ УКРАЇНСЬКА ПИСЬМЕННИЦЬКА МОВА.

Українська мова—славянська. Вона посестра сербсько-хорватській, болгарській, словінській, руській (московській), польській, білоруській, чеській та словацькій. Звичайно залїчують її до *східної* ґрупи славянських мов, до якої належить іще руська та білоруська. Але ж сюди належить вона тільки подібністю *форм* (відміною); *звуковими своїми законами* вона наближаєть ся до південнославянських мов, до сербської та болгарської.

А тому, що всї славянські мови знають *відміну*, то й українська мова враз із усїма славянськими мовами (тай романськими, як ось: італїйською, французькою і т. д., і ґерманськими: нїмецькою, анґлїйською, шведською, данською і т д.) належить до т. зв. *відмінних мов*[1]) у світї.

Як усї мови, має й українська свою письменницьку мову й говірки.

Великий простір заселений українським народом і, здавало ся б, багацько в українській мові говірок. Звичайно, говірки є, але як на такий великий простір, то їх розмірно мало. Із тих говірок вирізнюєть ся мова угорських Україн-

[1]) Є ще такі мови, як ось фінська, татарська, японська, які відміни не знають, а ось китайська мова—це знов иньчий рід мови.

ців, деякі галицькі й буковинські говірки (Гуцули, Лемки, Бойки), мова Полїщуків і мешканців північної Чернїгівщини. А так у цїлому ще трошечки своєю мовою вирізняють ся хиба що західноукраїнські говірки (галицькі, західно-волинські, західно-подільські). З рештою ж одна говірка поволеньки, непомітно переходить у другу. Через те й не дивно, що *українська письменницька мова зрозуміла скрізь на цїлому просторі України.*

Українська письменницька мова розвинула ся з *наддніпрянських говірок.* Це мова Київщини, Полтавщини та південної Чернїгівщини.

На це склало ся багацько причин. Ми назвемо найважнїщі.

Наддніпрянщина—це серце України. Там же лежить Київ, що все був осередком українських духових інтересів. Цей наш край на протягу цїлої нашої історії був видовищем великих подій, сюди *переходило* в ріжні часи багато наших людий. Візьміть тільки еміґрацію Подоляків на Слобожанщину в XVII. ст., і вона йшла наддніпрянською країною. А цї всї перегони людий із лївого боку Днїпра на правий у часах „Руїни"? А цї всї пересування влади гетьманів із лївого боку Днїпра на правий? Усе це мусїло відбити ся на мові й на її розвитку. Одні люди до других прислухували ся, одні від других слова переймали так, що поволеньки ріжниці в говірках вирівнювали ся, і з часом і ті люди, що тільки переходом побували над Днїпром, і ті, що лишали ся, балакали вже меньш-більш однаково.

Наддніпрянські говірки найбільш *одностайні* щодо свойого складу; вони дуже зрозумілі для людий із иньчих сторін України, виявляють найбільшу зі всїх говірок скількість слів, у мові Наддніпрянців багато гарних образів, до того народ балакає там немов співаючи, має багацько гарних пісень, і їх більше, нїж у иньчих наших людий, і т. д.

Але найважнїще, чому наддніпрянські говори стали основою нашої письменницької мови, то це те, що звідтіля *пішло наше нове письменство.*

Хто як не Полтавець *Котляревський* почав у нас першим писати народньою мовою? І всї письменники до *Шевченка* теж Наддніпрянці. Рямки нашої письменницької мови з чисто народньої на мову інтелїґенції розширили Борзе-

нець *Куліш* і Полтавець *Старицький*. Найкраща щодо складу слів мова в Киянки *Марка Вовчка* та Полтавця *Панаса Мирного*—словом, усї найкращі письменники, яким доводило ся *творити* письменство,—або родом *ізнад Днїпра*, або жили *понад Днїпром*.

Але ж наше життя так складало ся, що Наддніпрянщинї самій не судило ся довести до краю розвитку нашої письменницької мови. Варварська заборона українського письменства в Росії, царським указом із 1876 р., перенесла наше письменство до Австрії. Тут була змога витворити ся нашому цїлому національно-полїтичному життю, а задля того знов треба було розширювати рямки письменницької мови.

Тому що між обома частинами України прокинено непрохідну колоду указом із 1876 р., австрийські Українцї мусїли частенько обмежувати ся на своїх власних говірках, мусїли на основі своїх говірок творити те, чого від них вимагало життя. Таким чином вони витворили наукову мову, поукладали підручники для українських шкіл—а все на основі своїх галицьких говірок. Коли ж на росийській Україні повстала знов змога розвивати письменницьку мову (1905. р.), то наддніпрянська мова почала вже збагачувати ся надбаннями австрийських Українців, головно Галичан.

Правда, не все без розбору, що придбали Галичани, ввійшло в склад письменницької мови. Як не як, а галицька письменницька мова витворила ся ще й із великою підпомогою чужих мов, передусїм із підмогою польських слів, головно польської складнї. Ось тому те, що різало вуха наддніпрянських письменників, вони відкидали, та ще й відкидали питомі галицькі форми, які над Днїпром давно повимирали, а тільки ще зберегли ся в Галичинї.

Алеж усе таки багацько з того, що придбали австрийські Українцї, ввійшло до письменницької мови, головно з наукового письменства.

4. ЯКА ЦЕ ГРАМАТИКА.

То так наша українська письменницька мова—це мова Наддніпровя, та тільки збагачена придбаннями західної України, головно що до наукових слів та висловів.

Тай і ця граматика, що її даємо в руки Громадї, в своїй основі **граматика мови** наддніпрянської України, але ж тої мови, що меньш-більш устаткувала ся вже *в творах наших письменників.*

Але що давнїщими часами, доки ще не було в мові такого єднання, як оце тепер, майже кожний письменник писав так, як чув од народа своєї околиці—то в письменство повходило багацько таких граматичних творів (форм), що для загалу Українців незрозумілі, й теперішня письменницька мова їх уже не знає. То щоб улегчити читачеві читання творів давнїщих письменників,—передусїм давнїщих західно-українських письменників—ми поміщували такі форми в долинї, під текстом, із тим, що їх уживати в письменницькій мові—*не треба*, але щоб їх розуміти, як їх де у книжцї вичитаєш. При тому ми по змозї зазначували, в котрих околицях, у яких письменників такі твори (форми) подибують ся.

Самі ж граматичні вислови, граматичні назви—ми здебільшого взяли зі шкільних граматик австрийської України, а власне з граматики професора української мови на черновецькім університетї, д-ра *Степана Смаль-Стоцького*, раз тому, що вони дуже гарні й легко дають ся навіть малограмотній людинї, а крім того ще й тому, що вони майже всї прийняли ся по граматиках і на росийській Україні.

Яких назв іще не було, а треба було їх придумати, то ми це зробили.

5. ЯКИЙ ПРАВОПИС У ГРАМАТИЦІ.

Що до правопису, то в нас є деякі, хоч і незначні, ріжницї в книжках, що виходять на австрийській і росийській Україні. Придуманий письменником Кулїшем,—з того й назва *„кулїшівка"*—наш правопис, задля політичного розрізу між нами, розвивав ся та удосконалював ся по обох боках кордону трохи *инакше*, то й через те виникли деякі дрібненькі ріжницї. Ці ріжницї зазначені теж у замітках під текстом.

Правопис річ неважна, він повинен бути як найлегчий. Але ж *не може* так бути, щоб *кожний писав* собі, як йому завгодно, по вподобі. Як усюди, так і в такій дрібницї, як

правопис, мусить бути *дисциплїна*, мусить бути хтось такий, що його голосу повинні всї слухати.

А що це річ *науки*, який правопис для мови найкращий, то тут одинокий, хто має слово, то тільки *вчені люди*, які цїєю справою займають ся. Наші вчені, згуртовані по українських наукових товариствах, у „Науковому Товаристві ім. Шевченка“ у Львові і в „Українському Науковому Товаристві“ в Київі, подали найголовнїщі правила задля нашого правопису, тих правил самі придержують ся у своїх виданнях, то й ми в цїй граматицї додержуємо ся в основі правопису наших наукових товариств.

Деякі відміни в правописї подибують ся ще в київських виданнях (пор. Словар української мови Грінченка), тай у шкільному галицькому правописї. На них у граматицї в замітках теж звернено увагу.

6. ЧИ З ГРАМАТИКИ МОЖНА НАВЧИТИ СЯ МОВИ.

Виходячи з того, що ми сказали про завдання граматики, що вона, мовляв, тільки з законами мови освідомлює та контролює, що по письменницьки, а що нї—можна сміло сказати, що зі *самої граматики нїхто нїколи ще мови не навчив ся* й *не навчить ся*.

Бо ж, щоб мову знати, треба передусїм знати дуже *багацько слів*, треба знати, як і коли якого слова вжити, як і коли сполучити одно слово з другим (фрази), треба розбирати ся в тонкостях мови, в образах, а цьому граматика, та ще така, як ця, не може присвячувати багацько місця.

Творцї народнїх пісень, головно народнїх дум, люди нераз дуже вчені, але граматики народньої мови не вчили ся; тимчасом мова народнїх історичних дум для нас може все бути зразком. Не вчили ся української граматики нї *Шевченко*, нї *Шашкевич*, нї *Федькович*, не знала граматики *Марко Вовчок*, не заучували її *Панас Мирний*, *Кобів*, *Руданський*, *Тесленко*, *Проскурівна*, не терпів шкільної граматики *Франко*. А великий знавець народньої мови, *Іван Нечуй-Левицький*, дуже гарний письменник—але у справах граматики набалакав такого, що стає за нього сором (читайте його „Криве дзеркало української мови“). З другого боку добрі знавцї граматичної справи дуже частень-

ко балакають та пишуть такою мовою, що мало хто їх розбере (Верхратський).

І *Куліш*, і *Старицький*, і *Грінченко*, і *Самійленко*, і *Леся Українка* не докінчували „курсу“, і *Конисько*му було до цієї справи нїколи. І багато-багато гарних і добрих письменників, мова яких дуже гарна, граматики по книжці не проходили, хоч дуже гарно писали, і з їх творів приходило ся витягати закони для граматики. Для них граматикою було *вухо*, та ще *почуття*, що те, що вони писали, й як балакали, *правильно* по українському. Через те то вони, зі зростом українського життя, *самі* творили багацько слів та висловів на основі скарбу народньої мови, і творили так, що й не пізнати, чи народ тут творець, чи письменник.

Виходило б, що граматики вчити ся не треба, коли так?

Нї, вчити ся треба, та не можна вимагати від цієї науки більш того, що вона дає, й яке її завдання.

7. ЯК ЖЕ ЙОГО НАВЧИТИ СЯ ПО УКРАЇНСЬКИ.

Не граматика вчить мови, а *живе слово*. Тому то, хто хоче добре знати українську мову, той повинен *багато балакати* по українськи та *читати українські книжки*.

Через те, що наша письменницька мова в своїй основі *народня*, то нам треба прислухати ся до народа, як *він* балакає. Але що чоловіки, головно молодші, вештають ся по всїм усюдам, служать у війську, мають звязки з городом, то їх мова не дуже чиста. То так куди краще прислухати ся до старих *дїдусїв*, і то *неграмотних*, та до жінок, головно до наших сїльських *бабусь*, які не мали нагоди своєї гарної мови зіпсувати собі.

Слова та фрази, які вчуєш, треба переймати, й собі так балакати та писати—не спускаючи з ока законів письменницької мови, які подає граматика. Не треба забувати, що тим робить ся нашій справі велику прислугу, бо мова таким чином *збагачує ся* й від *народа не відбігає*. Треба тямити, що чим більше народнїх *слів* та *фраз* занесемо ми в письменство, тим більше ми письменницьку мову збагатимо тай зробимо її живіщою, свіжіщою, барвнїщою, а тим самим іще принаднїщою!

Хто не має змоги прислухати ся до мови села, хай читає етнографічні матеріяли: збірки народніх пісень, байок, казок, оповідань і т. д. Етнографічних збірників у нас багато. Усюди дістанете їх по бібліотеках. Саме „Наукове Товариство ім. Шевченка“ у Львові видало їх до 40 великих томів, а иньчих видань ми й не рахуємо.

Народня словесність—це невичерпаний скарб, із якого кожний може вивчити ся мови, а що найголовнїще: *зрозуміти духа її*, набрати ся *чуття*, яке в практиці являєть ся найкращою граматикою для кожної людини!

Крім того треба читати твори *гарного українського письменства*. Правда, не в усїх письменників однаково добра мова, що варто її переймати. Ось деякі новіщі письменники, нераз і дуже талановиті (Винниченко), не дуже дбають про свою мову. Так само не все чиста мова в галицьких давнїщих письменників (Могильницький, Головацький, Устіянович).

І в давнїщих наддніпрянських письменників треба вміти відрізняти зерно від полови. Треба відкидати церковні слова *Квітки*, деякі російські слова *Котляревського*. Але ж у цїлому можна сказати, що всї письменники до *Шевченка* й його наслїдувачі мають мову зразкову, й що до слів, і що до складу слів у реченнї так, що загалом вони роблять велику прислугу тому, що хоче добре знати українську *народню* мову.

Із письменників-*шістьдесятників* звернемо увагу на *Кулїша*, який виявив у своїх творах величезне багатство вислову та збагатив наше письменство новими (подуманими) словами. Крім того його мова, головно в віршах, має в собі те, що вчені називають музикою слова. Він прислухаєть ся до всїх відтїнків у мові та стараєть ся передати їх усї на письмі. Він усе знає, якої саме мови для якого твору треба: що в народніх малюнках треба більш зближати ся до народа, в вищих творах треба вищої мови (в перекладах із европейських письменників), але не кидаючи народнього грунту. Кулїш—велике джерело пізнання української мови й довго ще ним лишить ся.

Меньш-більш таке саме значіння має сїмдесятник *Старицький*, якому також доводило ся проломлювати перші льоди і з народньої української мови робити мову *інтелї-*

генції. Його вірші та віршеві драми сильно поширюють знання української мови. Те саме треба сказати й про *Кониського* (повісти й оповідання, та наукові твори: життєпис Шевченка), а з новіших про *Кримського*. Всі вони повитворювали в дусі народньої мови багато слів для інтеліґенції, й ці слова живуть у письменстві нарівні з народніми.

Мистець народнього вислову—це *Марко Вовчок*. У цієї письменниці не тільки поодинокі слова гарні, не тільки те, як вона слова складає до слів, але передусім спосіб, як вона укладає речення. Вони в неї виходять просто зразковими. Це саме можна сказати про *Стороженка*, про *Куліша*, драматурга *Кропивницького*, *Руданського* (головно переклад Іліяди), *Нїщинського* (переклад Одисеї), та *Мирного*, найліпшого щодо мови сучасного українського письменника. Із нових—народнім складом визначують ся твори *Сулими*, *Проскурівної* та *Тесленка*, хоч у цих сучасних письменників проскакують сям та там російські слова, що встигли вже дібрати ся до народа Лївобережжя.

Незвичайно гарний склад слів у повістях *Федьковича*. Тільки ж треба додивляти ся до говірки, якою пише цей письменник. Але вказівки до неї дає в замітках ця граматика.

Гарна мова в таких письменників, як: *Глібів*, *Марковича*, *Щоголїв*, *Мордовець*, *Нечуй-Левицький*, *Грінченко*; а коли в цих двох останніх сям та там появляють ся нарічеві форми (київські, слобожанські)—то їх небагато. За те який у них багатий скарб слів, як гарно вони складають слова в речення!

Нові письменники: *Франко*, *Маковей*, *Щурат* (головно вірші всїх їх), *Самійленко*, *Леся Українка*, *Грабовський*, *Коцюбинський*, *Вороний*, і ці новіші: *Чернявський*, *Модест Левицький*, *Черкасенко*, *Єфремов*, *Сріблянський* (*Шаповал*), *Чупринка*, *Олесь*—усї вони пишуть гарною письменницькою мовою, яка для нас усїх зрозуміла й може являти ся зразковою.

Новіші галицькі письменники: Стефаник, Мартович, Яцків, Лепкий, Пачовський, Карманський—усї вони пишуть досить гарною письменницькою мовою, та тільки деякі з них усе ще не покидають форм, які виробила собі галицька *інтеліґенція* в Галичинї, й тим занечищують свою

мову й роблять її мало доступною для наддніпрянських читачів.

А так нераз письменник дуже гарний, та мова його нїчим незамітна, сказати б середня (*Тобілевич, Чайківський, Кобринська, Бордуляк*), навіть бідна й не зовсїм чиста (*Кобилянська*), а то й тяжка (*Леонтович, Ковалів, Кравченко, Стешенко*).

Однак усього цього мало: треба ще читати українські *журнали*, українську *наукову літературу*, стежити за *новими* придбаннями, що їх уносять у письменство *нові* письменники, зрівнювати їх зі старими, і, якщо нові слова не ріжуть вуха, приймати їх за свої.

Тільки ж що до *газет* треба замітити, що в них пишуть люди, *не все добре знайомі з українською письменницькою мовою*, та й ще ґазетна робота така, що не все є час призадумати ся над тим, як що сказати, то й часописна мова *не все буває зразкова*.

Тут уже граматика що до форм і будови речень, а передівсїм гарний *словар* (от хоч би *Грінченка*) що до *слів* та *фраз* зробить добру прислугу. Граматика контролювати ме форми, словар—слова та фрази.

Тільки ж учити ся мови зі *словарів*, як це робила колись наша інтелїґентна молодїж у 90. роках XIX. ст.—це дурниця. Назверх така мова, вивчена зі словаря, буде українська—слова будуть українські, дух мови буде—чужий!

Розуміють ся, що рідну мову найкраще можна вивчити в *рідній школї*, якщо в нїй усї шкільні предмети проходять рідною мовою, якщо вчителї знають добре мову, та ще до того в нїй гарні шкільні *підручники* [1]), зложені *доброю* мовою.

[1]) Шкільні підручники мають велике значіння, бо ж вичитані в підручниках слова, чи фрази вбивають ся легко в голову, й як прийдеть ся потому щонебудь говорити, чи писати, ці слова, чи фрази самі мимоволї приходять.

Через те як шкільні підручники укладають ся похапцем, як укладчики їх не дивлять ся на чистоту мови, то вже цїлі поколїння на тому терплять.

Ми це говоримо тому, що може кому впало б на думку вчити ся мови зі шкільних галицьких підручників. Всї вони майже складали ся похапцем, часто тому, що їх нараз конче було треба, автори їх не все знали як слїд українську (народню) мову, через те й мова в них не

Але ж про те поки що нема що балакати, бо досї рідної школи в нас не було. То так лишаєть ся для нас одна порада: *живе слово*, чи в устах того, що добре балакає, чи замкнене в книжку тим, хто добре ним володіє!

8. РОЗКЛАД МАТЕРІЯЛУ В ЦЇЙ ГРАМАТИЦІ.

Матеріял у цїй граматиці розложено на три части, на

1. звуки,
2. слова й
3. речення.

Перша частина обіймає найважнїщі звукові та правописні закони, себ-то те, які є звуки в українськії мові, які зміни в них добачуєть ся (**звучня**), й як це все зазначуєть ся *на письмі* (**правопис**).

Друга частина займаєть ся словами, як вони творять ся (**словотвір**), а далї характеристичними прикметами слів, *відміною* (якщо вони відміняють ся), або значінням їх для других слів (невідмінні части мови).

Третя частина говорить про речення: про його части, про роди речень, про значіння слів у реченнї, про лад слів у реченнї, подає закони перепинання, словом—обіймає **складню**.

Крім того на початку граматики, як увід до неї, додано **вступні уваги**, щоб читач зазнайомив ся з основними граматичними тямками та назвами.

· ◆ ·

все чиста, передусїм що до складнї. Цї підручники дуже винні в тому, що українська інтелїґенція Австрії витворила собі немов окрему мову, що її колись Кримський охрестив «львівським жаргоном». Крім того в них подають ся наголоси, частенько цїлком не такі, як у Наддніпрянщинї. Через те зі шкільних галицьких підручників мови не вивчиш. Одні тільки українські читанки Крушельницького тай підручники до науки українського письменства Ол. Барвінського—щодо мови гарні.

Вступні уваги.

І. РЕЧЕННЯ.

Речення. 1.

Людина балакає реченнями.

Кожна думка, що її скажемо (по старому: в и р е ч е м о, бо „казати“ по староукраїньски: р е к т и) словами або напишемо—це є речення.

Присудок. 2.

Речення складаєть ся зі слів. Нераз досить о д н о г о слова, щоб було вже речення. От, як скажемо:

Горить! Лишенько! Господи!

то це такі самі речення, як коли б ми сказали:

Зайняла ся хата. Біда буде! Нехай нас Господь рятує!

Не всї слова в реченнї мають однакове значіння, не всї вони однаково важні. Передусїм у кожному реченнї м у с и т ь б у т и таке слово, що видає немов п р и с у д про те, що дїєть ся, який хто, що з ким робить ся. Це **присудок.**

Це так, як у судї. Про того, що його позивають, суддя видає п р и с у д, чи винен він, чи нї, себ-то: який це чоловік, що він робив, що з ним було, що він допустив ся вчинку, за який його позивають. Так воно і в реченнї—все мусить бути присудок. От як у реченнях: *Зайняла ся хата,*

Нехай Господь рятує слова: *зайняла ся, нехай рятує*— присудки, бо вони видають присуд, що сталося з хатою, що Господь може зробити.

Без присудка речення бути не може.

3. Підмет. Та крім присудка буває в реченні також таке важне слово, що про нього йде річ, слово, що про нього присуд виголошуєть ся, що отже воно немов підкинене присудові (по староукраїньски підмечене—від слова: метати=кидати). Це—**підмет.**

У реченні: *Зайняла ся хата*—підкинене присудові слово *хата*—от воно й підмет.

Легко переконати ся з речень: *Нехай Бог рятує, Зайняла ся хата*, що за підметом питають питаннями: **хто?** (як це—щось живе) або **що?** (як неживе), і по тому легко його пізнати в реченні.

4. Речення безпідметові. Та як без присудка речення не може бути, то без підмета воно в нашій мові може обійти ся. Як скажемо:

Горить! Блискає! На світ благословить ся!—то це все речення, бо думка є, але ж підметів у цих реченнях немає. Це речення **безпідметові.**

Присудок та підмет творять докупи головні части речення.

5. Головні й додаткові части речення. Усї иньчі слова, що находять ся в реченні, звуть ся коротко: додаткові части. Ось у реченні:

Українська дївчина радо все співає пісні—слова: *українська, радо, все, пісні*—додаткові части речення, бо без них речення може бути (н. пр. *Дівчина співає*), а вони тільки додані на те, щоб іще лїпше знати про дївчину, яка саме вона, коли співає, як співає, та що співає.

II. СЛОВА.

Речення складають ся зі слів. Кожне слово в реченнї має своє значіння, але й само про себе воно щонебудь визначає. Слова подають: хоч назву предмету (стіл), хоч прикмету його (чорний), хоч число (перший), злучують слова до себе (стіл і лавка) і т. д.

Всї ці слова, яких ми вживаємо в мові, так і творять докупи мову людини, а як їх зокрема розбіраємо, то лічимо ся з ними як із частинами мови. Вони так і звуть ся в граматиці: **части мови.** **Части мови. 6.**

Таких частий мови, таких ріжних слів по тому, що вони визначають, в українській мові девять. Ось вони:

1) Слово, що подає назву, імня предмету, особи, звірини або речі, яку ми бачимо, або тільки вявляємо собі—це **іменик,** н. пр.: *стіл, Василь, кінь, честь*...

2) Слово, що подає прикмету предмету, особи, звірини, речі, що її бачимо, або тільки вявляємо собі, каже, яке що є—це **прикметник,** н. пр.: *білий* (стіл), *добрий* (Василь), *високий* (кінь), *гнучка* (честь)...

3) Слово, що його можна покласти за іменик, замість іменика, себто замість предмету, особи, речі, й т. д.—це **заіменик,** н. пр.: *він* (замість: стіл, Василь), *ти* (як ми до особи, що їй на імня Василь, балакаємо) і т. д.

4) Слово, що подає число предметів, осіб, речий і т. д.—це **числівник,** н. пр.: *пять* (столів), *девять* (волів), *девятеро* (дїтий), *другий* (рік—як рахувати, скільки пройшло).

Ці чотири части мови звуть ся докупи ще й іменами—бо ж вони подають імена, назви предметів, називають по імню їх прикмети, стоять замість справжньої назви та подають число названих предметів.

5) Слово, яке каже, що хтось дїє, робить, або що з кимось робить ся, дїється ся,—називаєть ся **дїєслово,** н. пр.: (я) *гуляю*, (він) *стоїть*, (ми) *ходимо*, (вони) *сплять*...

Коротше дїєслово зветь ся просто **слово.**

6) Слово, яке стоїть при якомунебудь імнї (при іменику, прикметнику й т. д.)—називаєть ся **приіменик,** н. пр.: *коло* стану (став—іменик, „коло“ стоїть при іменику), один *за* другим (другий—це імня числове, числівник, „за“ стоїть при імню) і т. д.

7) Слово, яке стоїть при такому слові, яке каже, що дїєть ся з кимось (дїєслово), або при такому, яке каже, який хто є (прикметник)—це **прислівник,** н. пр.: Петро дуже кричить („кричить“—це слово, дїєслово, й „дуже“ стоїть при „слові“).

8) Слово, яке злучує два слова докупи або й два речення—це **злучник,** н. пр.: він *і* я (слово „і“ злучує два слова: слово „він“ і слово „я“).

9) Слова, якими викликуємо, коли з нами щось існечевля станеть ся, коли нам боляче, як весело або смутно стане на серці, або якими наслїдуємо вигуки та звуки, що довкола нас роздають ся—це **виклики,** н. пр.: *ох, лишенько, шубовсть, пугу* і т. д.

III. СКЛАДИ, ЗВУКИ, НАГОЛОС.

7. Склади. Як речення складаєть ся зі слів, так слова складають ся зі **складів.**

Скілько разів порушимо приладами мовними (чи ротом, чи язиком, чи зубами, чи губами), стілько складів творимо. Через те бувають слова односкладові, н. пр.: *раз*, двоскладові, н. пр.: *ма-ти*, трискладові, н. пр.: *го-ди-на*, чотироскладові, н. пр.: *го-во-ри-ти*, і т. д.

8. Звуки. У кожному складї буває один, два або й три **звуки.** У слові *три* ось такі звуки: **т, р, и;** у слові *склади:* **с, к, л, а, д, и;** у слові *Україна:* **у, к, р, а, ї, н, а;** у слові, *беріг:* **б, е, р, і, г.**

Вимовляючи ці слова складами, легко пізнати, що там тільки може бути склад, де є такі звуки, як: **а, е, і, о, у,**—які називають ся **голосівками.**

Всї иньчі звуки—**шелестівки**—без голосівок в українській мові не можуть творити складів. Попробуйте сказати: **тр, скл, кри, брг**—побачите, що не то складів не буде, а й слів нїяких із того **не** вийде.

9. Відчинений і зачинений склад. Що до того, чи на кінцї складу голосівка, чи він кінчить ся шелестівкою, поділяємо склади на **відчинені й зачинені.**

У словах: *ма-ти, се-ло, но-га* всї склади відчинені, бо кінчать ся голосівками; у словах: *раз, сїл, ніг, мер-цїв, крик-нув*—усї склади зачинені, бо кінчать ся шелестівками. У слові *бе-ріг* перший склад відчинений, другий зачинений.

10. Наголос. Не всї склади в якомусь слові вимовляємо з однаковою силою голосу. У слові *мати* на склад ма- кладемо більше голосу, нїж на склад -ти,

ми той склад наголошуємо, отже склад ма- наголошений, склад -ти ненаголошений.

То так кожне слово має свій **наголос** (вимову складу з більшою силою голосу).

Нераз наголос відріжняє слова від себе, н. пр.: *дорóга, —дорогá, мукá—мýка, селá—сéла.*

Через те, що слово само про себе не має значіння, а набірає його аж тоді, коли вискажемо його в реченні, то ми звичайно наголосів на письмі не зазначуємо. Якщо вже конче хочемо дати знати читачеві, що ми маємо на думці те, а не иньче слово, що це слово має таке, а не иньче значіння, то ставимо над словом чертинку (ˈ), себто зазначуємо, що наголос паде на цей саме склад, а не на иньчий (порів. у горі слова: дорогá—дорóга).

Зі слів: селá—сéла пізнати, що наголос у нашій мові не все паде на той самий склад, а що рухається, з одного складу перерухуєть ся на другий. Через те кажемо, що в нас наголос **рухомий** [1]), себто що може падати на якийнебудь склад у слові.

Склади лїчать ся звичайно від кінця слова. То так кажемо: наголос паде на останнїй склад у слові *тепéр*, на другий від кінця у слові *мáти*, на третїй у слові *Гóсподи*, на четвертий у слові *сúротами*, на пятий у слові *жáйворонкові* й т. д.

IV. ЯК ПОВСТАЮТЬ ЗВУКИ.

У кожному складї буває по одному, два, три й більше звуків; у слові *ти*—два, у слові *раз*—три, у слові *мама* —чотирі й т. д. 11.

Вони витворюють ся при помочі мовних приладів. Ось вони, мовні прилади: рот, ніс, гортанка, голосниці, підпебіння тверде (переднє) та мняке (заднє), язик, зуби й губи.

А повстає звук таким робом.

Повітря, що в легких, переходить дишницею (продиховим каналом), натискає на голосниці, що в гортанці,

[1]) Є такі мови, що в них наголос не рухаєть ся, сталий, н. пр. у польськїй мові паде на передостаннїй, у французькій на останнїй склад.

ті голосниці розтягають ся й дрижать—то так як у нас діти притулюють до рота листок із дерева або барабанчик, розтягають його пальцями й дують; барабанчик, чи листок дрижить—можна язиком провірити.—й наше вухо чує звук.

Які це звуки, якими їх зловить наше вухо, то залежить од того, як ми уставимо та як поворухнемо яким мовним приладом (ротом, чи язиком). А далї від того, чи все з однаковою силою напирати ме повітря на голосниці, чи та сила може буде змінятися, й голосниці будуть то більше, то меньче розширяти ся. Та ще й від того залежить, як плинти ме повітря ротом: чи без нїякої перепикоди, нїде не спиняючись, чи не заступить йому де дорогу який мовний прилад (язик), і звук увірветься або, промощуючи собі дорогу, мусить протиснути ся крізь мовні прилади.

12. **Голосівки й шелестівки.** Якщо повітря з рівномірною силою напирати ме на голосниці й, проходячи крізь рот, нїде не наскочить на перепону, то чути буде голос, і той звук, що вийде, зветься **голосівкою**—н. пр. *а, е, и, і, о, у*. Це ті звуки, що їх легко вимовити, й без яких не може бути складу.

Як же сила напору не буде все однакова, буде міняти ся, раз буде більша, раз меньча, а крім того мовні прилади ставити муть перешкоди повітрю, то вухо схопить тільки шелест, і той звук, що вийде, має назву **шелестівки**; н. пр.: *б, в, м, с, ж, х* і т. д.—це шелестівки.

Таким чином звуки поділяють ся на голосівки й шелестівки.

13. **Букви.** Для одних і других придумано значки—букви, щоб їх зазначувити на письмі. В українській мові звуків дуже багато, за те значків для них (буквів) усього *33* (гл. § 25).

V. ГОЛОСІВКИ.

В українській мові є такі голосівки: **а, е, и, і, о, у**.

Всї вони творять ся так, що губи прибирають відповідні форми, й язик то підносить ся в гору, то спадає в долину та ще й стягаєть ся взад.

Як язик мати ме звичайне собі (нормальне) положення, а губи приберуть форму досить широкої еліпси—то звук, який витворить ся під упливом напору повітря—це а.

Як язик підійде вище в гору й займе середнє становище між звичайним і горішнім, а губи ще більш розширять ся, й еліпса буде вузча—вийде звук е.

Якщо язик підійде ще вище, й еліпса ще трохи звузить ся—буде звук **и.**

Як еліпса буде вузесенька, й язик дійде до вершка піднебіння—вийде звук **і.**

Коли губи приберуть форму колісця, й язик спаде зі звичайного становища (від *а*)—в середнє межи звичайним і долішнім—вийде звук о.

Якже колісцятко стане маленьке, губи висунуть ся немов до свисту, язик спаде ще більше, скорчить ся в зад, що на передї рота буде порожнє місце, то вийде звук **у.**

Треба замітити, що українські голосівки: а, е, и, о **одчинені,** що при їх вимові не можна стискати ні трохи губ до купи, ні зубів притискати, бо тоді вийдуть стиснуті, чужі (хоч би московські) голосівки, не українські.

При тому треба звернути головно увагу на голосівку *и*, щоб вона вимовляла ся на піднебінню, а не в горлї, як руське ы. Такого звука в иньших мовах нема: ще найблизче до нього нїмецьке стиснуте *е*.

Голосівкові двозвуки. **15.**

Як сполучити яку голосівку з **і** або **у**, але так, щоб язик при *і* і *у* тільки захопив своє становище й зараз завернув назад, то повстане двозвук, н. пр.: **ай** (це тільки так пишеть ся, в мові це—ái), **ой, ей, ий, уй**, або **ав**, (*ав* пишеть ся—говорить ся áу), **ев, ив, ів, ов.**

Мнякі голосівки. **16.**

Звичайно подїляють голосівки на твердї і мнякі, (се такі, що мають перед собою **й**). Деякі з них мають у нашій мові свої окремі знаки, деякі їх не мають. Майже кожній твердій голосівцї відповідає мняка, і так

твердій голосівці: а, е, и, і, о, у відповідає

мняка: **я, є, ї, йо, ю,** н. пр. *яйце, моє, своїх, його, бою́сь.*

На письмі можемо собі так уявити наші голосівки:

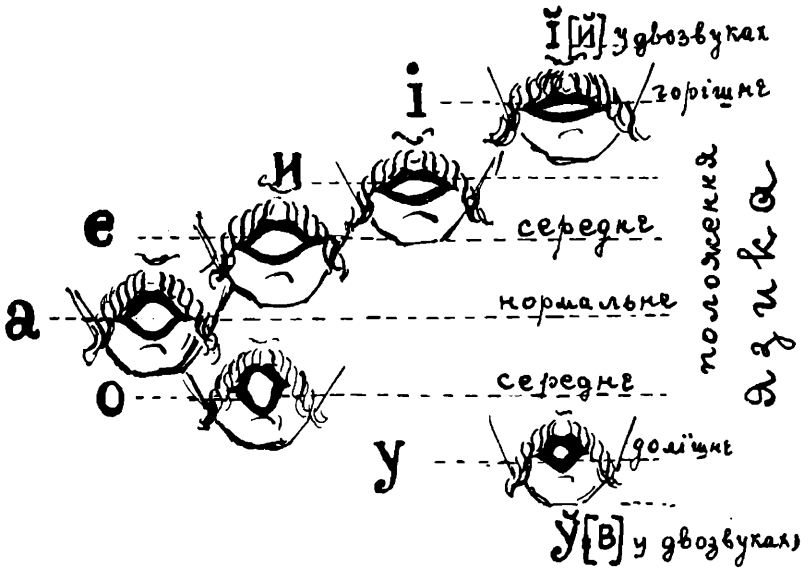

Не треба думати, що цими шістьма голосівками вичерпують ся всї голосівки, які є в українській мові. Їх куди більше в мові, а тільки ми цього не зазначуємо на письмі, і в письменницькій мові не виріжнямо в вимові. Не кожне написане е означає—е; н. пр. у слові мене, перше е инъче, нїж друге, воно наближаєть ся до и. Таксамо пробуйте казати саме а, а потім ай або ав; почуєте, як при ай язик рухнув ся трохи, й це а вже наблизило ся до е, при ав чуєть ся теж инъче а. А ось у слові до дому, чуєть ся, що перше о наближаєть ся до у і т. д.

Та це справа вчених, практична граматика тих тонкостий не визнає.

VI. ШЕЛЕСТІВКИ.

17. Прориві.

Повітря, що виходить із легенїв, може в роті прорвати ся, бо йому заступить дорогу якийсь мовний прилад; тодї повстають *шелестівки прориві*. Прорвати ся може повітря на

а) *губах:* п, б—губні ш. прориві,
б) *зубах:* т, д—зубні ш. прориві,
„ трохи далї: ть, дь,
в) *задному піднебінню:* к, ґ—заднєпіднебінні ш. прориві.

При одних із них чути голос (б, д, дь, ґ)—це шелестівки прориві голосові *(дзвінкі)*, при других голосу не чути (п, т, ть, к)—це шелестівки прориві безголосі *(глухі)*.

Крім того повітря ще може й *протиснути ся* крізь щілину на якомунебудь місці рота, й тоді витворюють ся *протиснені шелестівки.* І знов повітря може протиснути ся щілинкою, що повстане **Протиснені. 18.**

а) *між спідніми губами й верхніми зубами:*
ф, в—губні ш. притиснені,

б) *за зубами:* **с, з**—зубні ш. протиснені —т. зв. *сичні*,
„ трохи далі: **зь, сь** (кінчик язика до гори)
ш, ж (кінчик язика ввігнути)—т. зв. *шипучі*,

в) *між хребтом язика й піднебінням:* **х, й**—задньопіднебінні ш. протиснені.

І знов **ф, с, сь, ш, х**—це протиснені шелестівки безголосі *(глухі)*, **в, з, зь, ж, й**—протисені шелестівки голосові *(дзвінкі).*

Ще й може бути так, що повітря спокійно *пливе*, а тільки спиняєть ся на кінці язика за зубами, при чому тріпотить цілий його кінець (**р**), або боки його (коло черенних зубів) тільки, тай то злегенька (**л**). **Плавні. 19.**
Це шелестівки *плавні.* До них належить іще **н**, шелестівка, яка повстає так, що язик спиняє прохід повітря крізь рот, і воно виходить собі носом. Усї ці три шелестівки в українській мові *голосові.*

Таксамо голосовою є *придихова* шелестівка **г**, яка витворюєть ся так, як голосівки, при відчиненому рот, в горлї, і *губна* **м**, що при її витворі повітря прориваєть ся на губах, але переходить через ніс. **Придихова. 20.**

При всїх шелестівках (крім **м** і **н**) повітря переходить *ротом*, тому то ті шелестівки звуть ся *ротові.* При **м** і **н** воно йде носом, тому оба ці звуки *гуднві* й *носові.*

Не тільки між голосівками є двозвуки; є вони й між шелестівками. Ось вони: **Шелестівкові двозвуки. 21.**

ц—проривно-протиснений звук (тс)
ч— „ „ „ (тш)
дз— „ „ „
дж— „ „ „

Вони в вимові зливають ся докупи; два з них мають, як бачимо, свої значки (букви), два другі ні (*дзвін*, *джерело*), хоч вимова їх нічим, а тільки *голосистістю*, відріжняєть ся від *ц* і *ч*.

Щ—це знак на три звуки: штш (шч).

23. Таблиця шелестівок. Щоб зясувати собі докладно всї шелестівки, які є в українській мові, подаємо таблицю шелестівок:

Шелестівки	проривні		протиснені		прор.-прот. (двозвуки)		плавні	
	безголосі	голосові	безголосі	голосові	безголосі	голосові	безголосі	голосові
Губні:								
обома губами . .	п	б, м[1])	—	—	—	—		—
дол. губ. і гор. зуб.	—		ф	в	—	—	—	—
Зубні:								
кін. язик. за зуб.	т	д	с	з	ц	дз	—	р, н[1])
на передї піднеб.	ть	дь	сь ш	зь ж	ць ч	дзь дж	—	—
на челюстях . . .			—	—	—			л
Заднєпіднебінні:	к	ґ	х	й				
Горляне, придихове, голосове: г								

Розуміють ся, що в українській мові багато більше шелестівок, нїж їх виявляє ця таблиця. Тільки ж на них немає значків, і в практичному життї воно й непотрібне. Чим меньше значків, тим лїпше задля народу, який не має часу морочити собі голови вивчуванням нових та нових значків, та тим краще задля грамотности в народї. Ви пробуйте тільки язиком посувати від **т** до **к**, почуєте кілько нових звуків постає, н. пр: **тато**, **театр**, **тїсто**, **кіл**, **каса** і т. д. Це все нові звуки, але ж ми їх зазначуємо раз буквою **т**, то знов **к**. Або візьміть хочби букву **л**. Що иньче вона визначає при **а**, иньчий звук при **е**, иньчий при **і**. Це три ріжні **л**, і треба б задля них мати три окремі значки. Але ж це роблять тільки вчені задля своїх наукових цїлий. У практичному життї досить одного значка.

* * *

[1]) через ніс.

І. Звуки.

1. Звучня й правопис.

24. Які звуки має українська мова, ми вже пізнали.

Колись було їх куди більше. Але ж бо українська мова стара, і з часом серед звуків позаходили великі зміни.

Багацько звуків попропадало зовсїм (ъ, ь), багато повитворювало ся нових (и, і, ї, ґ) [1]), багато попереміновало колишнє свое значіння (ѣ, ы, і, е) [2]).

Стало ся це все не нараз, а в протягу довгих століть. Іще й тепер сям та там, по закутинах України, живуть деякі давні звуки, як не в первісному значінні (н. пр. у Бойків та угорських Українців живе ы, там кажуть: „быкы“), то в дуже зближеному до давнього (н. пр. двозвуки в Чернігівщинї на місцї нашого і з о або е, н. пр. „куинь“ — замість „кінь“).

---

[1]) Звук *и* витворив ся зі змішання ы й і (пор. наше: *ходити*, *риба* з московськ.: *ходїть*, *рыба*), подібно як у південнославянських мовах оба цї звуки злились у один, і то в і; про укр. і гл. § 46., 47. і дальш.

[2]) про ѣ гл. § 46.; укр. е ствердло, як у південнослав. мовах.

Був час, коли всї Українцї так балакали, та з розвитком мови це позмінялось.

Як життя цїлого народу, як його мова, так і звуки в мові мають свою історію.

Тільки історією звуків у нашій мові нам займати ся нїколи. Це річ історичної граматики української мови, а наша граматика—практична. Ми спиняємо ся тільки на тих законах, що вже в нашій мові склали ся, й тільки ними займаємо ся.

Та частина граматики, яка обіймає звукові закони, зветь ся **звучня.**

Звучня.

Пізнати хоч найважнїщі звукові закони нашої мови цїкаво, бо ж вони відбивають ся на цїлій її будові, відрізняють її від иньчих славянських мов, у першій лїнії від московської й польської, й надають їй прикмету самостійної мови.

Задля практики цїкаво знати звукові закони тому, що на основі цих законів витворив ся й меньш-більш уже устаткував ся український **правопис**—закони, як віддавати звуки мови на письмі.

Український правопис у своїй основі **фонетичний** (грецьк. „фоне“=голос, звук), опираєть ся на законї: **пиши, як чуєш.**

Правопис.

Але ж через те, що тодї кожний буде собі писати, як він чує, то й буде стільки українських правописів і стільки українських мов, скільки людий балакає українською мовою, бо ж кожний чує по своєму. Тому то, вибіраючи зі звукових законів те, що для мови сутнє, характеристичне, наш правопис містить у собі ще й багацько такого, що нам покинула історія мови, а далї лїчить ся потрохи з тим, який **корінь** у якому слові, себто, із чого слово склало ся. Через те він уже тратить вартість чисто фонетичного правопису, а стає по трохи етимольоґічним, себто, зберігає декуди корінь слова (н. пр. пишемо: *човна*, хоч кажемо: *чоуна*, бо: *човен*).

Звичайно по граматиках оддїлюють одно від другого—звучню від правопису, і так власне треба. Але ж що наша граматика практична, має за завдання навчити як найшвидче правильно балакати та передусїм писати українською літературною мовою, то ми цїсї справи віддїляти

не будемо, а обговорювати будемо побіч себе; де тільки буде цього треба, побіч звукового закона все йти ме правописний, і навпаки.

II. УКРАЇНСЬКА АЗБУКА

налїчує 33 значки, з яких 32 віддають приблизно[1]) всї звуки нашої мови, а один (ь) має свою окрему службу. Ось вони: **25.**

А (*а*)[2]), **Б** (*бе*), **В** (*ве*), **Г** (*ге*), **Ґ** (*ґе*), **Д** (*де*), **Е** (*е*), **Є** (*йе*), **Ж** (*же*), **З** (*зе*), **И** (*и*), **Й** (*най*), **І** (*і*), **Ї** (*йі*), **К** (*ка*), **Л** (*ел*), **М** (*ем*), **Н** (*ен*), **О** (*о*), **П** (*пе*), **Р** (*ер*), **С** (*ес*), **Т** (*те*), **У** (*у*), **Ф** (*еф*), **Х** (*хе*), **Ц** (*це*), **Ч** (*че*), **Ш** (*ше*), **Щ** (*шче*), **Ю** (*йу*), **Я** (*йа*), **Ь** (*ґр або мягкий знак*).

III. ЗВУКОВІ Й ПРАВОПИСНІ ЗАКОНИ.

Як у життї панує безнастанна боротьба за те, щоб легче прожити, так воно й у мові. Не тільки одно слово витискає друге, не тільки одна форма нахабно вдирається на місце другої, але й один звук із другим бореть ся. **26.**

А в тій боротьбі один звук потягає за собою другий, один другому подає, кожний віддає дещо зі себе, себто вони приподібнюють ся (асимілюють ся) до себе, один витискає другий зовсїм, то знов у тій боротьбі між двома звуками всунеть ся третїй і засяде собі місце так, що оба мусять із ним лїчити ся...

Усе це робить мова, щоб і собі влегчити життя, а людинї, що нею говорить, заощадити енергії при порушуванні мовних приладів.

Нераз на око видаєть ся, що мова замість улегчувати собі роботу, спричинює собі труднощі. Це залежить від мови. От українська мова в супереч иньчим, н. пр. московській, польській, нїмецькій і т. д., любить повноту—через те любить задля цїєї повноти нераз додавати деякі звуки тодї, як иньчі мови волять їх відкидати; вона любить і голо-

[1]) Пор. замітки в §§16., 23.

[2]) *У скобках назва букви.*

систість тодї, як иньчі мови її уникають. Але з цими прикметами треба теж лїчити ся, бо вони мову характеризують, відрізняють її від других.

IV. ГОЛОСОВІ ШЕЛЕСТІВКИ.

27. На кінцї слова

У иньчих мовах голосові шелестівки на кінцї слів мовкнуть, переходять у безголосі. В українській мові кожне **б, д, дь, ґ, з, зь, ж, дз, дж—лишаєть ся голосовим** і в мові й, розуміється, на письмі. Тому то ми говоримо й пишемо:

хлїб (а не як Росіяни або Поляки кажуть: хлєп), *дїд* (не—дїт), *мідь* (не—міть), *дзиґ* (не—дзик), *віз* (не—віс), *мазь* (не—мась), ґудз (не—ґуц), *ніж* (не—ніш), *їдж* (не—їш, пор. рос.: єш).

28. Перед безголосими

І не тільки на кінцї слова, але й **перед безголосими** шелестівками всї цї голосові шелестівки й у мові й на письмі задержують свою **голосистість**.

Кажемо й пишемо:

парубка (не як по росийськи говорило ся б: парупка), *від тепер* (не—вїт тепер), *розтяти* (не—ростяти), *ніжка* (не—нішка), *обсадити* (не—опсадити), *без тебе* (не—бес тебе) [1].

29. „З" перед безголосими

Тільки приіменик „з", коли він зріс ся з якимось другим словом у одно (приставка), перед деякими безголосими шелестівками, перед: **п, т, к, ф, х**, переходить і в мові, і на письмі в безголосе „с" (хоч н. пр. у Нечуя-Левицького найдете: *зкинути*, і сям, і там так і балакають), отже:

спекти, стерти, скинути, сфалшувати, схопити....

---

[1]) Як би в деяких околицях, під польським (на Полїссї, на західній Волинї, в Холмщинї), або під росийським упливом (в північній Чернїгівщинї) дїти в школї робили тут помилки на письмі (і балакаючи), то зараз треба їм підшукати відповідне слово, де б голосова шелестівка стикала ся з голосівкою, н. пр. *парубка*, бо: *парубок* і т. д. Крім того вони повинні знати, що приставки: роз-,об-,під-,над- у с ю д и задержують голосову шелестівку.

Але ж перед безголосими: **с, ш, ц, ч,** чуєть ся й пишеть ся все „з“:

зсїсти, зшиток, зчепити, зцїдити...

Таксамо у зложених приіменниках пишемо (й по більшій части вимовляємо) „з“ не—„с“, отже:

зпід, зпонад, зпопід, зперед, зпоза...

За те ж, коли безголоса шелестівка здиблять ся з голосовою, то ця остання робить її в мові (не—на письмі) голосовою, н. пр.: **30. Голосові перед безголосими**

кажемо: *велиґдень*, пишемо: *великдень*, бо: *великий*
„ *яґ же* „ *як же*, бо: *який*
„ *прозьба* „ *просьба*, бо: *просити* і т. д.

Шелестівка „в“ після голосівки скрізь, де б то не було, у мові перейшла в нас на „у“, н. пр.: **31. „В“ після голосівки**

кров (кажемо—*кроу*),
дівчина (кажемо—*дїучина*),
лавка (кажемо—*лаука*),
човни (кажемо—*чоуни*)...

У правописї того „у“ після голосівки нїде не зазначуємо, а всюди пишемо „в“,—і то навіть у тих випадках, коли „у“ витворило ся з л (гляди далї, під § 32), отже:

вовк (по росийськ.: волкъ), *повний* (по рос.: полный), *читав* (по рос.: читалъ)...

Тільки після „у“ шелестівка „в“ чуєть ся як „в“, але ж далеко не так, як у росийській або в польській мовах, де воно чуєть ся як легке „ф“ (укр.: *чув, обув*... Москаль вимовив би близько до: *чуф, обуф*).

Це „в“ сильно голосове, що близько підходить до „у“.

Узагалї укр. „в“ шелестівка дуже голосова—тим і пояснюєть ся її перехід у „у“—так, що необзнайомлений із росийською мовою Українець росийські слова: **своло́чь, свы́ше** вимовляти ме: **зволоч, звише** і т. д.

Тай і на кінцї слова або ж складу, після шелестівки, „в“ тратить трохи зі своєї голосистости, але теж далеко ще йому до росийського або польського „ф“, н. пр.:

черв, нерв, червня...

При цьому „в“ уста заокруглюють ся немов до „у“, а не прикладасть ся долїшніх губ до горішніх зубів, як це роблять у таких випадках Поляки або Москалї (вони вимовляють: черф, нерф, черфня—пор. польськ.: черфіца).

32. „Л“ у визвуку

В українській мові в дїєсловах (в чоловічому родї минулости) „л“ у визвуку після голосівок перейшло в „у“ (пишемо „в“), н. пр.:

а) після голосівок

(вона) *каза-ла*, (вони) *каза-ли*, але (він) *каза-в*
„ *пи-ла*, „ *пи-ли*, „ „ *пи-в*
„ *ї-ла*, „ *ї-ли*, „ „ *ї-в*
„ *коло-ла*, „ *коло-ли*, „ „ *коло-в*
„ *кину-ла*, „ *кину-ли*, „ „ *кину-в*

Після шелестівок: **и, б, с, з, р, к, г, х**—„л“ відпало, н. пр.:

б) після шелестівок

(вона) *ослїп-ла*, але—(він) *ослїп*
„ *скуб-ла*, „ „ *скуб*
„ *тряс-ла*, „ „ *тряс*
„ *лїз-ла*, „ „ *лїз*
„ *умер-ла*, „ „ *умер*
„ *товк-ла*, „ „ *товк*
„ *застряг-ла*, „ „ *застряг*
„ *оглух-ла*, „ „ *оглух*

Деколи випадає „л“ і після „д“, н. пр.:

(вона) *зблїд-ла*, але—(він) *зблїд*
„ *обрид-ла*, „ „ *обрид*.

Але ж загалом як перед „л“ повинно стояти **т, д**, то цї **т й д** випадають перед „л,“ а тодї „л“ із попередньою голосівкою творить **дв о з в у к** (переходить в „у“) н. пр.:

(він і вона) *клад-е*—(вона) *кла-ла*, але—(він) *кла-в*
„ „ *плет-е*— „ *пле-ла*, „ „ *плї-в*...

В і м е н и к і в „л“ у визвуку в лїтературній мові всюди збереглo ся, отже:

орел, *котел*, *стіл*, *вік* і т. д.

У визвуку складів кожне **ол** із наступною шелестівкою в українській мові перейшло в **оу** (пишемо **ов**) отже:

в) „ОЛ“+ шелестівка

вовк (пор. росийськ.: волкъ)
повний („ „ полный)
човна („ „ челна)
натовп („ „ толпа) і т. д.

Голосова шелестівка „г“ на кінці слів трохи нїміє й деколи відпадає, н. пр.:

„Г“ на кінці складів. 33.

четвер (четверга), *спасибі* (Бог)...

Тільки ж, нїміючи, укр. „г“ в шелестівку „х“ (як у рос. мові) не переходить; через те в словах

одяг, *поріг*, *Бог*, *луг*...

усе мусить бути чути „г“—не „х“.

V. МНЯГЧЕННЯ.

1. Нове мнягчення.

Як зубні шелестівки: т, д, с, ц, з, та ще й плавні: л та н зітнуть ся з мнякими голосівками, такими, що мають перед собою й, себ-то: я, є, йо, ю, ї, то вони перестають бути собою, язик підходить трішки вище, до твердого піднебіння, і з тих звуків творять ся вже: ть, дь, сь, зь, ць, ль, нь, або як ми кажемо ці шелестівки: **мнягчать ся.**

У нашій мові тепер тільки ці шелестівки, себ-то: т, д, с, ц, з, л, н [1]) **можуть мнягчити ся**, більш нї одна (у росийській мові ще й н. пр. губні—пор.: *голубь*, *кровь* і т. д.), і тільки після цих шелестівок на письмі може стояти їр (ь).

т, д, с, з, ц, л, н. 34.

Але ж цим знаком зазначуєть ся мнягчення після цих шелестівок тільки:

Мнягчення у правописї. 35.

а) на кінці слів і складів—у вимові звуку—н. пр.:

батько, *мідь*, *письмо*, *мазь*, *швець*, *банька*, *жаль*... і

б) перед о, н. пр.:

дьоготь, *нього*, *льоду*...

Зрештою перед голосівками зазначуєть ся мнягчення **мнякими голосівками**, себто знаками: я, є, ї, ю. То так кажемо: *тьажко*,— пишемо: *тяжко*

„ *синьє* „ *синє*

„ на *нозьі* „ на *ноґї*

„ *больу* „ *болю*...

---

[1]) Ось цїле гарне речення, зложене з цих букв початкових: *Треба, дружє, з цїлого серця любити народ!*

Як у мові йдуть після себе дві мнякі шелестівки, то на письмі зазначуємо мнякість тільки останньої, н. пр.:

36. Мнягчення двох шелестівок.

кажемо: *кісьть*, пишемо: *кість*
„ *різьньа* „ *різня*
„ *місьць* „ *місць*...

Тільки мняке „л“ усюди лишаєть ся мняким, коли воно тільки на кінцї складу.

Вимовляємо й пишемо: *читальня*, не—читалня
„ *пальцї* „ палцї...,

мняке „л“

хоч *провалля*, *весїлля*, бо тут здвоєна шелестівка (гл. § 56.).

Таксамо не зазначуємо мнякого с, з, ц у незложених словах, як після них ідуть губні шелестівки (п, б, м, в), а потім іде „я“ або „і“ (із ѣ, гл. § 46.), тому

37. св, зв, цв, см

кажемо: **сь***віт*, пишемо: **св***іт*
„ **зь***вір* „ **зв***ір*
„ **сь***міх* „ **см***іх*
„ **ць***вях* „ **цв***ях*
„ **сьв***ято* „ **св***ято*...

У зложених словах, або якщо „і“ склало ся з „о“ (гл. § 47.), чують ся с, з твердими, н. пр.:

сп*ішити* (пор. рос. спѣшить), **сп***імнути* (рос. вспомнить), **зв***іритися* (пор. віра, рос. свѣриться,) **зв***ід* (пор. рос. сводъ).

За те як у слові чуєть ся на кінцї (наросток): **-ський**, **-цький**, а далї: **-исько** (**-їсько**), то всюди, в мові й на письмі, зазначуємо мнякість с, ц [1]), отже:

38. ськ, цьк

*Артемов***ський**, *люд***ський**...
*Стари***цький**, *Хмельни***цький**...
*пасови***сько**, *пси***сько**...

---

[1]) Це с та ц були колись тверді, як у росийській мові, але ж вони уподобили ся до к, яке знов під упливом и посунуло ся наперед до зубів. Це прикмета виключно української мови; мняких наростків: *-цький*, *-ський*—немає нї в одній славянській мові (гл. ще § 68.).

Під упливом цих наростків вже деинде **с, ц, з**, якщо вони стоять перед **к—мнягчать ся**. То так кажемо й пишемо:

сь*кати* (пор. церк.: искати), *зі***сь***кати* (правди не...) *вій***сь***ко*...
ць*кувати*, *ця***ць***ка*, *лопу***ць***ки*, *бага***ць***ко*, *знена***ць***ка*...
близький, *низький*, *совзький*, *різький*...

Губні шелестівки: **п, б, в, ф, м**, в українській мові **не мнягчать ся**, вони все **тверді**, де б вони не стояли. **Губні шелестівки.** **39.**

От і через те після них нїколи не можна писати мнякого знаку, а голосівки: **я, є, ю, ї**, якщо вони стоять після губних, мають свою питому вартість, себто:

я = **йа** *(пяний =пйаний)*
є = **йе** *(бємо = бйемо)*
ю = **йу** *(вюн = вйун)*
ї = **йі** *(сїмї = (сьімйі)*,

а не так, як у росийській мові, де вони мають значіння: **а, е, у**, і—з мнякою попередньою шелестівкою.

Заввага. Знаючи це, що губні шелестівки в українській мові не можуть мнягчити ся, ми й не потребуємо після них писати анї апострофа (’), як це пишеть ся в деяких укр. виданнях (н. пр.: *п’ять*—Грінченко), анї „ь“ (як радить Нечуй-Левицький, н. пр.: *пьять)*, анї навіть так, як деякі пишуть: *пйать*, *пйатий* (Кримський), а то вже зовсїм неможливо писати „ъ“ (як це ось у словарі Уманця і Спілки—н. пр.: *пъять*) і т. д. Треба виходити від законів своєї мови, не—чужої, від знання своєї граматики, не—чужої, а що Москалї могли б н. пр. наше *пйать* прочитати за своє *пьать*—то нехай! Наша граматика писана задля нас, на основі наших законів,

то так наше: *пять* треба читати як: *пйать*
вязати „ „ „ *вйазати*
імя „ „ „ *імйа* і т. д.

Після „р“ теж нїколи мнякого знаку не ставить ся, хоч у деяких околицях України воно мняко вимовляєть ся. Треба писати: **„р“** **40.**

косар не — косарь
Харків „ — Харьків
тюрма „ — тюрьма...

Шелестівку „р“ перед: я, є, ю, ї вимовляють у нас ріжно, то як: **рйа, рйе, рйу, рйі**, то немов: **ріа́, ріе́, ріу́, рії**, то знову немов: **рьа, рье, рьу, рьі**. Та приймаєть ся, що літературне „р“ тверде.

41. ч, ш, щ, ж

І після **шипучих: ч, ш, щ, ж** у вкраїнській мові ніколи не може бути мнякого знаку. Оці шелестівки всюди тверді (тільки в деяких говірках, н. пр. у Гуцулів, подекуди на Буковині вони мнякі). Після них рідко стоять і мнякі голосівки, а коли стоять, то їх таке значіння, як після губних, н. пр.:

ніччю = ніччйу, *підніжжя* = підніжжйа,

або просто вимовляєть ся твердо:

ніччу, підніжжа.

2. Старе мнягчення.

42. Колись у вкраїнській мові мнягчили ся й губні шелестівки, і **заднєпіднебінні**, і **зубні** инакше мнягчили ся, ніж тепер. Мнягчення це наступало не тільки в таких випадках, як зараз, але ще й перед е та и (тепер ні). От ці форми мнягчення передала нам мова зі своєї історії.

43. Губні.

І так **губні** прибирали „л“ перед мнякими голосівками, тому то ми тепер кажемо й пишемо:

любити, але *люблю*, а далі й *люблять* (рос. любять)
лупити, „ *луплю*, „ *луплять* (рос. лупять)
ломити „ *ломлю*, „ *ломлять* (рос. ломять)
здоровий „ *здоровля* (рос. здоровье) і т. д.

Цікаво, що тепер у майже всіх говірках України в деяких випадках до м, н, якщо після них іде „я“, втиснуло ся „н“. Таким чином побіч

імя (імйа)	чусть ся й пишеть ся		*имня*
мякий (мйакий)	„	„	*мняκий*
мята (мйата)	„	„	*мнята*
мясо (мйасо)	„	„	*мнясо*
розіпяти (розіпйати)	„	„	*розіпняти*

і т. д.

Таксамо досї ми кажемо й пишемо в лїтературній мові: **Зубні. 44.**

платити—плачу (не—платю), *плачений*
ходити—ходжу (не—ходю), *прохожий*
мусїти—мушу (не—мусю), *примушений*
возити—вожу (не—возю), *вожений*
хрестити—хрещу (не—хрестю), *хрещений*
їздити—їжджу (не—їздю), *виїжджений*...

Виходить, що в деяких випадках колись мнячили ся зубні так, що

т переходило на ч
д „ „ дж, ж
с „ „ ш
з „ „ ж
ст „ „ шч=щ (кожне зокрема для себе мнячило ся)
зд „ „ ждж („)

Таксамо у спадщинї лишила нам мова мнячення заднєпіднебінних: к, т, х, та гортанного: г. **Заднєпіднебінні. 45.**

Кажемо: *потік*, але кличемо: *поточе*, купаємось: *у потоцї*
„ *Бог* „ „ *Боже*, надїємось: *у Бозї*
„ *гріх* „ „ *гріше*, каємось: *у грісї*
„ *хурдиґа* „ сидять: *у хурдизї*,

а далї кажемо: точити, божити ся, грішити.

То так здавна, й до сьогодні в деяких формах (у відмінї, й як творимо слова)

к перед е, и переходить у ч, перед ї у ць
г „ е, и „ „ ж „ ї „ зь
х „ е, и „ „ ш „ ї „ сь
ґ переходить „ ї „ зь

Останнього мнячення російська мова не знає (пор. потокъ, порогъ, грѣхъ), а й форм: *вовче*, *пороже*, *гріше* зовсїм нема. За те для української це мнячення дуже цїкава й своєрідна прикмета.

VI. УКРАЇНСЬКЕ „І".

В українській мові голосівка „і" грає важну ролю. Тих „і" є кілька. Вони ріжно вимовляють ся (отже й пишуть ся), бо й із ріжних звуків повитворювали ся.

46. „І" із „Ѣ"

Передусїм є таке „і", яке ніколи не змінює ся. Це „і" все мнягчить тішелестівки, що на основі українського закона мнягчення дають мнягчити ся, себто: т, д, с, з, ц, л, н. На письмі таке мнягчення зазначуєть ся значком „ї" (мняке і). Це „і" відповідає старославянському й московському „ѣ" (ять). То так пишемо:

тїло (нїде не зміняєть ся: тїла, тїлу, тїлом і д. т.), *дїло*, *сїно*, *зївати*, *цїлий*, *пильнїщий*... (вимовляєть ся: тыло, дыло, сыно, зывати і т. д.)

—але попри то:

вітер, *біда*, *піхота*, *мідь*, *різький*... (з т. зв. твердим „і", бо губні й „*р*" не мнягчать ся).

Таке і (ї) подибуєть ся в дїєсловах наворотових, якщо в їх корінї є „е", н. пр.

плету, але—заплїтаю (рос. уплетаю)
лечу, „ лїтаю (рос. летаю)
—все з „мняким" і, бо після: л—
мету, але—вимітаю (рос. выметаю)
гребу, „ загрібаю (рос. загребаю)—з „твердим" і—бо після: м, р.

Всюди лишаєть ся ї (і): лїтаю, лїтаєш, лїтати, вимітаю, вимітати і т. д.

47. „І" з „о", „е" (ікання)

Є ще таке „і", що вийшло з „о" або „е". Тут витворили ся окремі закони, коли „о" та „е" переходять у „і". Отже як о або е з відчиненого складу переходять у зачинений (гл. § 9.), то завсїди замість о та е появляєть ся і, н. пр.

ро-ва, але—*рів*, *со-ли* але—*сіль*
но-са, „ —*ніс*, *но-чі* „ —*ніч*
се-ло, але—*сїл*, *о-се-ни*, але—*о-сїнь*
ве-се-лий, але—*ве-сїл-ля*, *ка-ме-ня*, але—*ка-мінь*.

Тільки ж ці оба „і“ не однакові. Те „і“, що вийшло з „о“, не мнягчить попередньої шелестівки, тому на письмі зазначуємо його „і“ (твердим „і“); те ж „і“, що повстало з „е“, мнягчить ті шелестівки, що дають мнягчити ся в українській мові (т, д, с, з, ц, л, н), отже так, як при „і“ з „ѣ“—і це мнягчення зазначуємо т. зв. мняким і=ї.

Це т. зв. **закон ікання** в українській мові [1]).

Тому то у слові *ніс* (носа) вимовляємо „і“ твердо (пишемо: і),

„ „ *нїс* (несла) „ „і“ мняко (пишемо: ї).

Таксамо пишемо: *тіж* (току), але—*тїж* (текти),

сіль (соли), але—*сїл* (село),

постіл (постоли), але—*постїль* (постелї),

а далї: *дід* (долу), але—*дїл* (цїлити—„і“ не змінять ся),

ліз (лоза), але—*лїз* (лїзти) і т. д.

---

[1]) На око він не всюди переведений *послїдовно*, але це тільки на око, і ті „виїмки“ від ікання мають свою причину то в історії мови, то в чому иньчому. Ось ці виїмки—склад зачинений, ікання нема:

1) при відмінї, в закінченнях, н. пр.:

чоловіком, не чоловікім, бо—ом закінчення

королем, „ королїм, „ —ем „

несеш, „ несїш, „ —еш „ ...

2) при відмінї, як о або е випадають, н. пр.:

сон, не—сін, бо кажеть ся: *сна*, *снові*... (о всюди випадає),

день, не—дїнь, бо кажеть ся: *дня*, *дневі*, *днї*... (всюди е випадає)...

3) якщо в відмінї о або е вставлене, н. пр.:

вікон, не—вікін, бо о вставлене між к і н, пор: *вікно*, *вікна*...

сестер, не—сестїр, бо е вставлене між т і р, пор: *сестра*, *сестри*...

4) в таких словах, де є: оро, оло, ере (повноголос), н. пр. *горох*, *голод*, *очерет*...

48. о—ві

Якщо „о“ стоїть на початку слова й на основі закону ікання мусить переходити в „і“, бо склад зачинив ся шелестівкою, то „і“ дістає спереду „в“ (розв. гл. § 61.), отже так:

о-*вес*, але—**вів**-*са*
о-*тець*, „ —**віт**-*ця*
о-*рел*, „ —**вір**-*ла*
о-*вець* „ —**вів**-*ця*, таксамо:
від, **він** і т. д.

од—від

Щодо **від**, то воно в нашій мові вживаєть ся побіч од. Радимо писати від тоді, як попереднє слово кінчить ся голосівкою; як же воно кінчить ся шелестівкою, то краще вживати од, н. пр.:

Я йду **від** *тебе. Вони ідуть* **од** *мене.*
Я **віднёс** *гроші. Він* **однёс** *гроші.*

49. „і“ в прикметниках.

Ще є таке „і“, яке повстало зі стягнення (в 1. відм. множини в прикметниках), н. пр.: *гарн*-**і**, *добр*-**і**, *син*-**ї**, *лис*-**ї**—повстало із: *гарн*-**иї**, *добр*-**иї**, *син*-**ії**, *лис*-**ії**. Це „і“ або не мягчить попередньої шелестівки, або мягчить її, коли вона дасть ся мягчити (т, д, с, з, ц, л, н).

Але й тут уже почало сильно входити **і**, й ми кажемо вже:

голів, *борід*, *сторін*, *корів*, *воріт*, *берів*, *норів*...

5) у таких словах, що стоять під сильним церковним упливом, н. пр. кажемо:

Господь Бог (церк.), але *Пан Біг* (народнє)
богдапрости („), „ *спасібі* („)

6) в дуже рідких випадках і наголос уливає на те, чи іканя є, чи його немає, тільки ж таких випадків дуже мало; ось вони:

наро́д, але—*на́рід*
во́льний „ —*вільни́й*
во́йна „ —*війна́*
зго́дний „ —*згідни́й*
само́тний „ —*самітни́й*

Коли прикметник кінчить ся на -ий (-а, -е), то „і“ не мягчить попередньої шелестівки, й тоді пишеть ся твердe і, н. пр.: *товстий* пан)—*товсті* (пани)

рудий (вус) —*руді* (вуса)
босий (чоловік)—*босі* (люди)
сизий (сокіл) —*сизі* (соколи)
кущий (хвіст) —*кущі* (хвости)
білий (кінь) —*білі* (коні)
чорний (кіт) —*чорні* (коти)...

У тих прикметників усюди, де тільки чути „і“, треба вимовляти шелестівки перед „і“ твердо й писати „і“, н. пр.:

сизій (зозулі)
(на) *білім* (полотні)
(на) *товстім* (папері)
(на) *босій* (нозі)...

Коли прикметник має закінчення - їй (-я,-є), то всюди, де чути „і“, воно мягчить попередню шелестівку (як вона дає мягчити ся), й тоді пишеть ся „ї“, н. пр.:

синїй (папір)—*сині* (папери)
гусїй (дзюб)—*гусі* (дзюби), а далї
(на) *синїм* (морі)
(в) *останнїй* (лавцї)
тутешнїй (людині) і т. д.

---

7) тай ще в багатьох випадках, що або мають свою причину в історії мови (н. пр. *вовк*, *повний*, *борщ*, *кров*, *торг*, *смерть*, *серп*, *верх*), або склали ся **припадково**, на подобу иньчих форм (анальогічно), н. пр.:

істот, *підвод*, *вечер* (вечеря)...

Через те нераз маємо іканнє там, де не повинно б його бути, бо склад одчиненний; н. пр. кажемо:

кілок, хоч „кола“, бо: *кілка*, *кілкові*, *кілки*—усюди с *і*...
кінець, побіч: конець; бо: *кінця*, *кінцеві*, *кінці*...
стілець, „ столець, бо: *стільця*, *стільцеві*...

Це „і“ теж дістало ся сюди на подобу иньчих форм.

Під упливом „іканнє“ вже й таке *і*, що нїде не повинно змінятн ся (із *ѣ*), змінясть ся в словах: *річ*, *ведмідь*, і ми кажемо: *речі*, *ведмеді* і т. д.

50. „І" після голосівок і в назвуку.

Після голосівок кожне українське „і" в українських словах вимовляєть ся як **йі**, й на письмі зазначуєть ся т. зв. мняким і (ї), н. пр:

Україна, моєї, поїти, шиї, соловії, Чугуїв...

На початку слова пишеть ся і мняке (ї), і тверде і, відповідно до того, як чуєть ся:

Імовірний, Імня, але—їхати, їсти...

ЗАВВАГА. У великій скількости українських говірок ріжниця між „*твердим*" (із „о") і „*мняким*" (із „е") і затерла ся (в Херсонщині, на Полтавщині, і т. д.) і *всюди* шелестівки перед і вимовляють ся *мняко* (отже: *сьіл* і *сьіль*, *чорньі* й *останньі).* Через те по часописях і здебільшого по книжках, що друкують ся на російській Україні, бачимо після шелестівок тільки „І", а „ї" пишеть ся лиш після *голосівок* (мої, твої...). Але таким чином затираєть ся *дуже характеристичні* прикмети нашої мови і правописові відбираєть ся признаку *науковости.* Письменницька мова не повинна цього робити, не повинна і школа затирати тих ріжниць між „І", тим більше, що вони дуже гарно зберегли ся майже на цїлому Правобережжі (н. пр. на Волині, на Поділлї) та майже в цїлій Галичині.

51. Приставне „І"

У деяких випадках, коли слово починаєть ся двома шелестівками, н. пр. у словах:

ще (шче), *мла, ржа, ржаві, рвати, кло...*

може до нього „і" приставляти ся. Дїєть ся це тоді, коли попереднє слово кінчить ся шелестівкою (задля легчої вимови); коли воно кінчить ся голосівкою, то приставляти „і" не треба. То так кажемо й пишемо:

вона ще спить, але —*він іще спить*
вітри ржу „ —*вітер іржу*
степ покрив ся млою, але—*покрив ся степ імлою.*

Таке „і" все тверде.

Пор: Аж ійшов я мимо його (Куліш). А кінь ірже, води не пе, доріженьку чує. Вона ж за чуб як ірвоне! Може Господь не все лихо роздасть, іще останеть ся. Ой, на горі снїжок імжить. Як піймав вовк іклом за хвіст... (Приклади зі словаря Грінченка).

52. Вставне „і".

Тверде „і" вставляєть ся в словах, зложених зі слівцями: об-, від-, над-, під-, роз- (приставками), коли друга частина зложеного слова починаєть ся

двома шелестівками, н. пр.: *обізвати ся, відірвати, надіслати, підібрати, розігнути...*

Що воно „тверде“, пізнати ще й по тому, що воно чергуєть ся з „о“, що те „о“ в багатьох околицях України ще не в усїх випадках перейшло в „і“, що народ там так і балакає з „о“, і деякі письменники пишуть:

відорвати, надослати, підобрати...

На подобу цих слів являєть ся „тверде“ і серед таких самих умов у словах, зложених із приіменниками: до-, по-, на пр.:

дістати, діткнути ся, дібрати ся...

післати, пільга, пірвати, пімста...

побіч: достати, добрати ся, послати, помста...

VII. З, ЗІ, ІЗ.

На основі закона про вставне та приставне „і“ в нас витворив ся закон щодо вживання в мові та на письмі приіменика „з“. В українській мові він тільки один, і означає раз рос.: изъ (чего?), то знов: со (ким?). Але ж щодо місця, де він стоїть, „з“ може мати три форми: **53.**

з, зі, із.

а) Як попереднє слово кінчить ся голосівкою, а слово після „з“ починаєть ся теж голосівкою, або одною шелестівкою, то звичайно в мові й на письмі вживаємо „з“, н. пр.: **а) приіменик і прислівник „з“.**

Я з *Охтирки. Біжу* з *гори* (на питання: з чого?).

Сестра з *Оврамом. Сиджу* з *тобою* (на питання: з ким?).

б) Як одно слово кінчить ся і друге починаєть ся шелестівкою, то звичайно балакаємо й пишемо „із“, н. пр.:

Родом із *Київа. Досить* із *мене* (з чого? з кого?).

Він із *тобою. Іван* із *Петром* (з ким?).

Пор. народні пісні: Скинь із себе голуб жупан. Іде мати на лан жати разом із дочкою...

в) Якщо слово, що після „з“, починаєть ся двома шелестівками, а то й одною, але сичною або шипучою, то вживаємо звичайно „зі“ (побіч: зо), н. пр.:

Я зі *Львова. Перо* зі *сталї* (з чого?).

Ходи **зі** *мною. Брат* **зі** *сестрою* (з ким?).

Пор. Хуртовина **зі** сходу на їх найде (Куліш). Чайченко танцював **зо** (**зі**) всїма (Марко Вовчок).

Як нераз іскладеть ся так, що перед „з“ і після нього накопичить ся кілька шелестівок, то й уживаєть ся навіть форми: **ізі** (**ізо**), н. пр.:

Василько буде хоч цїлісїньку ніч **ізо** *мною сидїти* (Марко Вовчок).

Те саме відносить ся до „з“, коли воно прислівник, означає стільки, що: *приблизно, близько*, н. пр.:

Збіглось вовків щось **із** *тисячу. Було їх тисяч* **зо** *дві.* (Словар Грінченка).

б) Приставка „з“.

Не минає цей закон „з“, якщо воно зросло ся зі словом (приставка). Тодї теж є одно „з-“ (перед деякими безголосими шелестівками чуєть ся й пишеть ся „с-“, гл. § 29.), хоч повстало це „з-“ аж із трох приставок: **із-**, **со-**, **воз-** (**вс**). [1])

Та таке „з-“ може теж мати форми:

з-, **із-**, **зі-**, а то й: **ізі-**,

відповідно до того, який звук стоїть перед ним, або після нього, н. пр.:

Швачку **з** *осавулою докупи* **звязали**, *ой*, **ізвязали** (нар. пісня).

---

[1]) Приставки **із-** (у рос. значінню, себто: „зі середини“ якесь дїйство „на верх“ виконати) наш народ не любить і заступає її иньчими, найбільш приставкою: **ви-** (н. пр.: издать—**ви***дати*, избиратель—**ви***борець* і т. д.).

Замість приставки **вос-** (яка цїлком щезла, а лишила ся в церковних словах, таких, як: воскреснути...) уживають ся рїжні иньчі приставки (воспаленіе—**за***паленнє*, восклицать—**ви***гукувати*, возлюбленный—**у***люблений*, возобновить—**по***новити*, возрастъ—*зріст*, восходъ—*схід* і т. д.).

А приставка **со-** перейшла цїлком у „з“ (лишила ся в церков. слові: **со***трудник*), або ще й відома в нас у формі: **зу-** (**зу***стріч*, **зу***стрінути*, побіч **зо***стрінути*, а на подобу цих двох останнїх слів повстало вже слово: **зу***пинити*), або **су-** (**су***противник*, **су***пруга*, **су***спільство*, **су***сїд*, **су***тужний*...).

Де (козацтво) *поділось? Згоріло!* (Шевченко—Тарас. ніч).

На божничок гляну, матір іспомяну (нар. пісня).

Та ще такі височенні, що хмари достанеш, як (у гору—вос-) *ізлїзти* (Шевченко—Великий Льох).

Стьожки, зіткані з ниток (Стороженко).

Ой, ізійду я (в гору—вос-) *на могилу* (нар. пісня).

VIII. ЧЕРГОВАННЯ „в“ ІЗ „у“, ТА „і“ З „й“ НА ПОЧАТКУ СЛОВА.

Балакаючи, ми не відриваємо гостро (як це н. пр. роблять Нїмцї або Анґлїчани) одного слова від другого, але ж **54.** лучимо їх зі собою. Через те то, як у мові яке слово кінчить ся н. пр. якоюнебудь голосівкою, а потім іде друге слово, що починаєть ся голосівкою „у“ або „і“, то остання голосівка першого слова сполучуєть ся в вимові з „у“ або „і“ другого слова, й так складаєть ся двозвук. От як скажемо, не спиняючись:

була у батька, або: *я іду*,

то „ау“ і „яі“ злучать ся зі собою і створять двозвук: **ав, яй.**

Із того витворив ся окремий закон, що на початку слів можуть цї звуки чергувати ся зі собою, що в одному й тому ж слові на початку може бути „й“ або „і“, „в“ або „у“. Якщо попереднє слово кінчить ся шелєстівкою, то назвучне „і“ лишаєть ся, н. пр.:

він іде, він і вона...

Коли ж слово кінчить ся голосівкою, „і“ творить із нею двозвук, і тодї треба писати „й“, н. пр.:

вона йде, вона й він...

Те саме треба сказати про „у“ та „в“. Кажемо й пишемо:

Іван учитель, але—*Ганна вчителька.*

Він у містї, але—*вона в містї...*

Приіменик „в“—„у“.

Тим пояснюєть ся, що ріжні колись щодо свойого значіння приіменники: „у“ (пит.: кого? чого?) та „в“ (пит.: кого, що?, у кім, у чім?) тепер злили ся в один із двома значіннями та двома формами (в ро-

сийській мові ті приіменики дуже відріжняють ся від себе. То так кажемо й пишемо:

пит.: у кого? (чого?)	пит.: у (кого?) що?	пит.: у (кім?) чім?
сестра **в** *батька*,	*іду* **в** *лїс*,	*я* **в** *лїсї*,
брат **у** *батька*,	*ідїть* **у** *лїс*,	*він* **у** *лїсї*...

І загалом багато иньчих слів, чи вони колись починали ся шелестівкою „в“, чи голосівкою „у“, тепер можуть мати обі форми, відповідно до попереднього слова, н. пр.:

в*дова* й **у***дова*, **у***читель* і **в***читель*,
в*повнї* й **у***повнї*, **у***мерти* і **в***мерти*...

Пор. народню пісню: Наші рушницї **в** панів у світлицї, або: Не вспів прогнать, уже знов лїзуть (Словар Грінч.). А що вже Василько тихий (Марко Вовчок—Два сини). Як ударив Іван змія та по колїна і **в**бив у землю (Словар Грінч.).

Як останнїй приклад показує (*по колїна* і **в***бив*), то тут іще треба дивити ся на те, які звуки (букви) йдуть після „в“, чи „у“, після „і“, чи „й“. Як ідуть, н. пр., дві або більше шелестівок, то краще балакати (й писати) „і“ та „у“ навіть тодї, коли слово, що стоїть перед „у“, „і“, кінчить ся голосівкою, н. пр.:

Книгарня товариства ім. Шевченка **у** *Львові*.
Тут вона вся **і** *скипіла*...

Пор.: Як у руках рушниця у стрільця, то горе качкам (Словар Грінч.). Як Бог дасть, то і в вікно подасть (нар. присл.).

Тільки ж щодо „у“ та „в“, то треба сказати, що цього закону всюди прикласти не можна. Але ж де тільки можливо, треба його використовувати у слові та на письмі.

IX. ПОДВОЄННЯ ШЕЛЕСТІВОК.

55. У назвуку слів, під упливом приіменика „в“ та часом „з“, подвоюють ся назвучні шелестівки у таких словах:

1) вв-, зз-

вв*есь*, **вв***ійти*, **зз***їсти*...

На основі закона про чергованнє „в“ із „у“ два перші слова можуть звучати ще й:

у*весь*, **у***війти*...

Пор.: Що тепер неправда світ увесь зажерла (народня пісня). Було 60 верст увійду (Словар Грінч.).

А далї це „у“ появляєть ся у здвоєному приіменику „в“ у формі: ув і уві, н. пр.:

Зостався ув *убозстві* (Куліш), уві *снї*, уві *Львові*...

і в приставцї „в“, н. пр.:

уві*рвати*, **ув**і*ходити*, **ув**і*гнати*...

Пор.: Ирод... з кобильчини увірвав ся (нар. колядка). Хто не ввіходить дверима, той злодїй (Словар Грінч.). Москалї в коршму увігнались (Руданський).

Це здвоєне назвучне „в“ появляєть ся у слові: *вівторок*, колись: *второк*—другий (вторий) день після недїлї, пор.: А в вівторок снопів сорок...

Іменики на -є (-я), поутворювані з прикметників, инших іменників та з дїєслів (колись вони кінчили ся на -іє, пор. церк. житіе, рос. житье) подвоюють перед тим -є (-я) шелестівку, якщо вона тільки одна. То так балакаємо й пишемо: **56.**

2) -ння, -ття, -лля...

безвіддє (*безвідця*), *Поділля*, *весїлля*, *божевілля*, *насїння*, *подвірря*, *колосся*, *клоччя* (*-є*), *гадання*, *сподівання*, *життя*...[1])

Та коли перед -я (-є) являють ся дві шелестівки, або одна, але ж губна, то подвоєння немає, н. пр.:

здоровля, *щастя*, *безхлїбя*, *прислівя*...

Подвійна шелестівка зустрічаєть ся далї в усїх українських (не—чужих) словах та формах, де було колись -ія, -ієм, -ію і т. д. Те „і“ пропало, форма на один склад скоротила ся, але шелестівка подвоїла ся, отже:

суддя, *рілля*, *ніччю*, *сіллю*, *миттю*, *ллю*, *ллєш*... хоч *кровю*, *любовю*, *бю*, *бєш*... (пор. рос.: судья, ночью, солью, льешь, кровью, пью, бьешь...).

---

[1]) У західноукраїнських говірках (на Поділлї, в західній Волинї, в Галичинї, на Буковинї і т. д.) подвійна шелестівка стягла ся вже в одну, і в вимові чути, що вона одна. Через те й австрийські Українцї всї балакають, і здебільшого всї письменники цїєї частини нашої землї пишуть:

безвідє, *Поділє*, *весїлє*, *божевілє*, *насїнє*, *подвірє*, *колосє*, *клочє*, *ріля*, *нічю*, *лєш*...

Розумієть ся, що ця подвійна шелестівка лишаєть ся вже в цїлій відмінї слова, як після неї йде мняка голосівка отже:

безвіддю, *безвіддям*, на *безвіддї*...
Поділлю, *Поділлям*, на *Поділлї*...
суддї, *суддю*, *суддїв* (але: *суддею*)
ріллї, *ріллю*, (але: *рілею*, *ріле!*)
ллємо, *ллєте*, (але: *лити*, *лив*) і. т. д.

X. ЗУСТРІЧ ШЕЛЕСТІВОК.

57. **Випад шелестівок**

Українська мова не терпить накопичення шелестівок. Тому то як зійдеть ся їх кілька, мова на ріжний спосіб дає собі з ними раду.

Передусїм ізпоміж кількох шелестівок одна випадає. І так у першій мірі випадає „т“ і „д“, як після них іде: „н“ або „л“. Говоримо й пишемо:

а) т, д перед „н“

тиждень	але—	*тижнї*
бороздити	„ —	*борозна*
милосердіє	„ —	*милосерний*
піст	„ —	*пісний*
вістка	„ —	*вісник*, *первісний*
злість	„ —	*злісник*
радість	„ —	*радісний*
капость	„ —	*капосник*
істота	„ —	*існувати*
волость	„ —	*волосний*...

Таксамо говоримо й пишемо:

празник	пор. рос.:	праздникъ
пізно	„ „	поздно
дїйсність	„ церк.:	истина...

Заввага. Випаду „т“ перед „н“ письменники часто не зазначують на письмі, щоб було пізнати, звідкіля слово повстало (корінь, чи пень). Через те зустрінете часто по книжках: *вістник*, *істнувати*, *пістний*, *милосердний*, хоч у вимові того „т“ не чуєть ся. Радимо це „т“, „д“ таки пропускати.

А далї кажемо й пишемо:

	щастя	але—*щасливий*	
	завись	„ —*зависливий*	**б) перед**
	мастити	„ —*масло*	**„л“**
	пестити	„ —*песливий*	
(вона)	кладе	„ —*клала*	
„	плете	„ —*плела*...	

Але ж „т“, „д“ випадають і перед иньчими шелестівками, то так кажемо й пишемо:

	місто	але—*місце*, *міський*	**в) перед иньчими шелест.**
	серденько	„ —*серце*...	

Крім того можуть випадати иньчі шелестівки. Ось приклади такого випаду:

	чернець	але—*черцї*, *ченцї*	
	боязнь	„ —*боязький*, *боязливий*	
	(у)мислити	„ —*умисний*	**г) иньчі**
	вдячний	„ —*віддячити ся*	**шелестівки**
	первина	„ —*перший*	
	стискати	„ —*стиснути*...	

Таксамо кажемо й пишемо:

	сонце,	пор. рос.	солнце
	тодї	„ „	тогда
	завсїди	„ „	завсегда...

У назвуку часто випадає „в“ при зустрічі сп, ст, сх, зб, зд. Передівсїм випадає воно в таких словах:

спалахнути, *спільний*, *спімнути*, *спомин*... **д) випад**
стеклий, *стрінути*, *стріча*, *стяжка*, *стид*, **„в“**
але і *встид*...
схід, *сходити* (сонце)...
збирати (вода), *здовж*, *здрігати ся*...

Не може випадати „в“ тодї, коли добре чусть ся, що воно дуже потрібне, що без нього слово буде зовсїм що иньче означати, н. пр.:

в(у)ставати, *в(у)стрявати*, *в(у)стромити*, *в(у)стерегти*...

Загалом тут звукове й правописне правило таке: як тільки де в мові випадають шелестівки, то цей випад треба зазначувати й на письмі, не дбаючи зовсїм про те, що ко-

рінь слова (з чого слово постало) через те може затерти ся, чи нї.

58. Вставка голосівок. Також так собі радить ся мова, що вставляє межи дві шелестівки голосівки „о“ або „е“, головно в відмінї іменників, н. пр.:

вогню,	але	— *вогонь*
вузла	„	— *вузол*
сестра	„	— *сестер*
сосна	„	— *сосон* або *сосен*
дошка	„	— *дощок*
земля	„	— *земель*
відьма	„	— *відьом*
вікно	„	— *вікон*
полотно	„	— *полотен*...

59. Стягнення шелестівок. Крім того цїлий ряд шелестівок мова стягає і творить із них меньче звуків, але для вимови легчих. Так говоримо й пишемо:

багатий,	але—	*багацтво*	(багатство)
брат	„	*брацтво*	(братство)
хробак	„	*хробацтво*	(хробацтво)
ткач	„	*ткацтво*	(ткацтво)
козак	„	*козацький*	(козацький)
Кобиляки	„	*кобиляцький*	(кобилячський)
Галич	„	*галицький*	(галичський)
Прага	„	*празький*	(пражський)
Петербург	„	*петербурзький*	(петербуржський)
Париж	„	*парижький*	(парижський)
Запорожжя	„	*запорозький*	(запорожський)
Чех	„	*чеський*	(чешський)
наш	„	*наський*	(нашський)
товариш	„	*товариський*	(товаришський)
птах	„	*птаство*	(пташство)
Русь	„	*руський*	(русьський)
Француз	„	*французький*	(французський)
розсадити	„	*росада*	(розсада)
розсолити	„	*росіл*	(розсіл)...

Отже стягаєть ся, як бачимо:

тств	у	**цтв**	**чств**	у	**цтв**
чськ	„	**цьк**	**жськ**	„	**зьк**
шськ	„	**ськ**	**шств**	„	**ств**
сьс	„	**сь**	**зс**	„	**с** і т. д.

60. Припо-діблення шелестівок

Ще й так у деяких випадках улегчує собі мова, що заміняє одну шелестівку другою, себто, що одна шелестівка до другої приподілюєть ся. От уже в давних часах, як видно із прикладів:

1) **тт / дт | —ст**

плету, але—*плести*, *мету*, але—*мести*
кладу „ *класти*, *краду* „ *красти*, попри:
—несу „ *нести*, *везу* „ *везти*...

що кожне **тт, дт** переходило на—**ст.**

У новіших часах у народній мові кожне **чт, чн** почало переходити у—**шт, шн**, але ж у письменстві цей закон доторкнув ся таких слів:

2) **чт—шт**
чн—шн

поштар—пор. почта
поштивий „ староукр. чтити [1])
рушник, *рушниця*—пор. ручка
сердешний „ сердечко
соняшний, *соняшник*—пор. сонечко
мірошник „ мірочка
яєшня „ яєчко...

Зрешто ж пишеть ся:

конечно, *безпечний*, *почта*...

3) **сш—щ**

Таксамо, як зрівняти зі собою слова:
старший (старий) і *вищий* (високий)
глибший (глибокий) „ *кращий* (красний), то побачимо, що в українській мові **сш** [2]) переходить у **шч=щ.**

---

[1]) Порів. західноукр.: **шт***ири*=чотирі

[2]) У західноукраїнських говірках, на західному Поділлї, подекуди в Галичинї, чуєть ся в таких випадках **шш**, то так там кажуть:
крашший, по книжках пишуть: *красший* (бо: красний)
вишший „ „ *висший* (бо: високий)
підвишшити „ „ *підвисшити*

Тому то кажемо й пишемо:

краще, покращати
вище, підвищити...

У таких самих випадках переходять: **зш, жш** у—**зч, жч**, і ми кажемо й пишемо:

4) зш—зч, жш—жч

низький—*низчий, низчати*
вузький—*вузчий, вузчати*
дужий—*дужчий, дужчати...*

Уже під упливом „ч“ у формах: *низчий, вузчий*, те „ч“ появило ся в таких самих випадках і в иньчих словах так, що не тільки балакають, але й деякі письменники пишуть:

побіч: *меньший* і *меньчий*
„ *багатший* „ *багатчий*
„ *молодший* „ *молодчий*
„ *иньший* „ *иньчий...*

А далї „ч“ дістало ся вже загальньо до подібних форм так, що кажемо й пишемо:

білий — *білїщий, білїщати*
грубий — *грубїщий, грубїщати*
гарний — *гарнїщий, гарнїщати* [1])...

У цих усїх випадках немов здаєть ся, що між шелестівки втиснула ся шелестівка „т“ (**тш**=**ч**) [2]), бо подібне явище бачимо ще в словах:

5) вставка т, д

(є) горщок — (нема) горшка, за ним у слові: (нема) дощок — (є) дошка,

а далї бачимо вставлене „д“ між шелестівками **з, р** у словах:

заздрість, — пор. зріти
скороздрий „ зрілий
роздружати „ рухати...

---

[1]) У Полтавщинї та Харківщинї й досї подекуди кажуть: *білїший, грубїший, гарнїшати...*, в Галичинї здебільшого балакають і майже всї пишуть: *білїйший, грубїйший, гарнїйшати...*

[2]) У наддністрянських говірках (на Буковинї, на Підгірї) дода-

Як добре прислухати ся, то не важко замітити в мові ще й багато иньчих прикладів приподіблення одних шелестівок до других. Ось усї ми

кажемо:	багаччий,	хоч пишемо	багатчий,	бо:	багатий
„	нізьцьі	„	ніжцї	„	ніжка
„	спицьцьа	„	спить ся	„	спить
„	доцьцьі	„	дочцї	„	дочка
„	досьцьі	„	дошцї	„	дошка
„	питаєсьсьа	„	питаєш ся	„	питаєш
„	ж жальу	„	з жалю	„	з болю [1])...

XI. ЗУСТРІЧ ГОЛОСІВОК (РОЗЗЇВ).

Таксамо здавна вже мова оминала зустріч голосівок— роззїв—у середині слова, вставляючи між них шелестівки: в, г, й (пор. *павук*, *павутиння*—рос. паукъ, *вистигати*—рос. остывать, стынуть, *Українець*—рос. Украинецъ). **61.**

Звідтіля перейшла ця звичка до слів, із яких одно кінчило ся, друге починало ся голосівкою, а далї вже стали прикладати ся ті шелестівки в назвуку до багатьох слів, що починали ся голосівками.

У деяких околицях України при кожному такому слові приставляють ся хоч „й“, хоч „в“, а то й „г“ (пор. н. пр. подільськ. г*очі* або в*очі*, г*иньчий*, Г*америка* або Я*мерика*, Й*осип* або В*осип* і т. д.), але ж у літературній мові приставляють ся вони тільки до таких слів:

в*огонь*, в*она*, в*они* (бо „він“), в*угілля*, в*удила*, в*удка*, в*уж*, в*уздечка*, в*узол*, в*узький*, в*ул*ї*й*, в*улиця*, в*уса*, в*ухо*, в*оробець* і г*оробець*...

Г*анна*, г*армата*, г*икати*, г*оріх*, г*острий*...

янгол, Й*осип*, й*ойкати*, й*олоп* (рос. олухъ)...

Оминаєть ся роззїв іще й иньчим способом, гл. § 65.

Про „в“ при „і“ з „о“, яке теж має дещо спільного з

еть ся часто „т“ перед „с“ так, що замість „с“ чуть ся „ц“ (=тс), н. пр.: доцягати (досягати), прицягати (присягати), панцкий (панський), (дитина) сце (ссе)...

[1]) Такі чистофонетичні написання найдете в давнїщих виданнях (н. пр. у Кулїша) українських письменників. Квітка писав: счусєся, зглянесся (Маруся), Гребінка: здаєтця, Кулїш: ж Жидом і т. д.

роззівом, гл. § 48. Туди ж належить назвучне „ві“ у словах:

ві*втар* (рос. алтарь), **Ві***рменин* (рос. Армянинъ).

А через те, що в таких випадках (*вітця*, *вірла*, *вівця*, *вільха*, *вікно*) після **ві-** йдуть усе дві шелестівки, то на подобу цих слів назвучне **ві-** дістало ся до слів:

ві*льгота* (рос. льгота), (на, за) **ві***що* (=вішчо).

На подобу ж слова: **ві***чка* (малі, любі очі) прийшло **ві-** й до слова: **ві***чі* (побіч: очі).

XII. НЕНАГОЛОШЕНІ ГОЛОСІВКИ.

Велике значіння наголосу в мові. Не тільки для поодиноких слів наголос важний (пор. *мужи́*—*му́жа*), але й межи звуками спричиняє він зміни.

І то все так було, від коли живе мова. Колись ті зміни були куди більші, і вченим тепер нераз добре таки треба собі наморочити голову, щоб порозчовпувати ті зміни, які приніс зі собою наголос.

І тепер наголос у нашій мові приносить зі собою деякі зміни, хоч ті зміни не дуже то великі. Ті зміни доторкають передусїм вимови голосівок: що наголошені голосівки звучать повнїще, нїж ненаголошені, хоч до такої ріжниці, як ось у росийській мові, в нас нїколи не доходить.

62. Ріжниця ця доторкає звуків **о, е, є.**

Легко замітити, що в словах:

е—и
о—у
є—ї

мене́, *мені*

ненаголошені „е“ трохи инакше вимовляють ся, нїж наголошене „е́“ в першому слові. Вони наближають ся в вимові до „и“.

Таксамо у словах:

моро́ка, *до до́му*

ненаголошені „о“ инакше звучать, нїж наголошені, вони наближають ся до „у“.

І ненаголошене „є“ наближаєть ся в вимові до „ї“, як це пізнати зі слів:

ма́єш, *купаєть ся*, *граєть ся* (чути немов: маїш, купаїцця, граїцця).

Розуміють ся, що і в школї, і так балакаючи, головно ж пишучи, треба дуже додивляти ся, щоб не мішати тих звуків зі собою, себто, щоб не балакати (й не писати) „и“ замісць—е, „у“ замісць—о, „ї“ замісць—є, бо ж як раз це зробить ся, то вже потім того легко попасти в помилку та ставити одно замісць другого (адже ж кажуть подекуди: *вешнї*, *чиришнї*, *онук*, *одова*, *окн*...)

Але ж у словах:

парубок, *мачуха*, *яблуко*, *яблуня*, *дарувати*, *купувати*, *малювати*...

треба балакати й писати „у“—не „о“, хоч у них було колись „о“ (пор.: робота, яблінка—із: яблонка, дарóваний) —та передусїм задля браку наголосу перейшло на „у“.

Зрештою, де являєть ся е, де и, де о, де у, де є, а де ї—про це добре поучує відміна. При кінцї другої частини зібрано ще раз коротко, де являють ся цї звуки в відмінї (чи н. пр. люде—людей, чи люди—людий і т. д.), і туди відсилаємо цїкавих читачів.

63. Відпад ненаголошених голосівок

Та крім того ненаголошена голосівка тратить свою силу (є такі мови, в яких ненаголошені голосівки просто проковтують, н. пр. нїмецька) так, що з часом може цїлком відпасти. У нашій мові прикладів на це тепер мало (колись було дуже багато), але все таки вони є. Відпад ненаголошених голосівок зустрічаєть ся на початку слів (у назвуку), головно відпадає „і“ та „й“, н. пр.:

1) у назвуку

мати—пор. ймати (вхопити), рос. имѣть

голка—пор. ігольник, гуцульськ.: иглиця

грати, *грач*, *грець*, *грище*, — пор. играшка, ігрище

менння, *менини*,—пор. імня, побіч: ймення, іменини,

му — із: іму (пор. він йому віри *не йме*)

наче — пор. иначе (инакше)

ще — пор. староукр. єще [1])...

---

[1]) Таку форму вичитаєте в деяких галицьких письменників (Лепкий).

пор. Нї, не вбили, а пустили Москалям на грище (Шевч.—Великий Льох), то знов: На ігрищах нїхто, як я перед вела (Стороженко).

Ще частїще відпадають ненаголошені голосівки в визвуку (на кінцї слів); адже ж

2) у визвуку

кажемо *меньше* і *меньш* — відпадає — е
„ *більше* „ *більш* „ „
„ *гірше* „ *гірш* „ „
„ *беріте* „ *берітъ* [1]) „ „
„ *за місце* „ *замісць* „ „
„ *хочеш* „ *хоч* (із: *хочш*) „ „
„ *наподалеки* і *наподалїк* „ и
„ *доки* „ *док* „ „
„ *межи* „ *між* „ „

кажемо: *посиди* і *посидь*—далї: *вір, кинь, муч, бав...*
„ *робити* і *робить*—далї: *носить, знать, кохать...*
„ *на вічі* і *на́вік* — відпадає — і
„ *долові* „ *долів* [2]) „ „
„ *знову* і *знов* — відпадає — у
„ *до обіду* „ *до обід* — відпадає — у
„ *до сходу* „ *до схід* — „ „
„ *без мала* і *безмаль* „ а
„ *ламає, завиває, підіймає, буває* і *лама, завива, підійма, бува...* відпадає — є
„ *немає* і *нема* „ „
„ *я мию ся, любимо ся...* і *миюсь, любимось...* — відпадає—я...

64. Із цими словами лучать ся такі, що, що правда, мають у визвуку наголошену голосівку, але ж у вимові вони дочіплюють ся до других слів так, що в реченю цїле слово являєть ся звичайно ненаголошеним.

---

[1]) Після и та е вони лишають по собі слїд у змягченні попередньої шелестівки, якщо вона мнягчить ся, пор. учіть (учіте), посидь (посиди), ходить (ходити)...

[2]) таксамо нарічеве, західноукр.: домів (домові)=до дому.

Через те й визвучна голосівка може відпадати в таких словах:

лише́ — *лиш*
лише не́ — *лишень*
же — *ж* (*теж*, *тож*)
би — *б*
щоби́ — *щоб*
доколи́ — *докіль*
чому́ — *чом*
відті́ля́ — *відтіль*
відсі́ля́ — *відсіль*...

ЗАВВАГА ЩОДО СКОРОЧУВАНЬ.

65. Скорочувати „ти“ на „ть“ у формах дієслова н. пр.: *казати—казать*, *говорити — говорить*... зовсім **1) ти—ть** непотрібно (хиба що в віршах), отже:

знати, *читати*, *кинути*, *любити*, *дарувати*, а не: знать, читать, кинуть, любить, дарувать...

Та ще можна скоротити, як хотїло ся б оминути роззїв (зустріч голосівок), себто, коли наступне слово починало ся б голосівкою, н. пр.:

Святого Господа любить і *брата милувать* (Шевченко).

Щодо скорочування „ся“ на „сь“ при дієсловах, то в українській мові закони цього скорочення цїлком инакші, нїж у росийській мові. **2) ся—сь**

Передусїм після голосівок можуть уживати ся повні форми і скорочені, н. пр.:

мию **ся** й *миюсь*, *диви* **ся** й *дивись*
молити **ся** й *молитись*, *боїте* **ся** й *боїтесь*...

Пор. Всесильний, я тобі молю ся (Кулїш). На чужину прете ся знову (Шевченко). Не хочу я женити ся, не хочу я братись (Шевченко).

Крім того скорочувати „ся“ можна й після двозвуків (ав, ив... ай, ій...), н. пр.:

*Ой, гоп, заходи***вись**, *зробив хату*, *оже***нивсь**
(Шевч. Невольник).
*Он гай зелений похили***вись** (Шевч. Як би ви знали).
*А ти, воску, грій***сь**, *кипи*, *вилива***йсь**
(Нїщинськ. Вечерниці).

Буває це передівсім тоді, коли „ся“ стоїть на кінці речення, або там, де можна відітхнути, спинити ся.

А так скорочення „ся“ залежить загалом від другого слова, що йде після „ся“. Якщо воно починаєть ся шелестівкою (головно: двома), то ліпше його не скорочувати; як же голосівкою, то тоді можна скоротити, н. пр.:

Минуло **ся**, *не вернеть ся* (Шевч.).

Доборолась Україна до самого краю (Шевч.).

Ви зробились убогими або

Ви зробили **ся** *вбогими...*

Тільки ж у 3. ос. одн. (він, вона, воно) в теперішности ніколи „**ся**“ не скорочуєть ся.

То так балакаємо й пишемо:

(він) *береть ся*, а не — бересь

(курка) *несеть ся*, а не — несесь

(воно) *обійдеть ся*, а не — обійдесь...[1])

3) якийся, котрийся, тепера

Цїкаво, що під упливом закона, що „**ся**“ скорочуєть ся в „**сь**“ і після двозвуків, що може бути н. пр.: *крий* **ся** і *крийсь*, *лий* **ся** і *лийсь*... витворив ся закон, що заїменики: **котрийсь**, **якийсь**, **чийсь**, якщо після них іде шелестівка, можуть мати форми: **котрийся**, **якийся**, **чийся**, н. пр.:

Якийся дивний чоловік із його був (Марко Вовчок)...

Це саме відносить ся й до слів: **тепер**, **хоч**, які можуть мати й форми: **тепера**, **хоча**, н. пр.:

Оставай ся, мамо, в лузї, ми тепера вже не друзї (Нар. пісня).

Як збрешеш, то хоча надсядь ся... (Котляр.).

---

[1]) Такі форми найдете в галицьких, навіть іще й нових, письменників, хоч народ тих форм не знає. Пор. у Франка:

Де той легіт береcь, що теплом пронима (Дивувалась зима).

Або в Шашкевича:

Як гомін по лїсї, звістка несесь мила (Бандурист).

Скорочувати у звичайній мові (у прозі) форми дієслів на -„ати“, н. пр.:

ламати — (він) *ламає*, скор. — лама
бувати — „ *буває* „ — бува
знати — „ *знає* „ — зна і т. д.

4) буває—бува, співає—співа і т. д.

зовсім не треба, а треба вживати все повних форм. У віршах можна їх уживати до схочу, пор. у Шевч.:

Реве та стогне Дніпр широкий,
Сердитий вітер завива,
До долу верби гне високі,
Горами хвилі підіймa. (Причинна)

Одне тільки слово: **немає**—може вживати ся в повній і скороченій формі, пор. у Шевч.:

Нема на світі України,
Немає другого Дніпра... (Посланіє)

5) немає—нема

Щодо иньчих слів, які можуть скорочувати ся: **чом, щоб, відсіль, до обід, навіч, меньш, лиш** і т. д., то й тут треба дивити ся, чим починаєть ся наступне слово, і скорочувати тільки тоді, як воно починаєть ся голосівкою (щоб обминути роззів), або як є найбільш одна шелестівка у другому слові, пор.:

6) щоб, чом, б, ж і т. д.

Недалеко відсіля **спасаєть** *ся пустельник* (Сторож.)
Та—не відсіль **і** *не відтіль—купив садочок* (Шевч.)

Би, же—скорочують ся тільки тоді, як попереднє слово кінчить ся голосівкою, н. пр.:

Як **би** *знала... була* **б** *не пустила* (Шевч.)
Як **же** *менї не гуляти* (Нар. пісня).
За що **ж** *ти караєш її молоду* (Шевч.)

Але не тільки на кінці слів ненаголошені шелестівки тратять свою силу та відпадають, бо ж уже дуже давно це діяло ся й у середині слів. Ми здавна й досї балакаємо:

66. Ненаголошені голосівки в середині слова.

сон, але—сна, снові, сном...
нес, „ —неса, несові, несом...
мерти, „ —мру, мрещ, мре...
відберу, „ —відібрати і т. д.

—усюди з браку наголосу о, е заніміли та потім повідпадали.

Тепер уже дуже тяжко пізнати, чи це „о“ та „е“ від-

пало, чи воно вставлене задля того, щоб оминути зустріч шелестівок; до того треба знати історію мови. Та в практиці воно зовсім нецікаво, котре о, е вставлене, а котре відпало, хоч додивляти ся треба, вже й ізза того, що таке о, е на „і“ (ї) не переходить (гл. стор. 45., на долині під текстом, уст. 2. і 3.)

Але ж тепер уже в середині слова в народніх говірках відпали ненаголошені голосівки в таких словах:

хтїти (хотїти), штирі (чотирі),[1]) мнї (менї), доста (досита, досить), і ці форми зустрічають ся в деяких письменників. У письменницькій мові треба одначе балакати й писати:

хотїти, чотирі, менї.

XIII. ГАРМОНЇЙНЕ ПРИПОДІБЛЕННЯ ГОЛОСІВОК.

87. Із другого боку наголошені голосівки нераз мають уплив на ненаголошені, що вони зовсім змінюють ся.

Ось під упливом наголошеного „а“ в деяких словах голосівка „о“ з попереднього складу переходить у „а“. То так балакаємо й пишемо:

багáтий, багáто, багáч, — пор. Бог
гаразд — пор. рос. гораздо
гарячий — пор. західн. укр. горячий
кажáн — „ кожа
качáн — „ котити
паламáр — „ пономар
халява — пор. гал. холява
хазяїн — пор. рос. хозяинъ...

Це „а“ не має нїчого спільного з московським „аканням“, бо в московській мові кожне ненаголошене „о“ переходить у „а“, а в нас це робить ся під упливом „á“ з наступного складу.

Таке саме гармонїйне приподіблення бачимо в заїменикових формах:

її, його

---

[1]) Пор. Не хтять купувати (Слов. Грінч.). Іди ти на штирі вітри, а на пятий шум (нар. пісня). Зрештою з браку наголосу в народніх говірках пропадають нераз цїлі склади, пор. слово: тра, тре (треба), або, як Гуцули кличуть: Івá, Пé, Палá, Михá... себто: Іване, Петре, Палагно, Михайле... (читайте Хоткевича роман: Камяна душа).

де „ї“, „йо“ у першім складї (колись уживали ся й ще тепер уживають ся в західній Україні форми: єї, єго) замісць „є“ появило ся під упливом наголошеного „ї“, „о“ в наступному складї.

XIV. МНЯКЕ „Ц“.

Дуже цїкавою й оригінальною прикметою української мови являєть ся мняке „ц“. Воно появляєть ся передусїм у іменників на: **-ць, -ець, -ця, -иця,** н. пр.: **68.**

*Гри***ць**, *місяць*...
*крав***ець**, *Украї***нець**, *за***єць**...
*ві***вця**, *пра***ця**, *удови***ця**, *паляни***ця**...

Це мняке „ц“ лишаєть ся в усїх цих словах у цїлій відмінї (з виїмкою перед „е“), н. пр.:

*Гри***ця**, *Гри***цю**, *Гри***ці**, *Гри***ців**...
*Украї***нця**, *Украї***нці**, *Украї***нцям**...
*ві***вці**, *ві***вцю**, *ов***ець**, *у ві***вцях**...
*вули***ці**, *вули***ць**, *вули***цями**...

І в іменників на **-це** являєть ся в відмінї (з виїмкою перед „е“) мняке „ц“, н. пр.:

*яй***це**—*яй***ця**, *яй***цю**, *в яй***ці**, *яєць*, *яй***цями**...

І в иньчих частях мови появляєть ся мняке „ц“, хоч на кінцї, хоч у серединї слова, хоч і на початку, н. пр.:

*ни***ць**, *горі***лиць**, *навпрос***тець**, *навпра***вці**...
*крав***цювати**, *прав***цювати**, *туп***цювати**...
*праць***овитий**, **цяцянка**...
ці*лий*, **ці***лювати*, **ці***ль*, **ці***на*, **цюрком**...

Про мняке „ц“ перед „к“, гл. § 38.

Мнякого „ц“ не має нїодин славянський нарід, і рідко котрий може вимовити його як слїд. [1]

XV. ЧУЖІ ЗВУКИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ.

Нїодин народ не живе сам для себе. Таємними стежками, а то й відомими дорогами культурні придбання одного народу переходять до другого. Разом із придбаннями приходять і слова. **69.**

[1]) Тим то і сміють ся наші люди з Москалїв, які нїяк не вимовлять слова: п а л я н и ц я.

Тільки ж у словах, які приходять із чужих мов, часто зміняє народ деякі звуки, відповідно до того, як вухо його схопить чужий звук. Бо ж відомо, що не всї народи мають такі самі звуки, не всї однаково їх вимовляють, не в усїх однаково працюють прилади мовні і т. д. То ж як прийдеть ся переказати чужий звук, то народ передає його своїм, але таким, що найбільше підходить до чужого. І коли прийдеть ся його написати, то вже списує його по своїому.

Так воно склало ся і в українській мові. У нас виробили ся окремі закони, як приблизно віддавати чужі звуки в мові й на письмі.

Тільки мова має свою історію, й не все на протягу історії мови були такі самі закони. Те, що обовязувало колись, не має значіння тепер, і навпаки.

Через те, якщо чуже слово в якомусь видї перейшло давно до нашої мови, на основі старих законів, то ми мусимо це слово приймати в такій одежі, в якій його передала нам у спадщинї історія мови. Прикладати до нього нові закони не слїд. Це доторкає головно тих слів, що прийшли до нас давненько з грецької та єврейської мови з церковними книжками. Цї слова вже так вимовляємо й пишемо, як колись ми їх схопили (*Христос*, *Вифлеєм*, *католик*).

Тепер витворили ся нові закони, котрі нас обовязують у словах, які нам приносять новочасні культурні потреби (письменство, школа, торговля, державні установи і т.д.).

Нам треба держати ся нових законів, але давнїх теж із ока спускати не годить ся.

Закони, як схоплювати чужі звуки в нашій мові, доторкають голосівок і шелестівок. Ми спинимо ся на найважнїщих.

А. ГОЛОСІВКИ.

70. Із чужих голосівок найбільше змін бачимо в „і“. Воно загалом після зубних шелестівок: т, д, с, з, ц, ш, ж, та після р перейшло в „и“, н. пр.:

1) Чуже „і“

а) після зубних і „р“

тиран, *дискутувати*, *система*, *президент*, *цирограф*, *машина*, *жирафа*, *ритуал*...

Цей закон обіймає здебільшого й назви країв, рік, гір і т. д., хоч це теж залежить од цього, коли це імня прийшло до української мови (гл. § 72.), н. пр.:

Сибір, *Сицилія*, *Рим*, але *Тіфліс*...

б) після иньчих шелест.

Після всіх иньчих шелестівок чуже „і“ зберегло ся, та ще після л, н мнягчить обі ці шелестівки (після них пишеть ся „ї“), н. пр.:

пістолєт, *бібула*, *міміка*, *провізор*, *москвофіл*, *гістерик*, *хірург*, *кірат*...—а далї:

в) після л, н

—*політика*, *лїберал*, *лїдер*...
нїрвана, *технік*, *арнїка*...

ЗАВВАГА. Тільки в таких словах, як:

публика, *публичний* (отже: *республика*), *католик*, *католицький*, *євангелист*, *акафист*, *митрополит*, а далї:

архиєрей, *архистратиг* (отже й: *архикнязь*, *архитект*), і в иньчих церковних словах, які прийшли до нас враз із церковними книжками й вимовляють ся згідно з законами вимови церковних слів по українськи (про се гл. § 73.), бачимо виїмки від цього закону.

г) чуже „іа“

Чуже „іа“, де б воно не стояло, чи в середині слова, чи на кінцї, перейшло в українській мові всюди на „ія“ (пор. *Марія*), при чому після л, н мнягчать ся шелестівки (-лїя, -нїя), н. пр.:

Азія, *Австрія*, *діякон*, *соціялїст*,
патріярх, *провінт*, *матеріяльний*...
Анлія, *опінія*...

ЗАВВАГА. Тільки ж у прикметниках, утворених із іменників, що мають на кінцї слова „-ія“, горішнїй закон не підходить після **зубних** і „р“, бо там чусть ся „и“. То так кажемо:

апатія,	але—*апатичний*	*протекція*,	але—*протекційний*
мельодія	„ *мельодійний*	*окупація*	„ *окупаційний*
Росія	„ *росийський*	*поліція*	„ *поліційний*
провізія	„ *провізійний*	*Австрія*	„ *австрийський*

Так треба б і всюди писати. А то на подобу іменників на „-ія“, а ще більше під упливом росийського право-

пису, майже всї в нас пишуть і в прикметниках „і“, отже:

коли *Росія*, то й *російський*
„ *поліція* „ „ *поліційний*
„ *мельодія* „ „ *мельодійний*...

У прикметниках виразно чуєть ся „и“, то й треба „и“ писати; коли ж для послїдовности пишуть „і“ [1]), то все таки треба вимовляти „и“, отже:

хоч пишуть *російський*, треба вимовляти: *росийський*
„ „ *поліційний* „ „ *поліцийний*
„ „ *мельодійний* „ „ *мельодийний*...

Шелестівки перед „і“ в -„ія“ все треба вимовляти твердо, отже:

орґанїзація, не—орґанїзаїя
соціялїст „ соцїялїст
дискусія „ дискусїя...,

а то вимова з мнякою шелестівкою перед ц, с—погана (проста, вульґарна).

д) чуже „іе“

Те саме відносить ся до чужого „іе“, яке в українській мові переходить усюди на „іє“ (після л, и на—їє). Отже треба писати:

дієта, *дієцезія*, *авдієнція*, *карієра*, *ателїє*, *мілїє*...

е) чуже „іо“, „іу“

За те чуже „іо“, „іу“ так і лишаєть ся в українському правописї завсїди „іо“, „іу“ (після л, и—їо, їу) н. пр.:

патрїот, *соціольоґ*, *мілїон*...
тіун, *тріумф*, *діурнїст*...,

хоч у вимові чусть ся часто мняке „о“ та мняке „у“ (патрійот, социйольоґ, мілїйон, трюмф).

є) церковно-славянське -іє

Церковно-славянське -„іє“ в словах, що ще задержали церковно-славянську одежу, вимовляєть ся й пишеть ся -„іє“ (при чому „і“ не мягчить нїколи попередньої шелестівки), отже:

милосердіє, *спасеніє*, *євангеліє*, *копіє*...

Церковно-слав. -„ій“ теж лишаєть ся -„ій“ в українській

---

[1]) Послїдовности в правописах (і в мові!) не треба все й усюди дошукувати ся. Пишуть же по росийськи: матерія—але: матеріал!

мові і теж попередньої шелестівки не мнягчить (крім л, н), н. пр.:

ж) церковно-славянське -ій

Овідій, *Теодозій*, *Пропорцій*, *Порфирій*, але *Антоній*, *Левлій* і т. д.

Чужі сполуки голосівок: аі, еі, уі, наскільки вони не визначають двозвуків (отже: ай, ей, уй), вимовляють ся й пишуть ся на основі законів української мови так, що кожне „і“ після голосівки мнягчить ся, отже: аї, еї, уї, н. пр.:

з) чужі: аі, еі, уі

Каїн, *Енеїда*, *руїна*...

Хоч у західноєвропейських мовах рідко де стрічаєть ся таке відчинене „е“, як у нас, то все таки воно в нас усюди переповідаєть ся й переписуєть ся нашим „е“, н. пр.:

2) Чуже „е“

чек, *женій*, *дефранданm*...

Посередні чужі звуки „ö“, „ü“ в нас у назвах (осіб, городів, гір і т. д.) передають ся найблизчими до них, і то

3) Чужі „ö“, „ü“

нїм. звук: ö буквою: е, або и
„ „ ü „ і (твердим)
франц. „ u „ і „ н. пр.:

Köln — *Кельн*	Nürnberg — *Нірнберг*
Grönland — *Іренляндія*	München — *Мінхен*
Röschwoog — *Ришвог*	Hugo — *Гізо*...

ЗАВВАГА. Ідучи навмання за російським правописом у нас часто на тих місцях пишуть „ю“, не додумуючись, що тим способом грішить ся проти укр. звучнї. Бо н. пр. „*Мюлєр*“ по укр. треба читати: *Мйулєр*—по рос.: Мьулєр (приблизно, як нїмецьке „ü“), „*Гюго*“—по укр.: *Гйуго*, по рос.: Гьуго. Що підходить до законів російської мови, те не все можна живцем брати до нашої. Як дивно виглядає, коли Укр. вимовляє, з рос. правопису беручи: Нюрнберг (Nürnberg — треба: *Нірнберг*), зюдбан (Südbahn, треба: *зідбан*), та ще й мнягчить „н“ та „з“!

Чужі двозвуки треба передавати в нашій мові так, як вони чуються, а на письмі такими знака-

4) Чужі двозвуки ми, які наш правопис має задля двозвуків, отже знаками: **ай**, **ой**, **ав**, **ов**..., н. пр.:

Heine — *Гайне*	Neudorf—*Нойдорф*
Rhein — *Райн*	Hauptmann—*Гавптман*
Mainz — *Майнц*	Hauff—*Гавф*...

а далї: **ав***томобіль*, **ав***кціон*, *бра***в***нїнґ*, *кль***ов***н*, *дредн***ов***т* [1])...

ШЕЛЕСТІВКИ.

1) Чуже „ґ“ Українська мова здавна не знала звука „ґ“; але що він приходив до нас із чужими словами, то треба було собі з ним якось давати раду.

У найдавнїщих часах ми находимо в наших книжках на місцї чужого (грецького та єврейського) „ґ“—букву „г“, яку ми не тільки читаємо за „г“, але й уже цї слова, що до нас прийшли, навчили ся вимовляти з „г“, н. пр.:

Г*алилея*, **Г***олгофта*, *янгол*, *архистратиг* і т. д.

Але ж десь у XVI. в. почало до нас знов переходити чуже „ґ“, тепер уже із живих мов (головно із нїмецької, польської, але передівсїм із л а т и н с ь к о ї, яка в нас була викладовою в вищих школах). Через те витворила ся потреба створити для нього осібний знак (писали зразу „кг“ [2]), а далї вже в XVII. в. появляєть ся знак „ґ“)—„ґ“.

Тільки ж на росийській Українї під упливом московської мови в школї та пресї—а відомо, що московська мова не знає звука „г“, а тільки „ґ“, лиш що задля нього має знак „г“—всї чужі слова почали вимовляти й писати з „г“: **г***еометрія*, **г***еографія*, **г***імназія*, *пропаганда* [3]) і т. д.

---

[1]) В рос. правописї в тім напрямі неконсеквенція. Пишеть ся: **автомобіль**—але: **аукціон**, **автор**—але: **гауптвахта**, і такі написання на московський штиб (зовсїм непотрібно) найдете і в нас. Таксамо переписуєть ся нїм. „еі“ по рос. „ей“ так, що Г а й н е виходить у Москалїв: Ґ е й н е, В о л ь к е н ш т а й н—В о л ь к е н ш т е й н - о м і т. д. У слїд за Москалями зовсїм непотрібно перебирають цю невмілу вимову й Українцї!

[2]) Так писав іще Кулїш н. пр. у перекл. Шекспіра (Якго, Родрикго і т.д.)

[3]) Задля браку „г“ в рос. мові дуже чудернацькими виходять чужі імена по росийськи. Росіяни кажуть: Ґейне, Ґеґель... З другого ж боку росийські Українцї, читаючи кожне росийське „г“ по свойому, перекручують чужі названня, кажуть по свойому: *Гйотє* (Ґ*ете*), *Гегель* (*Геґель*), *Германїя* і т. д.

Це велика хиба. Всї нові чужі слова, що їх зараз приносить до нас західноєвропейська культура, і що в них чуєть ся „ґ“, треба вимовляти й писати з „ґ“, отже:

ґімназія, *пропаґанда*, *параґраф*, *аґітація*, *ґеометрія*, а далї імена осіб:

Ґете, *Ґеґель*, **Ґорький**, **Ґрабовскі** і т. д.

Це тим більш треба робити, що тепер звук „ґ“ для нас уже нечужий, і його чути і в наших словах, таких, як:

ґудзик, *ґанок*, *ґелґати*, *ґерлиґа*, *ґринджоли*, *ґедзь* і т. д.

2) Чуже „ф“

І чужий (ще й досї) та тяжкий до вимови звук „ф“ Українцї передавали (й ще досї передають) близькими звуками, н. пр.:

губним „п“, н. пр.:

Пилип, *карто**п**ля*, *тра**п**ити*, **П**анас...

заднєпіднебінним „х“, н. пр.:

Халимон, *х*урман, *х*уга, **Х**ивря... а то й

подвійними звуками „кв“, „хв“, н. пр.:

квасоля, **хв**артух, **хв**ершал і т. д.

Ще й досї Українець передає чужі слова, де чуєть ся: „ф“, двома звуками: хв (*хв*орма, *охв*іцер, *охв*іціяльно, *хва*брика...).

Але такої вимови й такого писання чужих слів, де чуєть ся „ф“, лїтературна мова не допускає, бо таким чином чужі слова прибирають дуже перекручений вид і роблять ся неповажними, вульґарними.

В усїх словах, які приходять тепер до нас із чужих мов, і в яких чуєть ся „ф“, треба так і задержувати „ф“ у нашій мові, отже:

філїстер, *фільософ* [1]), *форма*, *фраза*, *фільм*...

3) Чуже „о“

Придихове „фт“ (рос. „ѳ“) у нас передаєть ся, як у иньчих західноєвропейських мовах, тільки звуком „т“ (не „ф“, як у рос. мові), отже:

Атени (не—Афіни), *міт* (не—міф), *катедра* (не—кафедра), *католик*, *аритметика*, *театр*, **Т**ракія...

---

[1]) у Котляревського названий із насмішкою: хвилософом.

Заводити „ѳ“ із російської азбуки зовсім непотрібно. Розуміється ся, що в таких словах, у яких уже давно „ѳ“ перейшло на „ф“, а вже з „ф“ наша мова перероблювала „хв“ або „в“ (головно в іменах осіб), то треба ті звуки лишити, отже:

Хома, **Хведір**, **Хведос**, **Векла**...

4) Чуже „л“

Не всї мови мають однакове „л“. У одних воно грубше, у других тоньче. В самій нашій мові в рїжних говірках рїжне „л“ (пор. полтавське та буковинське середне „л“, близьке до „ль“).

Тільки ж те „л“, яке ми перебираємо тепер із чужих мов, більше зближаєть ся до мнякого „л“ (ль), нїж до твердого (л). Через те в усїх чужих словах, де являєть ся „л“, ми повинні зазначувати всюди мнякість „л“, повинні говорити й писати:

лявіна, **Лївєрпуль**, *Філядельфія*, *телєфон*, *телєграф*, *алєгорія*, *фільософія*, *фільольогія*, **Люстдорф**... [1])

Розуміють ся, що в тих чужих словах, які стоять під упливом церкви, треба задержувати чуже „л“ у такій формі, в якій вони до нас дістали ся через церкву, отже:

фелон, *латина*, *Теофіл*—отже й *москвофіл*...

5) Чужі подвійні шелестівки

Чужі подвійні шелестівки, які в чужій мові мають своє виправдання (попередня голосівка вимовляєть ся коротко), в українській мові вимовляють ся (й пишуть ся) всюди з одною шелестівкою, н. пр.:

місія (рос. миссія), *прогрес* (рос. прогрессъ), *телєграма*, *програма*, *адреса*, *територія*, *коректа*, *сума*, *ілюстрація*, *ілюмінація*..., отже й:

Шілєр, *Мілєр*, *Цімерман* і т. д.

72. Чужі імена власні

Чужі назви осіб, країв, міст, гір і т. д. (імена власні) треба вимовляти і приблизно писати так, як вони тепер звучать у тій мові, звідкіля їх узято, отже:

Пушкін, *Турґенєв*, *Гусьєв*, *Сєрґеєв* (ще правильнїще було б: *Турґенєф*, *Гусьєф*, *Сєрґеєф*)...

---

[1]) Йдучи за російською мовою, де панує в тому напрямі велика непослїдовність (пор.: телєфон, але:

Ґете, Ляйпціґ, Дрезден, Галє...
Шекспір, Спенсер, Уешінґтн...
Доде, Ґіґо, Расен, Марсей...
Стокгольм, Мальме... Міляно...
Міцкевіч, Словацкі, Залєскі і т. д.

Нїяких иньчих правил тут немає.

Звичайно, що ті назви, які давно прийшли до нашого письменства, лишають ся такими, якими вони живуть у народї, н. пр.:

Рим (не—Рома), *Царгород*, *Париж*, *Відень*, *Краків*, *Петербург* (не—Петроград), *Нева*, *Орел*, *Трієст*, *Єрусалим*, *Коринт*, *Букарешт*, *Білгород* (не—Београд) і т. д.

XVI. ЯК ЧИТАТИ ЦЕРКОВНІ КНИГИ.

Кожний славянський народ, який у своїй церкві користуєть ся церковно-славянською мовою, чичас церковні книги відповідно до законів своєї мови, себто: Росіянин—із росийська, Серб—із сербська, Болгарин—із болгарська. **73.**

І в нас, на Україні, до кінця XVIII. ст. читали церковні книги з українська, себто, вимовляли церковно-славянські букви так, як вони вимовляли ся в українських книжках (гл. низче).

Ще й досї читають так молитви й загалом усї церковні книги в тих частинах Рідного Краю, де не було московського панування, себто, в Галичинї, на Буковинї та в північній Угорщинї. Так вимовляють церковні слова ще й досї наші старі, неграмотні бабусї та дїдусї, молячись.

Для нас дуже важно, щоб у церкві на Україні, доки туди не доберет ся народня мова,—а дібрати ся вона колись мусить—назад повернули до давньої вимови, щоб церковні слова вимовляти з українська, а не з мос-

---

філолог, Філадельфія), рос. Українцї заводять непотрібно росийський спосіб передавати чуже „л“ у нашу мову, пишуть: *телефон, філолог*, і т. д.

ковська, щоб уже дїти змалку привикали до цїєї вимови, й щоб ця вимова цїлком витиснула з нашої церкви московщину [1]).

Через те й ми подаємо на цьому місцї закони, як читати й вимовляти церковні букви на основі законів української мови.

Буква **ѣ** читаєть ся як **ї, і,** н пр..

вѣ́дѣнїємъ, нераздѣ́льнѣй, пѣ́снь, грѣ́хъ, въ человѣ́цѣхъ

читай: відїнієм, нераздїльнїй, піснь, гріх, в человіцїх

Буква **є** вимовляєть ся твердо. Слова:

дне́сь, весе́лїє, воспо́йте, де́нь, се́й, о҆те́цъ.

читай: днесь, веселіє, воспоите, день, сеи, отец.

Тільки по голосівках читаєть ся воно як **є** н. пр.:

и҆мѣ́нїє, кла́нѧємъ, вопїє́мъ

читай: імініє, кланяєм, вопієм

Буква **и** читаєть ся як **и,** н. пр.:

пе́рси, поми́лꙋй, сохрани́ти, коли́кѡ, по́мощи,

читай: перси, помилуй, сохранити, колико, помощи

Тільки на початку слів читаєть ся воно як *і*, н. пр.

и҆сто́чникъ, и҆́мѧ, и҆зцѣлѝ

читай: істочник, імя, ізцїли: а так само у слові, ами́нь (читай: амінь)

Після *і* все читаєть ся **и** як ї, н. пр.:

про́чїи, творѧ́щїи

читай: прочії, творящії

Буква **ы** читаєть ся теж як **и,** н. пр.:

въ вышнихъ, пти́цы, о҆ко́вы желѣ́зными, оу҆слы́ши, прише́дый

читай: в вишних, птици, окови желїзними, услиши, пришедий

---

[1]) Часто в розмові наскакуєш при замітках, чому не читати церковних слів із українська, на такі відповіди: ‚Так це ж не українська

Букву **Ї** у наростків **ІЙ, ІЯ, ІЄ** все треба вимовляти *твердо*, отже: веселіє, каменія, Гервасій.

Буква **Ъ** не читаєть ся.

Буква **Ѳ** читаєть ся як **ФТ**, або **Т**.

Буква **Ѵ** читаєть ся як **И**, въ кѵмвалѣхъ читай: в кимвалїх

кЇЙ, гЇЙ, хЇЙ... читай як **кий, гий, хий, ший, жий:** нѣкІЙ, дрѵгІЙ, тиХІЙ, юнѣйшІЙ, БжІЙ, читай: нїкий, другий. тихий, юнїйший, божий, таксамо мі́ра читай мира.

Само собою, що приіменики „съ“, „отъ“ читають ся з українська: „з“, „од“, а крім того зберігають ся ще й иньчі прикмети української мови.

Для зразка, як читати церковні книги, наводимо два виїмки (одну молитву й кілька уступів із євангелія).

1) Православне „Вірую“

по церковному:	треба читати:
А. В҃Ѣрѹю во є҆ди́наго Б҃га О҆ц҃а вседержи́теля, Творца҆ нб҃ѹ и҆ земли́, ви́димымъ же всѣ́мъ и҆ невиди́мымъ.	1. Вірую во єдинаго Бога Отца Вседержителя, Творца небу і землї, видимим же всїм і невидимим.
Б. И҆ во є҆ди́наго Г҃да І҃са Хр҃та С҃на Бж҃ія, є҆диноро́днаго, и҆́же ѿ О҆ц҃а рожде́ннаго пре́жде всѣ́хъ вѣ́къ: свѣ́та ѿ свѣ́та, Б҃га и҆́стинна ѿ Б҃га и҆́стинна, рожде́нна, не сотворе́нна, є҆диносу́щна О҆ц҃ѹ, и҆́миже вся́ бы́ша.	2. І во єдинаго Господа Ісуса Христа Сина Божія, єдинороднаго, іже од Отца рожденнаго прежде всїх вік: сьвіта од сьвіта, Бога істинна од Бога істинна, рожденна, не сотворенна, єдиносущна Отцу, імже вся биша.

мова—а славянська“, так наче б була тепер одна якась славянська вимова! Такі відповіди фальшиві та вказують тільки на слїди російської школи, де вчили, що всї славянські слова треба читати з московська.

г҃. На́съ ра́ди человѣ́къ, и҆ на́шего ра́ди спасе́нїѧ, сше́дшаго съ нб҃съ, и҆ воплоти́вшагосѧ ѿ дх҃а ст҃а и҆ мр҃їи дв҃ы, и҆ вочл҃вѣ́чшасѧ.

д҃. Распѧ́таго же за ны̀ при Понтїйстѣ́мъ Пїла́тѣ, и҆ страда́вша, и҆ погребе́нна.

е҃. И҆ воскре́сшаго въ тре́тїй де́нь по писа́нїемъ.

ѕ҃. И҆ возше́дшаго на нб҃са̀, и҆ сѣдѧ́ща ѡ҆деснꙋ́ю ѻ҆ц҃а̀.

з҃. И҆ па́ки грѧдꙋ́щаго со сла́вою, сꙋди́ти живы́мъ и҆ ме́ртвымъ, є҆гѡ́же цр҃твїю не бꙋ́детъ конца̀.

и҃. И҆ въ дх҃а ст҃а́го, гд҃а, животворѧ́щаго, и҆́же ѿ ѻ҆ц҃а̀ и҆сходѧ́щаго, и҆́же со ѻ҆ц҃е́мъ и сн҃омъ спокланѧ́ема и҆ ссла́вима, глаго́лавшаго проро́ки.

ѳ҃. Во є҆ди́нꙋ свѧтꙋ́ю, собо́рнꙋю и҆ ап҃льскꙋю це́рковь.

і҃. И҆сповѣ́дꙋю є҆ди́но крещє́нїе, во ѡ҆ставле́нїе грѣхѡ́въ.

а҃і Ча́ю воскресе́нїѧ ме́ртвыхъ.

в҃і. И҆ жи́зни бꙋ́дꙋщаго вѣ́ка, а҆ми́нь.

3. Нас ради человік, і нашего ради спасенія, зшедшаго з небес, і воплотившаго ся од Духа Свята і Марії Дїви, і вочеловічша ся

4. Разпятаго же за ни при Понтийстїм Пілатї, і страдавша і погребенна.

5. І воскресшаго в третїй день по писанієм.

6. І возшедшаго на небеса і сїдяща одесную Отца.

7. І паки грядущаго со славою, судити живим і мертвим, єгоже царствію не будет конца.

8. І в Духа Сьвятаго, Господа, животворящаго, іже од Отца ісходящаго, іже со Отцем і Сином спокланяєма і зславима, глаголавшаго пророки.

9. Во єдину сьвятую, соборную і апостольскую церков.

10. Ісповідую єдино крещеніє, во оставленіє гріхов.

11. Чаю воскресенія мертвих.

12. І жизни будущаго віка, амінь.

Для вправи подаємо ще уступ

2) Із євангелія Луки, II, 25-32.

по церковному:

Бѣ̀ человѣ́къ во І҆ерⷭ҇ли́мѣ, є҆мꙋ́же и҆́мѧ Сѵмео́нъ: и҆ человѣ́къ се́й пра́веденъ и҆ бл҃гочести́въ, ча́ѧ ᲂу҆тѣ́хи І҆и҃левы: и҆ дх҃ъ бѣ̀ ст҃ъ въ не́мъ.

треба читати:

Бі человік во Єрусалимі, ємуже імя Симеон: і человік сей праведен і благочестив, чая утїхи Ізраілеви: і Дух бі сьвят в нем.

Й бѣ ємѹ ѡбѣщáнно Дх҃омъ ст҃ы́мъ, не ви́дѣти смéрти, прéжде дáже не ви́дитъ Хр҃та Гдн҃а.

І бі єму обіщанно Духом сьвятим, не видїти смерти, прежде даже не видит Христа Господня.

Й прїи́де Дх҃омъ въ цéркобь: и ѥгдà введóста роди́теля ѻ҃троча Ію҃са, сотвори́ти и҃ма по ѻ҃бычаю закóнному ѡ҃ нéмъ.

І прийде Духом в церков: і єгда введоста родителя отроча Ісуса, сотворити іма по обичаю законному о нем.

Й тóй прїéмъ ѥгò на рѹкѹ своéю, и҃ блáгослови Бг҃а, и҃ рече́:

І той приєм єго на руку своєю, і благослови Бога, і рече:

Нын҃ѣ ѿпѹщáеши рабà твоегò, вл҃ко по глаго́лѹ твоемѹ҃, съ ми́ромъ:

Нинї одпущаєши раба твоєго, Владико, по глаголу твоєму, з миром:

Ꙗ҆кѡ ви́дѣстѣ ѻ҃чи мои́ спасéнїе твоѥ́,

Яко видїстї очі мої спасеніє твоє,

Ѥ҆же ѥ҆сѝ ѹ҃готóвалъ пред лицéмъ всѣ́хъ людéй:

Єже єси уготовал пред лицем всїх людей:

Свѣ́тъ во ѿкровéнїе ꙁы́кѡмъ, и҃ слáвѹ людéй твои́хъ Ію҃ля.

Сьвіт во одкровеніє язиком, і славу людей твоїх Ізраіля.

XVII. ЯК ЧИТАТИ ТВОРИ СТАРОГО ТА СЕРЕДНЬОГО УКРАЇНСЬКОГО ПИСЬМЕНСТВА.

Таким же робом, як церковні книги, треба читати всї твори старого українського письменства (Слово о полку Ігоревім, княжі лїтописи, апокрифічні твори і т. д.) і все, що в нас є писаного й друкованого до кінця XVIII. ст.: вірші, драми, проповіди, написи по церквах, усї замітки та підписи під старими образами, історичні документи (козацькі лїтописи, гетьманські унїверсали, канцелярські записки і т. д.), бо такий був у нас колись правопис. **74.**

Ось н. пр. текст із найбільшої української поеми з XI. віку: „Слова о полку Ігоревім“ треба так читати:

Се вѣтри, Стрибожи внуци, вѣють съ моря стрѣлами на храбрия полкы Игоревы. Земля тоутнеть, рѣки

Се вітри, Стрибожі внуци, віють з моря стрілами на храбрия полки Ігореви. Земля тутнеть, ріки

моутно текуть, пороси поля прикрывають, стязи глаголють. Половци идоуть отъ Дона и отъ моря и отъ всѣхъ странъ, роусьскыя полкы остоупиша. Дѣти бѣсови кликомь поля прегородиша, а храбрии Роусичи прегради-ша чрълеными щыты...

мутно текуть, пороси поля прикривають, стязи глаголють. Половци ідуть од Дона і од моря і од всіх стран; руськия полки оступиша. Дїти бісови кликом поля прегородиша, а храбриї Русичі прегради-ша черленими щити...

Або кінець відомої пісні Мазепи про становище України в XVIII. в.: „Всї покою щире прагнуть“

написано:	**треба читати:**
Я самъ бѣдный не здолаю, Хиба тилько заволаю: „Гей, панове єнералы, Чому жъ есте такъ оспали? И вы, панство полковники, Безъ жаднои полѣтики, Озмѣтеся всѣ за руки, Не допустѣть горкой муки Матцѣ своей болшъ терпѣти! Нуте враговъ, нуте быти! Самопалы набувайте, Острыхъ шабель добувайте, А за вѣру хочъ умрѣте, И вольностей боронѣте; Нехай вѣчна будеть слава, Же презъ шабли маемъ права!“	Я сам бідний не здолаю, Хиба тілько заволаю: „Гей, панове єнерали, Чому ж єсте так оспали? І ви, панство полковники, Без жадної політики, Озміте ся всї за руки, Не допустїть горкой муки Матцї своєй болш терпіти! Нуте врагов, нуте бити! Самопали набувайте, Острих шабель добувайте, А за віру хоч умріте, І вольностей боронїте; Нехай вічна будеть слава, Же през шаблї маєм права!“

XVIII. ЯК ЧИТАТИ УКР. КНИЖКИ, НАДРУКОВАНІ ИНЬЧИМИ (ДАВНІЙМИ) ПРАВОПИСАМИ.

75. 1. Іще старі наші письменники (як ось Котляревський) уживали здебільшого цього самого правопису, який зустрічаємо в церковних книгах та в творах старого й середнього укр. письменства. Учений Максимович (потрохи Метлинський) приспособив його до нових вимог, позаводив нові значки (ô, ê, û = і), і цей правопис заведено до українських шкіл Галичини та Буковини. Ним друкували ся всї шкільні підручники, і хто з роспйських Українців у тому часї друкував своїї твори в австрийській Україні, то вони й виходили там правописом.

Цей правопис звав ся чомусь **етимольоґічним**, а то й просто: **етимольоґія** (як теперішній наш правопис звуть просто: **фонетика**), що нїби то він мав такі букви, що з них пізнати було, звідкіля слово взяло ся (кôнь=кінь, бо—коня, лѣд=лїд, бо—леду, гарнû=гарні, бо—гарний і т. д.), значить, щоб видно було, який у слові корінь (грець. „етимон"=справжнє, знач. слов.). Ужив ся він по австрийських школах до 1893. р., доки не заведено цього, що ми його вживаємо; тепер нїхто зі свідомих Українців його не вживає.

1) Етимольоґія.

Але ж що **ще є книжки**, писані тим правописом, і така книжка може попасти ся декому в руки, то ми для зразка подаємо, як їх читати.

Написано:	**треба читати:**
Те дѣяло ся въ Крутыхъ. Крутû — мѣстечко на Подôлю въ Балтянськôмъ повѣтѣ. Стоить воно на двохъ горахъ и має двѣ церквѣ. Лѣвобôцька и правобôцька Украина, то все одинъ край, однû люде и одна лиха доля; та хто не бувъ по сей бôкъ Днѣпра, жаднои тямы не має про сёгобôцьку Украину; хто не бувъ по той бôкъ, не знає Украины тогобôцькои. Отъ, хочь бы й мѣста. Лѣвобôцькû мѣста для правобôчанъ здають ся селами, не бôльше...	Те дїяло ся в Крутих. Круті — містечко на Поділю в балтянськім повіті. Стоїть воно на двох горах і має дві церкві. Лївобіцька і правобіцька Україна, то все один край, одні люде і одна лиха доля; та хто не був по сей бік Днїпра, жадної тями не має про сьогобіцьку Україну; хто не був по той бік, не знає України тогобіцької. От, хоч би й міста. Лївобіцькі міста для правобічан здають ся селами, не більше...
„Люборадськû"—сêмейна хронїка А. Свидницького. Львôвъ, 1885.	„Люборадськi" — сїмейна хронїка А. Свидницького. Львів, 1885.

По цьому правопису писало ся: Свидницькiй, другiй, глухiй, бôльшiй, меньчiй, дужiй...,

хоч треба було вимовляти: Свидницький, другий, глухий, більший, меньчий, дужий...

Таким правописом надрукована між иньчим *„Історія української літератури"* проф. Огоновського та перші томи

української *„Історичної бібліотеки“*, н. пр. Костомарова „Богдан Хмельницький“ в українському перекладі; тим же правописом виходила до 90. років XIX ст. українська часопись „Зоря“, і є ще багацько иньчих цінних творів (і гарного письменства, н. пр. Конїського, Левицького), які надруковані т. зв. етимольогією.

76. 2. Та ще є в нас книжки, понадруковувані на росийській Україні до 1905 р. чисто росийським право-

2. Ярижка. писом, але приспособленим до нашої вимови. Ним писав дехто з наших письменників до Куліша, і ще й тепер користують ся ним для своїх потреб наші селяни, які вчили ся в росийській школї. Цей правопис накинуло нам у 1876 р. московське царське правительство задля того, щоб показати перед світом, що, мовляв, не може бути окремої української мови, а що є тільки одна, московська, з деякими відмінами. По таких книжках усюди задержано „ъ“, пишеть ся „ы“ на означення звука „и“, „йи“— задля „ї“ і т. д. Цей правопис назвали в нас „ярижним“, або коротко звуть його **ярижкою**.

Ярижкою видані н. пр. великі та гарні лїтературні збірники: *„Дубове листє“*, *„Вік“*, *„Знад хмар і долин“*, *„На вічну память Котляревському“*, нею надруковані перші випуски київської *„Української бібліотеки“*, слова до пісень Лисенка і т. д.; крім того цим правописом повидавано багацько книжок для народу (петербурзьке товариство ім. Шевченка), тощо. Розуміеть ся, що цього правопису, раз через те, що він накинутий нам насильно московським правительством, а далї тому, що він не відповідає духові нашої мови, а найважнїще через те, що він нам чужий — тепер нїхто зі свідомих Українців теж не вживає.

Та що є багацько книжок, писаних ярижкою, то подаємо зразок і ярижного правопису.

Ось зразок ярижного правопису.

Надруковано:	**треба читати:**
Задзвонылы на службу. Спасенныкы й спасенныци прочаны заворушылысь, повыходылы зъ комирокъ, высы-	Задзвонили на службу. Спасенники й спасенниці прочани заворушились, повиходили з комірок, висы-

палысь на цвынтарь. Цвынтарь ставъ людный. Майбородыха вынесла кошыкъ зъ проскуркамы й сила на сходахъ. Отець Онуфрій незабаромъ надійшовъ у цвынтарь, згадавъ про Галецьку й зайшовъ у Майбородышыну кимнату, щобъ побачыты Галецьку й самому за все роспитаты въ неи. Галецька й одъ себе просыла й благала його зарятуваты йіи въ биди, знайты для неи службу въ своихъ заможнихъ парафіянъ.

Иванъ Нечуй-Левицькый—„Кыивськи прохачи“, оповидання, Кыивъ, 1903. року.

пались на цвинтар. Цвинтар став людний. Майбородиха винесла кошик з проскурками й сїла на сходах. Отець Онуфрій незабаром надійшов у цвинтар, згадав про Галецьку й зайшов у Майбородишину кімнату, щоб побачити Галецьку й самому за все розпитати в неї. Галецька й од себе просила й благала його зарятувати її в бідї, знайти для неї службу в своїх заможнїх парафіян.

Іван Нечуй-Левіцький—„Київські прохачі“, оповідання, Київ, 1903. року.

А то ще бувае, що в ярижних виданнях замість „е“ пишуть „э“ (тэбэ), пишуть „ё“ замість „йо“ і т. д.

3. А ще попадають ся книжки, писані правописом, який придумав для нашої мови великий наш учений Михайло Драгоманов, той цей правопис так і зветь ся „**драгоманівка**“. Це дуже гарний правопис, але ж він у нас не приняв ся, і ним тепер нїхто не пише. Але ж що вийшло майже цїле листування Драгоманова, і в ньому задержаний його правопис, то теж треба нам знати, як читати його. Для прикладу подаємо виписок. **77.**

3) Драгоманівка.

ДРАГОМАНІВКА:	ТЕПЕРІШНЯ ПРАВОПИСЬ:
„У нас же j світа jак на те: Одна Сібір неісходима! А тьурм? альуду?—що j лічить: Од Молдаванина аж до Фінна, На всіх jазиках все мовчить: Бо благоденствуje!... У нас Свьатуjу[1]) біблію читаje	У нас же й світа як на те: Одна Сибір неісходима! А тюрм? А люду? Що й лїчить: Од Молдаванина аж до Фіна На всїх язиках все мовчить: Бо благоденствує!... У нас Святую біблію читає

[1]) Це невірно, повинно бути: «Свjатиj» (пор. § 39., стр. 41.), і Драгоманов так писав пізнїще, пор: обовjазаний (Переписка Драгоман. з Павликом т. VIII, стор. 105).

Свьатиј чернець і научаје,
Шчо царь јакијсь-то свині пас
Да дружньу жінку взьав до себе,
А друга вбив! Тепер на небі!..

„*Кавказ*“—Поезіјі Т. Гр. Шевченка, заборонені в Росіјі. Женева, 1890.

Святий чернець і научає,
Що цар якийсь-то свинї пас
Да дружню жінку взяв до себе,
А друга вбив! Тепер на небі...

„*Кавказ*“—Поезії Т. Гр. Шевченка, заборонені в Росії. Женева, 1890.

Як бачимо, Драгоманов викинув: **я**, **є**, **ю**, завів на сербський лад латинське „j“ (ја, је, ју), а як шелестівки мнягчили ся (гл. § 35., стр. 39), то він усюди ставив „ь“, отже:

јайцья = яйця,
тьурма = тюрма і т. д.[2]).

78. 4. Була ще спроба писати в нас латинськими буквами (сам Драгоманов пробував), але ж таких книжок у нас тепер уже нїде немає.

* * *

Всї иньчі правописні замітки найдете при кінцї другої частини цїєї книжки.

---

[2]) Загалом це правопис більш фонетичний, нїж той, що ми його тепер уживаємо, але ж він не приняв ся тому, що дуже вже зривав із минулим.

II. Слова.

I. ЯК ТВОРЯТЬ СЯ СЛОВА.

Кожна мова має свої слова. Їх витворила собі мова на протягу життя народу і все ще творить по потребі. Крім того слова приходять із иньчих мов, і мова або живцем їх переймає (чужі слова), або достроює до тих, що вже в неї є, й перероблює їх по своєму. **79.**

Це все робить ся постійно, в тому напрямі мова ніколи не спочивас. Усе переймає чужі слова й постійно нові собі творить, збагачуючи безнастанно скарб мови (лєксику). Чим у якій мові більше слів, тим вона вважаєть ся багаччою, культурнїщою.

Українська мова словами багата.

Слова творить народ несвідомо, але ж таки на основі якихось законів, які йому проказус народне вухо й народнє чуття.

Народ собі знає, що:

хлопець— малий, а *хлописька*—це щось здорове, велике.

Він чує, що:

столик не—*стіл*, а *візок* не—*віз*, що

дядько—то чоловік, а *дядина*—жінка, що

дяк має за жінку—*дячиху*, *Іван*—*Іваниху*, що Іванова донька—*Іванівна* (бо й попова донька—*попівна*), а син його вже *Іваненко* (як попів син—*попенко*), а коли син батька не має—то він *безбатьченко*.

Народ нїколи не помилить ся, не скаже,
що *біляве* то—*біле*, *чорняве* то—*чорне*;
він знає, що **при***дурк***уватий**—ще не *дурний*,
що **по***довг***уватий**—то не *довгий*,
що **попі***спати*—не те, що *спати*,
що треба казати: „*батько лягли спати*“, але ж: „*дїти* **полягали** *спати*“ і т. д.

Народ знає, що як н. пр. брат має дім, то
дім—*брат***ів**,
а як с е с т р а теж має, то він—*сестр***ии**.

Таксамо як щось дуже дрібне, то в народа воно все
буде—*дрібн***еньке**,
як же здорове, велике, то буде—*здоров***еще**, *велич***езне**.

86. 1) Наросток. А далї народ знає,
що, те, що комусь даєть ся, то—да-*р*
„ давати дар „ да-*р-ува*-ти
„ той, що дає „ да-в-*ець*
„ те, що дають „ да-*н-ня*, да-*ток*
„ те, що підбитий народ платив „ да-*н-ина*...

87. А далї що можна:

2) Приставка.
да-ти милостиню, але
від-да-ти дочку заміж, довг,
про-да-ти корову,
з-да-ти з карбованця здачу,
до-да-ти до юшки соли,
на-да-ти лист на почту,
роз-да-ти гроші бідним,
під-да-ти під розвагу думку,
при-да-ти чому значіння...

88. 3) Корінь. То так, як бачимо, додаючи до якоїсь частини слова, я к а н е з м і н я є т ь с я—(н. пр. до -„да“-)—то з заду, то з переду якісь словечка, народ творить усе та все нові слова.

Яке с а м е с л о в е ч к о додати з переду незмінної частини слова, яке з заду, щоби слово мало таке, а не иньче значіння, народові каже його народне чуття. Учені люди зібрали це все в систему, поскладали закони, й уже на основі

цих законів самі свідомо творять слова, яких потрібно їм. Тільки ж у мові приймають ся лиш такі слова вчених, які вони повитворювали в дусї законів народньої мови, всї иньчі пропадають.

То так слова творить сам народ несвідомо на основі чуття, і творять їх учені свідомо в народньому дусї.

Як власне творять ся слова, то найкраще порівняти з деревом.

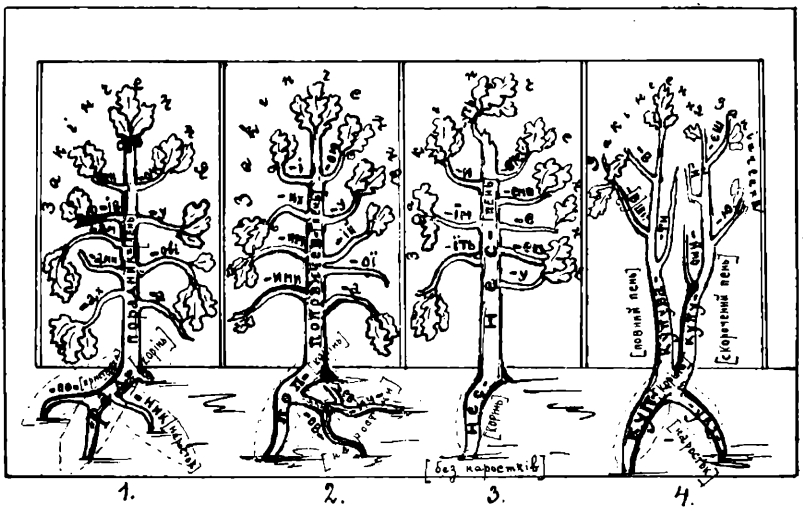

Кожне дерево виростає з коріня. Корінь як до дерева. Буває так, що на ньому нема нї з переду, нї з заду корінчиків, і він сам один виростає зпід землї, щоб стати пнем деревини. А то частїще корінь має побічні корінчики—приростки з переду, або паростки ззаду, і з цього всього разом виростає пень.

І кожне слово має свій **корінь**, до якого з переду можуть приставляти ся корінчики-словечка—**приставки**— або позад його можуть наростати корінчики-словечка,— **паростки**— щоб разом із ними вирости в **пень** слова.

От на цих образочках найлїпше видно, як слова повстають.

На 3. образочку корінь дерева (слова: *нести*) не має нїяких паростків, нї приставок, то він так і виростає в пень (корінь слова „*нести*“ і пень однакові).

На 1. образочку корінь (*рад-*) має приросток (приставка: *по-*) і нарост ок (*-ник*), і аж із усїх тих трох частий, виріс пень (*порадник*).

На 2. образочку бачимо в корінї (*поп-*) один побічний корінчик (*-ов-*), до якого приріс іще один (*-ич-*), до цього ще один (*-ев*); із цього всього виростає пень (*поповичев-*).

Бувас так, що з одного коріня виростають і два пеньки, один довший, другий коротший (пор. 4 образочок).

4) Пень і закінчення.

Але як на самому пневі в деревини не кінчить ся ріст дерева, то так воно й зі словом. Пень дерева — дістає галузки з боків, а ці галузки у пні слова—це його **закінчення.** Це все видно на образочках. З готового пня (*порадник*) виходять галузочки; кожна має свій окремий вигляд, окрему довжину (*-а, -ові, -ом* і т. д.). Це в словах закінчення.

Бо ж то рідко буває, як це на 1. образочку, щоб із пня вже зробило ся готове дерево. Частїще в природї є так, що дерево—це пень із галузками. Так воно буває й зі словами, як це бачимо з 2., 3., і 4. образочком. Пнї: *поповичев-*, *нес-*, *дарува-* (чи *дару-*) не творять іще окремих слів, а треба їм галузок-**закінчень,** щоб вони творили вже слова, н. пр.

нес+**ти**	=(слово)	*нести*	*дарува*+**ти**	=(слово)	дарувати
нес+**ла**	= „	*несла*	*дарува*+**в**	= „	дарував
нес+**ши**	= „	*несши*	*дарува*+**ла**	= „	дарувала
			дарува+**вши**	= „	даруваївши

поповичев+**а**=(слово) *поповичева* (донька)...

І крім того, як уже навіть і є готове слово (*порадник*), то воно в мові вживаєть ся не все в одній цїй формі, а зміняєть ся, бо ж як його нема,

то кажемо:	нема *порадник*+**а**	=порадника
приглядаємо ся	*порадник*+**ові**	=порадникові
тїшимо ся	*порадник*+**ом**	=порадником
як їх багато, то кажемо:	*порадник*+**и**	=порадники...

Отсї: **-а, -ові, -ом, -и**—це *галузки*-**закінчення** *дерева-слова,* коли вже з **коріня** (*рад-*), **приставки** (*по-*) й **наростка** (*-ник*) виріс **пень:** *порадник.*

Але ж із коріня *-рад-* ми можемо творити ще й иньчі слова-пні, ріжними иньчими наростками, н. пр.:

рад-а, *рад*-**ний**, *рад*-**и**-ти...

А далї з кожного з тих слів повстають нові слова, як додамо приставку, н. пр.:

на-*рад*-*а*, **від**-*рад*-*а*, **по**-*рад*-*а*, **роз**-*рад*-*а*, **з**-*рад*-*а*.

А всї цї готові вже пні-слова можуть відміняти ся при помочі закінчень.

З того видно, що змішувати **корінї** з **пнями** не можна, таксамо не можна мішати **паростків** із **закінченнями**.

Правда, буває, що корінь є рівночасно і пнем слова, **90.** що воно творить ся просто з коріня без нїякого паростка (пор. 3. образ.).

До коріня *-нес-*, який є рівночасно пнем, додають ся просто закінчення:

5) Безпаросткові слова.

нес-у, *нес*-**ти**, *нес*-ла і т. д.

Це слова безпаросткові.

Але так загалом у кожному слові є корінь і паросток.

Буває, що в слові один тільки наросток, н. пр.:

рад-**ник**, *рад*-а, *рад*-**и**-ти
пис-**а**-ти, *пис*-**ар**, *пис*(ь)-**мо**...

Але ж бувають слова, що складають ся відразу з кількох паростків, н. пр.: **91.**

6) Первісні й похідні слова.

пис(ь)-**м**-**ен**-**ник**, *пис*(ь)-**м**-**ен**-**ство**, *поп*-**ов**-**ич**-**ів**-**на**..

Із цих слів видно, що в них останнї паростки додають ся вже не до корінїв, а до пнїв.

І як слова творять ся наростками просто від корінїв, то вони звуть ся **первісними**, що нїби вони перші витворили ся, а з них уже другі, як бувають *первістки-квітки*, що перші після зими вилазять зі землї, як бувають *первістки-ялівки*—перші телятка і т. д.

Як же слова творять ся з готових пнїв, то вони вже немов від других походять, то так вони і звуть ся **похідні**. Слово: *письмо*—первісне, слово: *письменник*—похідне.

Розуміть ся, що, творячи нові слова, народ усе додер- **92.**

жується звукових законів своєї мови, не обходить ні закона мнягчення, ні ікання, ні иньчих, н. пр.:

дяк, але—*дяч-иха*, *дяч-иш-ин*(син)
поп-ова (долина), але—поп-*ів* (сад)
поп-ов-ич-ева (жінка), але—*поп-ов-ич-ів-на* і т. д.

93. **Перезвук словотворний.**

Часто буває так, що корінна голосівка при творенні слів перезвучується, себ-то переходить на иньчу, н. пр.:

меткий — але: *моторний*, *моток*...
плету — „ *плоти*, *заплїтаю*...,
гребу — „ *гроби*, *граблї*, *загрібати*...,
свитати — „ *світити*...
схопив — „ *хапав*... і т. д.

Уся ця наука, яка обіймає закони творення слів, називається **словотвором**, з грецька **етимольоґією**.

II. ЗНАЧІННЯ НАРОСТКІВ.

94. Кожний **нарост** щонебудь визначає. Він надає значіння слову. Легко пізнати з таких прикладів, як:

камінь, *камінець*, *камінчик*, *камінчичок*,
камінюка, *камінище*...,

а далї:

білий, *біленький*, *білесенький*, *білявий*...,

що наростки надають якийсь відтїнок слову.

А з прикладів:

біл-ий, *біл*(ь)-мо, *біл*-ка, *біл*-юх, *біл*(л)-я...,

видно, що зі зміною наростка змінюється значіння слова.

А що новими наростками можна творити все нові та нові слова, в тому впевнює нас хоч би наша письменницька мова, яку письменники збагачують безнастанно новими словами при помочі відомих уже наростків.

Узяти б тільки чуже слово: *культура*. Із нього при помочі відомих уже наростків утворено слова:

культур-ний, *культур*-н-ик,
культур-н-иц-тво, *культур*-н-ість і т. д.

Наростків у вкраїнській мові багато. Правда, що вони тепер так позливали ся з корінями, що нераз важко відрізнити, де корінь (чи пень) у ньому, а де наросток, де корінь кінчить ся, а де починаєть ся наросток. Але ж усе таки здебільшого розібрати ся можна.

Майже кожна часть мови має свої наростки. Є іменникові наростки, прикметникові, дієслівні, прислівникові.

Про значіння найважнїщих наростків побалакаємо при обговоренню відповідних частий мови.

III. ЗНАЧІННЯ ПРИСТАВОК.

95. Подібне значіння мають і **приставки.** Із таких прикладів, як ось:

чинити (збіжжя),
по-*чинити* (чоботи),
роз-*чинити* (хліб),
за-,від-*чинити* (двері),
під-*чинити ся* (комусь)...

видно, що як до якого слова додати приставку, то вона цїлком змінить його значіння.

96. Із другого боку ріжні самі по собі слова, як до них додати ту саму приставку, значіннями підійдуть до себе. От як до слів:

мкнути (бігти скоро), *чинити* (робити),
перти (наперед), *крити* (хату),

додати ту саму приставку, н. пр.: **за-, від-, при-**, то всї вони мати муть подібне значіння. Тому ми кажемо:

Приставковані слова.

за*мкнути*, **за***чинити*, **за***перти*, **за***крити* (двері, вікно)
від(і)*мкнути*, **від***чинити*, „ „
від*перти*, **від**(і)*крити* „ „
при*мкнути*, **при***чинити* „ „
при*перти*, **при***крити* „ „

Цї всї слова, до яких із переду приставлені приставки (**по-, роз-, за-, від-, при-**), звуть ся **приставковані.**

97. Приставки додають ся до іменників, прикметників, дїєслів та прислівників, н. пр.:

об(о)-*вязок* (ім.), об(о)-*вязковий* (прикм.),
об(о)-*вязково* (присл.), об-*вязати* (дїєсл.).

Тільки ж є такі приставки, що додають ся тільки до іменників, прикметників та прислівників (що з прикметників повитворювались).

Прист. до іменників і прикметн.

Ось вони:

без-(чогось нема), н. пр.: **без***ладдя*, **без***зубий*, **без***маль*...

між-, межи-, н. пр.: **межи***гірря*, **між***народнїй*....

най- (прикмета в найвищому ступнї), н. пр.: **най***кращий*, **най***гірший*...

пра-(давнї часи), н. пр.: **пра***щур*, **пра***дїд*, **пра***внук*...

пре-(дуже...), н. пр.: **пре***пишний*, **пре***глупо*...

серед-, н. пр.: **серед**(о)*пістя*...

на- (щось незначне, недобре), н. пр.: **на***мороки*, **на***рубок*, **на***сербиця*...

І коли для всїх частий мови приставки мають значіння, то найбільше їх значіння для дїєслів; тому докладнїще про них балакати мемо при дїєсловах.

98. Приставки тим рїжнять ся від наростків, що цї останнї самі про себе зовсїм нїчого не значать, а тільки придають значіння слову. Бо що ж самі про себе значать, н. пр.: **мо-, ка-, юх-, я-** (додані до коріня: *бїл-*)? Вони ж самостійно не вживають ся. Через те й ми кажемо, що цї всї слова (*більмо, бїлка, бїлюх, бїлля*) слова **простї, незложені.**

За те приставки **по-, за-, від-, при-** і т. д.—слова самі для себе самостійні (пор. **по**—*хатї*, **за**—*городом*, **від**—*роду*, **при**—*стїнї*)...

99. Ними бувають, як бачимо, здебільшого приіменники, і яке значіння в приіменику, коли його поставити перед словом, таке здебільшого буває і в слові, зложеному з приіменником, що є приставкою, пор.:

в лїс—**в***йти*, **в***летїти* (до середини)...
на горі—**на***перстох*, **на***жидка*, **на***сїсти* (з верха на чомусь)...
від хати—**від***йти*, **від***їхати*, **від***далити ся*...
межи горами—**межи***гірря*, **між***народнїй*...

Правда—є приставки, що не с приіменниками.

Ось вони:

Приставки не—приіменики.

ви-, н. пр.: **вих*ід***, **виб*рати***, **вин*ести*** (зі середини на верх)...

най- „ **найдешевший**, **найбільший** (гл. вище)...

пере- „ **переб*ігти***, **перем*ога***, **переп*ерти*...

пра- „ **прад*ід***, **пра*їс***, **пра*внук*** (гл. вище)...

пре- „ **прег*арний***, **препог*аний*** (дуже гарний, дуже поганий)...

роз- „ **роз*дерти***, **роз*ібрати***, **роз*бити*** (щось знищити).

Тільки ж, чи приставкою являєть ся приіменик, чи ці словечка, що ми їх вичислили, в мові все відчуваєть ся, що спристáвковані слова **зложені.**

IV. ЗЛОЖЕНІ ПРИСТАВКИ.

100. Дуже цікавою й оригінальною прикметою української мови є зложені приставки. Як призадумати ся над такими словами, як:

по-по-*їсти*, **по-по-*спати***...

то в них чуєть ся, що вони що иньше означають, ніж **по*їсти***, **по*спати***, що в них містить ся щось більше, а саме: добре наїсти ся, довго поспати.

Таксамо як скажемо:

по-над-*кушувати*,
по-на-ви-*гадувати*, а то й
по-по-на-ви-*гадувати*...,

то так чуєть ся, що надкушено багацько їстивних річий, чуєть ся багато вигадок.

Тесаме відносить ся до таких слів, як:

по-пере-*вертати*,
по-пере-*бивати*,
по-роз-по-*зичати*...

перевернути геть усе до чиста, перебити всїх до чиста, визичити все, що є.

Як із усїх прикладів видно, цю велику скількість подає приставка **по-**, пододавана до спристáвкованих слів.

Порівняти ще такі слова:

по-над-*бирати* (з багатьох річий), **по-над-***гризати*...
по-при-*кривати*, **по-при-***викати*...
по-під-*ривати*, **по-під-***вязувати*...
по-за-*кидувати* (багато), **по-за-***становлювати* (все)...
по-пере-*скакувати*, **по-пере-***різувати* (усе за чергою)...
по-ви-*чунювати*, **по-ви-на-***ймати*...
по-на-с*прошувати* (багато людий), **по-на-з-до-***гонювати*...

Як із кількох останніх прикладів видно, в нашій мові може бути в слові три, а то й чотирі приставки.

Иньчі мови зложених приставок не знають, передусїм не знає їх московська мова.

Пор. І все те **позамічати**, на память **повивчувати** (Нечуй-Левицький). Хто охочий був битись, тому зараз кулаки **повідпадають** (Квітка). Повечерявши, люди спати **повкладались** (Куліш). У голубки голова позолочувана, чорним шовком **подоточувана** (Метл.). Вози там **позастрявали** (Слов. Грінч.). Я було стьожки **понадкроюю**, дівчатам пороздаю; разки **понадпизую**, так би все й роздїлилась із ними (Ганна Барвінок). Ще мало **поповиварював** води, як жили в тебе? (Мирний)

V. ЗДРІБНІЛІ ТА ПЕСЛИВІ СЛОВА.

101. Цїкаве й дуже характеристичне явище для української мови—це здрібнїлі та песливі слова. Є здрібнїлі та песливі іменики, прикметники, а навіть заіменики, дїєслова і прислівники.

Майже кожний іменик може вживати ся у здрібнїлій формі, н. пр.:

*гребінь—гребін***ець**, *гребін***чик**, *гребін***чичок**...
*соловій—соловій***ко**, *соловій***ечко**...
*голова—голів***ка**, *голів***онька**, *голів***очка**...
*мама—мам***уня**, *мам***унечка**...
*лице—лич***ко**, *лич***енько**...
*серце—серд***енько**, *серд***ечко**...

Таксамо й майже всї прикметники знають песливі форми:

*малий—мал***енький**, *мал***есенький**, *мал***їський**...
*дрібний—дрібн***енький**, *дрібн***есенький**, *дріб***оцький**...

І **займенники** й **числівники** вживають ся нераз у здрібнїлих формах:

сам—самéнький, самíський, самíсїнький...
весь—усéнький...
один—одненький, однíський, однíсїнький...

Подибують ся також і дїєслівні несливі форми, н. пр.:

спати— спáтки, спатóньки, спатýнї, спатýнечки...
купати—купатóньки, купцї...

Цих останнїх форм уживають звичайно в розмові з дїтьми, але й у таких випадках, коли хочемо викликати співчуття.

От н. пр. як хто збив собі ногу, то скаже:

Ой, не можу я ходитоньки...

Таксамо при голосїннях над умершими дуже часто вживаєть ся несливих дїєсл. форм.

Є й **прислівники** здрібнїлі, н. пр.:

тут—тутéчки, тутéньки...
так—такéчки
там—тамéчки, тамéньки...

Здрібнїлих та несливих форм уживає наш народ дуже радо і при кожній нагодї. Не тільки в розмові з дїтьми, не тільки тодї, коли хочемо викликати до себе співчуття в когось, не тільки тодї, як виявляємо свій смуток, чи радість, не тільки балакає зі собою несливими словами пара закоханих, не тільки стрічають ся вони в віршах, у вязаній мові—але й так, у звичайній бесїдї, при всяких нагодах, і то без огляду на те, який зміст розмови.

Хоч здрібнїлі слова знають і иньчі мови, але ж уживають їх ізрідка, і не при всяких умовах, тай не так багато частий мови, як у нас, можуть творити здрібнїлі та несливі форми. Таксамо не можуть иньчі мови похвалити ся такою великою скількістю наростків, що ними ті слова творять ся.

І. Здрібнїлі та несливі **іменники** творять ся такими наростками: **102.**

1. а) **-ець, -чик, -чичок,** н. пр.:

1) Здрібнїлі несливі іменики.

гребінь—гребінець, гребінчик;
голуб—голубець, голубчик;
брат—братчик, братчичок;
заєць—зайчик, зайчичок...

б) **-ок, -очок, -ечок**, н. пр.: віз—візок, візочок;
млин—млинок, млиночок;
беріг—беріжок, беріжечок...

в) **-ик, -ичок, -иченько**, н. пр.: стіл—столик, столичок;
кінь—коник, кониченько...

г) **-ко, -енько, -ечко**, н. пр.:
соловій—соловійко, соловіенько, соловієчко;
тато—татко, татенько;
дядько—дядечко, дяденько;
Гриць—Грицько...

ґ) **-онько**, н. пр.: голуб—голубонько, голубочко;
сокіл—соколонько...

д) **-сь, -сьо, -уньо**, н. пр.:
Антін—Антось, Антосьо; Іван—Івась, Івануньо;
дїд—дїдусь, дїдуньо; Петро—Петрусь, Петруньо...

2. а) **-ця, -иця, -ичка, -иченька, -ичечка**, н. пр.:
кров—кровця; церква, церковця;
вода—водиця, водичка, водиченька;
трава—травиця, травичка, травиченька;
криниця—криничка, криниченька, криничечка...

б) **-ка, -очка, -онька, -енька, -ечка**, н. пр.:
голова—голівка, голівонька, голівочка;
ріка—річка, річенька, річечка;
душа—душка, душенька, душечка;
подруга—подруженька, подружечка...

в) **-ина, -инка** (їнка), **-иноньк**а, **-иночка**, н. пр.:
хата—хатина, хатинка, хатинонька, хатиночка;
дївка—дївчина, дївчинка, дївчинонька, дївчиночка...

ґ) **-онька**, н. пр.: риба—рибонька, трава—травонька...

ґ) **-уня, -уся, -унця**, н. пр.:
баба—бабуня, бабуся, бабунця,—а далї бабунечка, бабусечка;
Ганна—Гануся,—а далї: Ганусенька, Ганусечка...

3. а) **-це**, н. пр.:
дерево—деревце, перо—перце, відро—відерце...

б) **-ко, -енько, -ечко**, н. пр.: лице—личко, личенько, личечко;
вухо—вушко, вушечко;
яблуко—яблучко;
серце—серденько, сердечко;
місто—містечко;
гніздо—гніздечко;
яйце—яєчко...

в) **-атко, -ятко**, н. пр.:
дївча—дївчатко, гуся—гусятко...

ґ) **-еня**, н. пр.:
Жид—Жиденя, пан—паненя, гуся—гусеня;
цуцик—цуценя...

Прикметникові здрібнїлі й несливі наростки (а також заіменникові й числівникові) такі: **103.**

2) Прикметники, заіменики й числівники.

1) **-чкий,** н. пр.:
(не)великий—невеличкий, (не)далекий—недалечкий...

2) **-енький, -онький,** н. пр.:
молодий—молоденький, давний—давненький, весь—усенький...
слабий—слабонький, дрібний—дрібонький...

3) **-есенький, -осенький,** н. пр.:
гарний—гарнесенький, милий—милесенький...
дрібний—дрібосенький, рідкий—рідосенький...

4) **-ечечкий, -онечкий, -оцький,** н. пр.:
ріденечкий, дрібонечкий, дрібоцький...

5) **-іський,** н. пр.:
голий—голїський, самий—саміський, один—однїський...

6) **-юсїнький,** н. пр.:
малий—малюсенький, чорний—чорнюсїнький...

7) **-їсїнький,** н. пр.:
голий—голїсїнький, чорний—чорнїсїнький, дурний—дурнїсїнький
самий—самісїнький...
один—однїсїнький; однаковий—однаковісїнький...
нїщо—нїчогісїнько...

3) Дїєслова. **104.**

Дїєслівні несливі наростки такі:

1) **-ки,** н. пр.: спати—спатки, їсти—їстки...
2) **-оньки, -очки,** н. пр.: робити—робитоньки, гуляти—гуляточки...
3) **-унї, -усї,** н. пр.: ходити—ходунї, ходунечки, спати—спатусї...
4) **-цї,** н. пр.: купати—купцї...

4) Прислівники. **105.**

Прислівникові здрібнїлі форми творять ся наростками:

-ки, н. пр.:
сидячи—сидячки, очевидно—очевидячки...

-ечки, -еньки, н. пр.:
тут—тутечки, там—таменьки; так—такечки;
онде, осьде—ондечки, осьдечки...

VII. ЗЛОЖЕНІ СЛОВА.

Нові слова мова творить ще й таким робом, що готові вже слова складає до купи й робить із них **зложене слово,** **106.**
н. пр.:

а) імня+імня

чорний + брови = *чорнобровий*
права + ручка = *праворучка*
великий + день = *великдень*
твердий + хлїб = *твердохлїб*

свій + рідний = *своєрідний*
один + стрій = *однострій*
верба + лоза = *верболіз...*

Тут, як бачимо, складаються до купи імена зі собою: прикметники з іменниками, іменики з іменниками і т. д.

Найчастіще зложені слова складають ся з імня та з дїєслова, н. пр.:

б) імня + дїєслово

вода + падати = *водопад*
хлїб + робити = *хлїбороб*
зло + дїяти = *злодїй*
сон + видїти = *сновида*
горло + різати = *горлоріз*
міх + носити = *міхоноша*
піший + ходити = *пішохід*
сїно + жати = *сїножать*
світ + глядїти = *світогляд...*

Дуже цїкавий для української мови спосіб творити зложені слова з дїєслова й імня ось такий:

в) дїєслово + імня

пройти + світ = *пройдисвіт*
вернути + воля = *верниволя*
палити + вода = *паливода*
перекотити + поле = *перекотиполе*
пасти + волос = *падиволос*
перебити + ніс = *перебийніс...*

Але й иньчі слова складають ся зі собою, н. пр.:

г) цїлі слова

не + слава = *неслава*
не + дужий = *недужий*
не + навидїти = *ненавидїти*
нї + се + нї + те = *нїсенїтниця*
ба + й + дуже = *байдуже...*

Само собою, що кожне приставковане слово теж зложене.

Тільки ж, загалом кажучи—зложених слів у нашій мові не так уже багато, і не так надто любуєть ся в них українська мова, як ось н. пр. нїмецька мова або стара грецька, з якої ми враз із вірою дістали живцем поперекладані зложені слова:

живописець, *лїтопись*, *Богородиця*, *миротворець*, *христолюбець* (а від того витворило ся вже й наше: христопродавець)...

Але ж вони такі є, й їх уживає дуже радо наш народ у прізвищах, які, як відомо, повитворювали ся на основі прикмет людини, її занять і т. д.:

Скорохід, Тиховод, Сивошапка, Скоропис,
Оправхата, Перебийніс, Варивода, Безпалко...

Буває ще й таке—і українська мова це любить—що два слова не зливають ся до купи, але ж уживають ся побіч себе і в сполуці надають слову більшу силу, н. пр.:

сумний-невеселий = дуже сумний
один-однїський = сам один
сам-самїський = цїлком самітний
грати-вигравати = багато грати
життя-буття, хлїб-сіль, батько-мати...

VIII. ЧУЖІ СЛОВА.

Скарб кожної мови збагачуєть ся ще й словами, які **107.** приходять із чужих мов у міру того, як один народ із другим стикаєть ся. Ці слова так і звуть ся в мові **чужими**, хоч власне вони може й давно вже стали власністю народа, й народ зовсїм не відчуває, що вони чужі (от н. пр. слово: купувати).

В українській мові є теж досить багацько чужих слів, бо ж український народ на протягу своєї історії стикав ся з багатьома чужими народами.

В давнїй давнинї прийшло до нас багацько **норманських** слів, бо Норманці мали вплив на нашу державну орґанїзацію за князїв. Ось слова норманського походження в нашій мові:

гривна, гридниця... Ігор, Ольга...

Зводячи бої з народами **туркської** породи, Українці перебрали від них такі слова, як:

козак, карий, байрак, гайдамака, осавул...
Чигирин, Кременчуг...

Віра дістала ся Україні від **Греків**, то так від цього народу перейшло багато слів, що відносять ся до церкви, віри, обрядів, н. пр.:

єпископ, митрополит, акафист, євангеліє...
Степан, Ярина, Василь...

Через Греків дістали ся до нашої мови й **єврейські** такі слова, як:

амінь, *месія*... *Яків*, *Йосип*...

Через те, що мова церкви в нас усе ще церковнославянська, то й не диво, що в нас є в мові й **церковні слова**, н. пр.:

спасеніє, *Воскресеніє*, *владика*, *сотворити*...

Від **Німців** увійшли до української мови слова, що відносять ся до торговлї та ремесла, н. пр.:

крам, *цех*, *купувати*, *бавовна*, *цукор*, *пляшка*, *верстат*, *ґонта*, *гибель*, *дах*, *стельмах*, *хурман*...

Через те, що Україна довго була під політичною властю Польщі, то не тільки **польські** слова приходили до української мови, н. пр.:

міць, *обіцяти*, *дощенту*, *стьожка*...,

але ж і назви громадських та державних установ, хоч і не польські, доходили до нас у польській перерібці, і ми їх переймали в тій перерібці, н. пр.:

баґнет, *варта*, *станція*, *бджалляр*, *ґазета*, *друкарня*...

Те саме відносить ся й до **московських** слів, які продерли ся й усе ще продирають ся до нашої мови, н. пр.:

потребилка, *свідитель*, *шляпа*, *щоти*...,

не кажучи вже про такі слова, що вяжуть ся з установами державними, н. пр.:

повірений, *взводний*, *знаряд*, *приклад*...

108. Розуміють ся, що ще й із иньчих мов подибує ся в українській мові багато слів. Їх народ або **живцем** перебирає, приспособлюючи їх до своїх звукових законів, або часто доладжує собі їх до відомих уже, й так їх переверне, що й не розпізнаєш, що це чуже слово.

Ось н. пр. нїмецьке слово „Ortscheit“ приспособив собі народ до свойого слова „*орати*“ й думає, що наш „*орчик*“ має щонебудь спільного з „*орати*“. Те ж саме стало ся зі словом „*пампух*“, яке народ зводить зі своїм „*пухкий*“, а міжтим це нїмецьке слово і т. д.

Такий спосіб творення нових слів припадковий і зветь ся **народнім словотвором.**

IX. ВІДМІННІ Й НЕВІДМІННІ СЛОВА.

Як із коріня (або пня) та наростка створило ся самостійне слово, то на тому не все вже кінчить ся робота мови.

У життї бувають рїжні відносини: людий до людий, людий до звірят та до предметів, і навпаки. **109.**

А кожний предмет має свою назву, хтось чогось може бояти ся, один другому може пособляти або шкодити, один другого бачить, один другого кличе, один другим тїшить ся, один у цьому покладає надїю, другий у другому й т. д.

От як є вже готове слово: *чоловік*, то відносини *чоловіка* тим одним словом ще не зазначені.

Бо ж знаємо, що н. пр.

жінка боїть ся	— *чоловік*-а	
„ помагає	*чоловік*-**ові**	
„ любить	*чоловік*-а	**Відмінки.**
„ кличе	*чоловіч*-е!	
„ тїшить ся	*чоловік*-**ом**	
„ покладає надїю в	*чоловіц*-**ї**.	

А далї й люди і звірята живуть рідко одиницем, а в гуртї, багатьома, то як між поодинокими людьми є відносини, так є вони й між гуртами. Тому й ми кажемо, що н. пр. є добрі й недобрі — *чоловік*-**и**

жінки нераз боять ся	*чоловік*-**ів**	
„ пособляють	*чоловік*-**ам**	і т. д...
Таксамо як хтось є	*розумн*-**ий**,	
то люди поважають	*розумн*-**ого**,	
мати тїшить ся	*розумн*-**им**	(сином),
а батьки тїшать ся	*розумн*-**ими**	(синами)...

Товарищ передає другому книжку й каже: „Це книжка *тво*-**я**,

але я не брав книжки	*тво*-**єї**,
я вичитав у книжцї	*тво*-**їй**.

Один чоловік із *дру*-**гим** сходить ся

„ „	*друг*-**ому** помагає
„ „	*друг*-**ого** повинен поважати...

Поодинокі форми слів, що вказують на відносини, які спричиняють відміну слова, так і звуть ся **відмінками.**

Із тих прикладів видно, що ї відносини зазначує мова таким чином, що в готовому вже слові до якоїсь части-

ни додає закінчення, які саме вказують на ті відносини. Через закінчення слово не тратить свойого значіння, не зміняєть ся, а тільки **відміняєть ся**— як ось н. пр. у синїм колїрі є ріжні відміни, але ж синїй колїр так і лишаєть ся синїм.

110. Але ж відносини можуть бути тільки між предметами (іменики), прикметами предметів (прикметники), можна балакати про відносини при словах, які заміняють предмети (заіменики) та числа їх подають (числівники).

При роботї, при тому, що робить ся, важне, хто що дїє (**особа**) і те, коли хто що дїє (**час**).

От н. пр. при роботї читання

Особа, час.

кожний про себе скаже: я чита-**ю**,
звертаючись до другого „ ти чита-**єш**,
балакаючи про третього „ він чита-**є**,
а як це дїяло ся колись—то: „ я чита-**в** і т. д.

І тут видно, що слово не зміняєть ся, а тільки відміняєть ся.

Відмінні слова. Усї ці слова, які відміняють ся, так і називають ся **відмінними**. Відмінні слова такі: іменики, заіменики, прикметники, числівники й дїєслова.

111. Та є ще слова, які нїколи не відміняють ся. Ось як скажемо:

Невідмінні слова.

при (хатї, городї, менї, першім...)
поволї (ходити, робити, балакати...)
(Петро) *й* (Іван), (вона) *й* (він)...
геть (із хати, звідсїля, від мене...)

то побачимо, що ті слова нїколи не відміняють ся. Так вони й називають ся **невідмінні**.

Невідмінні слова (части мови) такі: приіменики, прислівники, злучники й виклики.

X. ВІДМІННІ ЧАСТИ МОВИ.

112. Уже з того, що ми сказали, видно, що між відмінними частями мови є ріжниця, що одні (іменики, заіменики, прикметники, числівники) відміняють ся тодї, коли нам треба зазначити відносини (відмінки), при других бачили відміни слова, як річ заходила про особу, що робить, та про час, коли робота дїяла ся.

То так імена відміняють ся в **відмінках**, дїєслова відміняють ся в **особах** та **часах**.

Та не тяжко завважити, що в обох випадках, і при іменах і при дїєсловах, дуже важно, чи річ іде про о д и н и ц ї, чи про гурт, чи роботу виконує о д и н, чи робить її г у р т, багато (м н о г о).

Як **число** людий (предметів, звірят) обмежуєть ся **одиницею**, то иньчі закінчення, як їх багато (**много**), то знов иньчі, н. пр. кажемо

як: о д и н:		як: б а г а т о (много):
бою ся	собак-**и**	собак
тїшу ся	собак-**ою**	собак-**ами**
люблю	сво-**ю** (книжку)	сво-**ї** (книжки)
„	гарн-**ий** (малюнок)	гарн-**і** (малюнки)
даю	друг-**ому** (їсти)	друг-**им** (їсти)
я	кида-**ю** (камінь) ми	кида-**ємо** (камінь)
він	кида-**є** „ вони	кида-**ють** „

Із порівнання виходить, що слова в і д м і н я ю т ь с я теж відповідно до ч и с л а предметів, прикмет і т. д., і тих, хто робить, що иньші відміни (твори) слова в **однинї** (як о д и н предмет,.. о д и н робить роботу), а иньчі у **множинї** (як багато предметів, як багато робить ту роботу—по староукраїнськи: м н о г о). Через те й відмінні слова відміняють ся ще й у **числах**.

Із такого порівнання:

бачу:	*пан*-**а**,	*коров*-**у**,	*телятк*-**о**
тїшу ся:	*кон*-**ем**,	*телиц*-**ею**,	*тел*-**ям**
є:	*він* (Петро),	*вон*-**а** (Ганна),	*вон*-**о** (гуся)
маю:	*гарн*-**ого** (приятеля),	*гарн*-**у** (приятельку),	*гарн*-**е** (волосся)

брат: *роби*-**в**, сестра: *роби*-**ла**, дитя: *роби*-**ло**,
„ *роби*-**ть** „ *роби*-**ть** „ *роби*-**ть**...,

видно, що слово має иньчу відміну, як воно означає ч о л о в і ч і є ства, иньчу, як ж і н о ч і, а иньчу, як означає щось маленьке, с е р е д н є між чоловічим і середнїм,—то й виходить, що імена в с е, а дїєслова д е к о л и відміняють ся в **родї**.

Наука про те, як відміняють ся імена та дїєслова, зветь ся **відміною**.

XI. РІД ІМЕН.

113. Імена бувають трояκого роду.

Здавен-давна народ усї предмети, в яких бачив силу, які були творчі (при звірятах), порівнював із чоловіком, паном, творцем сїмї, і так створив **чоловічий рід**, н. пр.

кінь, дуб... а далї: *місяць, день*...

Усе, що було слабе, але родюче, народ порівнював зі жінкою й визначав тим предметам **жіночий** рід, н. пр.:

корова, земля, береза, груша,... а далї: *весна, зима*...

Усе ж, що було мале, недоросле, ставало **середнього** роду, н. пр.:

гуся, качá, яблуко...

Крім того до середнього роду попадало все те, що не було чоловічого й жіночого.

Кожна назва предмету (іменик) мала свої закінчення, які переважали то в тому, то в другому родї, н. пр.:

дуб, кінь — шелестівкове закінчення
корова, земля — закінчення: -а, -я
яблуко, перце — „ -о, -е...,

то так із часом закінчення казало народньому вуху, якого роду який предмет.

Це саме віднїс народ і до прикмет предметів, н. пр.:

гарн-ий (чоловік), *гарн-а* (жінка), *гарн-е* (яблуко),

і це не диво, бо ж прикмети відносять ся до чоловічих іменників, до жіночих та до середнїх.

А як видно із прикладів:

дв-а (чоловіки), *дв-і* (жінки), *дв-а* (яблука)...

рід розрізняємо і при числівниках, а також при тих словах, що стоять замість іменників, н. пр.:

він (чоловік), *вон-а* (жінка), *вон-о* (яблуко).

То так усюди бачимо при іменах **три роди:**

1. чоловічий, н. пр.: брат, віл, гарний (чоловік), мій (бриль), один (пес)...
2. жіночий, н. пр.: сестра, корова, гарна (жінка), моя (книжка), одна (собака)...
3. середнїй, н. пр.: дитя, теля, гарне (гуся), моє (перо), одно (щеня)...

XII. ВІДМІНКИ.

Імена відміняють ся в відмінках. Відмінки ма- **114.**
ють свої закінчення.

Відмінків у вкраїнській мові сїм. Вони окремих назв не мають. Звемо їх за числами, по порядку. Кожний із них відповідає на якесь питання.

1. Перший відмінок відповідає на пит.: [про особи] **хто?**, [про речі] **що?** (н. пр. є): брат, сестра, поля, воли, мої (книжки), гарний (чоловік), один (пес)...

2. Другий відмінок відповідає на питання: **кого?, чого?** (н. пр. нема, бою ся...): брата, сестри, піль, волів, моїх (книжок), гарних (людий), одного (пса)...

3. Третїй відмінок відповідає на питання: **кому?, чому?** (н. пр. даємо, кланяємо ся...) братові, сестрі, полям, волам, моїм (книжкам), гарним (людям), одному (псові)...

4. Четвертий відмінок відповідає на питання: **кого?, що?** (н. пр. бачимо, любимо): брата, сестру, поля, воли, мої (книжки), гарних (людий), одного (пса)...

5. Пятим відмінком кличемо, н. пр.: Брате, (ходи сюди)! Сестро, (не плач)! Поля! Воли! Мої (книжки)! Гарні (люди)!..

6. Шостий відмінок відповідає на питання: **ким?, чим?** (н. пр. тїшимо ся, хвалимо ся): братом, сестрою, полями, волами, моїми (книжками), гарними (людьми), одним (псом)...

7. Сьомий відмінок (у сполученню з приіменниками) відповідає на питання **у (на, при...) кім?, у (на, при...) чім?** (кохаємо ся...): у братї, у сестрі, у полях, у волах, у моїх (книжках), у гарних (людях), в однім (псї)...

XIII. ЧИСЛА.

Відмінки мають, як ми бачили, ріжні форми (твори) в числах. У відмінї імен відріжняємо три числа: **115.**

1. однину, коли один предмет (прикмету, число) маємо на увазї, н. пр. *брат*, *сестра*, *поле*, *віл*, *моя* (книжка), *гарний* (чоловік), *один* (пес);

2. двійню, коли балакаємо про два предмети, н. пр. *рукава* (бо ж їх два), *очі*, *дверима* (двоє дверий);

[**ЗАВВАГА.** Двійня, яка колись у нашій мові широко вживала ся при двох предметах, тепер уже майже загинула. Ще тільки останки її лишили ся в формах іменика, заіменика (н. пр.: *усїма*) та числівника (*оба*, *два*, *двома*), але ж за те вживаєть ся не тільки при двох предметах (числах), але й більше, н. пр.:

(*дві*) *корові*, але й (*три*, *чотирі*) *корові*,

а далї: *двома*, але й *трома*, *пятьма* і т. д.

Про це докладнїще при самій відмінї]

3. множину, коли йде річ про багато (много) предметів (прикмет, чисел...), н. пр.: *брати*, *сестри*, *поля*, *мої* (книжки), *гарні* (люди), *чотирі* (пси)...

ЗАВВАГА. Серед іменників, заіменників та числівників є такі слова, що мають форми тільки одного числа, тільки однини, н. пр.: *честь*, *листя*, *хто*, *один*..., або тільки множини, н. пр.: *окуляри*, *сани*, *пять*...

Перші називають ся іменики, заіменики, числівники **без множини**, другі: **без однини.**

А. Відмінні части мови.

1. Іменики.

XIV. ПОДІЛ ІМЕНИКІВ.

116. 1. Іменики, слова, що подають імня (назву) предметам, подїляють ся по своїому значінні на дві великі громади.

Ім. змислові й подумані. Предмети такі, як ось:

пан, *голуб*, *кінь*, *стіл*, *сонце*...,

що то їх можна схопити змислами,[1]) так і звуть ся **змислові**. Але звичайно так буває, що заки що понюхаєш, чи чого діткнеш ся, то мусиш розглянути очима—то так змисловими імениками називаємо такі предмети, що їх бачимо. Те, що схоплюємо слухом, сюди не належать.

[1]) Змисли в людини такі: зір, слух, нюх, смак і дотик.

Такі ж іменики, як:

честь, гордощі, доброта, війна, крик, гук...,

яких змислами не схопиш, а тільки думкою, так і звуть ся **подуманими.**

Подумані іменики звуть ся в граматиці коротко—**речі.**

2. По тому, що змислові іменики визначають, чи н. пр. щось живе, чи неживе, чи особу, чи звірину—вони поділяють ся на **животні** й **неживотні, особові** (суддя, селянин...) та **звірячі** (кінь, віл...) **117. Поділ змислових імен.**

Крім того змислові іменики поділяють ся ще й инакше.

а) Назви народів, держав, країв, міст, сіл, гір, морів, озер, осіб (прізвища та хресні імена) творять **власні імена,** бо ж для кожного народу, краю, міста, особи є своє власне імня, яке його відрізняє від другого: Україну від Росії, Українця від Москаля, Петра від Івана, Київ віді Львова і т. д. Можуть і коні, й корови, й собаки мати теж свої назви, н. пр.: *Білун, Красуля, Рябко, Бровко* і т. д., але ті імена відносять ся тільки до тих коний, коров та собак, а не до иньчих, це їхні власні імена.

Ось кілька власних імен: *Українець, Україна, Гетьманщина, Київ, Городище, Карпати, Каспій, Ведмеденко, Петро* і т. д.

б) Предмети того самого роду, того самого ґатунку, чи вони визначають особи, звірята, чи речі, н. пр.:

людина, жінка, кравець, кінь, ріка і т. д.

мають назву **ґатункових** [родових] іменників.

в) Як іменики визначають збір осіб, звірят або річий, н.пр.:

ліс (збір дерев), *череда* (збір коров), *військо* (збір вояків), *народ* (збір людий) і т. д.,

при чому одиниця, що ввіходить у збір, має иньчу назву, ніж сам збір (пор. дерево—ліс, корова—череда), то вони називають ся **збірні.**

г) Назви ріжних матерій, н. пр.:

вода, гас, сукно, повітря...,

при чому чи частина, чи ціліть однаково називають ся— це іменики **матеріяльні.**

Кожний змисловий іменик належить до одного з цих віддїлів.

XV. ТВОРЕННЯ ІМЕНИКІВ.

Хоч у багатьох словах наростки так позливали ся з корінями (та пнями), що дуже важко пізнати, де воно нарост, то все ж у іменників народнє вухо нарост іще віднайде і все ще значіння його схопить.

118. 1. Не важко пізнати по таких іменниках **чоловічого роду**, як ось:

а) заняття чоловіків

кобзар, лїкар, гончар, столяр...
грач, трач, ткач, слухач... погонич...
робітник, вартівник, власник, виховник...
співак, пияк, вояк, Поляк...
брехун, свистун, крикун, шептун...
пастух, конюх, селюх...
курець, швець, купець, злочинець, Українець...
учитель, приятель...
міняйло, почерпайло...,

що наростками: **-ар, -ач** (яч), **-ич, -(н)ик, -ак, -ун, -ух, -ець, -тель, -ло**, наша мова творить іменики, які визначають, чим хто займаєть ся, чим хто є. При тому треба зазначити по скількости слів, що з тих наростків мова найбільш любить такі: **-ар, -ач, -ик, -ець**, а не любить і старасть ся оминути н. пр. нарост **-тель**, який лишив ся в дуже мало словах, бо його витиснули иньчі наростки.

Розуміють ся, що деякі з тих наростків указують і на иньче значіння слова, на прикмету, н. пр.:

бородач, рогач, носач...
чернець, чорнобривець, обідранець, годованець...

І деякі речі, які можна вявити собі, що вони нїбито виконують роботу, на подобу цих іменників, можуть творити ся тими ж наростками:

квач, сїкач, колодач...

119. 2. Таке саме значіння надають **жіночим іменикам** наростки: **-иня, -иця -ха -уха, -аля**, н. пр.:

б) заняття жінок

богиня, господиня, княгиня, Грекиня, Нїмкиня,
царица, робітниця, чарівниця, власниця...—а далї: черниця, пряха, сваха...,
брехуха, цокотуха..., ткаля, граля...

Розуміють ся, що тими ж наростками творять ся й іменики, які означають і речі, н. пр.:

пустиня, святиня, милостиня...
околиця, каменица, гірчиця, пятниця,
залїзниця, різниця, дурниця...

Як жінка (як людина) займаєть ся тим, що й чоловік, то як н. пр. чоловік учитель, то жінка вчителька
„ лїкар „ „ лїкарка
„ співак „ „ співачка
„ слухач „ „ слухачка
„ брехун „ „ брехунка
„ пастух „ „ пастушка
„ погонич „ „ погоничка і т.д.

3. Таксамо легко схопити, що такі **чоловічі іменники**, як: **120.**

Татарин, Сербин, Київлянин, міщанин... **в) звідки хто, куди належить**
попенко, кравченко, царенко...
шевчук, кравчук, ткачук, віслюк...
панич, дїдич, попович, царевич...

кажуть, звідкіля хто родом, чий хто син, хто куди належить.

Не дивно, що цими наростками, головно трома останнїми [-енко, -ук(юк), -ич(ович)], наш народ творить радо родові прізвища, н. пр.:

Шевченко, Кравченко, Ткаченко, Царенко, Сиротенко, —а далї: Грінченко, Авраменко, Сидоренко, Самійленко... (це найбільш у осередній Україні),

Шевчук, Кравчук, Ткачук, Сиротюк, а далї: Гринчук, Сидорюк, Павлюк, Петрюк... (на західній Україні: на Поділлї, в Галичинї),

Попович, Царевич —а далї: Іванович, Петрович, Хведорович і т. д.

Як син належить до батька, так належить до нього й донька, як це пізнати по таких словах:

попівна, бондарівна, ковалївна, а далї: Іванівна, Семенівна, Петрівна і т. д.

Таксамо до чоловіка належить жінка, до самця самиця, як це пізнати по наростках: -ка, -иха, -ина, -иця, н. пр.:

міщанка, Галичанка, Українка, Англїчанка, кравчучка...
дячиха, ковалиха, Іваниха, Василиха...
дядина, дружина...
самиця, львиця—а далї: лошиця, телиця...

Через те й країна, що належить до Галича, називаєть ся—Галичина, до київського народу—Київщина, до нїмецького—Нїмеччина, до турецького—Туреччина, до угорського—Угорщина, час у нашій історії, що належить до верховодства козаків—козаччина, до гетьманського правлїння—гетьманщина (а далї й край,

що належав до гетьманського уряду—Гетьманщина), **події**, що відносять ся до Хмельницького, звуть ся—Хмельниччина, до Виговського—Виговщина і т. д.

Через те й дерево з дуба—дубина, з берези—березина, мнясо з барана — баранина, з теляти—телятина...

121. 4. Цїкаві українські наростки **-ій**, **-ко**, які вказують на прикмету людий, н. пр.:

г) прикмети

плакс-**їй**, пуст-**їй**, солоп-**ій**...
будь-**ко**, хап-**ко**, слинь-**ко**...

122. 5. Збірні іменики виявляють в українській мові розмірно багацько й то цїкавих наростків, н. пр.:

д) збірні іменики

-я(є—старе-іє): волосся, коріння, пірря,
збіжжа, зїлля, палїччя, латаття,
—при чому била ростин теж мають збірну назву з наростком **-я**:
гарбузиння, баговіння, жабуриння, маковиння...

-ня: комашня, псярня, собачня, мишня, кацапня...

-ва: мужва, татарва, жидова, мишва, ляшва...

-ота: дрібнота (дрібні дїти), біднота (бідні люди), жінота (жінки)...

-цтво, -ство: парубоцтво (всї парубки), товариство (в значіннї: товариші, козацька назва: панове-товариство), брацтво (брати), бурсацтво (бурсаки), жіноцтво (жінки), птаство (дріб, усї птицї), дївоцтво (дївчата)...

123. 6. Усї цї наростки можуть мати й иньче значіння. Ними творять ся й подумані імена, н. пр.:

е) подумані іменики

життя, прокляття, терпіння, значіння...
брехня, різня, борня, гульня..., клятва, молитва...
доброта, охота, самота, робота...
багацтво, дїйство...

Зрештою подумані імена, такі, як:

ширина, глибина, тишина, чужина...
дружба, мольба, злоба...
радість, гордість, могутність...
хитрощі, радощі, гордощі, веселощі, молодощі...,

кажуть, що задля подуманих імеників іще є й такі наростки: **-ина**, **-ба**, **-ість**, **-ощі**, при чому треба зазначити, що цього останнього наростка в иньчих мовах, отже і в росийській—немає.

124. 7. Велику громаду творять т. зв. дїєслівні іменики, які подають назву роботи; указує на них наросток **-я(є)**, н. пр.:

є) дїєсл. імен. жити—життя, бути—буття, жерти—жертя, кохати—кохання, голити—голення, вислухувати—вислухування...

8. Знаряди, прилади, струменти—це все мають теж свої наростки, н. пр.: 125.

-ло: шило, рило, мило, кадило, зеркало, згребло...
-иво: паливо, прядиво, меливо...
-тва: бритва, дратва...

ж) струмент

9. Місце, де щось є, де щось робить ся або де колись щось було—теж пізнаєть ся по наростках: **-ня, -ище,** або **-иська**, н. пр.: 126.

стайня, друкарня, книгарня, кузня, цегельня...
городище, селище, (по)боєвище...
пшенишниська, житниська...

з) місце

10. Але ж бо ці два останні наростки мають іще й инше значіння; вони надають іменикові значіння згрубілости, зневажливости, н. пр.: 127.

писька, кониська, котище, бабище...

Таке ж саме значіння надають слову наростки: **-ака, -юк, -юка, -уга** (юга), н. пр.:

коняка, ломака... псюк, камінюка... драбуга, злодюга...

и) згрубілі іменики

11. З другого ж боку є наростки, якими можемо назвати все мале, недоросле. Таким наростком є н. пр. нар. а(т), л(т): 128.

гуся (гусята), кача, вовча, дівча, хлопя, ведмедя...

й) здрібнїлі іменики

Про іменики здрібнїлі гл. § § 101., 102.

Не важко було замітити, що нераз кілька наростків означало теж саме, з другого боку можна було бачити, що нераз один наросток мав кілька значінь. Усе це залежить од того, до яких пнїв він додаєть ся: чи до іменних, чи дїєслівних (н. пр. пор. нар. **-ець**). Та взяти б тільки на зразок наросток **-ок**. У словах, як: 129.

*дат***ок**, *лин***ок**, *висно***вок**, *мот***ок**...,

він означає наслїдок дїйства, що з роботи вийшло, а в словах, як:

*запіч***ок**, *підніж***ок**, *полукіп***ок**, *завул***ок**...,

показує місце та міру. Та ще крім того тим наростком творять ся іменики здрібнїлі (§ 102. 1. б.).

Те ж саме можна сказати про наросток **-ка**. У словах, як:

*дум***ка**, *каз***ка**, *припис***ка**, *блискав***ка**...

він означає предмет дїйства (думку думають, казку кажуть, приписку пишуть, блискавка блискає); у иньчих, як:

*вишнів***ка**, *бі́л***ка**, *плюгав***ка**, *коханк***а**...

чусть ся назва предмету по прикметї; деколи цей нарост означає й місце, н. пр.: *саджавка*, *копанка*,

а то й саме дїйство, н. пр.: *лайка*, *бійка*.

А ще й здрібнїлі імена ним творять ся (пор. § 102., 2. б.).

Та до того наростки, які ми показали, далеко не всї. Їх є ще дуже-дуже багато.

130. **і) чужі наростки**

Є ще й у нас **чужі наростки** з чужих мов, у чужих словах, н. пр.:

Азія, пролетаріят, комісар, доктор, кандидат, лїтература, полїцист і т. д.

Цих наростків ми вже вживаємо як своїх та творимо ними нові слова.

Але ж у дуже багатьох словах наростка вже не пізнати, а щоб його вишукати, треба знати історію мови. Над такими словами нам нїколи спиняти ся.

XVI. ЯК ПІЗНАВАТИ РІД ІМЕНИКІВ.

131. **Рід по значінню**

1. Рід іменників пізнаєть ся передусїм по **значінню** слова, себто по тому, що іменик визначає.

Розуміють ся, що такі слова, як:

селянин, *робітник*, *пан*, *суддя*, *владика*, *кінь*, *віл*...,

що визначають особи-чоловіків, звірячих самцїв—є **чоловічого роду**. Таксамо все, що має фізичну та творчу силу, все, що можемо вявити собі за чоловіче єство, теж буде чоловічого роду, н. пр.:

дуб, *мороз* (пор. Морозенко)...

Чоловічого роду є всї назви місяцїв [1]).

2. Таксамо такі слова, як:

молодиця, *сестра*, *панна*, *гуска*, *корова*...,

іменики, які визначають особи-жінки, самки та все те, що ми вявляємо собі за жінки, н. пр.:

береза, *весна*, *осінь*, *зима*, *душа*...,

всї ці слова **жіночого роду**.

---

[1]) Ось назви місяцїв: 1. *сїчень* (январь), 2. *лютий* (февраль), 3. *березень* або *березоль* (мартъ), 4. *квітень* (апрѣль), 5. *травень* (май), 6. *червень* (июнь), 7. *липень* (июль), 8. *серпень* (августъ), 9. *вересень* (сентябрь), 10. *жовтень* (октябрь), 11. *падолист* (ноябрь), 12. *грудень* (декабрь).

3. **Середнього роду** зі значіння бувають усї іменики, що визначають щось м а л е, н е д о р о с л е, н е р о з в и н у т е, н. пр.:

дитя, *теля*, *лоша*...,

а далї всї назви буквів теж уважають ся імен. **середнього роду**, отже:

велике „а“, мале „б“ і т. д.

II. Тільки ж не все зі значіння збагнеш, яко- **Рід по за-** **132.**
го роду іменик, не розбереш н. пр., чому „с т а в“ **кінченню**
чоловічого роду, а „с т а в и щ е“ середнього, чому „г р а б“ чоловічого, а „г р а б и н а“ жіночого і т. д.

Далеко лїпше та краще пізнавати **по закінченням** рід іменників, і то так:.

1. **Чоловічі іменики** кінчать ся все на **шелестівку** (тверду, або мняку), н. пр.:

сусїд, *голуб*, *вовк*, *стіл*, *учитель*, *палець*...,

а із г о л о с і в о к на **-о**, **-а**, **-я**, хоч уже по значінню можна пізнати, що це чоловічі іменики, н. пр.:

Петро, *владика*, *суддя*...

2. **Жіночі іменики** мають такі закінчення:

а) **-а**, **-я**, н. пр.: *риба*, *диня*...

б) м н я к у або з м я г ч е н у (**-ч**, **-ж**, **-ш**) ш е л е с т і в к у, н. пр.: *мазь*, *кість*, *тїнь*, *Сїч*, *молодїж*...

в) **-р**, **-в(у)**, н. пр.: *твар*, *любов*, *хоругов*...

3. **Середнї іменики** кінчать ся на

а) **-о**, **-е**, **-я** (**-є**), н. пр.: *дїло*, *село*, *поле*, *віче*, *насїння*, *весїлля*...

в) **-я** [з пнем **-ен**] і **-я** (**-а**) [з пнем **-ят**], н. пр.: *рамня* (рамена), *гуся* (гусята), *кача* (качата)...

У практицї найкраще контролюють рід іменників слівця: **той**, **та**, **те**.

Той контролює іменики ч о л о в і ч о г о роду, **та**— ж і н о ч о г о, **те**—с е р е д н ь о г о, н. пр.:

(той) *рік*, *пень*, *хвіст*—чолов. роду,
(та) *бредня*, *гидота*, *роскіш*—жіноч. роду,
(те) *прислівя*, *єство*, *стадо*—середн. роду.

XVII. ВІДМІНА ІМЕНИКІВ.

133. Відміна іменників іде в українській мові **по родї**, то так ми відріжняємо три відміни:

а) **чоловічу,**
б) **жіночу** й
в) **середню.**

134. Колись воно було инакше. В нашій мові грав велику ролю пень іменика, й відміна іменників ішла по пням.

Іменики одного й того ж роду мали ще окремі відміни. От н. пр. іменики: *пан*, *син*, *голуб*, тепер уже належать до одної відміни, однаково відміняють ся, ми кажемо, н. пр.:

нема: пана, сина, голуба
приглядаємо ся: панові, синові, голубові..,

але колись вони належали до ріжних відмін, бо пні тих іменників були ріжні; ми казали н. пр.:

нема: пана, сину, голуби
приглядаємо ся: пану, синові, голуби і т. д.

Як усюди, так і тут, довгий час була боротьба, що власне рішає в відмінї: чи пень, чи рід. Накінець рід переміг, звів іменики того самого роду в одну громаду, й тепер передусїм рід рішає про відміну іменика.

Слїди цїєї боротьби ми бачимо в тому, що іменики того самого роду все ще виявляють у поодиноких відмінках ріжні закінчення. От ми кажемо:

нема (2. вдм.): сусїд-а, але—гром-у
кличемо (5. вдм.): сусїд-е! „ —тат-у!
кохаємо ся (7. вдм.): у голуб-і, „ —у степ-у...

Закінчення 2. вдм.: -а й -у, закінчення 5. вдм.: -е й -у, й 7. вдм.— -і(ї) й -у—це колишнї ріжні закінчення ріжних пнїв іменників чоловічого роду. Тому що ті іменики з ріжними пнями були того самого роду (чоловічого), то закінчення серед громади тих іменників стали зі собою перемішувати ся, доки в однім якімось іменику не перемогло—одно, в другому—друге закінчення. Крім того є ще досї багато іменників, що можуть мати в поодиноких відмінках оба закінчення, н. пр.:

2. вдм. (нема): гріх-а й гріх-у,
світ-а й світ-у,
7. вдм. (він є): в сад-ї і в сад-у,
(стоїть): на берез-ї й на берег-у...

Але ж між іменниками того самого роду ми бачимо різ- **135.**
ниці в закінченнях у цілій відміні, ми кажемо

	з одного боку:		з другого:	
	одн.	множ.	одн.	множ.
чол.: (є)	пан,	пани,	учитель,	учителі,
(нема)	пана,	панів,	учителя,	учителів,
жін.: (є)	вдова,	вдови,	вдовиця,	вдовиці,
(нема)	вдови,	вдів,	вдовиці,	вдовиць,
сер.: (є)	колесо,	колеса,	колїсце,	колїсця,
(нема)	колеса,	колїс,	колїсця,	колїсець...

З одного боку бачимо в усїх родах тверді закінчення, з другого боку мнякі. Таким чином серед чоловічих, жіночих та середніх іменників треба нам іще відріжняти **тверду** та **мняку** відміну.

Крім того сям та там у відмінї грає ролю й пень[1]) іменика. Це відносить ся до жіночих та середніх іменників, пень яких кінчить ся шелестівкою, н. пр.:

кість, *осїнь*, *піч*, *кров*... (жіноч.),

імя (пень: імен), *гуся* (пень: гусят)... (середн.).

Громада цих іменників має майже ті самі закінчення (§§ 150, 159), а що пень у них шелестівковий, то цїла ця відміна зветь ся **шелестівковою.**

Таким чином відміна іменників дїлить ся так:

І. ЧОЛОВІЧА ВІДМІНА

а) **тверда**—зі закінченнями в 1. вдм. одн. на **тверду шелестівку**, (тверде) -р[2]), -о, н. пр.:

голуб, *сусїд*, *вечір*, *Шевченко*...

---

[1]) Пень іменика найкраще пізнати, відкинувши в 2. вдм. одн. закінчення, н. пр.: (нема) *дерев*-а—пень: „*дерев*“, *імен*-и—пень: „*імен*“, *телят*-и, — пень: „*телят*“... Зрештою він деколи виступає й як форма, гл. далї.

[2]) „Тверде“ р найлегче відріжнити від „мнякого“ по 2. вдм. однини,

пор.: *вечор*-а, *качур*-а, *мур*-у... то знов:
лицар-я, *косар*-я, *маляр*-я...

Крім того „тверде“ р появляють ся у словах, які прийшли до нас по більшій части з чужих мов, пор.: яр, явір, хутір, папір, кір, щур, професор, директор і т. д.

б) **мняка**—зі закінченнями в 1. вдм. одн.: **мняка шелестівка,** (мняке) **-р, -й, -ьо, шипуча шелестівка** (змнягчена), себто: **-ч, -ж, -ш, -щ**, н. пр.:

олень, лицар, край, Петруньо, ніж...

II. ЖІНОЧА ВІДМІНА

а) **тверда**—кінчить ся в 1. вдм. одн. на **-а**, н. пр.:

риба, муха...

б) **мняка**—зі закінченнями в 1. відм. одн.: **-я, -ча, -жа, -ша, -ща**, н. пр.: *диня, задача, душа*...

в) **шелестівкова**—зі **шелестівковим** закінченням у 1. вдм. одн., н. пр.: *кість, ніч, черв*...

III. СЕРЕДНЯ ВІДМІНА

а) **тверда**—має в 1. вдм. одн. закінчення: **-о**, н. пр.:

тїло, вухо, озеро...

б) **мняка**—зі закінченнями в 1. вдм. одн.: **-е, -я(є)**, н. пр.:

поле, віче, весілля(є)...

в) **шелестівкова**—зі закінченнями 1. вдм. одн.: **-я, -а**, н. пр.:

імня, гуся, кача...,

але ж із шелестівковим пнем: **-ен, -ят(-ат)**:

пор.: імен-а, гусят-а, качат-а...

XVIII. ЧОЛОВІЧА ТВЕРДА ВІДМІНА

136. обіймає громаду іменників чоловічого роду, що кінчать ся в 1. вдм. одн. на **тверду шелестівку, -р** (тверде), **-о.**

Відмінок:		Однина.		
1. [хто, що *є?*]	сусїд	голуб	вовк	грім
2. [кого, чого *нема?*]	сусїд-а	голуб-а	вовк-а	гром-у
3. [кому, чому *даємо?*]	сусїд-ові	голуб-ові	вовк-ові	гром-ові
4. [кого, що *бачимо?*]	сусїд-а	голуб-а	вовк-а	грім
5. [*кличемо:*]	сусїд-е!	голуб-е!	вовч-е!	гром-е!
6. [ким, чим *тїшимося?*]	сусїд-ом	голуб-ом	вовк-ом	гром-ом
7. [у кім, у чім *кохаємося?*]	у сусїд-ї	голуб-і	вовц-ї	гром-і

		Множина.		
1. [хто, що *є?*]	сусїд-и	голуб-и	вовк-и	гром-и
2. [кого, чого *нема?*]	сусїд-ів	голуб-ів	вовк-ів	гром-ів
3. [кому, чому *даємо?*]	сусїд-ам	голуб-ам	вовк-ам	гром-ам
4. [кого, що *бачимо?*]	сусїд-ів	голуб-и	вовк-и	гром-и
5. [*кличемо:*]	сусїд-и!	голуб-и!	вовк-и!	гром-и!
6. [ким, чим *тїшимо ся?*]	сусїд-ами	голуб-ами	вовк-ами	гром-ами
7. [у кім, у чім *кохаємось?*]	у сусїд-ах	голуб-ах	вовк-ах	гром-ах

Загальні замітки до чоловічої твердої відміни.

1. У цїй відмінї треба звернути увагу на випад „о“, „е“ підчас відмінювання, н. пр.: **Випадає „о“, „е“.** **137.**

пес—пса, псові..., *псалом*—псальма..., *лев*—льва...,
орел—вірла, вірлові..., *парубок*—парубка, парубкові...

При тому треба звернути увагу, що такі „о“, „е“, хоч і в зачиненому складї, на „і—ї“ не переходять.

ЗАВВАГА. Задля порівнання з росийською грам. треба одначе замітити, що „о“, „е“ не випадає в таких словах:

рів—рова, ровові... рови (рос.: рва, рвы),
рот (ріт)—рота, ротові... роти (рос.: рта, рты),
мох—моху, мохові... мохи (рос.: мха, мхи),
лоб—лоба, лобові... лоби („ лба, лбы),
лїд—льоду (леду), льодові (ледові)... льоди (леди) (рос.: льда, льды),
льон (лен)—льону (лену), льонові (ленові), льони... (рос.: льна, льны)...
попіл—попелу, попелові (пор. рос.: пепелъ, пепла)...

2. Не можна теж іспускати з ока перезвука о-і, е-ї, н. пр.: *Лвів*—Львова, *стіл*,—стола, *рів*—рова, *лїд*—льоду (леду)... *вівторок*—вівтірка, *овес*—вівса, *орел*—вірла...

Перезвук у цїлій відмінї виступає передівсїм у першому відмінкові однини. **Ікання.**

3. **Другий відмінок** одн. має закінчення -а (*сусїда, вовка, голуба*) або -у (*грому*).

Подати закон, котрі іменики мають -а, котрі -у—не можна. Тут рішає народнє вухо. Та все таки можна сказати, що -у появляєть ся в назвах **2. вдм. -у.**

явищ природи, у матеріяльних імен, у подуманих іменників та загалом у річевих іменників, н. пр.:

вихор—вихру; *грім*—грому; *сніг*—снігу; *попіл*—попелу;
льон—льону (лену); *лід*—льоду (леду); *мед* (мід)—меду;
віск—воску; *дім*—дому; *страх*—страху;
голос—голосу; *мох*—моху; *час*—часу; *рік*—року;
пісок—піску; *цукор*—цукру; *тютюн*—тютюну;
похід—походу; *зір*—зору; *слух*—слуху; *гнів*—гніву...

2. вдм. -а й -у.

Крім того є іменики, що в них виступають о б а закінчення, хоч без зміни значіння слова, хоч зі зміною.

Ось вони:

город—города	й	городу,	*міст*—моста	й	мосту,
гріх—гріха	„	гріху,	*рід*—рода	„	роду,
нарід—народа	„	народу,	*світ*—світа	„	світу,

сором—сорома й сорому—й далі:

двір—двора́ (панська палата) і дво́ру (подвірря),
закон—закона (збір прав) й закону (причастя),
стіл—стола́ (предмет) і сто́лу (їда),
хрест—хреста́ (знак) і хресту́ (хрещення)...

3. вдм. -у.

4. **Третій відмінок** одн. має правильне закінчення **-ові**[1]). Заміняти його закінчанням **-у**—гріх проти української мови. Це останнє закінчення в мові є, але вживаєть ся т і л ь к и тоді, як слово в 1. вдм. одн. має на кінці: **-ів, -ов, -їв** н. пр.:

Київ—Київу, *Львів*—Львову, *острів*—острову,
Драгоманов—Драгоманову, *Ковалїв*—Ковалеву...

У церковних словах появляють ся оба закінчення побіч себе:

Бог—Богові й Богу, *Дух*—Духові й Духу й т. д.

4. вдм.=2. вдм.

5. **Четвертий відмінок** одн. і множ. у в с ї х іменників чоловічого роду своєї форми не має, а заступаєть ся д р у г и м або п е р ш и м, і то так:

а) іменики **особові** й такі, що їм приписуєть ся людський розум, мають четвертий відмінок у однині і множині рівний **другому**, н. пр.:

сусїд—(бачу) сусїда, сусїдів; *чоловік*—чоловіка, чоловіків; *пан*—пана, панів; *янгол*—янгола, янголів; *Бог*—Бога, богів...

---

[1]) Галицька й подільська форма—**ови**. Так пишуть усї галицькі письменники; по книжках, видаваних у Австрії, иншої форми не найдете.

б) в назвах **звірят** та дерев четвертий відм. однини рівний **другому**, у множині—**першому**, н. пр.: **4. вдм.=2. й 1. вдм.**

голуб—(купую) голуба, голуби; *віл*—вола, воли; *жук*—(ловлю) жука, жуки;

дуб—(тешу) дуба, дуби; *граб*—граба, граби...

в) **річеві** іменики мають у обох числах четвертий відмінок рівний **першому**, н. пр.: **4. вдм.=1. вдм.**

грім—(люблю) грім, громи; *лйс*—лйс, лйси; *город*—город, городи; *віз*—віз, вози; *серп*—серп, серпи...

Та все таки частенько при річах уживаєть ся й форми 2. відмінка, н. пр.:

язика (забути, показати), *листа* (написати), *воза* (підмазати), *млина* (збудувати), *хвоста* (підібрати), *карбованця* (мати), *ключа* (саджати), *ножа* (виняти, держати), *бублика* (зїсти)...

6. У **пятім відмінку** перед закінченням -е мнягчать ся **-к, -г, -х** на: **ч, ж, ш**, н. пр.:

вовк—вовче!, *козак*—козаче!, *чоловік*—чоловіче!

Бог—Боже!, *поріг*—пороже!, *луг*—луже!

дух—душе!, *кожух*—кожуше!, *горох*—горошe!..

Але ж, щоб не потрібувати мнягчити та щоб тим не затемнювати пня, мова знає в цих іменників (на -к, -г, -х) закінчення **-у** (перед яким мнягчення немає), н. пр.:

учeник—ученику!, *страх*—страху!

Це відносить ся головно до іменників із наростками: **-ок, -ик**, але передувсїм **-ко**, н. пр.: **5. вдм. -у.**

синок—синку!, *лйсок*—лйску!, *коник*—коніку!

дядько—дядьку!, *батько*—батьку! і т. д.

Крім того закінчення **-у** мають оцї іменики:

дїд—дїду! *тато*—тату! *син*—сину!

ЗАВВАГА. Пятого відмінка **нїколи** не можна заміняти **першим**, хиба у другій частинї таких фраз, як: *пане майстер*!, *пане лйкар*!, *пане вчитель*!, побіч —*пане майстре*!, *пане лйкарю*!, *пане вчителю*!

7. **Сьомий відмінок** теж виявляє перед закінченням **-ї** мнягчення **к, г, х**, але на—**ц, з, с**, н. пр.:

байрак—у байраці, *чоловік*—у чоловіцї, *язик*—на язицї, *стіг*—у стозї, *поріг*—на порозї, *луг*—у лузї, *поверх*—на поверсї, *кожух*—у кожусї, *горох*—у горосї...

7. вдм. -у. Побіч закінчення **-ї** (після тих, що не мнягчать ся **-і**) є ще й закінчення **-у**, яке появляєть ся передусїм у іменників на **-к, -г, -х**, і то головно в наростках: **-ик, -ок, -ак, -як, -ко**, н. пр.:

віск — у воску,
полк — у полку,
сніг — на снігу,
льох — у льоху,
мох — на моху,
міх — у міху,
цибух — на цубуху,
крик — у крику,
замок — на замку,
сік — у соку,
мішок — у мішку,
сїряк — у сїряку...

Отсї ж іменики мають **о б а** закінчення, часто зі зміною наголосу:

7. вдм. -ї й -у.

беріг — на березї й на берегу,
вік — у віцї „ на віку,
дах — на дасї „ на даху,
зад — на за́дї „ по заду́,
звук — у звуку „ у звуцї,
капшук — у капшуку „ у капшуцї,
лід — на льо́дї (ледї) „ на леду́,
мід (мед) — на ме́дї (печене) „ на меду́ (напиток),
потяг — у потязї „ у потягу,
рід — у родї „ на роду́,
сад — у садї „ у саду́,
склеп — у скле́пі „ у склепу́,
став — на ставї „ на ставу,
степ — на степї „ на степу,
торг — на торзї „ на торгу...

Часто в **о с о б о в и х** іменників сьомий відмінок заступаєть ся **т р е т ї м**, головно у сполуцї з **п р и к м е т н и к о м**, н. пр.: *на козакові*, *на братові*, *на батькові*... але й *по Днїпрові*, на (сивому) *коникові*...

Двійня. 8. **Двійня** зберегла ся в цїй відмінї **т і л ь к и** в **1.** (і **4.**) вдм. з закінченням **-а**, і то тільки в таких словах:

ру́ка́ва (побіч: рукави), *ву́са* (побіч: вуси),
два *бра́та* (побіч: два брати)...

9. У **першім відмінку множини** в деяких словах, побіч загального закінчення **-и**, бачимо закінчення **-а**, яке має збірне значіння (часто надає слову й иньчого значіння): **1. вдм. мн. -а.**

хліб — хлїби (буханці), хлїба (збіжжя),
голос — голоси (як відріжняють ся: сопран, альт і т. д.), голоса (загально—всї голоси, не відріжняючи),
ґрунт— ґрунти (як відріжн.), ґрунта (всї враз),
світ — світи (піти в світи), світа (всї краї),
овес — вівси (роди)—вівса (ввесь овес на полях).

(пор. ячменї—ячмена).

Треби піднести, що поява цього **-а** не має нїчого спільного з російськими формами на **-а**, н. пр.: дома, года, мѣха, професора... Таких форм наша мова не знає.

10. У **другім відмінку множ.** у іменників, що означають міру, може бути форма й без закінчення **-ів**, н. пр.:

чобіт —(пара) чо́ботів і чобі́т,
черевик —(пара) черевиків і черевик, **2. вдм. мн. без закінч.**
аршин —(кілька) аршинів і аршин,
рік —(кілька) років і рік,
год —(пять) годів і год,
раз —(пять, шість) разів і раз...

ЗАВВАГА. За те іменики: **салдат, Турок, драгун, некрут** мусять мати закінчення **-ів**, отже:

*салдат***ів**, *Турк***ів**, *драгун***ів**, *некрут***ів**.

Таксамо задля порівнання з московською мовою треба піднести, що іменики на **-о** (**-енко**, **-анко**,) у нас усе відмінюють ся, н. пр.:

Хоменко—Хоменка, Хоменкові, Хоменком...
Родзянко—Родзянка, Родзянкові, Родзянком...
Сїнько—Сїнька, Сїнькові... (у рос. мові вони невідмінні).

11. У цїй відмінї часто **перескакує наголос** у множинї, н. пр: **Наголос.**

брат —бра́та, бра́тові... множ.: брати́ брати́в...
віз —во́за, во́зові... „ вози́, вози́в...
лїс —лї́са, лї́сові „ лїси́, лїсі́в...
образ —о́браза, о́бразові „ образи́, образі́в і т. д.

Та ще є й иньчі зміни наголосу, н. пр.:

кіт —кота́, кото́ві, ко́те!... множ.: ко́ти, котів...
зуб —зу́ба, зу́бові... „ зу́би, зубів...
хрест —хреста́, хресто́ві, хре́сте!... „ хрести́, хрестів...
віл —вола́, воло́ві, во́ле!, воло́м... множ.: воли́, волів...

Подрібні явища.

138. 1) **Іменики з паростком -ин (-їн)** відкидають у множині цей паросток, н. пр.:

Імен. на -ин.

Болгарин—Болгари, Болгарів,
Серóин—Серби, Сербів,
Татарин—Татари, -ів, -ам і т. д.
Галичанин—Галичани, Галичанів,
міщанин—міщани, міщанів,
хазяїн—хазяї, хазяїв, хазяям... (переходить до мякої відм.).

У 2. вдм. множ. закінчення **-ів** у цих іменників може й не бути: *Болгар*, *міщан*, *Галичан*, *Татар*,—але *хазяїв*, *Сербів*...

У 1. вдм. множ. ті іменики всюди мають закінчення **-и**, не -е, як у рос. мові.

2) Ім. **Христос** відкидає грецьке закінчення **-ос**; його від-

Христос. міна йде так: *Христа*, *Христові*, *Христе!*, і т. д.

3) Ім. **чобіт** може побіч правильних форм 3., 6. і 7. вдм. множ. на **-ам**, **-ами**, **-ах** мати ще й м н я к і закінчення, отже:

Чобіт.

3. вдм. чóботам і чобóтям,
6. „ чóботами й чобітьмú,
7. „ в чóботах і чобóтях.

4) Ім. **друг** має в 1. і 5. вдм. множ. форму *други*,

Друг. *друзї*.

5) Ім. **брат** має в 1. і 5. вдм. множ.— **братú** і **брáття** (збірне

Брат. знач.), а далї відміна йде правильно: *братів*, *братáм* і т. д.

6) Ім. **пан** у 1. і 5. вдм. множ. має побіч звичайної фор-

Пан. ми: *пани*, ще й форму: *панове*.

7) Іменики: **прут, кіл, лист, волос, колос** творять усї форми множини зовсім правильно:

Прут, кіл...

прути, -ів, -ам..., *коли*, -ів, -ам..., *листи*, -ів, -ам...
волоси, -ів, -ам..., *колоси*, -ів, ам...

Коли ж замість форм множини вживаємо ще і збірних іменників с е р е д н ь о г о р о д у, утворених із тих самих пнїв: *прутт*я, *кілл*я, *листя*, *волосс*я, *колосс*я, то це все форми о д н и н и, й відміна цих іменників іде по середньому роду (гл. § 156).

8) Ім. **горщок** має в иньчих відмінках **-шк-**, не **-щ-**: *горшка*,

Горщок. *горшкові*, *горшки* і т. д.

9) Іменики **лев** і **сон** можуть задержувати „е“, „о“ або й відкидати, але їх значіння тоді міняєть ся: **Лев, сон.**

лева (гроша, нац. відзнаки)—*льва* (звірини),
сону (зїлля: сону-трави)—*сну* (як спить ся).

10) Ім. **четвер** у всїх иньчих відмінках має вже „г“, яке відпало після „р“, отже: *четверга*, *четвергові*... **Четвер.**

11) Імена **місцевостий** на **-їв** із попередньою голосівкою не придержують ся закона ікання, а задержують у цїлій відмінї **-ї**, н. пр.: **Імен. місцев. на -їв.**

Київ—Київа, Київу, Київом, у Київі,
Почаїв—Почаїва..., *Олїїв*—Олїїва...,
Чугуїв—Чугуїва..., *Холоїв*—Холоїва...

12) Ця відміна обіймає ще й такі іменики без однини: **Ім. без одн.**

вязи—вязів; *сходи*—сходів; *штани*—штанів;
шаравари́—шараварів; *окуляри*—окулярів;
обжинки—обжинків; *досвітки*—досвітків...,

а далї імена власні (назви місцевостий):

Броди—Бродів, *Чернухи*—Чернухів,
Чорногузи—Чорногузів...

ЗАВВАГА. Іменики: **син, кум, чорт,** відміняють ся у множинї зовсїм правильно: **Син, кум, чорт.**

син — сини, синів, синам...
(рос. сыновья, сыновей, сыновьямъ...);
кум —куми, кумів, кумам...
(рос. кумовья, кумовей, кумовямъ...);
чорт—чорти, чортів, чортам...
(рос. черти, чертей, чертямъ...).

Про ім. **сусїд, голуб** гл. зразок. Таксамо треба завважити, що іменики: **насип, степ, пил** (рос. насыпь, степь, пыль) чолов. роду й відміняють ся правильно, отже: **Насип, степ, пил.**

насип—насипа, насипові, насипом... насипи, насипів...,
степ —степу, степові... степи, степів...,
пил —пилу, пилові, пилом...

Таксамо твердо відміняють ся слова: **вожд** (рос. вождь) і **нехрист** (рос. нехристь), отже:

вожд—вожда, вождові, вождом... вожди, вождів...
нехрист—нехриста, нехристові, нехристе!.. нехристи, нехристів. **Вожд, нехрист.**

139. XIX. ЧОЛОВІЧА МНЯКА ВІДМІНА

виявляє в 1. вдм. однини такі закінчення: **мняка шелестівка** (ь), **-р** (мняке), **-й, -ьо, шипучі** шелестівки (змнягчені): **ч, ж, ш.**

Відмінок:		Однина.		
1. [хто, що *є?*]	олен-ь	солові-й	лица-р	ніж
2. [кого, чого *нема?*]	олен-я	солові-я	лицар-я	нож-а
3. [кому, чому *даємо?*]	олен-еві	солові-єві	лицар-еві	нож-еві
4. [кого, що *бачимо?*]	олен-я	солові-я	лицар-я	ніж
5. [*кличемо:*]	олен-ю!	солові-ю!	лицар-ю!	нож-у!
6. [ким, чим *тїшимо ся?*]	олен-ем	солові-єм	лицар-ем	нож-ем
7. [у кім, у чім *кохаємо ся?*]	в олен-ї	солові-ї,-ю	лицар-і	нож-і

		Множина.		
1. [хто, що *є?*]	олен-ї	солові-ї	лицар-і	нож-і
2. [кого, чого *нема?*]	олен-їв	солові-їв	лицар-ів	нож-ів
3. [кому, чому *даємо?*]	олен-ям	солові-ям	лицар-ям	нож-ам
4. [кого, що *бачимо?*]	олен-ї	солові-ї	лицар-ів	нож-і
5. [*кличемо:*]	олен-ї!	солові-ї!	лицар-і!	нож-і!
6. [ким, чим *тїшимо ся?*]	олен-ями	солові-ями	лицар-ями	нож-ами
7. [у кім, у чим *кохаємо ся?*]	в олен-ях	солові-ях	лицар-ях	нож-ах

Загальні замітки до мнякої чоловічої відміни.

140. **Випад „о“, „е“.**

1. У цїй відмінї треба теж мати на увазї випад „о“, „е“ підчас відміни:

день—дня, дневі; *сїчень*—сїчня, сїчневі;
гостинець—гостинця, гостинцеві;
кінець (конець)—кінця, кінцеві; *муравель*—муравля...

ЗАВВАГА. Але ж „е“ **не випадає** у тих словах:

камінь—каміня (каменя), камінї... (рос. камня, камни),
корінь—коріня, корінї... (рос. корня, корни),
ремінь—ременю, ременї... (рос. ремня, ремни),
перстень—перстеня, перстенї... (рос. перстня, перстни)...
солов'їй гл. зразок.

2. Таксамо треба додивлятися до ікання, яке появляється головно в 1. вдм. одн., н. пр.: **Іканя.**

ведмідь—ведмедя, *отець*—*вітця*..., але й *стілець* (столець)—стільця...

3. **Річеві іменики** мають у **другім відмінку однини** дуже часто закінчення **-ю**, н. пр.: **2. вдм. одн. -ю.**

біль—болю; *баль*—балю; *жаль*—жалю; *вогонь*—вогню; *танець*—танцю; *перець*—перцю і т. д.

Передусїм усї річеві іменики на **-й** мають **-ю**, н. пр.:

Дунай—Дунаю, *край*—краю, *гай*—гаю, *клїй*—клею, *олїй*—олїю...,

4. Про **четвертий відмінок** (пор.: оленя, соловія, лицаря, але—ніж, лицарів—але оленї, соловії, ножі)... гл. тверду відміну 118. й 119. стор.).

5. **Пятий відмінок** іменників із наростком **-ець** має все закінченя **-е (че)**, н. пр.: **5. вдм. -е.**

хлопець—хлопче!, *Українець*—Українче!, *кравець*—кравче!, *Нїмець*—Нїмче!, *заєць* —зайче! (заяць—заяцю!)...

6. Іменики на **-й** дуже часто мають у **сьомому відмінку**[1]) закінчення **-ю**, н. пр.: **7. вдм. -ю.**

край—у краю, *гай*—у гаю, *олїй*—в олїю, *Дунай*—на Дунаю...

Таксамо особові іменики на **-ч**, **-ш** люблять закінчення **-у**, н. пр.:

родич—у родичу, *товариш*—у товаришу...

Зрештою й тут появляєть ся закінчення 3. вдм. **-еві** в особових іменників:

слухач—у слухачеві, *гість*—у гостеві...

---

[1]) У західноукраїньск. говірках появляєть ся в 7. вдм. закінчення **-и**, н. пр.:

у вчители, у хлопци, у Відни...,

і так пишуть іздебільшого письменники австрийської України.

Крім того всї балакають у 3 вдм. одн. на **-еви**, н. пр.:

кравцеви, шевцеви...,

А й так є ще багато нарічевих форм у 3. й 6. вдм.: кравцьом, ведмедьом, ножом і т. д., але нїхто таких форм по книжках не вживає.

7) У цій відмінї теж часто **перескакує наголос**, н. пр.:

Наголос. *коро́ль*—короля́, королéві, коро́лю!.., королі́...,
столя́р—столяря́, столярéві, столя́рю!.., столярі́...
ко́рінь—ко́ріня, ко́ріневі..., корі́нї...
зло́дій—зло́дія, зло́дієві... злодії́, злодії́в...
при́ятель—при́ятеля, при́ятелеві..., приятелі́...

141. **Подрібні явища.**

1) Іменики **горнець, мерлець** мають тільки форму 1. вдм.

Горнець, мерлець. одн.; всї иньчі відмінки творять: перший від іменика **горщок,** другий від іменика **мрець** (гл. низче)—отже:

горнець—горшка, горшкові... *мерлець*—мерця, мерцеві, і т. д.

2) Ім. **чернець** відміняєть ся з відпадом „и“, отже:

Чернець. черця, черцеві, черче!, черцї...

або з відпадом „р“:

ченця, ченцеві, ченче!, ченцї...

3) Ім. **гарнець, тиждень** творять форми з випадом „и“ і „д“, отже:

Гарнець, тиждень. *гарнець*—гарця, гарцеві, гарцї...
тиждень—тижня, тижневі, тижнї...

4) Ім. **жнець, жрець, мрець, швець** викидають у відмінї „е“ перед „ць“, але ж за те „е“ появляєть ся межи шелестівками, отже:

Жнець, жрець, мрець, швець.
жнець—женця, женцеві, женче!, женцї, женців...
жрець—жерця, жерцеві, жерче!, жерцї...
мрець—мерця, мерцеві, мерцї...
швець—шевця, шевцеві, шевче!...

5) Ім. **князь** творить форму 5. вдм. одн.

Князь. *князю* (місяцю-князю)!, або *княже* (давнї укр. князї)!

6) Ім. **Господь** відміняєть ся так:

Господь. 2. й 4. вдм. Господа; 3. вдм. Господеві, Господу;
5. „ Господи! 6. „ Господом;
7. „ у Господї, -еві.

7) Ім. **великдень** і **переддень** уставляють у відмінї між обома частинами зложення **-о-**, отже:

Великдень, переддень. *великдень*—великодня, великодневі, по великоднї...[1])
переддень—передодня, передодневі, на передоднї...

[1]) нарічево: по велицїднї.

8) Ім. **кінь, гість, гріш** творять 2. вдм. множ. закінченням **-ий** (лївобережне **-ей**, н. пр.: *гостéй*, хоч *коний*, *гроший*), отже: **Кінь, гість, гріш.**

2. вдм. (нема): *коний*, *гостий*, *гроший*.

Ті самі іменики мають у 6. вдм. множ. закінчення **-ми**:

6. вдм. (тїшимось): *кіньми*, *гістьми*, *грішми* і *грошима* (давня форма двійнї).

ЗАВВАГА. Більш **нї** в одного іменика цїєї відміни нема закінчення **-ий** (**-ей**), а всюди тільки **-їв** (**-ів**), отже й:

князь—князї, князїв (рос. князья, князей),

зять—зятї, зятїв (рос. зятья, зятей),

муж—мужі, мужів (рос. мужья, мужей)...

9) Ім. **лікоть** має в 2. вдм. множ. форму: *ліктїв*, але й *локóт* (отже кілька ліктїв і кілька локот). **Лікоть.**

10) Ім. **ячмінь** творить 1. вдм. множ. ще й по твердій відмінї зі збірним значінням: **Ячмінь.**

ячменї (роди)—*ячмена* (всї поля, засїяні ячменем).

11) Ім. **день** у 2. вдм. множ. закінчення може й не приймати, то так кажемо: **День.**

(кілька) *днїв* або (кілька) *день*.

12) Ім. **камінь, корінь, ремінь, вугіль** заступають часто правильні форми множини (камінї, -їв... корінї, -їв... ремінї, -їв... вуглї, -їв) збірними імениками: **Камінь, корінь, ремінь, вугіль.**

каміння, *коріння*, *реміння*, *вугілля*,

але це самостійні іменики середнього роду й належать до середньої відміни.

13) До цїєї відміни належать іменики без однини з наростком: **-ощі**, н. пр.:

любощі—любощів, *радощі*—радощів,

хитрощі—хитрощів...

крім того ще й такі іменики, як:

щипцї—щипцїв, *манівцї*—манівцїв, *клїщі*—клїщів...

і імена власні на -ї, -їв, н. пр.:

Чернівцї—Чернівцїв, *Сорочинцї*—Сорочинцїв...

ЗАВВАГА. Іменики **біль, міль, ступінь** у нашій мові чоловічого роду й відміняють ся зовсїм правильно: **Біль, міль, ступінь.**

біль—болю, болеві, болем... болї (рос. боль, боли),

міль—молю, молеві, молем... молї (рос. моль, моли),

ступінь—ступня, ступневі, ступнем... (рос. степень, степени).

142. **XX. ЖІНОЧА ТВЕРДА ВІДМІНА**

—найбільша з усіх—обіймає всі іменики жіночого роду, які в 1. вдм. одн. кінчать ся на -а (крім тих, що перед -а мають **ч, ж, ш**).

Відмінок:		**О д н и н а.**	
1. [хто, що *є*?]	завіс-а	риб-а	дорог-а
2. [кого, чого *нема*?]	завіс-и	риб-и	дорог-и
3. [кому, чому *даємо*?]	завіс-ї	риб-і	дороз-ї
4. [кого, що *бачимо*?]	завіс-у	риб-у	дорог-у
5. [*кличемо*:]	завіс-о!	риб-о!	дорог-о!
6. [ким, чим *тїшимо ся*?]	завіс-ою	риб-ою	дорог-ою
7. [у кім, у чім *кохаємо ся*?]	у завіс-ї	риб-і	дороз-ї
	М н о ж и н а.		
1. [хто, що *є*?	завіс-и	риб-и	дорог-и
2. [кого, що *нема*]	завіс	риб	доріг
3. [кому, чому *даємо*?]	завіс-ам	риб-ам	дорог-ам
4. [кого, що *бачимо*?]	завіс-и	риб-и	дорог-и
5. [*кличемо*:]	завіс-и!	риб-и!	дорог-и!
6. [ким, чим *тїшимо ся*?]	завіс-ами	риб-ами	дорог-ами
7. [у кім, у чім *кохаємо ся*?]	у завіс-ах	риб-ах	дорог-ах

143. **ЗАВВАГА.** До цієї відміни належать іще іменики **чоловічого роду** (по значінню) з закінченням **-а**, н. пр.: *дружба, староста, старшина, владика, слуга, Гребінка* (байкар), *Квітка* (повістяр)... Тільки ж що це **о с о б и**, то **4. вдм. множ.** вони мають **рівний 2. вдм.**, отже:

старост, старшин, владик, слуг.

Та ще й крім того у **2. вдм. множ.** ці іменики можуть мати закінчення чоловічих іменників **на -ів**, н. пр.:

*дружб*ів, *старост*ів, *владик*ів...

побіч правильних форм без закінчення.

144. **Загальні замітки до жіночої твердої відміни.**

1) У **третьому** й **сьомому** вдм. о д н и н и перед закінченням -ї мягчать ся **к, г, х** на **ц, з, с**, отже:

рука—руцї, у руцї, *мука*—муцї, в муцї,

недуга—недузі, у недузі, *нога*—нозі, на нозі, *муха*—мусі, у мусі, *купчиха*—купчисі, в купчисі... **3. і 7. вдм.**

2) У **другім відм. множ.** виступає чистий пень (пор.: завіс, мук...); через те склад замикаєть ся шелестівкою, й наступає і к а н н я, н. пр.: **2. вдм. мн.**

школа—шкіл, *дорога*—доріг, **а) іканнЯ**
бжола—бжіл, *ягода*—ягід,
береза—беріз, *сльоза*—слїз...

Де ж іканнЯ нема в таких випадках, то на це вплинули и н ь ч і форми, де „і“ немає, н. пр.:

жалоб, проб, запон, чеснот (бо в усїх формах є „о“).

Якщо пень кіньчить ся д в о м а або й б і л ь ш е шелестівками, в с т а в л я є т ь с я між них „о“ або „е“, н. пр.:

свічка—свічок, *сливка*—сливок, *копійка*—копійок, **б) вставка о, е**
чайка—чайок, *відьма*—відьом...
сестра—сестер, *мітла*—мітел, *попівна*—попівен,
перла—перел, *війна*—воєн...
сосна—сосон і сосен, *цегла*—цегол і цегел...

Тільки ж, як визвучні шелестівки г о л о с о в і, то вони можуть устояти ся й без помочі „о“ та „е“, й тоді вставки „о“ й „е“ н е б у в а є, н. пр.:

звізда—звізд, *барва*—барв, *форма*—форм,
бульба—бульб, хоч кажемо: *буква*—буквів...

Крім того бачимо ч о л о в і ч е закінчення **-ів** у отсих іменників жіночого роду:

панна—паннів, **в) закінч. -ів.**
ванна—ваннів,
весна—веснів,
сарна—сарнів,
оса—осів,
пола—полів,
нора—норів...

Іменики **хата, мама, баба** можуть мати закінчення **-ів**: *хатів*, *мамів*, *бабів*, але й можуть без нього й обійти ся: *хат*, *мам*, *баб*...

3) У цій відміні часто стрічаєть ся **двійня** в 1. і 4. вдм. з закінченням -ї (-і) побіч множини, та не тільки при числівнику два, але й при три й чотирі, н. пр.:

дві *корови* й дві (три, чотири) *корові*
три *мухи* „ три (дві, чотири) *мусї*
чотирі *риби* „ чотирі (дві, три) *рибі* [1]).

Наголос. 4) У цій відміні дуже часто зустрічаєть ся зміна наголосу у множині, н. пр.:

ба́ба—баби́, *драби́на*—драбини́, *ба́йка*—байки́...
звізда́—звізди, *трава́*—тра́ви, *сова́*—со́ви...
голова́—го́лови, *борода́*—бо́роди...

Та ще й так є зміни в наголосї, головно в 4. і 5. вдм. одн., н. пр.:

дочка́— до́чку, до́чко!, до́чки... дочки́, дочці́, дочко́ю...
гора́—го́ру, го́ро!, го́ри... гори́, горі́, горо́ю...
весна́—ве́сно!; *верба́*—ве́рбо! і т. д.

Подрібні явища.

145. Дошка. 1) Іменик **дошка** має 2. вдм. множ. **дощок**.

Дївчина, дитина, людина. 2) Іменики **дївчина, дитина, людина** творять форми множини від иньчих пнїв. То так ім. **дївчина** переходить до середньої шелестівкової відміни (§ 159), отже:

дївчата, дївчат, дївчатам...

Ім. **дитина, людина** відміняють ся у множ. по шелестівковій жіночій відмінї (§ 152., 8.), отже:

дїти, дїтий(-ей), дїтям, дїтьми...
люди(-е), людий(-ей), людям, людьми...

Сльоза. 3) Імен. **сльоза** може творити 6. вдм. множ. правильно: *сльозами*, але й по мнякій відмінї: *слїзьми*.

---

[1]) Із нарічевих форм, які стрічаються у творах давнїщих галицьких і буковинських письменників, треба звернути увагу на 6. вдм. одн., який у тих говорах має закінчення **-ов**, н. пр.:

нога—ногов, рука—руков, муха—мухов, вдова—вдовов і т. д., пор. у Франка: Місяцю-князю, тихо пливеш ти стежков таємною...

Тепер таких форм нїхто вже не вживає по книжках.

4) До сеї відміни належать іменики без однини з наростком **-инн**, н. пр: **Імн. без одн.**

іменини—іменин; *заручини*—заручин;
обставини—обставин; *відносини*—відносин...

а далї такі іменики:

сухоти—сухіт; *'залички*—заличок; *віжки*—віжок (по рос. возжи—возжей);
крупи—круп[1]); *поминки*—поминок...

й імена власні:

Яси—Яс, *Атени*—Атен, *Черкаси*—Черкас,
Бендери—Бендер, *Карпати*—Карпат, *Альпи*—Альп...

ЗАВВАГА. Іменик **педуга** (пор. рос. недугъ) в укр. мові жіноч. роду й відміняєть ся як: *риба*. **Недуга.**

XXI. ЖІНОЧА МНЯКА ВІДМІНА **146.**

має в 1. вдм. одн. закінчення **-я, -ча, -жа, ша.**

Відмінок:		Однина.		
1. [хто, що *є*?]	дин-я	бур-я	ши-я	задач-а
2. [кого, чого *нема*?]	дин-ї	бур-і	ши-ї	задач-і
3. [кому, чому *даємо*?]	дин-ї	бур-і	ши-ї	задач-і
4. [кого, що *бачимо*?]	дин-ю	бур-ю	шу-ю	задач-у
5. [*кличемо*:]	дин-е!	бур-е!	ши-є!	задач-е!
6. [ким, чим *тїшимось*?]	дин-ею	бур-ею	ши-єю	задач-ею
7. [у кім, у чім *кохаємось*?]	у дин-ї	бур-і	ши-ї	задач-і
		Множина.		
1. [хто, що *є*?]	дин-ї	бур-і	ши-ї	задач-і
2. [кого, чого *нема*?]	динь	бур	ший	задач
3. [кому, чому *даємо*?]	дин-ям	бур-ям	ши-ям	задач-ам
4. [кого, що *бачимо*?]	дин-ї	бур-і	ши-ї	задач-і
5. [*кличемо*:]	дин-ї!	бур-і!	ши-ї!	задач-і!
6. [ким, чим *тїшимо ся*?]	дин-ями	бур-ями	ши-ями	задач-ами
7. [у кім, чім *кохаємось*?]	у дин-ях	бур-ях	ши-ях	задач-ах

[1]) «Крупá»—вживати не можна, це явний русизм!

147. ЗАВВАГА. Таксамо відміняють ся **чоловічі особові** іменики з закінченням: **-я, -ча, -жа, ша**, н. пр.:

суддя	—2. вдм.	судді,	5. вдм.	судде![1]),	6. вдм.	суддею
тесля	— „	теслі	„	тесле!	„	теслею
пяниця	— „	пяниці	„	пянице!	„	пяницею
Гамалія	— „	Гамалії	„	Гамалїе!	„	Гамалією[2])
вельможа	— „	вельможі	„	вельможе!	„	вельможею

Тільки ж **4. вдм. множ.** ці іменики все мають рівний 2. вдм., який у таких іменників, як: суддя, тесля, Гамалія— має закінчення чоловічих іменників **-їв**, отже:

суддїв, теслїв, Гамалїїв...,

иньчі можуть закінчення **-їв** мати й не мати його:

вельмож і *вельможів...*

Декуди проскакує і в иньчих відмінках чоловіче закінчення, н. пр.: в 6. одн. *Гамалії-єм* (Шевч.).

Загальні замітки до жіночої мнякої відміни.

148. 1) Родинні імена у здрібнїлій формі та пестливі імена власні мають у **пятому вдм.** одн. закінчення **-ю**, н. пр.:

5. вдм. -ю.

матуся—матусю!, *бабуня*—бабуню!, *доня*—доню!, *Галя*—Галю!, *Мелася*—Меласю!, *Маруся*—Марусю й Марусе!

2) У **другім відм. множ.** бачимо в цій відмінї чистий пень у іменників як: *бур, задач.* У всїх иньчих визвучна шелестівка **змнягчена**: *динь, столиць...*

2. вдм. множ.

Як пень кінчить ся двома шелестівками, вставляємо **-о-**, або **-е-**, н. пр.:

а) вставк. -о, -е

кухня—кухонь	*сотня*—сотень
земля—земель	*вівця*—овець
пісня—пісень	*картопля*—картопель і т. д.

Отсї іменики мають чоловіче закінчення **-їв**:

б) закін. -їв

сїмя—сїмїв	*повня* (місяця)—повнїв
стерня—стернїв	*стаття* (часоп.)—статтїв

---

[1]) В західно-укр. говірках почуєте (дехто так і пише) такі форми: судьо!, тесльо!, вельможо!.

[2]) у Шевченка: Гамалїєм

Іменики: **брехня, сукня, стайня** можуть мати такі форми: брехень (брехонь), суконь, стаєнь, але й: бре́хнїв, сукнїв, стайнїв [1]).

3) Дуже часто перескакує у множинї наголос, н. пр.:

пісня—пісні́, пісе́нь пісня́м... **Наголос.**

ву́лиця—вулиці́, ву́лиць, вулиця́м...

вівця́—вівцї, ове́ць, вівцям і т. д.

Та ще стрічають ся иньчі відміни наголосу, н. пр.:

душа́ —4 вдм. ду́шу, множ.: ду́ші, ду́шам...

земля́—4. „ зе́млю, 5. вдм. зе́мле!, множ.: зе́млї, земе́ль і т. д.

Подрібні явища.

1) Іменики **свиня, миша, воша** мають у 2. вдм. множ. закінчення **-ий** (**-ей**), отже: **149.**

свиній (свиней), *миший* (мишей), *воший* (вошей)... **Свиня, миша, воша.**

У 6. вдм. множ. іменик **свиня** має закінчення **-ми**:

*свинь*ми.

2) Імен. **паня** має ще польську форму **панї**, але й зложену **панїя** (у насмішливому значінню: велика *панїя!*)

То цей іменик відміняють ся так: **Паня.**

	паня	*панї*	*панїя*
2. вдм. одн.	панї	панї	панїї
5. „ „	пане!	панї!	па́нїє!
1. „ множ.	пані́	пані́	панїї́
2. „ „	пань	пань	па́нїй

(пор.: *пан*—панів, *панна*—паннів, *паня*—пань) і т. д.

3) До сеї відміни належать і іменики без однини: **Імен. без одн.**

граблї—грабель, *мясницї*—мясниць,

ножицї—ножиць, *вії*—вій...

а далї імена власні (назви сїл, міст), н. пр.:

Лисиничі—Лисинич, *Мостищі*—Мостищ, *Лубні*—Лубень...

---

[1]) У західноукр. говірках появляєть са в 3. і 7. вдм. одн. **-и**, н. пр.: диня—дини, воля—воли, задача—задачи...

Такі форми зустрічають ся в галицьких виданнях Шевченка, (вид. «Просвіти»), н. пр.:

на земли (II, 125), в неволи (II, 14) і т. д.

У 6. вдм. в тих самих говірках появляєть ся закінчення **-ев**, н. пр.: диня—динев, воля—волев, задача—задачев,...

але цих форм тепер нїхто з австрийських письменників-Українців не вживає.

150. XXII. ЖІНОЧА ШЕЛЕСТІВКОВА ВІДМІНА

обіймає іменики (по більшій части збірні, матеріяльні та подумані) жіночого роду з закінченням на шелестівку в 1. вдм. одн. (мняку, тверду або змнягчену: ч, ж, ш).

Відмінок:		Однина.	
1. [що *є*?]	повість	тїнь	ніч
2. [чого *нема*?]	повіст-и	тїн-и	ноч-і
3. [чому *даємо*?]	повіст-и	тїн-ї, -и	ноч-і
4. [що *бачимо*?]	повість	тїнь	ніч
5. [*кличемо*:]	повіст-е!	тїн-е!	ноч-е!
6. [чим *тїшимо ся*?]	повіст-ю	тїнн-ю	нічч-ю, -у
7. [у чім *кохаємо ся*?] у	повіст-и	тїн-ї, -и	ноч-і
		Множина.	
1. [що *є*?]	повіст-и	тїн-и	ноч-і
2. [чого *нема*?]	повіст-ий, -ей	тїн-ий, -ей	ноч-ий, -ей
3. [чому *даємо*?]	повіст-ям	тїн-ям	ноч-ам
4. [що *бачимо*?]	повіст-и	тїн-и	ноч-і
5. [*кличемо*:]	повіст-и!	тїн-и!	ноч-і!
6. [чим *тїшимо ся*?]	повіст-ями	тїн-ями	ноч-ами
7. [у чім *кохаємо ся*?] у	повіст-ях	тїн-ях	ноч-ах

1. На зразок „**повість**“ відміняють ся всї іменики, що кінчать ся двома шелестівками, н. пр.:

часть—части, части... по части
честь—чести, чести... у чести
вартість—вартости, вартости... на вартости

2. Ті іменики, що кінчать ся на одну мняку шелестівку, відміняють ся як „**тїнь**“, н. пр.:

мідь—міди, мідї(-и)... в мідї(-и)
напись—написи, написї(-и)... на написї(-и)
осїнь—осени, осенї(-и)... в осенї(-и)...

3. На зразок „**ніч**“ відміняють ся всї іменики на **-ч, -ж, -ш** і на **-ль**, н. пр.:

молодїж—молодїжі, молодїже!, молодїжжю...[1])
глуш—глуші, глуше!, глушшю...
купіль—купелї, купіллю (хоч: *сіль*—має 2. вдм. соли).

[1]) У західно-укр. говірках у цїлій цїй відмінї нїякої ріжниці немає, всї іменики відміняють ся, як: повість. Навіть у творах Шевченка, виданих львівською «Просвітою», зустрінете такі форми, н. пр.: роскоши, півночи (Кобзар, II, 26).

Загальні замітки до жіночої шелестівкової відміни. **151.**

1) У **першім відмінку** однини склад замикаєть ся шелестівкою, тому треба вважати на ікання, н. пр.:

ніч—ночі, *радість*—радости,

осінь—осени, *купіль*—купелї, *піч*—печі...

Перезвук „ї(і)“ подибуєть ся ще й у **шостім** відм. одн., як перед закінченням є дві шелестівки, н. пр.:

ніччю, осінню, купіллю, ніччю... **Ікання.**

радістю, кістю, зліcтю...

Нераз „і“ лишаєть ся цїлу відміну, н. пр.:

молодїж—молодїжі (молодежі), молодїже!...

крадїж—крадїжі (крадежі)...

2) У **шостім відм. одн.** сям та там бачить ся довше закінчення **-ею**, н. пр.:

мазь—мазею, побіч: маззю **6. відм. -ею.**

сталь—сталею „ сталлю

жовч—жовчею „ жовчю...

У короткому закінченні **-ю** попередня шелестівка, коли вона тільки одна, мусить усе здвоїти ся, отже:

ніччю,[1]) купіллю, зеленню... (гл. § 56)

3) У **другому відм.** множ. закінчення **-ий** на лївому березї Днїпра чуєть ся як **-ей**, головно коли воно наголошене, і майже всї лївобережні письменники так і пишуть, н. пр.: **2. вдм. -ей.**

грудь—груде́й, *ніч*—ноче́й, *річ*—рече́й...

Зрештою і тут появляєть ся чоловіче закінчення **-їв**, головно в тих іменників, які творять рівнобіжні форми, н. пр.:

[*правопи́с*] *правопи́сь*—правописїв, правописий

[*часопи́с*] *часо́пись*—часописїв і часописий **2. вдм. -їв.**

[*на́пис*] *напись*—написїв і написий...

І в іменників на **-ість** сям та там у письменників виринає закінчення **-їв**, н. пр.:

суспільність—суспільностїв, *вдячність*—вдячностїв і т. д.

У таких випадках цього закінчення вживати не треба. Треба балакати й писати:

суспільност-**ий** (-ей), вдячност-**ий** (-ей)...

---

[1]) У західних укр. говірках подвоєння шелестівок перед скороченим закінченням немає: сіль—сілю, ніч—нічю і т. д.

Подрібні явища.

152. 1) Іменик **міць**, узятий нами з польської мови (порівн.: по-міч, не-міч і т. д.), має тільки форми: *міць*, *міццю*—

Міць. зрештою всї иньчі форми творять ся від іменика *міч*, отже:

міць—мочі, у мочі...[1])

2) Іменик **річ** задержує в відмінї „і“, отже:

Річ. річі, річчю, річий, річам...

Але й на подобу „**піч**“ дістає в иньчих відмінках „е“, отже:

речі, речий(-ей), речами...

3) Іменик **церков**, **хоругов**, **черв** тільки формами 1. і 4.

Церков, хоругов, черв. вдм. одн. належать до цїєї відміни; зрештою вони відміняють ся як іменики т в е р д о ї жіночої відміни, отже:

церков—церкви, церкві, церквою, церкви́...

хоругов—хоругви, хоругві, хоругвою, хоругви...

черв—черви, черві, червою...

Але й 1. і 4. вдм. одн. може мати теж форму на -а, -у: *церква*, *хоругва*, *черва*—церкву, хоругву, черву, а тодї 2. вдм. множ. має закінчення **-ів**:

церкві́в (церко́в), хоругв**ів**, че́рв**ів**...

4) Іменики **любов** [2]), **кров** творять форму 6. вдм. одн. на

Любов, кров. **-ію** (побіч **-ю**), отже:

любов**ю**, кров**ю** й любов**ію**, кров**ію**[3]),

зрештою їх відміна йде по: п о в і с т ь.

5) Імен. **кість** має в 6. вдм. множ. закінчення **-ми**:

Кість. *кість*—кістьми.

Таке саме закінчення мають іменики, вичислені під 8.

6) Церковне слово **путь**, наскільки воно задержало ся,

Путь. вживаєть ся тільки в 1. і 4. вдм. одн. [4])

---

[1]) гал. форми: моци, моцев.

[2]) Іменик „любов“ переходить у деяких говірках до твердої відміни; тодї цей іменик відміняєть ся так:

люб(в)а, люб(в)и, люб(в)і... Пор. заголовок повісти Федьковича: „Люба́—згуба“ (любов—згуба).

[3]) нар. форми: кервою, крівлею, у Федьков. кровйов.

[4]) Читайте у Франка: „Та ти в **ту путь** несеш жалібний згук“ у Кулїша: верстати **путь**.

7) Іменик **мати** своїми формами однини та множини також належить до сеї відміни. Відміняєть ся він так: **Мати.**

Відмінок:	Однина.	Множина.
1. [хто *є*?]	мати	матер-і
2. [кого *нема*?]	матер-и	матер-ів, -ий
3. [кому *даємо*?]	матер-і	матер-ям
4. [кого *бачимо*?]	матїр	матер-і
5. [*кличемо*:]	мати!	матер-і!
6. [ким *тїшимо ся*?]	матїрр-ю	матер-ями
7. [у кім *кохаємо ся*?]	у матер-і	у матер-ях

8) Своїми формами **множини** належать до цїеї відміни іменики:

дїти [дитина—збірн.]—дїтий (-ей), дїтям, дїтьми...
люди(-е) [людина—збірн.]—людий (-ей), людям, людьми... **Імен.**
очі [око]—очий (-ей), очам, очима... (гл. § 155.,2) **у**
груди [без одн.]—грудий (-ей), грудям, грудьми... **множ.**
плечі [плече]—плечий (-ей), плечам, плечима (гл.158.,1)
двері [без одн.]—дверий (-ей), дверям, дверми (дверима)
сїни [без одн.]—сїний (-ей), сїням, сїньми...
сани [без одн.]—саний (-ей), саням, саньми...
кури [курка—збірн.]—курий (-ей), курям, курми...
гуси [гуска—збірн.]—гусий (-ей), гусям, гусьми...

XXIII. СЕРЕДНЯ ТВЕРДА ВІДМІНА

мас в 1. вдм. одн. закінчення -о. **153.**

Відмінок:	Однина.		
1. [хто, що *є*?]	колїн-о	добр-о	яблук-о
2. [кого, чого *нема*?]	колїн-а	добр-а	яблук-а
3. [кому, чому *даємо*?]	колїн-у	добр-у	яблук-у
4. [кого, що *бачимо*?]	колїн-о	добр-о	яблук-о
5. [*кличемо*:]	колїн-о!	добр-о!	яблук-о!
6. [ким, чим *тїшимо ся*?]	колїн-ом	добр-ом	яблук-ом
7. [у кім, у чім *кохаємось*?]	у колїн-ї	добр-і	яблуц-ї
	Множина.		
1. [хто, що *є*?]	колїн-а	добр-а	яблук-а
2. [кого, чого *нема*?]	колїн	дібр	яблук
3. [кому, чому *даємо*?]	колїн-ам	добр-ам	яблук-ам
4. [кого, що *бачимо*?]	колїн-а	добр-а	яблук-а
5. [*кличемо*:]	колїн-а!	добр-а!	яблук-а!
6. [ким, чим *тїшимо ся*?]	колїн-ами	добр-ами	яблук-ами
7. [у кім, у чім *кохаємось*?]	у колїн-ах	добр-ах	яблук-ах

Загальні замітки до середньої твердої відміни.

154. 1) У всіх середніх іменників **1. 4.** і **5.** відмінки у всіх числах собі рівні (пор. закінчення), і у множині всі ці відмінки в усіх відмінках кінчаться на **-а** (**я**).

2) У **третім відмінку** одн. подибується часто закін-
3. і 7. вдм. чення чоловічих іменників **-ові**, н. пр.:
-ові *лихо*—лихові, *військо*—військові, *око*—окові...

Те саме закінчення виринає теж у **сьомім** відмінку, н. пр.:

військо—у військові...

3) У **сьомім** відмінку одн. іменики на **-ко**, **-хо** змягчують перед закінченням **-ї** шелестівки **к**, **х**—на **ц**, **с**, н. пр.:

молоко—в молоцї, *око*—в оцї, *вухо*—у вусї...

Але ж так усї іменики з наростком **-ко** мають у **7.** вдм. одн. закінчення **-у**, н. пр.:

7. вдм.	*військо*—у війську	*містечко*—в містечку
-у	*ліжко*—на ліжку	*серденько*—на серденьку
	вічко—у вічку	*курятко*—в курятку...

4) Майже від усіх іменників цієї відміни можна для **1.** і **4.** вдм. творити форми **двійнї** на **-ї**, отже:

я́блуко—два яблука, побіч—дві яблуцї

Двійня. *вікно*—три вікна „ три вікнї

слово—чотирі слова „ чотирі словї

Уживання двійнї, як у жіночій відмінї (гл. § 144, 3)

5) У **другім відм.** множ. виступає чистий пень, тому треба вважати на перезвук „**і**“ у замкнених складах, н. пр.:

2. вдм. мн. *слово*—слів, *добро*—дібр, *око* (міра)—**вік**

а) іканнє *село*—сїл, *колесо*—колїс...

Як пень кінчить ся двома шелестівками, вставляєть ся між них „**о**“, „**е**“, н. пр.:

б) встав. *вікно*—вікон, *волокно*—волокон, *містечко*—містечок...
о, е *весло*—весел, *відро*—відер, *стебло*—стебел...

Закінчення чоловічих іменників **-ів** стрічаєть ся в таких іменників:

	багно—багнів	*пасмо*—пасмів
в) закін.	*дно*—днів	*письмо*—письмів
-ів	*горло*—горлів	*скло*—склів
	зло—злів	*стегно*—стéгнів
	коло—кóлів	*чоло*—чолів

ярмо—ярмів

6) У цій відмінї часто **перескакує наголос** у множ., н. пр.:

сло́во—слова́, слова́м, слова́ми...
боло́то—болота́, болота́м, болота́ми... **Наголос.**
крило́—кри́ла, кри́лам, кри́лами...
полотно́—поло́тна, поло́тнам, поло́тнами...
жерело́—жере́ла, жере́лам, жере́лами...
де́рево—дерева́, дерева́м, дерева́ми...
о́зеро—озе́ра, озе́рам, озе́рами...

ЗАВВАГА. Чужі іменики на -о, які в нашій мові перейшли до середнього роду, відміняють ся (у рос. мові вони невідмінні), отже:

пальто—пальта, пальтом, у пальтї, па́льта... **Чужі**
бюро—бюра, бюру, бюром, у бюрі... **імен.**
депо—депа, депом... **на -о**

Подрібні явища.

155. 1) Іменики **чудо, небо** творять у множинї рівнобіжні форми:

	чудо:	*небо:*	**Чудо,**
1.	вдм. чуда—чудеса	неба—небеса	**небо.**
2.	„ чуд(-ів)—чудес	неб(-ів)—небес	
3.	„ чудам—чудесам	небам—небесам і т. д.	

2) Іменик **око** (прилад зору) [1]) відміняєть ся у множинї ось як:

1. 4. 5. вдм. очі, вічі 3. вдм. очам **Око.**
2. вдм. очий (очей) 6. „ очима, очами, вічми
7. вдм. в очах

За те **око** (міра) відміняєть ся правильно: ока, вік, окам...

3) Своїми формами **множини** належать сюди отсї іменики:

вила (без одн.)—вил...
ворота (без одн.)—воріт, воротами й ворітьми, на воротах й на воротях
дрова (збірн.)—дров (дрів), дровам...
жорна (без одн.)—жорен, жорнам... **Імен. без**
лїта (одн.: рік, збірн.)—лїт, лїтам... **одн.**
уста—уст, устам...
ясла—ясел, яслам...
ясна—яснів, яснам...

---

[1]) Так відміняв ся колись і іменик вухо (в голові): уші, ушиї, ушима—тепер уже різниці нема, і „вухо“ в голові й при чоботї однаково відміняють ся: вуха, вух, вухам, вухами...

ЗАВВАГА. Іменики **дерево, крило, шило, перо, дно, чоло** мають зовсім п р а в и л ь н у відміну у множині, отже:

Дерево, крило, перо, дно, чоло. *дерево*—дерева́, дерев (рос. деревья, деревьевъ)
крило—кри́ла, крил (рос. крылья, крыльевъ)
перо—пе́ра, пер, перам (рос. перья, перьевъ)
дно—дна, днів, днам (рос. донья, доньевъ)
чоло—чо́ла, чолів, чолам (рос. чела́)

Ім. на -ко

Таксамо п р а в и л ь н о відміняють ся іменики на **-ко-**: *словечко*—словечка, *віко*—віка і т. д. (рос. сло: вечки, вѣки).

XXIV. СЕРЕДНЯ МНЯКА ВІДМІНА

156. обіймає іменики середнього роду з закінченнями в 1. вдм. одн.: **-е, -я(є)**.

Відмінок:		О д н и н а.	
1. [що *є?*]	сонц-е	віч-е	весїлл-я,(-є)
2. [чого *нема?*]	сонц-я	віч-а	весїлл-я
3. [чому *даємо?*]	сонц-ю	віч-у	весїлл-ю
4. [що *бачимо?*]	сонц-е	віч-е	весїлл-я,(-є)
5. [*кличемо:*]	сонц-е!	віч-е!	весїлл-я,(-є)!
6. [чим *тїшимо ся?*]	сонц-ем	віч-ем	весїлл-ям,(-єм)
7. [у чім *кохаємо ся?*]	у сонц-ї	віч-і,-у	весїлл-ї,-ю

	М н о ж и н а.		
1. [що *є?*]	сонц-я	віч-а	весїлл-я
2. [чого *нема?*]	сонць	віч	весїль
3. [чому *даємо?*]	сонц-ям	віч-ам	весїлл-ям
4. [що *бачимо?*]	сонц-я	віч-а	весїлл-я
5. [*кличемо:*]	сонц-я!	віч-а!	весїлл-я!
6. [чим *тїшимо ся?*]	сонц-ями	віч-ами	весїлл-ями
7. [у чім *кохаємо ся?*]	у сонц-ях	віч-ах	весїлл-ях

Загальні замітки до середньої мнякої відміни.

157. 1) Іменики на **-я** виявляють у 1., 4. 5. відм. одн. р і в н о б і ж н е закінчення **-є**; таксамо у 6. вдм. у тих іменикiв побіч закінчення **-ям** вживаєть ся рівнобіжне закінчення **-єм**.

Обі формі вживають ся в письменстві й обі однаково добрі й гарні; тому пишемо й балакаємо:

оповідання, -ям і *оповіданнє*, -єм
життя, -ям „ *життє*, -єм **Імен.**
подвірря, -ям „ *подвірре*, -єм на **-я**
клочча, -ам „ *клочче*, -ем
здоровля, -ям „ *здоровле*, -єм [1])...

2) У **третьому** відм. одн. появляєть ся в іменників 1. зразка сям та там чоловіче закінчення **-еві**, н. пр.: **3. вдм. -еві**

сонце—сонцеві, *серце*—серцеві...

3) У **сьомім** відмінку одн. іменики на **-че**, **-ше** та ще й іменики на **-я** мають рівнобіжну форму на **-ю**(-у) побіч -ї(і), отже:

віче—на вічу, *весїлля*—на весїллю, **7. вдм. -ю**
життя—в життю,
оповідання—в оповіданню і т. д. [2])

У іменників, що відміняють ся по 1. зразку (сонце), появляєть ся деколи закінчення чоловічих іменників **-еві** і в 7. вдм. н. пр.:

деревце—на деревцеві, *серце*—на серцеві...

4) У **другім** відм. **множ.** треба звертати увагу на ікання, н. пр.: **2. вдм. мн. а) іканння**

поле—піль, *плече*—пліч...

Коли пень кінчить ся двома шелестівками, вставляєть ся між них „е“, н. пр.:

деревце—деревець, *крильце*—крилець **б) встав. „е“**
яйце—**яєць** (пор. рос. яиць)...

Чоловіче закінчення **-їв**(**ів**) подибуєть ся в таких іменників:

копя—копїв (церк. коніс—коній)
море—морів
обістя—обістїв (хазяйство)
прислівя—прислівїв **в) закін. -їв**
пополудне—пополудніх,

---

[1]) Цих останніх форм уживають галицькі письменники та ще й не подвоюють попередньої шелестівки, н. пр. питає, повіре, клоче, житє і т. д.

[2]) У західноукр. говірках чуєть ся в 7. вдм. одн. закінчення **-и**. Через те й австрийські Українці говорять і часто пишуть:

поле—на поли, сонце—на сонци, місце—на місци...

і в іменників на **-ство, -цтво,** н. пр.:

добродійство—добродійств і добродійствів...,
багацтво—багацтв і багацтвів,

а то й у іменників на **-я,** н. пр.:

весілля—весіллїв, *оповіданнл*—оповіданнїв...

Церковно-слав. іменики на **-іе** творять другий відм. множ. на **-ій,** н. пр.:

г) закін. -ій *євангеліє*—євангелій
нарічіє—нарічій (народнє: нарічча—наріч)

6) У цїй відмінї теж **перескакує наголос,** н. пр.:

Наголос. *по́ле*—поля́, поля́м, поля́ми...
мо́ре—моря́, моря́м, моря́ми...
яйце́—я́йця, я́йцям, я́йцями...
лице́—ли́ця, ли́цям, ли́цями...

Подрібні явища.

158. Імен. **плече** так відміняєть ся у множинї (гл. § 152,8):

Плече.

1., 4., 5. вдм. плечі	3. вдм. плечам
2. вдм. плечий (-ей), плїч	6. вдм. плечима, плїчми
7. вдм. на плечах.	

ЗАВВАГА. Іменики **пруття, кілля, листя, волосся, колосся, каміння, реміння, коріння, зїлля, оружжа, безвіддя, хлїбя** мають збірне значіння й являють ся цїлком **салистя...** мостійними імен. зі своєю власною відміною. Їх нїяк не можна вважати множиною від споріднених іменників (прут, кіл, лист, волос і т. д.), як це є в рос. мові (пор. прутъ—прутья, прутьевъ, колъ—колья, кольевъ, листъ—листья, листьевъ і т. д.). Вони є самі про себе збірні і множини не творять.

XXV. СЕРЕДНЯ ШЕЛЕСТІВКОВА ВІДМІНА

159. кінчить ся в 1. вдм. одн. на **-я(-а),** має ж свою назву від шелестівкового пня. Тих пнїв бачимо в цїй відмінї два: **-ен** і **-лт(ат).**

Відмінок:		Однина.	
1. [що *є?*]	ім(н)я	теля	лоша
2. [чого *нема?*]	імен-и	телят-и	лошат-и
3. [чому *даємо?*]	імен-ї,-и	телят-ї,-и	лошат-ї,-и
4. [що *бачимо?*]	ім(н)я	теля	лоша
5. [*кличемо:*]	ім(н)я!	теля!	лоша!
6. [чим *тїшимося?*]	ім(н)я-м	теля-м	лоша-м
7. [у чім *кохаємо ся?*] в	імен-ї,-и	телят-ї,-и	лошат-ї,-и

		Множина.		
1. [що *є?*]	імен-а	телят-а	лошат-а
2. [чого *нема?*]	імен	телят	лошат
3. [чому *даємо?*]	імен-ам	телят-ам	лошат-ам
4. [що *бачимо?*]	імен-а	телят-а	лошат-а
5. [*кличемо:*]	імен-а!	телят-а!	лошат-а!
6. [чим *тїшимось?*]	імен-ами	телят-ами	лошат-ами
7. [у чім *кохаємось?*]	в імен-ах	телят-ах	лошат-ах

Загальні уваги до сееедньої шелестівкової відміни.

160. 1) Іменики з пнем **-ен** вигибають. Їх скількість невелика, й народ заступає їх иньчими, утвореними з того самого пня, н. пр.:

ім(н)я—ймення [1]), мня
полум(н)я—полумінь
рам(н)я—рамено
стрем(н)я—стремено...

Ім. із пнем -ен

А й так, як вони лишають ся, то їх відміна йде часто по мнякій середнїй [пор.: ім(н)ям], отже:

1. вдм.	тїм(н)-я	ім(н)-я	рам(н)-я	сїм(н)-я
2. „	тїм(н)-я	ім(н)-я	рам(н)-я	сїм(н)-я
3. „	тїм(н)-ю	ім(н)-ю	рам(н)-ю	сїм(н)-ю
7. „	у тїм(н)-ї	в ім(н)ї,-ю	на рам(н)ї,-ю	у сїм(н)ї,-ю
1. вдм.	тїм(н)-я	ім(н)-я		
2. „	тїм(н)-їв	ім(н)-їв		
3. „	тїм(н)-ям	ім(н)-ям і т. д.		

2) Із іменників без однини належать сюди ці:

бровенята—бровенят; *оченята*—оченят; *рученята*—рученят; *коженята*—коженят; *санчата*—санчат...

Імен. без одн.

XXVI. ІМЕНИКИ З ПРИКМЕТНИКОВИМИ ЗАКІНЧЕННЯМИ.

161. Є в українській мові іменики з прикметниковими закінченнями, н. пр.:

лютий (місяць), *будівничий*, *Волошин*...
братова (жінка), *Широке* (село)...

Але ці іменики відміняють ся як прикметники (гл. § 186.)

Про відміну імен власних на **-ів, -ин**, гл. § 190.

---

[1]) У Галичинї декуди: намено, пор. у Стефаника: „Камінний хрест“.

XXVII. ЧУЖІ ІМЕНИКИ

162. в українській мові відміняють ся. Їх відміна йде зовсїм на лад українських слів, н. пр.:

Чол. відм. (тв.): *адвокат*—адвоката, адвокатові...
термометер—термометра, термометрові...
(мн.): *крохмаль*—крохмалю, крохмалеві...

Жін. відм. (тв.): *адреса*—адреси; *програма*—програми; *кляса*—кляси, клясою; *система*—системи; *криза*—кризи; *драма*—драми...
(мн.): *саля*—салї, салею; *нуля*—нулї, нулю, нулею; *роля*—ролї, ролю, ролею...
ґімназія—ґімназії, ґімназією...

Середн. відм. (тв.): *пальто*—пальта; *бюро*—бюра і т. д.

Таксамо відміняємо чужі імена власні, щодо відміни яких рішає закінчення, н. пр.:

Чол. відм.: *Гомер*—Гомера, Гомерові, Гомером...
Ебро—Ебра, Еброві; *Бокаччо*—Бокачія, Бокачієві...
Мехіко—Мехіка, Мехікові, Мехіком...
Марсей—Марсея, Марсеєві, Марсеєм...

Жін. відм. *Америка*—Америки, Америцї, Америкою...
Троя—Трої, Троєю...
Бретань—Бретани, Бретанї, Бретанню...
Атени—Атен, Атенам, Атенами...

XXVIII. НЕВІДМІННІ ІМЕНИКИ.

163. Є іменики, які стратили свою відміну, але ж слїди з неї полишали ся в поодиноких фразах, які тепер ужикають ся вже у прислівниковому значінні.

Ось слїди давньої відміни:

1. **вдм.:** *гаразд* (н. пр. витаючись зі собою), *слїд* (щось зробити), *жаль* (менї чогось), *икода́* (менї когось), *сила* (у значінні: скілько), *треба* (щось робити);
2. **вдм.:** *вчора* (вечора)—з приіменниками: *достоту*, *завтра*...
3. **вдм.:** *долів* (долові, до долу), *домів* (домові, до дому);
4. **вдм.:** *дрібку* (пару чогось)—з приіменниками: *вмить*, *влад*, *поплїч*... множ.: *навіч*, *вряди-годи*...
6. **вдм.:** *робом*, *чином* (таким...), *загалом*, *нишком-тишком*, *повагом*, *прожогом*, *назирцем*, *бігцем*, *хильцем*, *живцем*...
7. **вдм.:** *долї*, *горі*, *годї*, *хильцї*,—з приіменниками: *взагалї*, *вранцї*, *назирцї*...

Двійня: *дарма*, *бігма*, *крадькома*...

2. Прикметники.

XXIX. РІД У ПРИКМЕТНИКІВ.

Прикметники, слова, які подають прикмети предметів, теж відмінні части мови. Відміняють ся вони, як іменики, в відмінках та числах (гл. § 112). **164.**

Як у іменників, розріжняємо й у прикметників **три роди.** Рід прикметників пізнати по закінченням.

1) Прикметники **чоловічого роду** мають закінчення: **-ий, -їй,** н. пр.:

гарн-**ий** (чоловік), *висок*-**ий** (дуб), *здоров*-**ий** (погляд), *останн*-**їй** (день)...

2) Прикметники **жіночого роду** виявляють закінчення: **-а, -я,** н. пр.:

гарн-**а** (жінка), *висок*-**а** (береза), *здоров*-**а** (думка), *останн*-**я** (ніч)...

3) **Середній рід** у прикметників пізнаєть ся по закінченню: **-е, -є,** н. пр.:

гарн-**е** (дитя), *висок*-**е** (дерево), *здоров*-**е** (думання), *останн*-**є** (слово)...

Та рід у прикметників відріжняєть ся **тільки** в однині. У множині родів не відріжняєть ся [у рос. відріжняєть ся на письмі:-ые(-іе), -ыя(-ія)], тому то ми кажемо:

гарн-**і** (чоловіки, жінки, дїти), *висок*-**і** (дуби, берези, дерева), *здоров*-**і** (погляди, думки...), *останн*-**ї** (днї, ночі, слова).

XXX. ЯК ТВОРЯТЬ СЯ ПРИКМЕТНИКИ.

Наростків, якими творять ся прикметники в українській мові, багато. Ми спинимо ся на цїкавіщих із них.

1) Не важко пізнати з таких прикладів, як ось: **165.**

братів (бриль), **батькова** (шапка), **дїдове** (поле)
сестрин » **мамина** (хустка), **бабине** » ...,

що прикметники на **-ів, -ова, -ове** (утворені з осіб чоловічих) і **-ин, -ина, -ине** (з жіночих) означають, що хтось собі щось присвоїв; тому то такі прикметники так і звуть ся **присвойні** (на питання: чий). **а) присвойні**

2) До цїєї громади підходять прикметники з наростками: **-овий, -евий,** які вказують на приналежність до чогось, указують на те, звідкіля щось узято, куди щось належить, н. пр.: **б) приналежність**

черешневий (цвіт), букова (галузка), краєве (правительство).

Наростками **-ів, -ин** наш народ творить (головно на західній Україні) родові прізвища (колишні прикметники), н. пр.:

Бондарів (син), Семенів (син), Ковалів (син), Соломонів (син), Пономарів (син), Головин, Бабин...

а далі назви жінок у подружжі:

Дорошéнкова (жінка, паня), Морóзова, Гузарева.

На приналежність указують іще наростки **-ський, -цький**, н. пр.:

громадський (писар), українська (Центральна Рада), галицьке (Поділля)...

І цими наростками все в нас творили ся та все ще творять ся родові прізвища, н. пр.:

Коцюбинський (приналежний до Коцюбинців), Хмельницький (із Хмельника)...

а далі:

Котляревський, Писаревський, Тарасовський, Кобринський (з Кобрина), Ключевський і т. д.

Сюди належать іще прикметники з наростком **-ячий**, (пор. рос. **-ій**), н. пр.:

гуска—гусячий, віл—волячий, дитя—дитячий, лис—лисячий, баран—баранячий...

166. 3) По таких прикметниках, як:

правдивий, лінивий, плаксивий...
бріхливий, шкідливий, догадливий...
бородатий, крилатий, головатий...
кінчастий, гиллястий...
багнистий, похилистий, троїстий...

в) прикмети духові й фізичні

пізнати, що наростки: **-ивий, -ливий, -атий, -астий, -истий** (додані до імен. пнів) виявляють прикмети духа й тїла.

167. 4) Як порівняти зі собою такі прикметники, як:

чорний—чорнявий, білий—білявий, зелений—зеленявий...

то пізнати, що нарост **-авий** (явий) каже, що щось не цїлком іще таке, як повинно бути, а що тільки до нього наближаєть ся.

г) приблизна прикм.

Та того наростка вживаємо й задля ознаки зневаги, н. пр:

дірявий, слинявий, мирщавий...

168. 5) Задля того, щоб висказати, що щось із чогось зроблене, вживаємо наростка: **-яний**, н. пр.:

деревляний (з дерева), бавовняний (із бавовни), глиняний (із глини), мідяний (із міди)...

ґ) походження

6) Дуже часто зустрічаємо в нашій мові прикметники з наростками: **-ний, -кий**, н. пр: **169.**

вічний, кінний, червоний... **д) -ний, -кий**
гіркий, хиткий, говіркий...

7) Дуже цікавий нарост ок **-лий**. Ним не тільки творять ся прикметники з іменних пнів, н. пр.: **170.**

круглий, теплий..., **е) -лий**

але ще часто сповняє він ту ролю, яку в російській мові сповняє дієприкметник на **-щій**, н. пр.:

минулий (рос. минувшій), згорілий (рос. сгорѣвшій), **є) щодо часу**
умерлий (рос. умершій), відсталий (рос. отставшій),
запустілий (рос. опустѣвшій)...

Це все прикметники, як бачимо, поутворювані з дієслів, і воно не диво, бо цим нарост ком (скороченим) і досі творить ся минулий час, н. пр.:

ходити—ходила, ходило, ходили
читати—читала, читало, читали...

8) На прикмети, в яких містить ся значіння дїяча, вказують у нашій мові передусім такі наростки: **171.**

-чий, -ичий, -альний, н. пр.: **ж) прикмети дїяча**

виборчий, споживчий, законодавчий...
виховничий, кермівничий, робітничий...
дїяльний, викональний, порівняльний...

Ці наростки відповідають рос. нарост кові **-тельный**, якого наша мова не знає, а який заступає ще й такими наростками: **-ний, -овий, -евий, -ливий**, н. пр.:

поживний (рос. питательный),
питайний (рос. вопросительный)...
обовязковий (рос. обязательный),
кінцевий (рос. окончательный)...
обурливий (рос. возмутительный),
вибачливий (рос. извинительный)...

9) Дуже цікаві чисто українські наростки **-овитий, -евитий**, н. пр.: **172.**

хоровитий, талановитий, грошевитий...; **з) хтось щось має**

вони вказують на те, що хтось чимось визначаєть ся, що хтось щось має (н. пр. хворобу, талан, гроші).

10) Є в нас іще прикметники на: **-ячий, -учий** (**-ущий**), які колись творили окрему форму дїєслова (дїєприкметники), але коли чуття для цієї форми затратило ся, вони лишили ся прикметниками, н. пр.: **173.** **и) -ячий, -учий**

горячий, незрячий, тямучий (тямущий), ревучий, сліпучий, летючий
невмірущий, невсипущий...

174. 11) Подібні до слів на **-учий** є прикметники з наростком: **-очий**, н. пр.:

й) -очий

охочий, робочий, співочий...,

та тільки як тамті творять ся від дїєслівних пнїв, сї останнї повстали з іменних (пор.: охота, робота, спів).

Таксамо з іменних пнїв творять ся і прикметники наростком: **-ящий**, н. пр.:

і) -ящий

роботящий, добрящий...

175. 12) Такими ж прикметниками є тепер уже слова на: **-мий** (колись відчувало ся, що вони дїєслівні форми—тепер таких форм дїєслово вже не знає), н. пр.:

ї) -мий

відомий, знайомий. видимий...

176. 13) По таких прикметниках, як:

здоровенний, величезний, довжелезний...

к) згрубілі

пізнати, що наростки: **-енний**, **-езний**, **-елезний** надають прикметникові значіння з г р у б і л о с т и. Такого ж значіння надають йому нераз іще й наростки: **-ущий**, **-ющий**, н. пр.:

проклятущий, злющий...

177. 14) Задля п о р і в н а н н я прикмет двох предметів зі собою мова вживає наростків: **-ший**, **-іщий**, **-чий**, н. пр.:

л) порівняльні

(батько) старий—(дїд) старший

(мати) гарна —(дочка) гарніща

(груша) висока—(тополя) вища і т. д. (гл. § 179.)

Про з д р і б н ї л і та п е с л и в і прикметники гл. § 103.

XXXI. СТУПІНОВАННЯ ПРИКМЕТНИКІВ.

178. Характеристична риса прикметників така, що вони с т у п і н у ю т ь с я.

Назва ця вийшла з порівнання зі ступнями (східцями) у с х о д а х, як це можна побачити з цього образка:

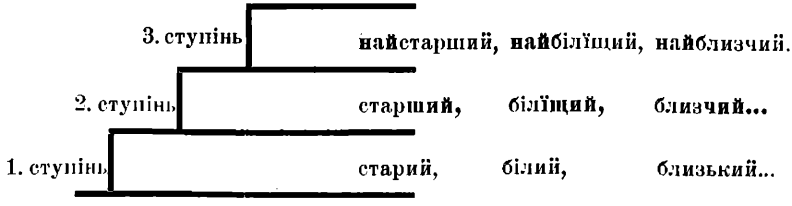

Тих ступнїв, як бачимо, т р и. Другий ступінь зветь ся ще инакше в и щ и й, третїй—н а й в и щ и й.

1. Як творить ся другий ступінь.

1) Другий (вищий) ступінь уживаєть ся задля порів- **179.**
нання, як ось видно н. пр. з прикладів: **-ший, -а, -е**

(батько) *стар*-**ий** — (дїд) *стар*-**ший**
(вітка) *груб*-**а** — (галузка) *груб*-**ша**
(вовченя) *дик*-**е** — (тигреня) *дик*-**ше**

Рівночасно з тих прикладів видно, що другий ступінь творить ся від пня, як додати до нього наросток **-ший** (**-ша**, **-ше**), але тільки тоді, як пень кінчить ся одною шелестівкою.

2) За те з таких прикладів, як ось:

(папір) *чист*-ий—(полотно) *чист*-**їще**, **-їщий, -а, -е**
(хлопець) *гарн*-ий —(дївчина) *гарн*-**їща**,
(ніж) *гостр*-ий —(бритва) *гостр*-**іща**...

видно, що як пень кінчить ся двома й більше шелестівками, то другий ступінь творить ся наростком **-їщий** (**-іщий**) [1]).

Цей наросток подибуєть ся в 2. ступні ще й тоді, як пень прикметника кінчить ся губною, заднєпіднебінною шелестівкою, або на „л“, н. пр.:

(ніж) *туп*-ий —(шабля) *туп*-**іща**,
(нитка) *туг*-**а** —(мотуз) *туг*-**іщий**,
(сестра) *мил*-**а** —(жінка) *мил*-**їща**,
сміл-**ий** — *сміл*-**їщий**...

Але ж бо серед цієї громади появляють ся й оба закінчення, н. пр.:

груб-ий—груб-**ший** і груб-**іщий**
здоров-ий—здоров-**ший** і здоров-**іщий**
тих-ий—тих-**ший** і тих-**іщий**...

3) Наросток **-ший** переходить у **-чий**, як перед наростком появлять ся звуки: **с**, **з**, **ж** (гл. § 60, 3, 4), н. пр.:

сис(*ок*)*ий*—вищий (=висчий) **-чий, -а, -е**
низь(*к*)*ий*—низчий
дужий —дужчий...

Про появу **-чий**, у иньчих прикм. гл. стор. 58.

4) Із двох перших прикладів видно, що як перед наростком 2. ступня у пні прикметника найдеть ся **-ок-**, **-к-**,

[1]) Иньчі наріченві (полтавські) форми: **-їший** (**-іший**) і старші (тепер уже наріченві) західноукраїнські (галицькі): **-ійший** (**-ійший**).

то те **-ок-**, **-к-** відпадає. Відпадає ще перед наростком і **-ек-**, отже:

-ок-, -ек-, -к-

шир(ок)-ий—шир-ший, -а, -е
дал(ек)-ий —даль-ший, -а, -е[1])
вузь(к)-ий —вузчий, -а, -е...

Таксамо перед наростком відпадає „**я**“ у слові:

красн-ий—кращий (=красчий)

Прикметники **мнякий**, -а, -е (із: мнягкий) і **легкий**, -а, -е

Легкий, мнякий, довгий.

можуть задержувати „**к**“ або й відкидати його. Обі форми живуть побіч себе, і то:

лег-чий, -а, -е й лек-ший, -а, -е
мняг-чий, -а, -е й мняк-ший, -а, -е.

У прикметнику **довгий** перед **-ший** теж відпадає „**г**“:

довг-ий—дов-**ший**, -а, -е.

Прикметник **гіркий** задержує „**к**“:

Гіркий.

гіркий—гірк**іщий** (щоб одрізнити від слова „гірший“, гл. низче).

5) Отсї чотирі прикметники творять другий ступінь від иньчого пня:

Добрий, злий, великий, малий.

добрий—лїпший, -*а*, -*е*
злий—гірший, -*а*, -*е*
великий—більший[1]), -*а*, -*е*
малий—меньчий[1]), -*а*, -*е*...

Прикметники **добрий**, **злий** можуть творити 2. ступінь правильно, отже:

добрий—добріщий (=добродушнїщий)
злий—злїщий (=лютїщий),

тільки їх значіння тоді зміняєть ся.

180. **ЗАВВАГА 1.** Порівнюючи два предмети зі собою, вживаємо при однакових предметах злучників: **як**, **мов**, **немов**, **наче**, **неначе**, **гей**..., н. пр.:

Вода чиста, **як** сльоза і т. д...

При двох нерівних предметах висказуємо порівнання ось таким робом:

Є же й негіднїщі **від** *мене* [Котляр., Нат. Полт.]—(2. вдм.)
Що солодче за мед?—(4. вдм.)
Над *його розумнїщого я не бачив* (Слов. Грінч., II, 479)—4. вдм
Брат старший, **нїж** *я*.
Цїн вищий, **як** *брат*.

[1]) «л», «н» перед **-ший**, **-чий** мнягчать ся.

Уже рідче вживаєть ся злучника **чим**, а вже цїлком рідко другого відмінка—майже нїколи—, як це є правилом у росийській мові (н. пр. онъ старше меня).

ЗАВВАГА 2. Якщо прикмета якогось предмету виходить поза межі звичайного, укр. мова вживає при порів. таких слів:

далеко (кращий), *сильне* (дужчий), *багато* (меньчий), але передусїм—*худи* (лїпший).

2. Як творить ся третїй ступінь.

181. Третїй (найвищий) ступінь творить ся в українській мові **тільки** таким чином, що до форми другого ступня додаємо приставку **най-** (пор. §§ 97., 99.), н. пр.:

1. ступ.	2. ступ.	3. ступ.
старий	старший	найстарший
низький	низчий	найнизчий
тугий	тугїщий	найтугїщий
милий	милїщий	наймилїщий[1])...

1) Але ж у нашій мові можна й заступати 3. ступінь формою 1. ступня з приставними слівцями **пре-** (гл. §§ 97., 99), **все-**, н. пр.:

добрий—**пре**добрий
гарний—**пре**гарний
могутнїй—**всемогутнїй**...

А то ще додаєть ся до 1. ступня прислівники, які надають прикметникові значіння 3. ступня, н. пр.:

добрий—*дуже* (*вельми*) добрий
старий—*сильне* старий
бідний—*крайнє* бідний
грошевитий—*тяжко* грошевитий
поганий—*страх* поганий
дурний—*цїлком* дурний
веселий—*надто* веселий...

2) Крім того значіння 3. ступ. надає прикметникові нарості к **-їсїнький** (гл. § 103, 7), н. пр.:

голий—голїсїнький (=цїлком голий)
бїлий—білїсїнький („ білий)
чорний—чорнїсїнький („ чорний)...

---

[1]) У поезії зустрінете третій ступінь, утворений просто з 1. ступня приставкою: **най-**, н. пр.:

Ой ти, Дніпре, **найдавнїй** ти шляху козацький (Кулїш).
Половецького хана **найулюблена** дитина (Вороний).

У звичайній мові таких форм не вживаєть ся.

а далї те саме чуєть ся і в заіменикаx:

самий—самісїнький (=цїлком самий)

нїщо—нїчогісїнько („ нїчого).

182. **ЗАВВАГА 1.** При порівнаннях у 3. ступ. не слїд уживати 2. вдм., а треба казати так:

Він найрозумнїщий **між** *усїма.*

Він **зі** *всїх найлїпший.*

Вона **змежи** *всїх найкраща* (Свидницьк.).

ЗАВВАГА 2. Творити 3. ступінь на зразок рос. мови, додаючи до 1. або 2. ступ. слівце: „самий“[1])—не можна.

Вживаєть ся і в нашій мові заіменик **самий, сама,** саме задля найвищого ступня, але ж без прикметника. От ми кажемо:

до *самого* долу (низче вже нїчого немає),

на *самім* верху (вище нема вже нїчого),

на *самому* сподї, в *самій* серединї (нї далї, нї близче),

зі *самого* переду...

Усюди чуєть ся, що цей заіменик висказує щось таке, поза чим нема вже нї більшого, нї меньчого, нї близчого, нї дальшого. Але ж це з твореннем рос. 3. ступня не має нїчого спільного.

XXXII. ВІДМІНА ПРИКМЕТНИКІВ.

183. Прикметники відміняли ся колись як іменики.

Чоловічий рід прикметника мав закінченням шелестівку, жіночий закінчення: **-а,** середнїй: **-о,** н. пр.:

рад, рад-**а**, рад-**о**.

А далї відміна йшла вже як:

сусїд, риба, колїно.

Тільки ж як Українець хотїв бувало сказати, що якась прикмета відносить ся саме до того предмету, що ми його бачимо й знаємо, додавав з заду до чоловічого роду **-ий,** до жіночого **-я,** до середнього **-е**[2]), і тодї прикметник діставав форму:

радий, радая, радое.

З часом виробив ся був ув українській мові окремий закон, коли вживати одного прикметника, а коли другого, що н. пр. незложеної, іменикової (бо відміняв ся як

[1]) Рос. «самый» у таких випадках відповідає наше «що», яке одначе до дасть ся до 3. ступня, н. пр.: **що найдужчий, що найгірший, що наймолодчий**...

[2]) Те **-ий, -я, -е** мало значіння нашого теперішнього: той, та, те- значить той, про кого саме думаємо, на кого вказуємо.

іменик)—можна було вживати тоді, коли прикметник був присудком, н. пр.:

він (був) рад
вона (була) рада
воно (було) радо...,

зложеної ж форми прикметника вживало ся тоді, як прикметник подавав прикмету предмету, н. пр.:

радий чоловік (н. пр. танцює)
радая жінка » »
радоє дівчатко » » ,

—зовсім так, як тепер у росийській мові[1]).

184. Але ж із часом перший рід, т. зв. іменикові прикметники, зовсім із мови щезли, лишаючи по собі тільки деякі слїди (гл. § 189, 2), другий рід прикметників приподобив ся потрохи до відміни заіменників, і так витворила ся одна окрема відміна прикметників, у якій тепер одне тільки важне: чи закінчення в відмінках **тверді**, чи **мнякі**, чи говоримо, н. пр.:

гарн-**ий** (хлопець), гарн-а (дівчина), гарн-е (перо),—
гарн-**і** (хлопці, дівчата, пера)
біл-**ий** (хлопець), біл-**а** (дівчина), біл-**е** (перо),—
біл-**і** (хлопці, дівчата, пера)...

чи так:

осанн-**їй** (день), останн-**я** (ніч), останн-**є** (слово),—
останн-**ї** (дні, ночі, слова)

син-**їй**, син-**я**, син-**є**,— син-**ї**.

То так ми знаємо в українській мові тільки **одну** фор-

---

[1]) І відміна обох прикметників була різна. Одні, як сказано, відміняли ся як іменики, н. пр.:

	чол. рід	жін. рід.	серед. рід.
2.	вдм. рада	ради	рада
3.	» раду	раді	раду
7.	» раді	раді	раді... і т. д.,

другі (зложені) відміняли ся так, що обі части зложення відміняли ся, н. пр.:

	чол. рід.	жін. рід.	серед. рід.
1.	вдм. рад+ий	рада+я	радо+є
2.	» рада+його	ради+єї	рада+його
3.	» раду+йому	раді+їй	раду+йому
4.	» рад+ий	раду+ю	радо+є і т. д.

(подібно як **мій, моя, моє** гл. § 195а, тільки що там **мо-** ніколи не зміняєть ся).

му прикметника, і вживаємо її і в присудках і при прикметах (у рос. мові д в і). Ми кажемо однаково:

хлопець (є) *гарн***ий** (присудок) і
*гарн***ий** хлопець (н. пр.: працює)
дівчина (є) *гарна* (присудок) і
гарна дівчина („ „)
хлопя (є) *гарне* (присудок) і
гарне хлопя („ „),

і у множині без ріжниці родів:

хлопці, жінки, хлопята (є) *гарні* (присудок) і *гарні* хлопці, жінки, хлопята (н. пр.: працюють).

XXXIII. ТВЕРДА ВІДМІНА

185. обіймає прикметники, що в 1. вдм. одн. кінчать ся на **-ий, -а, -е**, у множ. на **-і.**

Відмінок:	Однина.		
	чол. рід	**жін. рід**	**сер. рід**
1. [хто, що *є*?]	гарн-**ий** (пан, кінь, бриль)	гарн-**а** (пання)	гарн-**е** (село)
2. [кого, чого *нема*?]	гарн-**ого**	гарн-**ої**	гарн-**ого**
3. [кому, чому *даємо*?]	гарн-**ому**	гарн-**ій**	гарн-**ому**
4. [кого, що *бачимо*?]	гарн-**ого** (пана, коня) / гарн-**ий** (бриль)	гарн-**у**	гарн-**е**
5. [*кличемо*:]	гарн-**ий** (пане)!	гарн-**а** (пане)!	гарн-**е** (село)!
6. [ким, чим *тїшимо ся*?]	гарн-**им**	гарн-**ою**	гарн-**им**
7. [у кім, чім *кохаємо ся*?]	у гарн-**ім**	гарн-**ій**	гарн-**ім**

	Множина на всї три роди.
1. [хто, що *є*?]	гарн-**і** (пани, коні, брилї, пані, села)
2. [кого, чого *нема*?	гарн-**их**
3. [кому, чому *даємо*?]	гарн-**им**
4. [кого, що *бачимо*?]	гарн-**их** (панів) / гарн-**і** (коні, брилї, пані, села)
5. [*кличемо*:]	гарн-**і** (пани, коні...)!
6. [ким, чим *тїшимо ся*?]	гарн-**ими**
7. [у кім, чім *кохаємо ся*?]	у гарн-**их**

ЗАВВАГА. 1) Цїлком таксамо відміняють ся іменики з прикметниковими закінченнями; вони були колись прикметниками (гл. § 161), н. пр: **186.**

чоловічий рід: *люти́й* (місяць), *хорунжий* (чоловік), *будівничий* (чол.), *чоповий*, *лїсничий*, *старши́й*, а далї прізвища: *Сагайдачний*, *Хмельницький*, *Котляревський*, *Калюжний*...

жіночий рід: *королева* (жінка), *братова* (жінка), *молода*, *лїснича* (паня), а далї прізвища: *Кобринська* (паня), *Кобилянська*, *Яновська*, *Старицька-Черняхівська*... *Надвірна* (місто) і т. д.

середнїй рід: *легке*, *придане*..., а далї: *Довге* (село в Галичинї), *Рівне* (місто на Волинї) й чужі призвіща на -е, н. пр.:

Данте—Дантого, Дантому, Данте!, Дантим, у Дантім
Гайне —Гайного, Гайному, Гайне!, Гайним, „ Гайнім
Ґете —Ґетого, Ґетому, Ґетим, у Ґетім (у Ґетому)...

Розуміють ся, що в відмінї тих іменників зберігають ся в 4. вдм. ті закони, які відносять ся до відміни іменників, отже:

Одн.: (кого, що *бачу?*) *Коцюбинського*, *Кобилянського*, *полевого*, *будівничого*, *лїсничого* (бо це люди), *Гнїдого* (коня), але: *люти́й* (місяць), *золоти́й* (гріш) (бо це річі)...

Множ.: *Сагайдачних*, *Крижановських*, *хорунжих*, *старши́х* (бо це особи), *Гнїді*, *Красі* (конї), *люті*, *золоті* (бо це річі)...

2) Таксамо відміняють ся заіменики (гл. §§ 197 в, 199 в) та числівники (гл. §§ 205, 207), що в 1. вдм. одн. мають закінчення **-ий**, **-а**, **-е**, у множинї **-і**, н. пр.:

*котр-***ий**, *котр-***а**, *котр-***е**, множ.—*котр-***і**
*десят-***ий**, *десят-***а**, *десят-***е** „ *десят-***і**,

і загалом усї иньчі форми відмінних частий мови, які мають прикметникові закінчення, як ось, н. пр. дїєслівні (дїєприкметники, гл. § 218):

хвалити—*хвален-***ий**, *хвален-***а**, *хвален-***е**, множ. *хвален-***і**
читати —*читан-***ий**, *читан-***а**, *читан-***е** „ *читан-***і**...

XXXIV. МНЯКА ВІДМІНА

187, обіймає невеличку скількість прикметників, що в 1. вдм. одн. мають закінчення: **-їй, -я, -є**, у множ. **-ї**.

Відмінок:	Однина.		
	чол. рід	**жін. рід**	**сер. рід**
1. [хто, що *є*?]	остан-**їй** (пан, кінь, бриль)	остан-**я** (паня)	остан-**є** (село)
2. [кого, чого *нема*?]	остан-**ього**	остан-**ьої**	остан-**ього**
3. [кому, чому *даємо*?]	остан-**ьому**	остан-**їй**	остан-**ьому**
4. [кого, що *бачимо*?]	остан-**ього** (пана, коня) / остан-**їй** (бриль)	остан-**ю**	остан-**є**
5. [*кличемо:*]	остан-**їй** (коню)!	остан-**я** (пане)!	остан-**є** (село)!
6. [ким, чим *тішимось*?]	остан-**їм**	остан-**ьою**	остан-**їм**
7. [у кім, чім *кохаємось*?]	в остан-**їм**	остан-**їй**	остан-**їм**

	Множина на всї три роди.
1. [хто, що *є*?]	остан-**ї** (пани, коні, брилї, пані, села)
2. [кого, чого *нема*?]	остан-**їх**
3. [кому, чому *даємо*?]	остан-**їм**
4. [кого, що *бачимо*?]	остан-**їх** (панів) / остан-**ї** (коні, брилї, пані, села)
5. [*кличемо:*]	остан-**ї** (пани, коні...)!
6. [ким, чим *тішимося*?]	остан-**їми**
7. [у кім, чім *кохаємося*?]	в остан-**їх**

До цїєї відміни належать прикметники:

спідній, -я, -є, *верхній*, -я, -є, *долїшній*, -я, -є, *горішній*, -я, -є; *сьогоднїшній*, -я, -є, *вчорашній*, -я, -є, *завтрішній*, -я, -є, *ранїшній*, -я, -є, *вечірній*, -я, -є; *тутетній*, -я, -є, *тамошній*, -я, -є; *могутній*, -я, -є; *середній*, -я, -є; *лишній*, -я, -є; *лисїй*, -я, -є, *гусїй*, -я, -є, *песїй*, -я, -є; *синїй*, -я, -є[1]).

Із займеників відміняєть ся мняко *їхній*, -я, -є (гл. § 195г), із числівників *третій*, -я, -є (гл. § 205).

---

[1]) Західноукр. наріччя мнякої відміни прикметників зовсїм не знають, і всї ці вичислені прикметники відміняють ся твердо. Там кажуть і пишуть: *синий*, *останний*, *могутний*, *спідний*, *середний* і т. д. А й таких слів як: лисїй, гусїй, песїй... теж зовсїм немає. Їх заступають прикметники: *лисячий*, *гусячий*, *песячий* і т. д.

Загальні замітки до відміни прикметників.

1) У чоловічім і середнім роді форми сьомого відм. одн. заміняють ся часто формою третього відм., н. пр.: **188.** **7. вдм. чол. на -ому.**

на *гарному* (коні), у *славному* (Київі),
на *Чорному* (морі)...

пор. Хоча й би чи не встала на **Чорному** морі бистрая хвиля (Нар. дума). У **славному, преславному** місті Чигирині (Шевченко). Біда тому козакові на **сивому** коникові (Нар. пісня)...

Склало ся це на подобу жіночого роду, в якому 3. і 7. вдм. одн. мають однакове закінчення. Заступаєть ся 7. вдм. третім по більшій части тоді, як іменик, до якого прикметник належить (або загалом друге слово), починаєть ся шелестівкою, і то передівсім губною, або двома шелестівками[1]).

2) У **3. і 7. вдм. одн.** жіночого роду кінцеве „**й**“ у вимові звичайно відпадає (головно, як після прикметника йде слово, що починаєть ся шелестівкою). Але ж на письмі всюди те „**й**“ треба зазначувати, і так, н. пр.: **3. і 7. вдм. жін. на -ій.**

кажемо: *добрі жінці*, пишемо—*добрій жінці*
„ *в гарні хаті* „ *в гарній хаті*[2]).

Останки давньої відміни прикметників.

Що колись було дві форми прикметника, й було дві різні відміни цієї части мови, іменна та зложена, на те вказують останки давніх форм, які живуть досі, вживаютьсь в поезії, або відомі в поодиноких фразах. **189.**

---

[1]) У західноукр. говорах 6. вдм. однини жін. роду має закінчення: **-ов** (побіч **-ою**), н. пр.:

добра—**добров**, гарна—**гарнов**, остання—**останньов**.

Таких форм уживали давніщі гал. та буков. письменники, пор. у Франка:

В одну громаду скуті всесильнов думкою (Каменярі).

Тепер таких форм ніхто вже в письменстві не вживає.

[2]) Письменник Нечуй-Левицький у новіщих своїх творах ніколи цього «**й**» не ставить. Він пише н. пр.: в церковні школі (Повісти, т. VIII., стор. 96.), стрічка вється ся в вузькі долині (т. VIII; стор. 230.).

1) От останками давньої **зложеної** відміни треба вважати такі форми прикметника, як:

Зложена відміна.

		жіноч. рід	серед. рід
1., 5.	вдм. одн.	гарна-**я** (паня, пане!)	гарне-**е** (поле)
4.	„ „	гарну-**ю** (паню)	гарне-**е** „

1., 4., 5. вдм. множ. (на всї роди) гарні-**ї** (конї, панї, поля).

Цї форми вживають ся тепер уже тільки в поезії. Пишучи прозою, нїхто їх уже не вживає.

Пор. Цвітка дрібная молила неньку (Шашкевич). Ой, чого ж ти почорнїло, зеленеє поле? (Шевченко). Я бачу тихую оселю у світлї чарівнім (Старицький). У серцї нестерпнії болї (Франко). Убогії села, убогії ниви, убогий, обшарпаний люд (Грінченко).

2) Останки **незложених** форм бачимо в таких прикметників, як:

Іменна відміна.

а) *рад* (тобі), *винен* (грошї), *повинен* (зробити), *годен* (що вдїяти, або нї), *ладен* (побожитись) *варт* (багато).

Усї цї прикметники вживають ся як присудки.

б) Але ж є ще прикметники, що можуть мати незложену форму й уживають ся то в присудковому значіннї, н. пр.:

(я був) *стар*, (він) *щаслив*, (доки буду) *жив*, (будь) *здоров*, (я їхати) *готов*...,

то подають просто прикмети, н. пр.:

сив (сокіл), *зелен* (явір), *ворон* (кінь), *молод* (козак), *дробен* (дощик), *ясен* (місяць)...

Цї останнї прикметники зустрічають ся передусїм у поезії. У цїй громадї прикметників усюди можна вживати обох форм:

стар і старий	здоров і здоровий	зелен і зелений
щаслив і щасливий	готов і готовий	ворон і вороний
жив і живий	сив і сивий	молод і молодий

дробен і дрібний...

Із займенників належать сюди:

кожен і кожний, жаден і жадний (гл. § 191, 7).

в) Крім того незложені форми бачимо в прикметниках присвойних (§ 165, 1) з наростком **-ів** (їв), **-ин**, н. пр.:

братів (бриль), *батьків* (чобіт)...

бабин (син), *жінчин* (очіпок)...

[та ще й у формах дїєслова (у минулости), н. пр.:

ходити—ходив, ходила, ходило

читати—читав, читала, читало[1])].

[1]) Це вже тепер час (минулість), але колись відчувало ся, що це прикметникові форми (дїєприкметник), такі, як у нас тепер: гнити—гнилий, мерти—мерлий. Про це гл. при дїєслові, § 226.

Це все форми 1. й 4. вдм. одн. чоловічого роду.

г) Та ще ж полинали ся й останки 4 вдм. одн. середнього роду з закінченням **-о**, тільки ж це вже тепер не прикметники, а прислівники, н. пр.:

видно (читати), *далеко* (йти), *темно* (їсти),
ясно (світити), *гарно* (виглядати)...

д) Із теперішніх прислівників можна доглянути давні іменні форми прикметника ще й у иньчих відмінках, н. пр.:
зрідка (з+рідкий), *зпанська* (з+панський), *доста* (до+ситий), *знову* (з+новий), *замолоду* (за+молодий)—пор. пана, роду...

Це все колишнї 2. відмінки одн.

Та є ще слїди й иньчих відмінків, н. пр.:
порапеньку, *помилу*, *попросту* (пор. Київу)—3. вдм. одн. *вповнї* (в+повний), *наборзї* (на+борзий), *нашвидку* (на+швидкий)—пор. у панї, на замку—це слїди 7. вдм. одн.
здавен (пор. полотен)—2. вдм. множ. і т. д.

XXXV. ВІДМІНА ВЛАСНИХ ІМЕН

на -ів, -ин.

190. Власні імена з прикметниковими наростками **-ів** (**-їв**, **-ов**), **-ин** відміняють ся то як іменики, то як прикметники. Найлїпше покаже це приклад.

Відмінок:		Однина.	
1. [хто *є*?]	Гліб**ів**	Коваль**ів**	Хомин
2. [кого *нема*?]	Гліб**ов-а**	Ковалев-а	Хомин-а
3. [кому *даємо*?]	Гліб**ов-у**	Ковалев-у	Хомин-**ові**
4. [кого *бачимо*?]	Гліб**ов-а**	Ковалев-а	Хомин-а
5. [*кличемо*:]	Гліб**ів**!	Коваль**ів**!	Хомин, -е!
6. [ким *тїшимо ся*?]	Гліб**ов-им,-ом**	Ковалев-**им,-ом**	Хомин-**ом,-им**
7. [у кім *кохаємось*?]	у Гліб**ов-і**	Ковалев-і	Хомин-ї
		Множина.	
1. [хто *є*?]	Гліб**ов-и**	Ковалев-**и**	Хомин-**и**
2. [кого *нема*?]	Гліб**ов-их**	Ковалев-**их**	Хомин-**ів**
3. [кому *даємо*?]	Гліб**ов-им**	Ковалев-**им**	Хомин-**ам**
4. [кого *бачимо*?]	Гліб**ов-их**	Ковалев-**их**	Хомин-**ів**
5. [*кличемо*:]	Гліб**ов-и**!	Ковалев-**и**!	Хомин-**и**!
6. [ким *тїшимось*?]	Гліб**ов-ими**	Ковалев-**ими**	Хомина-**ми**
7. [у кім *кохаємось*?]	у Гліб**ов-их**	Ковалев-**их**	Хомин-**ах**

Так власні імена на -ів в одн. тільки в 6. вдм. мають прикметникову відміну, за те у множині в усіх відмінках крім 1. і 5.

Власні імена на -ин уже попереходили до іменикової відміни, крім 5. і 6. вдм. одн., де виступають обі форми: прикмет. і іменикова.

3. Заіменики.

XXXVI. Поділ заіменників.

Заіменики—части мови, яких уживаємо замість іменників — поділяють ся по свойому значінню на—сім віддїлів.

а) Особові.

1) Такі заіменики, як ось: **я—ми** (як хтось про себе балакає), **ти — ви** (як до когось балакаєть ся), **він, вона, воно—вони** (як про когось балакаєть ся)—всї вони вказують на особу й тому називають ся **особові.**

Особові заіменики мають **три особи:**

а) **Я**, заіменик, який указує на особу, що говорить, зветь ся **першою особою**, бо кожна людина, ведучи розмову, все немов за першу себе вважає, кожний починає все від себе. Із прикладів:

я *Українець*, **я** *пильний*, **я** *роблю*...

видно, що **я**—це перша особа **однини.**

Коли ж річ іде про більше осіб, що про себе щось балакають (звичайно балакає один, але ж за всїх), тодї кажемо:

ми *Українцї*, **ми** *пильні*, **ми** *робимо*...

Це теж перша особа, але ж—**множини.**

б) **Ти** вказує на особу, до якої балакаємо, це хтось другий, до кого звертаємо ся з мовою, н. пр.:

ти *Українець*, **ти** *пильний*, **ти** *робиш*...

Це **друга особа однини**, бо ж балакаємо ми до одної людини. Як же хтось звертаєть ся до багатьох людий із мовою, то каже:

ви *Українцї*, **ви** *пильні*, **ви** *робите*...,

і це теж друга особа, та вже друга особа **множини.**

в) Коли балакаємо про когось третього, то вживаємо заіменників: **він** (як це чоловік, н. пр. *Іван*), **вона** (як це іменик жіночого роду, н. пр. *дівчина*), **воно** (як цей заіменик стоїть замість іменика середнього роду, н. пр. *немовлятко*).

Це все **третя особа** особового заіменика, і з прикладів:

він *Українець*, **він** *пильний*, **він** *робить*
вона *Українка*, **вона** *пильна*, **вона** „
воно *пильне*, **воно** „

пізнати, що це все форми **однини.**

У множині третя особа має одну форму: **вони**, н. пр.:
вони *Українці*, **вони** *пильні*, **вони** *роблять*.

То так особові заіменики такі:

	Однина:	Множ.:
1. особа:	*я*	*ми*
2. „	*ти*	*ви*
3. „	*він* (чол. рід), *вона* (жін. рід), *воно* (сер. рід)	*вони.*

2) Є заіменик, який указує на особу, чи річ, що на них самих звертаєть ся їх робота. Ось як сказати:

2) Зворотний.

я мию ся (пор. мию стіл), *ти принїс* собі їду (пор. братові), *він* себе *ненавидить* (пор. ворога) і т. д.,

то всюди видно, що дїйство звертаєть ся на того, хто роботу робить, і на це вказують слівця:

ся, собі, себе.

Це заіменик **зворотний.** Як пізнати з прикладів, він прикладаєть ся до всїх трох осіб, не зміняючись.

3) Заіменики, які показують, що хтось є власником якоїсь речі, н. пр.:

3) Присвойні.

мій ніж, *твоя* шапка, *наше* поле...,

отже що хтось собі ту річ присвоїв, звуть ся **присвойними** заіменниками.

Ми кажемо:

мій	(син),	*моя*	(донька),	*моє*	(перо)—	1. ос.	одн.
твій	„	*твоя*	„	*твоє*	„ —	2. „	„
його	„	*її*	„	*його*	„ —	3. „	„
наш	„	*наша*	„	*наше*	„ —	1. „	множ.
ваш	„	*ваша*	„	*ваше*	„ —	2. „	„
їхній, їх	„	*їхня, їх*	„	*їхнє, їх*	„ —	3. „	„

Із того видно, що присвойний заіменик має для кожної особи однини і множини свою окрему форму (бо ж кожна особа може щось мати), та ще й роди відріжняє (бо ж та річ, яку хтось має, може бути чоловічого, жіночого й середнього роду, пор.: син, донька, перо).

Є ще присвойний заіменик:

свій (чоловік), *своя* (жінка), *своє* (перо).

Він відносить ся властиво до третьої особи одн. і множ., але ж ми вживаємо його при всіх трох особах, н. пр.:

Орю (**я**) **свій** *переліг, убогу ниву*—1. ос. одн. (Шевченко).
Своєї *недолі й конем не обїдеш* (**ти**)—2. ос. одн. (нар. припов).
Свою *рідну Україну на віки покинув* (**він**)—3 ос. одн. (нар. пісня).
Ми *вірили, що* **своїми** *руками розібємо скалу*—1. ос. множ. (Франко).
А **ви** *любіть* **свою** *окрадену родину*—2. ос. множ. (Старицьк.)
Гостей зачинених **своїх** *холодним чаєм напували* (**вони**)—3. ос. множ. (Шевч.).
В **своїй** *хаті* **своя** *правда і сила і воля*—без. осіб (Шевч.).

Із прикладів пізнати, що заіменика *свій, своя, своє* вживаємо тоді, як хочемо зазначити, що предмет є власністю саме тої особи, про яку в реченню говорить ся. Коли ж він належить до иньчої особи, вживаємо иньчих присвойних заіменників, н. пр.:

Орю *твій* переліг. *Моєї* недолі конем не обїдеш і т. д.

4) Указові.

4) Заіменниками *сей* (чоловік), *ся* (жінка), *се* (поле), *той, та, те*—указуємо на якийся предмет, тому то й звуть ся вони **указові**. А що предмети бувають троякого роду, то й указові заіменики мають форми для всїх трох родів, н. пр.:

сей, *той* (чоловік), *ся*, *та* (жінка), *се*, *те* (перо).

Иньчі указові заіменики:

цей (=отсей),	*ця* (=отся),	*це* (=отсе),	множ.:	*ці* (=отсї)
оттой	*отта*	*отте*	„	*отті*
таттой	*таття*	*тамте*	„	*тамті*
сякий	*сяка*	*сяке*	„	*сякі*
такий	*така*	*таке*	„	*такі*
самий	*сама*	*саме*	„	*самі*
той самий	*та сама*	*те саме*	„	*ті самі*
такий самий	*така сама*	*таке саме*	„	*такі самі.*

ЗАВВАГА. Не в усіх околицях України живуть усї ці заіменики. Подекуди живе тільки *цей* і *той*, деінде знов *сей* і *той*, то знов *той* і *тамтой* (пор. цей світ — той світ, сей світ — той світ, той світ — тамтой світ [1]).

Ріжниця між *цей* і *сей* чимраз більше затирається, але ж це ріжні заіменики (гл. в горі). Заім. *цей*, *ця*, *це* вказують на предмети, що дуже близько перед нами, що на них можемо пальцем указати, близче нїж ті, щодо яких, указуючи, вживаємо заіменика *сей*, *ся*, *се*. Як заіменикові *сей* відповідає заім. *той*, так знов *цей* відповідає заіменикові *оттой*.

На те, котрі предмети близчі, котрі дальші, вказують ці заіменики за чергою:

цей, *сей*, *оттой*, *той*, *тамтой*.

5) Питайні.

5) Заіменниками: *хто* (як це особа), *що* (як річ), *який* (чоловік), *яка* (жінка), *яке* (перо), *які* (чоловіки, жінки, пера), *котрий*, *котра*, *котре*, *котрі*, *чий*, *чия*, *чиє*, *чиї*?—питаємо ся за особою й річчю, тому то й вони і звуть ся **питайні**.

6) Відносні.

6) Ті самі заіменики, як їх ужити не в питайному значінні, а в такому, щоб вони тільки вказували на предмет, до якого вони відносять ся, звуть ся **відносними** заіменниками. Пор.:

Хиба є пани, **який** *гроші не милі* (слово *який* відносить ся до слова *пан*)—нар. погов.

Блажен, **хто** *гордощів не має* („*хто*“ відносить ся до *блажен*)—Кониськ.

ЗАВВАГА. Відносні заіменики легко відрізнити від питайних по тому, що відносним заіменикам усе відповідають указові (той—хто; те—що; той, такий—котрий, який і т. д.), які задля провірки все можна собі додати, н. пр.:

Хиба є (такі) пани, **який** *гроші немилі?*

Блажен (**той**), **хто** *гордощів не має.*

---

[1]) В західноукр. говірках є ще подвоєні заіменики як: цесь (вимовляють твердо: цес, н. пр. у підгірських говірках), цеся, цесе, або: сесь, сеся, сесе, декуди кажуть іще: тот тота, тото й т. д. Але ж у письменстві цих форм нїхто не вживає.

7) Але ж є ще велика громада заіменників, які стоять не за якусь певно визначену особу, річ (предмет), а подають щось загальне, то через те й вони називають ся **невизначені.** Ось вони:

7) Невизначені.

хтось (як це особа), *щось* (річ); *нїхто* (особа), *нїщо* (річ);
дехто, *дещо*; *хтобудь*, *щобудь*;
хтонебудь, *щонебудь*; *абихто*, *абищо*;
котрийсь (котрийся), *котрась*, *котресь*, *котрісь*;
нїкотрий, (нїкотра, нїкотре...)
декотрий (декотра, декотре...);
котрийбудь, (котрабудь, котребудь...);
котрийнебудь, (котранебудь, котренебудь...);
якийсь (якийся), *якась*, *якесь*, *якісь*;
нїякий, (нїяка, нїяке...); *деякий*...; *якийбудь*...;
якийнебудь...; *абиякий*, (абияка, абияке, абиякі);
нїчий, *нїчия*, *нїчиє*, *нїчиї*;
кожний, *кожна*, *кожне*[1]); *жаден*, *жадна*, *жадне*...;
увесь, *уся*, *усе*, *усї*; *усякий*, (усяка, усяке...);
всїлякий (всїляка, всїляке, всїлякі);
иньчий (иньча, иньче, иньчі);
инакший (инакша, инакше, инакші);
другий (друга, друге, другі)—у значінні: иньчий.

ЗАВВАГА. Легко пізнати, що всї ці заіменики (окроме: кожний, иньчий, жаден, увесь)—повитворювали ся то з питайних, то з невизначених заіменників (весь) ріжними додатками то ззаду, як ось:

-сь (хтось, котрийсь..)
-будь, -небудь (хтобудь, хтонебудь...)

то з переду, н. пр.:

аби- (абихто, абиякий...)
нї- (нїхто, нїкотрий...)
де- (дехто, дещо...),

то знов наростками:

-акий (усякий), **-ший** (иньший, пор. ин-одї),

а то й:

-акий+ший (инакший)...

Про такі форми, як: *кожнїський*, *кожнїсїнький*, *усенький*, гл. § 103, 2, 5, 7.

[1]) Є ще й форма: кождий, кожда, кожде (західноукр.).

XXXVII. ВІДМІНА ЗАІМЕНИКІВ. 192.

1. ОСОБОВІ ЗАІМЕНИКИ.

Відмінок:	Однина. 1. особа	2. особа	3. особа. чол. рід	жін. рід	сер рід.
1. [хто *є*?]	я	ти	він	вона	воно
2. [кого *нема*?]	мене	тебе	його	її	його
3. [кому *дають*?]	менї	тобі	йому	їй	йому
4. [кого *бачать*?]	мене	тебе	його	її	його
5. [*кличемо*:]	—	ти!	—	—	—
6. [ким *тїтать ся*?]	мною	тобою	ним	нею	ним
7. [у кім *кохають ся*?]	у ме́нї	то́бі	нїм	нїй	нїм

	Множина на всї три роди.		
1. [хто *є*?]	ми	ви	вони
2. [кого *нема*?]	нас	вас	їх
3. [кому *дають*?]	нам	вам	їм
4. [кого *бачать*?]	нас	вас	їх
5. [*кличемо*:]	—	ви!	—
6. [ким *тїшать ся*?]	нами	вами	ними
7. [у кім *кохають ся*?]	у нас	вас	них [1])

---

[1]) У західноукр. говірках подибуєть ся дуже багато старих і нарічевих форм у відмінї цього заіменика. Деякі з них попали в книжки. Вживали їх давнїщі письменники Галичини й Буковини. Ось цї форми.

	1. ос.	2. ос.	3. ос. чол. рід	жін. рід.	сер. рід.
2. вдм.			єго	єї	єго
3. вдм.	ми	ти	єму, му	ї	єму, му
4. вдм.	мя	тя	єго, го	єї,ю	єго, го
6. вдм.	мнов	тобов		нев	

Крім того по галицьких шкільних книжках усюди найдете книжні, ненароднї форми: она, оно, они, хоч так народ нїде не балакає.

Ось кілька прикладів на такі форми:

Нене рідная, вволи **ми** (=менї) волю (Шашкевич—Веснівка).

Я **ти** (=тобі) скажу задля чого (Федькович—Король Гуцул).

А як я, братя, вже застигну,
То загребіть **мя** (=мене) під калину,
Тай затужіть, коли в вас воля,
Одну **ми** (=менї) пісню із Подоля... (Федькович—Зїлля).

[далї, гл. ст. 166].

193. **2. ЗВОРОТНИЙ ЗАЙМЕНИК.**

Відмінок:

1.	[хто *є*?]	—
2.	[кого *бою ся*?]	себе
3.	[кому *даю*?]	собі
4.	[кого *бачу*?]	себе
5.	[*кличемо*:]	—
6.	[ким *тїшу ся*?]	собою
7.	[у кім *кохаю ся*?]	у собі[1])

194. **Замітки до особових займеників та до зворотного.**

Поява „н“ у 3. ос.

1) У третій ос. одн. і множ. займ. особов. після приіменників у 2., 3. і 4 вдм. появляєть ся перед формою займеника „н“, і тоді форми виглядають трохи инакше.

Погодує **тя** (=тебе) рукою,
І напоїть **тя** водою (Шашкевич—Погоня).

Наді **мнов** (=мною) знов плавле ястріб (Франко—Картка любови, III).

Русине, встань, Бог з **тобов** (=тобою)—(Корн. Устіянович—над Соломамським озером).

І що дочки **єго** (=його) в слезах...

Рука усхни **єму** (=йому) на віки (Климкович—Євр. мельодії).

Вже не знаю, як **го** (=його) звано (Могильницький—Рус. вояк).

А вітер з ним не йде в догін,
Бо годї **му** (=йому) так (Федькович—Дезертир).

Поховав **ю** (=її) у садочку,
Посадив над **нев** (=нею) руточку (Шашкевич—Погоня).

Таких форм теперішнї укр. письменники Австрії вже не вживають, і їх уживати не слїд.

Таксамо не слїд у письменницькій мові вживати у 1. особі форм 3. і 7. вдм.: **мінї**, **минї**, як писали й ще досї пишуть деякі письменники (Нечуй-Левицький), і в 3. особі форм 6. і 7. вдм.: **їм**, **єю** (пор. у Котляр., Наталка Полт.), в **їй**,

[1]) У старших західноукр. письменників зустрінете такі наріченві форми:

3. вдм. **си**
6. » **собов**, н. пр.:

Гомонит **си** (=собі) тай жене (Шашкевич—Погоня).

Чи ти може в поле 'го (=його) брала з **собов** (=собою)—(Франко—З любови).

Тих форм тепер у письменстві ніхто вже не вживає.

То так ми кажемо:

	чол., сер. рід	жін. рід	множ.		чол. і сер. рід	жін. рід	множ.
2. вдм. [бою ся]	його, її,	їх, але	(йду)	**до нього,**	**неї,**	**них**
3. вдм. [даю]	йому, їй,	їм, „	„	**ік ньому,**	**нїй,**	**ним**
4. вдм. [бачу]	його, її,	їх, „	(дивлюсь)	**на нього, неї**[1]**,**		**них**

Тільки ж під московським упливом на лївобережній Українї зустрічають ся форми й без „н“, і через те й багацько письменників уживає таких форм, н. пр.:

Що через **їх** (=них) *синки в ледащо пустили ся*
(Котляревський—Енеїда).

Сама заснула коло **їх** (Шевченко—Вечір).

І кричав би всїм про **його** (Олесь—Коли би).

Наголос.

2) Після приіменників у **всїх трох** особах заіменників **особових** і в формах **зворотного** заімен. перескакує наголос, пор.:

2. вдм. [боїть ся]		мене́,	тебе́,	його́,	її́,	себе́,	але
[іде]	**до**	ме́не,	те́бе,	нього́,	не́ї,	се́бе	
3. вдм. [дають]		менї́,	тобі́,	йому́,		собі́,	але
[ідуть]	**ік**	ме́нї,	то́бі,	ньо́му,		со́бі,	а далї в
7. вдм. [кохають ся]	**у**	ме́нї,	то́бі,			со́бі . . . ;	
4. вдм. [бачать]		мене́,	тебе́,	його́,	її́,	себе́,	але
[дивлять ся]	**на**	ме́не,	те́бе,	нього́,	не́ї,	се́бе.	

7. вдм. одн. чол. род. =3. вдм.

3) Через те, що в 1. і 2. ос. заім. особов. і зворот. 3. і 7. вдм. у однинї мають однакову форму (**менї, тобі, собі**), то й у 3. ос. одн. чолов. і середн. роду (у жін. родї 3. і 7. вдм. однакові) часто форма 7. вдм. заступаєть ся формою **3. вдм.**,

побіч *у нїм* кажеть ся *у ньому.*

Пор. Чого ж то так часто **на йому** ті лати (Грінченко).
І сонце люблю я, купаю ся **в ньому** (Франко).

---

[1]) Західноукр. форма: «**ню**», пор.: Провали ся **в ню** (=неї), королю, (Федькович—Король Гуцул). Люде усї позирають на **ню** мов на Бога (Ніщинський—Одисея, VII, 71).

Крім того галицькі та буковинські (головно давнїщі) письменники вживають у 2. і 3. вдм. старших форм (подільських): **него, нему,** н. пр.: Нїчим для **него** (=нього) плач дївчини (Франко—Марійка).

ЗАВВАГА. Зрештою цей закон односить ся й до всїх иньчих заіменників, що відміняють ся по родам. Тому ми кажемо:

у нашім селї і *в нашому селї*
по тім боцї „ *по тому боцї*
по всьому свїтї

пор. В селї **тому** вдова жила (Шевченко—Моск. Крин.).
В слові **твойому** іскрить ся сила (Франко—Мойсей).
По **чому** хлїб і сіль по **чім** (Шевченко—Кавказ).
На **чийому** возї їдеш, того й пісню співай (Нар. проповідка).

Менї, тобі...

4) Особові заіменики в українській мові не тільки заступають особи, але ж у поодиноких випадках доповняють думку в реченнї, надають їй більш наглядности, образовости, н. пр.:

Ти **менї**, *вилупок, гляди! Я, брат, сердитий і паленний!*
Я **тобі** *не Білокінь!* (Тобілевич—Суєта).
Там **тобі**, *брате, гора, Господи!*
Будь ти **в менє** *веселенька, не плач!* (Марко Вовчок).

Собі.

5) Тесаме відносить ся до **З. вдм.** зворотного заіменика: **собі**, н. пр.:

Був **собі** *дїд і баба* (Шевченко).
Сам **собі** *пан* (Грінченко).
Славна жінка, білявенька **собі** (Марко Вовчок).

Українська мова дуже любить цей З. вдм. (він зветь ся етичний) і вживає його, де тільки може. Розуміеть ся, тут не може бути й мови про те, щоб *„собі“* означало, що дїйство звертаєть ся на особу, яка його виконує, а говорить ся так тільки для образовости.

Воно=це.

6) У **З. ос.** особового заіменика серед. род. (**воно**) чуєть ся в укр. мові частенько первісне його значіння, значіння вказового заіменика: **це**, н. пр.:

Як би з ким сїсти, хлїба зїсти, промовить слово, то **воно** *хоч і якнебудь на сїм свїтї, а все б таки якось жилось* (Шевченко). *Щоб* **воно** *було, коли б усяк куди хотїв, туди йшов* (Мирний).

Його.

7) **Другого вдм. З. ос.** сер. род. (**його**) вживаєть ся часто в таких реченнях, в яких сам себе питаєш, в яких зявляєть ся непевність, розмірковування; частенько ця форма відчуваєть ся як прислівник, а не заіменик, н. пр.:

Хто **його** *знає, як це зробити? Що ж ти* **його** *зробиш? Як же* **його** *не гуляти, бувши молодому? Йдучи до дому, він роздумував, як* **його** *до батька-матері підступити* (Мирний).

8) „Ся“—4. вдм. зворотного заіменика, як і кожний иньчий відмінок (*себе, собі, собою*)—це самостійна форма й самостійне слово, тому в нашій мові, як і в усїх европейських мовах (і славянських теж) пишеть ся нарізно від дїєслова (у рос. мові докупи й цю невиправдану нїчим звичку переймають наші письмен. на рос. Украïнї)—отже: **Ся.**

бою ся, *миєш* ся, *дивить* ся, *годимо* ся і т. д.

3. ПРИСВОЙНІ ЗАІМЕНИКИ.

а) Мій, твій, свій.

195.

Відмінок:	Однина		
	чол. рід	жін. рід	сер. рід
1. [хто, що *є*?]	мій (брат, кінь, стіл)	моя (сестра)	моє (поле)
2. [кого, чого *нема*?]	мойого, мого	моєї, мої	мойого, мого
3. [кому, чому *дають*?]	мойому, мому	моїй	мойому, мому
4. [кого, що *бачать*?]	мойого, мого (брата, коня); мій (стіл)	мою (сестру)	моє (поле)
5. [*кличемо*:]	мій (брате, коню)!	моя (сестро)!	моє (поле)!
6. [ким, чим *тїшать ся*?]	моїм	моєю	моїм
7. [у кім, чім *кохають ся*?]	у моїм	моїй	моїм

	Множина на всї три роди.
1. [хто, що *є*?]	мої (брати, коні, столи, сестри, поля)
2. [кого, чого *нема*?]	моїх
3. [кому, чому *дають*?]	моїм
4. [кого, що *бачать*?]	моїх (братів); мої (коні, столи, сестри, поля)
5. [*кличемо*:]	мої (брати, коні...)!
6. [ким, чим *тїшать ся*?]	моїми
7. [у кім, чім *кохають ся*?]	у моїх[1])

[1]) У старших західно-укр. письменників зустрінете в 6. вдм. одн. жіноч. роду нарічеві форми на -**єв**, н. пр.:

Що всїх дивує, вабить гадков **своєв** (=гадкою своєю)—(Могильницький—Скит Манявський).

Провали ся із усев ватагов **твоєв** (=усею ватагою твоєю)—(Федькович—Король Гуцул).

Таких форм тепер уже нїхто в письменстві не вживає.

Цїлком таксамо відміняють ся присвойні заіменики: **твій, твоя, твоє; свій, своя, своє.**

ЗАВВАГА. 1) У відмінї цих заіменників сям та там у 2. і 3. вдм. чол. і середн. роду зустрічають ся ще старші форми:

2. і 3. вдм. чол., сер. роду. моєго, твоєго, своєго
моєму, твоєму, своєму.

2) У цїй відмінї наголос дуже р у х о м и й. Ми кажемо:

Наголос. мóго й могó, твóму і твому́
мóїм і моїм, твóї і твої́
мóїми й моїми, свóїх і своїх...

б) **Наш, ваш.**

Відмінок:	Однина		
	чол. рід	**жін. рід**	**сер. рід**
1. [хто, що *є*?]	**наш** (брат, кінь, стіл)	**наш-а** (сестра)	**наш-е** (поле)
2. [кого, чого *нема*?]	**наш-ого**	**наш-ої**	**наш-ого**
3. [кому, чому *даю*?]	**наш-ому**	**наш-ій**	**наш-ому**
4. [кого, що *бачу*?]	**наш-ого** (брата, коня) / **наш** (стіл)	**наш-у** (сестру)	**наш-е** (поле)
5. [*кличу*:]	**наш** (брате)!	**наш-а** (сестро)!	**наш-е** (поле)!
6. [ким, чим *тїшу ся*?]	**наш-им**	**наш-ою**	**наш-им**
7. [у кім, чім *кохаюсь*?]	у **наш-ім**	**наш-ій**	**наш-ім**

	Множина на всї три роди.
1. [хто, що *є*?]	**наш-і** (брати, коні, столи, сестри, поля)
2. [кого, чого *нема*?]	**наш-их**
3. [кому, чому *даю*?]	**наш-им**
4. [кого, що *бачу*?]	**наш-их** (братів) / **наш-і** (коні, столи, сестри, поля)
5. [*кличу*:]	**наш-і** (брати...)!
6. [ким, чим *тїшу ся*?]	**наш-ими**
7. [у кім, чім *кохаюсь*?]	у **наш-их**

Як бачимо, заіменик *наш, наша, наше* відміняєть ся цїлком так, як п р и к м е т н и к **твердої** відміни (пор. § 185.).

Таксамо відміняєть ся **ваш, ваша, ваше.**

в) **Його, її, їх.**

Присвойний заіменик третьої особи: **його, її, їх**—це

2. вдм. особового заіменика 3. особи (пор. § 192). Він не відмінясть ся, отже:

2. вдм. [бою ся] його собаки, її собаки, їх собаки
3. вдм. [даю їсти] „ собацї „ собацї „ собацї
4. вдм. [бачу] „ собаку „ собаку „ собаку
6. вдм. [тішу ся] „ собакою „ собакою „ собакою
7. вдм. мн. [кохаю ся] у „ собаках „ собаках „ собаках і т. д.

г) Їхнїй.

За те заіменик **їхнїй, їхня, їхнє** відміняєть ся як прикметник **мнякої** відміни (пор. § 187), н. пр.:

2. вдм. їхнього, їхньої, їхнього—множ. їхніх
3. вдм. їхньому, їхнїй, їхньому „ їхнїм
6. вдм. їхнїм, їхньою, їхнїм „ їхнїми
7. вдм. в їхнїм, їхнїй, їхнїм „ в їхніх і т. д.

Про заступство **7. вдм.** одн. **третїм** у чоловічому й сер. роді гл. 194, 3.

4. УКАЗОВІ ЗАІМЕНИКИ. 196.

а) Той, та, те.

Відмінок:	Одинина		
	чол. рід	жін. рід.	сер. рід.
1. [хто *є*?]	той (брат, кінь, стіл)	та (сестра)	те (перо)
2. [кого, чого *нема*?]	того	тої, тієї	того
3. [кому, чому *даємо*?]	тому	тій	тому
4. [кого, що *бачимо*?]	того (брата, коня) той (стіл)	ту	те
5. [*кличемо*:]	—	—	—
6. [ким, чим *тїтимо ся*?]	тим	тою, тією	тим
7. [у кім, чім *кохаємось*?]	у тім	тій	тім

	Множина на всї роди.
1. [хто, що *є*?]	ті (брати, коні, столи, сестри, пера)
2. [кого, чого *нема*?]	тих
3. [кому, чому *даємо*?]	тим
4. [кого, що *бачимо*?]	тих (братів) ті (коні, столи, сестри, пера)
5. [*кличемо*:]	—
6. [ким, чим *тїтимо ся*?]	тими
7. [у кім, чім *кохаємо ся*?]	у тих

Таксамо відміняють ся: **оттой** (отта, отте), **тамтой** (тамта, тамте).

Зложені форми—1. вдм. жін. род. *тая*, сер. *тее*, множ. (1. і 4. вдм.) *тії*, 4. вдм. одн. жіноч. роду *тую*—вживають ся в поезії (віршах)[1]), н. пр.:

Чи се **тая** криниченька, що я воду брав? (Нар. пісня).
Воруши і цее й **тее** (Кононенко).
А я **тую** чорну хмару рукавом розмаю (Нар. пісня).
Не так **тії** вороги, як добрії люде (Шевченко).
Тії співи та квіти ясні пригадаю (Леся Українка).

Про заміну **7. вдм.** чол. роду одн.—**3. вдм.** гл. § 194, 3.

б) Сей, ся, се.

Відмінок:	Однина		
	чол. рід	**жін. рід**	**сер. рід**
1. [хто, що *є*?]	сей (брат, кінь, стіл)	ся (сестра)	се (перо)
2. [кого, чого *нема*?]	сього	сеї, сієї	сього
3. [кому, чому *даємо*?]	сьому	сій	сьому
4. [кого, що *бачимо*?]	сього (брата, коня) сей (стіл)	сю	се
5. [*кличемо*:]	—	—	—
6. [ким, чим *тішимось*?]	сим	сею, сією	сим
7. [у кім, чім *кохаємось*?]	у сім	сій	сім

	Множина **на всі три роди.**
1. [хто, що *є*?]	сі (брати, коні, столи, сестри, пера)
2. [кого, чого *нема*?]	сих
3. [кому, чому *даємо*?]	сим
4. [кого, що *бачимо*?]	сих (братів) сі (коні, столи, сестри, пера)
5. [*кличемо*:]	—
6. [ким, чим *тішимось*?]	сими
7. [у кім, чім *кохаємось*?]	у сих

---

[1]) У письменстві зустрінете такі нарічеві форми в відміні цього заіменика:

1. і 4. вдм. сер. роду—то (гал.)
2. вдм. жін. » —тії (полт.), теї (волин.)
6. вдм. » » —тов (гал., бук.)

Пор.: Може бути... Бог **то** (=те) знає (Лепкий).
Поведи мене сам до **тії** катової сокири (Старицький).
Весело **ми** (=менї) з **тов** гудьбов (=тою гудьбою)—(Шашкевич).
Так загально, тепер цих форм уже не вживають у письменстві.

Цїлком таксамо відміняєть ся заіменик: **цей, ця, це** (=отсей, отся, отсе), отже:

	чол. рід	жін. рід	сер. рід	множ.
2. вдм.	цього	цеї, цїєї	цього	цих
3. вдм.	цьому	цїй	цьому	цим
6. вдм.	цим	цею, цїєю	цим	цими
7. вдм.	у цїм	цїй	цїм	у цих

Поетичні зложені форми:

1. вдм. жін. роду: *ся* (*ця*), сер.: *се* (*це*)
4. вдм. „ „ *сю* (*цю*)
1. вдм. множ. *сї* (*цї*[1])

в) Сам, сама, саме.

Заіменик: **сам** (**самий**), **сама**, **саме** відміняєть ся як прикметник (гл. 185).

У множинї 1. вдм. може мати закінчення **-и** (*сами*) й **-і** (*самі*).

Ріжниці в відмінї між **сам** і **самий** (як у рос. мові) **нема є**.

Поетичні форми: *самая*, *самее*, *самую*, *самії*.

Иньчі указові заіменики відміняють ся як прикметники (§ 185).

Про заміну **7. вдм.** **третїм** у чол. р. указових заім. гл. § 194, 3.

5. ПИТАЙНІ ЗАІМЕНИКИ. 197.

а) Хто, що.

Відмінок:	чол. і жін. рід (особи)	середн. рід (річі)
1.	хто?	що?
2.	кого?	чого?
3.	кому?	чому?
4.	кого?	що?
6.	ким?	чим?
7.	у кім?	у чім?

---

[1]) Старші, тепер уже нарічеві форми:

2. вдм. сего, цего
3. » сему, цему

} стрічають ся й досї в західноукр. письменників, н. пр.:

Витайте, ясні сни, на віках сего люду! (Франко—Нове життя).

Не вживаєть ся вже тільки форма 6. вдм. одн. жін. роду: **сев, цев**, яка живе в устах нашого народу в Галичинї й на Буковинї.

ЗАВВАГА 1. При приіменниках у 2. і 3. вдм. перескакує наголос, отже:

кого́ (боїш ся), але—**у** ко́го (був сьогодні)?

чого́ (нема), „ **задля** чо́го (це робиш)?

Таксамо наголос перескакує в тих самих відмінках у зложеним (невизнач.) займеннику: **нїхто, нїщо,** який зовсїм таксамо відміняєть ся як „**хто**“:

2. (кого́?) нїко́го (чого́?) нїчо́го

3. (кому́?) нїко́му (чому́?) нїчо́му...

ЗАВВАГА 2. Перед приіменниками **на, за 4. вдм.** сер. роду має рівнобіжну форму: „**віщо**“ (на віщо, за віщо побіч: на що, за що), н. пр.:

Знаєш, брате мій, за віщо? (Федькович—Король Гуцул).

Цїлком таксамо як: **хто? що?** відміняють ся невизначені займеники:

дехто, дещо (де́кого, де́чого; де́кому, де́чому...)

хтось, щось (кого́сь, чого́сь; кому́сь, чому́сь...)

хтобудь, щобудь (кого́будь, чого́будь; кому́будь, чому́будь...)...

б) **Чий, чия, чиє.**

	Однина			Множина
Відм.	чол. рід	жін. рід	сер. рід	на всї роди.
1.	чий (брат, кінь, стіл)	чия (сестра)	чиє (перо)	чиї (брати, коні, сестри, пера)
2.	чийого	чиєї	чийого	чиїх
3.	чийому	чиїй	чийому	чиїм
4.	чийого (брата, коня) / чий (стіл)	чию	чиє	чиїх (братів) / чиї (коні, столи...)
6.	чиїм	чиєю	чиїм	чиїми
7.	у чиїм	чиїй	чиїм	чиїх[1])

в) **Котрий, який.**

Питайні займеники **котрий** (котра, котре, котрі), **який** (яка, яке, які) відміняють ся як прикметники твердої відміни (пор. § 185).

Про **7.** вдм. замісць **3.** в питайн. заім. гл. § 194, 3.

---

[1]) У 2. і 3. вдм. чол. і сер. род. одн. находять ся в письменстві старші (тепер уже нарічеві) форми: **чиєго, чиєму.**

6. ВІДНОСНІ ЗАЙМЕННИКИ 198.

відміняють ся таксамо, як ті ж самі питайні заіменики (хто, котрий, який).

Що (він, вона, воно).

Та є ще в українській мові окремий відносний заіменик „**що**“, який сполучуєть ся з 3. особ. заім. особового. Особовий заіменик відміняєть ся, а „**що**“ лишаєть ся невідмінне. Ось як виглядає ця відміна:

Відм.	Однина.			Множина
	чол. рід	жін. рід	сер. рід	на всї роди.
1.	що (він)	що (вона)	що (воно)	що (вони)
2.	що його	що її	що його	що їх
3.	що йому	що їй	що йому	що їм
4.	що його	що її	що його	що їх
6.	що ним	що нею	що ним	що ними
7.	що в нїм	що в нїй	що в нїм	що в них

У 1. вдм. одн. і множ. особового заіменика не додаєть ся.

Ось приклади:

1. вдм. Показав їй на ніс, **що** (=який) був чимось замазаний (Свидн.—Люборадськ).
2. вдм. Ой чия то хата з краю, **що** я її не знаю (Нар. пісня).

1. і 2. вдм. Не той пан, **що** надів жупан, а той, **що** в **його** щире серце (Народн. припов).

4. вдм. Чи ж то тая дівчинонька, **що** я **її** кохав? (Нар. пісня).
7. вдм. Біда тій курцї, **що** на **нїй** сокола заправляють на лови (Грінч., Словар IV, 525).

1. вдм. множ. Обривають ся звільна всї пута, **що** вязали нас з давнїм життєм (Франко).
2. вдм. Так оттакі там були, **що** їх уже й сон не брав (Квітка).

Усюди „**що**“ має значіння: *котрий, який.* Таке ж саме значіння має заіменик „**що за**“, який уживаєть ся одначе тільки в 1. вдм. одн. і множ.:

пор **Що** то за хороші, **за** молоді парубки (Марко Вовчок).

ЗАВВАГА. Що до вживання відносних заіменників, то всї вони (що, котрий, який) вживають ся побіч себе без нїякої рїжницї у значіннї.

199. **7. НЕВИЗНАЧЕНІ ЗАЙМЕНИКИ.**

а) **Увесь, уся, усе.**

Відм.:	Однина чол. рід	жін. рід	сер. рід.	Множина на всї роди.
1.	увесь	уся	усе	усї
2.	усього	усеї, усїеї	усього	усїх
3.	усьому	усїй	усьому	усїм
4.	усього (як заступає особ., звір.) / увесь (як заступає річ)	усю	усе	усїх (як заступає особу чол. роду) / усї (як заступає звір., річ, жін. і сер. р.).
5.	—	—	—	—
6.	усїм	усею, усїєю	усїм	усїма, усїми
7.	в усїм	в усїй	в усїм	в усїх[1])

Що всї цї форми можуть у назвуку мати „в“, про це гл. § 54. Через те й 7. вдм. може ще виглядати так:

у всїм, у всїй, у всїх, а навіть (на осн. § 55)
ув усїм, ув усїй, ув усїх або
уві всїм, уві всїй, уві всїх.

Пор. Задзвонили **в** усї дзвони по **всїй** Україні (Шевченко).
Я розтїк ся **всїма** сторонами (Куліш).

б) Такі невизначені займеники як:

б) Хтось, дехто, нїхто...

хтось (щось), *дехто* (дещо), *нїхто* (нїщо),
хтобудь (щобудь), *абихто* (абищо)

відміняють ся як **хто, що** (гл. § 197 а), а власне відміняєть ся тільки „хто, що“, решта ж лишаєть ся невідмінна, отже:

2. вдм. когось (чогось), нїкого (нїчого), абикого (абичого)
3. вдм. комусь (чомусь), нїкому (нїчому), абикому (абичому)...

---

[1]) Нарічеві західноукр. форми:

2. вдм. чол. і сер. роду: усего жін.: усьої
3. » » » » усему
6. » жіночого » усьов, усев (пор. § 195 замітка на долині).

Таксамо нарічевими являють ся лївобережні форми:

2. вдм. всих (на подобу: сих)
3. » всим » » сим
6. » всими » » сими
7. » у всих » » в сих.

Усїх цих форм у письменницькій мові вживати не слїд.

ЗАВВАГА. Заіменики *нїхто* (нїщо), *дехто* (дещо) у сполуцї з приіменниками в українській мові можуть роздїлюватися приіменниками, або приіменики можуть стояти перед нероздїленим заіменником. То так можна сказати:

нї защо й *за нїщо*	*нї в чім* і *в нїчім*
нї з ким „ *з нїким*	*де з ким* „ *з деким*

(у рос. мові все роздїляєть ся).

в) Тесаме (що під б) відносить ся до відміни невизначених заіменників:

котрийсь, котрийбудь, декотрий...
якийсь, якийбудь, деякий і т. д. **Котрийсь, якийсь, чийсь.**

Відміняєть ся *котрий, який* (гл. § 197 в), решта ж лишаєть ся невідмінна:

2. вдм. котрогось, котрогобудь, декотрого...
3. вдм. якомусь, якомубудь, деякому й т. д.

г) Так і *чийсь, нїчийсь* відміняють ся як *чий* (гл. § 197 б) отже:

2. вдм. чийогось, нїчийого
3. „ чийомусь, нїчийому...

ЗАВВАГА. У **7. вдм. однин.** чол. і сер. род. в таких заіменників, як: *хтось, якийсь, котрийсь, чийсь* після закінчення **-ім** вставляєть ся „**о**“, отже:

у кімось, у котрімось (селї), *в якімось* (містї).

Те саме „**о**“ появляєть ся у множ. в 2. і 7. вдм. після закінчення **-их**, н. пр.:

якихось (людий), у *чиїхось* (руках)...

То на те, щоб легче було вимовляти.

ґ) Заіменики: *кожен, кожний* (кожна, кожне), *жаден* (жадна, жадне), *иньчий* (иньча, иньче), *инакший* (инакша, инакше), *усяк, усякий* (усяка, усяке), *всїлякий* (всїляка, всїляке)—всї вони відміняють ся як прикметники твердої відміни (гл. § 185). **Кожний, жаден, иньчий, усяк...**

4. Числівники.

XXXVIII. Як поділяють ся числівники та як вони творять ся.

200. Числівники—части мови, що подають число предметів—ділять ся по своїму значінні на сім віддїлів.

1) У мові, як у життю. У кожній громадї мусить бути голова. Він усьому дає провід, від нього виходить почин до роботи, від нього йде порядок та лад, він головнїщий, нїж усї другі.

Так воно й зі словами, зокрема ж із числівниками. Не всї вони відразу склали ся, не в усїх їх сила однакова.

Із них найважнїщі ті, що подають тільки число предметів. Вони називають ся **головні,** бо вже від них творять ся иньчі. Вони відповідають на питання: **скілько?**

Це такі числівники:

а) Головні. *один, два, пять, десять, одинацять, двинацять, пятьнацять, двацять, трицять, пятьдесять, девятьдесять, сто, тисяча, мілїон...*

2) Із головних числівників творять ся передусїм такі, що теж подають число предметів, але ж рівночасно вказують на те, як ті предмети йдуть один за другим по порядку, н. пр.: *пятий, шостий, десятий, сотий, тисячний, мілїоновий...*

Це **порядкові** числівники. Творять ся вони від пнїв головних числівників і то так:

а) від пять до девятьдесять—закінченням: **-ий**, (-а, -е), н. пр.:

б) Порядкові. пять—*пятий*, шість—*шостий* (*шестий*), двацять—*двацятий*, девятьдесять—*девятьдесятий*, *-а*, *-е*...

Таким самим закінченням творить ся порядковий числівник од сто, тільки ж із 2. вдм. множ., отже:

сто, мн. ста, сот—*сотий*, *-а*, *-е*;

б) від головного числівника тисяча творить ся порядковий наростком **-ний** (-а, -е):

тисяча—*тисячний*, *-а*, *-е*;

в) з голов. числів. мілїон повстає порядковий наростком -овий (-а, -е):

мілїон—*мілїоновий*, *-а*, *-е*;

г) головним числівникам: один, два, три, чотирі відповідають порядкові, повитворювані з иньчих пнїв, і то так головному числівникові:

один відповідає порядковий: *перший*, *-а*, *-е*,
два „ „ *другий*, *-а*, *-е*,
три „ „ *третїй* *-я*, *-є*,
чотирі „ „ *четвертий*, *-а*, *-е*;

д) як головний числівник складаєть ся з кількох чисел, то порядковий творить ся тільки з останнього, н. пр.:

триста девятьдесять три—*триста девятьдесять* **третїй**, **-а**, **-є**.

тисяча девятьсот сїмнацять—*тисяча девятьсот* **сїмнацятий**, **-а**, **е**.

За порядковими числівниками питаємо слівцями:

котрий по порядку, котрий із ряду?

3) Такі числівники як ось:

двоє (людий), *троє* (калїк), *четверо* (курчат), *десятеро* (гусят)...

в) Збірні.

визначають збір предметів, тому то й вони так і звуть ся **збірні**. Їх можна пізнати, як питати за ними слівцем: **кількоро?**

І вони творять ся від пнїв головних числівників:

два—*двоє*
три—*троє*,

а від пять наростком **-еро**, н. пр.:

пять—*пятеро*, шість—*шестеро*, двацять—*двацятеро*...

Збірний числівник *четверо* творить ся з того самого пня, що й порядковий числівник:

чотирі,—*четвер(-т-)ий—четверо*.

4) Коли доводить ся дїлити число предметів, то вживаємо теж числівників головних, але додаємо до них приіменик **по**, н. пр.:

по одному (З. вдм.), *по два* (невідм.), *по десять*...

г) Подїлові.

У таких випадках ці головні числівники мають назву **подїлових**.

5) Як якийся предмет збільшаєть ся на скілька разів, помножуєть ся, (от як н. пр. помножуєть ся

г) Множні. *двічі*, то стає він—*двоїстий*, *подвійний*, як *тричі*—*троїстий*, *потрійний*, *трикротний*, як *чотирі рази*—*почвірний*, як *пять* раз—*пятькротний*, як *стократ*, то стає—*стократний*...)

то такий числівник, який показує, скілько разів збільшив ся, помножив ся предмет, зветь ся **множним.**

У всїх множних числівників, як бачимо, містять ся пні головних. Питаємо ся за ними слівцями: **скількократ**, **скількократний?**

6) Коли хочемо висказати словами якусь певну частину роздробленої цїлої речі, то вживаємо

д) Дрібні. числівників **дрібних**[1]). Це власне головні числівники [одна, дві, три, чотири (части), пять (частий)=**чисельник**], сполучені з порядковими числівниками жіночого роду (пята, сьома, десята, пятьнацята= **знаменик**), н. пр.:

одна пята (*пятина*), дві сьомі (*сьоминї*), три десяті (*десятини*), чотирі пятьнацяті (*пятьнацятинї*), пять двацятих (*двацятин*) і т. д.

ЗАВВАГА. Слова: пятина, сьомина, десятина, пятьнацятина, двацятина... по свойому значіннї дрібні числівники—але у граматиці звичайно вважають ся **іменикамн.** Таксамо слова: *трійка*, *чвірка*, *пятка*, *десятка*, *сотка*, *четвертак* і т. д. (бо ж це назви частин або гроший).

7) Коли не визначуємо докладно числа предметів, то вживаємо числівників **невизначених**, н. пр.:

е) Невизначені. *багато*, *мало*, *досить*, *кілька*, *кільканацять*, *кількадесять*, *кількасотий*, *кожний*, *увесь*, *нїхто*, *жаден* і т. д.

ЗАВВАГА. Такі слова, як: *кожний*, *увесь*, *жаден*, *нїхто*, *нїякий*—можуть мати значіння невизначеного займенника й невизначеного числівника. Відріжнити ці значіння від себе не важко.

---

[1]) Слово „**дріб**“ (рос. дробь) ув укр. мові іменик чоловічого роду. То так кажемо: *справжнїй* і *несправжнїй дріб*, *множимо дріб дробом*, *вишукуємо для дробів спільний знаменик* і т. д.

Коли слова: увесь, кожний, нїхто, жаден... стоять самі про себе, замість імня предмету—то вони заіменики, н. пр.:

Усї (=Петро, Іван, Михайло) *подеревіли.*

Жаден (нї Петро, нї Михайло) *не винен.*

Коли ж вони визначають, хоч і невизначене, але все таки число предметів, то вважають ся числівниками, н. пр.:

Всї **люди** (скілько їх було) *подеревіли.*

Жаден **із товаришів** (скілько їх було) *не винен.*

XXXIX. ВІДМІНА ЧИСЛІВНИКІВ.

1. ГОЛОВНІ ЧИСЛІВНИКИ.

201. Із головних числівників тільки числівники **один** і **два** розріжняють роди. Усї иньчі знають для всїх родів тільки одну форму.

а) Один, одна, одне.

Відмінок:	Однина		
	чол. рід	жін. рід	сер. рід
1. [хто, що *є*?]	**один** (чоловік, кінь, бриль)	**одн-а** (жінка)	**одн-е** (поле)
2. [кого, чого *нема*?]	**одн-ого**	**одн-ої**	**одн-ого**
3. [кому, чому *даю*?]	**одн-ому**	**одн-ій**	**одн-ому**
4. [кого, що *бачу*?]	**одн-ого** (чоловіка, коня) **один** (бриль)	**одн-у**	**одн-е**
5. [*кличемо*:]	—	—	—
6. [ким, чим *тїшу ся*?]	**одн-им**	**одн-ою**	**одн-им**
7. [у кім, чім *кохаю ся*?]	в **одн-ім**	**одн-ій**	**одн-ім**

	Множина на всї три роди
1. [хто, що *є*?]	**одн-і** (чоловіки, брилї, жінки, поля)
2. [кого, чого *нема*?]	**одн-их**
3. [кому, чому *даю*?]	**одн-им**
4. [кого, що *бачу*?]	**одн-их** (чоловіків) **одн-і** (брилї, жінки, поля)
5. [*кличемо*:]	—
6. [ким, чим *тїшу ся*?]	**одн-ими**
7. [у кім, чім *кохаю ся*?]	в **одн-их**

Як бачимо, **один**[1]) відміняєть ся як прикметник. Завважити треба, що **2. вдм.** одн. жін. роду може мати ще заім. форму *однієї* (однії), 6. вдм.: *однією*, 1. і 4. вдм. одн. сер. род. форму: *одно*.

Про заступ. **7. вдм.**—**третїм** у чол. і середн.роді гл. відм. прикм. § 188.

У множинї родів не розріжняєть ся (пор. рос. одни, однѣ...)

ЗАВВАГА 1. Числівник **один** дуже широко вживаєть ся в укр. мові; відомий він передусїм у фразах, таких, як:

один о́дного (рос. другъ друга),
один у о́дного, один на о́дного,

пор. Вони один одного покохали (Сторож.). Один у одного питаєм. Один на одного чигають.

один по одному (спішать—Щоголїв),
один-одним (=однїський),

пор. Вона була одним-одна дочка в батька (Квітка)

в о́дно (=раз-у-раз),
все одно́ (рос. все равно) і т. д.

ЗАВВАГА 2. Один має ще в укр. мові значіння невизначеного заіменика в таких фразах, як:

одного дня, одного разу, одного ранку...

пор. **Одного** ранку, сказано менї, що на черзї Андрійко в некрути (Марко Вовчок).

Таке саме значіння чуєть ся в таких випадках, як:

Жив со́бі раз **один** (=якийсь) пан.

б) Два, дві, два.

Відмінок:

	чол. рід	жін. рід	сер. рід
1. [хто, що *є*?]	**два** (сини, брилї)	**дві** (жінки)	**два** (пера)
2. [кого, чого *нема*?]	**двох**	**двох**	**двох**
3. [кому, чому *даю*?]	**двом**	**двом**	**двом**
4. [кого, що *бачу*?]	**двох** (синів) / **два** (брилї)	**дві** (жінки)	**два** (пера)
5. [*кличемо*:]	—	—	—
6. [ким, чим *тїшу ся*?]	**двома́**	**двома́**	**двома́**
7. [у кім, чім *кохаю ся*?]	**у двох**	**двох**	**двох**

[1]) Із нарічевих форм найдете між гал. письмен. о д е н, у Руданського: їден, їдна, їдно. **Та є ще й єден і єдин.** Ніодна з тих форм у письменстві тепер не вживаєть ся.

Про двійню в жін. імен. гл. § 144, 3.

Про форми середн. роду **дві** (яблуці, вікні...) гл. § 154, 4.

Таку ж відміну з деякими маленькими змінами мають усї числівники від т р и до д е в я т ь д е с я т ь.

в) Три, чотирі.

Відмінок:		
1. [хто, що *є*?]	три	чотирі (сини, брилї, сестри, поля)
2. [кого, чого *нема*?]	трох	чотирох
3. [кому, чому *даю*?]	тром	чотиром
4. [кого, що *бачу*?]	трох	чотирох (синів)
	три	чотирі (брилї, сестри, поля)
6. [ким, чим *тїшу ся*?]	трома	чотирма
7. [у кім, чім *кохаю ся*?]	у трох	чотирох[1])

Зустрічають ся ще форми: трьох, трьом, чотирьох, чотирьом. Побіч „чотирі“ вживаєть ся—„чотири“.

г) Пять, шість, сїм, вісїм...

Відм.					
1.	пять	шість	сїм	вісїм	девять
2.	пятьох	шістьох	сїмох	вісьмох	девятьох
3.	пятьом	шістьом	сїмом	вісьмом	девятьом
4.	пятьох (синів)	шістьох	сїмох	вісьмох	девятьох
	пять (брилїв, корів)	шість	сїм	вісїм	девять
6.	пятьма	шістьма	сїмома	вісьмома	девятьма
7.	у пятьох	шістьох	сїмох	вісьмох	девятьох

Відм.		
1.	дванацять	девятьдесять
2.	дванацятьох	девятьдесятьох
3.	дванацятьом	девятьдесятьом
4.	дванацятьох (синів)	девятьдесятьох
	дванацять (брилїв, корів)	девятьдесять
6.	дванацятьма	девятьдесятьма
7.	у дванацятьох[2])	у девятьдесятьох[3])

[1]) Нарічеві форми: **чтири, штири,** в письменьстві невживані.

[2]) Нарічеві галицькі форми, що подибують ся в гал. писменників: д в а н а й ц я т ь, т р и н а й ц я т ь, д в а й ц я т ь, т р и й ц я т ь—а звідсїля вже і **дванайцятий, трийцятий** і т. д. Їх уживати не треба.

Таксамо не треба вживати росийських форм: д в а д ц я т ь, т р и н а д ц я т ь, т р и д ц я т ь,—а далї **дванадцятий, тридцятий.**

[3]) Балакають подекуди й пишуть: **девяносто**—та це русизм; уживати такої форми не треба.

Замітки до відміни числівників від 5—90. **1. Шостий** відм., як бачимо, має закінчення **-ма** тоді, як числівник кінчить ся в 1. вдм. м н я к о ю шелестівкою. Коли ж шелестівка в 1. вдм. т в е р д а, 6. вдм. кінчить ся на **-ома.**

2. Сї ж числівники—від п я т ь до д е в я т ь д е с я т ь—можуть іще в 2. 3. і 7. вдм. відміняти ся як: **„повість“**, отже як і м е н и к и ш е л е с т і в к о в о ї ж і н о ч о ї в і д м і н и, отже:

1.	вдм.	пять	шість	сїм	вісїм
2.	„	пят-и	шест-и	сем-и	восьм-и
3.	„	пят-и	шест-и	сем-и	восьм-и
7.	„ у	пят-и	шест-и	сем-и	восьм-и

Тільки ж така відміна м а л о н а р о д н я, то й лїпше її не вживати. При тому 6. вдм. усе таки **мусить мати закінчення: -ма, -ома** (нїяким чином: пяттю, шістю, семю й т. д.— це русизми!).

3. В укр. мові нема ріжниці в відмінї т. зв. *простих* (один, два, десять) і *зложених* (одинацять, двацять, пятьдесять) числівників. При тому в числівників від п я т ь д е с я т ь до д е в я т ь д е с я т ь відміняєть ся, як ми бачимо зі зразка, тільки д р у г а ч а с т и н а з л о ж е н н я (у рос. мові обі части).

г) Сорок.

Числівник **сорок** звичайно н е в і д м і н я є т ь с я. Зустрічаєть ся форми:

2. вдм.—сорока і
6. „ —сорокма,

Пор. Сорокма карбованцями визволив ся (Слов. Грінч. IV, 168).

д) Сто.

Числівник **сто** має такі форми:

1. і 4. вдм. одн. сто
1. „ множ. ста (двіста, триста, чотиріста)
2. „ „ сот (пятьсот, шістьсот...)
6. „ „ стома́

Пор. Це город із **стома** церквами (Шевч.)

А так зрештою н е в і д м і н я є т ь с я.

Пор. Оддячивши йому (=Турнові) **сто** (6. вдм.—чим?) з оком (Котляр.— Енеїда).

Не відміняють ся теж **зложені** зі **сто** числівники: **двіста (двістї), триста, чотиріста, пятьсот...**

То так кажемо:

Із **триста** (2. вдм.) козаків вернуло пятьнацять.
Роздано їду **чотиріста** хлопцям (3. вдм.).
Пішов із **пятьсот** людьми (6. вдм.) у похід.
У **сїмсот** серцях (7. вдм.) горіла любов.

Відміняєть ся, як бачимо, іменик, до якого числівник належить, а сам числівник не відміняєть ся (у рос. мові відміняють ся обі части мови).

е) Тисяча.

Числівник **тисяча** відміняєть ся як іменик жіноч. роду мнякої відміни (пор. *„задача“*, гл. § 146).

Відмінок:	Однина.	Множина.
1. [що *є*?]	тисяч-а	тисяч-**і**
2. [чого *нема*?]	тисяч-**і**	тисяч
3. [чому *даю*?]	тисяч-**і**	тисяч-**ам**
4. [що *бачу*?]	тисяч-**у**	тисяч-**і**
6. [чим *тїшу ся*?]	тисяч-**ею**	тисяч-**ами**
7. [у чім *кохаю ся*?]	у тисяч-**і**	тисяч-**ах**

Однако ж і цей числівник може й не відміняти ся; головно не відміняєть ся він у множинї, у сполуцї з иньчими числівникаии, н. пр.: *десять, двацять, сто... тясяч.*

є) Мілїон.

Числівник **мілїон** відміняєть ся як іменик чол. род. твердої відм. (пор. *„сусїд“* § 136).

Одн.: мілїон, **-а, -ові, -ом, -ї**
Множ.: мілїон-**и, -ів, -ам, -ами, -ах**

ЗАМІТКИ ДО ВІДМІНИ ГОЛОВНИХ ЧИСЛІВНИКІВ.

202. Зложені числові імена.

1) **Зложені числові імена** відміняють ся так, що відміняєть ся **тільки** остання складова частина числівника, а не всї складові части (як у російській мові), отже:

1. вдм.	тисяча	двістї	трицять	пять
2. „	„	„	„	**пятьох**
3. „	„	„	„	**пятьом**
4. „	„	„	„	пять (пятьох)
6. „	„	„	„	**пятьма**
7. вдм.	у тисяча	двістї	трицять	**пятьох.**

То так кажеть ся й пишеть ся:

Він дав гроші двіста пятьдесять **тром** людям (а не: двом стам пятьом десятьом тром—або ще гірше з росийська: двум стам пятидесяти тром). Лишив ся з тисяч триста двацять **вісьмома** карбованцями довгу (не—з тисячею трома стами двацятьма вісьмома).

203. 2) Уживаючи головних числівників із іменниками, треба завважити, що тільки числівники:

Згода числівників 1, 2, 3, 4.

один, два, три, чотирі

все годять ся з іменником у відмінку (числі—а числ. один і два в роді), н. пр.:

1. вдм. один чоловік, дві жінки, три (чотирі) села
2. „ одного чоловіка, двох жінок, трох сїл
3. „ одному чоловікові, двом жінкам, трьом селам і т. д.

Тесаме бачимо у зложених числових іменах (пор. § 202), н. пр.

1. вдм. сто двацять два роки
2. „ „ „ двох років
3. „ „ „ двом рокам
6. „ „ „ двома роками...

204. 3) Від головного числівника **пять** до **девятьдесять девять** у 1. і 4. вдм. згоди немає; після числівника стоїть усе **другий відмінок**, н. пр.:

Згода числівників від 5 до 99.

1. [хто, що *є*?]	пять (брилїв)	дванацять (жінок)	сїмдесять (дерев)
4. [кого, що *бачу*?]	пять (возів)	дванацять (річок)	сїмдесять (сїл)

У всїх иньчих відмінках згода вже є, н. пр.:

Відмінок:			
2. [кого, чого *нема*?]	пятьох (брилїв),	дванацятьох (жінок),	сїмдесятьох (дерев)
3. [кому, чому *даю*?]	пятьом (брилям),	дванацятьом (жінкам),	сїмдесятьом (деревам),
6. [ким, чим *тїшу ся*?]	пятьма (брилями),	дванацятьма (жінками),	сїмдесятьма (деревами)
7. [у кім, чім *кохаюсь*?]	пятьох (брилях),	дванацятьох (жінках),	сїмдесятьох (деревах)

Але більш так буває, що числівник у тих відмінках лишаєть ся невідмінний, а відміняєть ся тільки іменник самий.

Не відміняють ся нїколи числівники при лїченню (рахованню, в аритметицї), і то не тільки як лїчимо нена-

званими (голими) числами, але часто й названими (з іменниками), особливо, коли при них стоять приіменики, н. пр.:

У **пятьдесять** бочках (7. вдм.) містить ся тисяча триста пятьнацять (1. вдм.) кварт оливи; як би її продати **тридцять** людям (3. вдм.), налічуючи на кожну людину по вісім кварт, то скілько і т. д.[1])

2. ПОРЯДКОВІ ЧИСЛІВНИКИ

відміняють ся як прикметники твердої відміни (гл. § 185) **205.**

	чол. рід	жін. рід	сер. рід	множ.	**Порядкові.**
1. вдм.	перший	перша	перше	перші	
2. „	першого	першої	першого	перших	і т. д.

Таксамо:

другий (-а, -е), другого (-ої, -ого)....
четвертий (-а, -е), четвертого (-ої, -ого)...
сотий (-а, -е), сотого (-ої, -ого)...
тисячний (-а, -е), тисячного (-ої, -ого) і т. д.

Числівник *третій* (-я, -є), відміняєть ся як прикметник мнякої відміни, гл. § 187, отже:
третій (-я, -є), третього (-ьої, -ього), третьому (-їй, -ьому)...

---

[1]) А так в головних чотирох рахубах (дѣйствіяхъ) лїчить ся, зовсїм не відміняючи числівників.

1) **Додавання** (сложеніе) [додатників]:
один і три є чотирі (сума)
(1 + 3 = 4)

2) **Відіймання** (вычитаніе) [відємного від відємника]:
два від пять лишаєть ся три [лишок (остаток)]
(2 — 5 = 3)

3) **Множення** (умноженіе) [множного множником]:
два рази пять є десять (добуток)
(2 × 5 = 10)

4) **Дїлення** (дѣленіе) [дїльного на дїльник]:
пять у десять містить ся два рази (квот)
(10 : 5 = 2)

3. ЗБІРНІ ЧИСЛІВНИКИ

а) Оба, обидва.

206. Числівник оба(-і), обидва(-і) відміняють ся цїлком як *два*:

Збірні.

1. вдм. оба, обидва (чоловіки, вікна), обі (жінки)
2. „ обох, обидвох (чоловіків, жінок, вікон)
3. „ обом, обидвом (чоловікам, жінкам, вікнам)
6. „ обома, обидвома (чоловіками, жінками, вікнами)
7. „ в обох, обидвох (чоловіках, жінках, вікнах).

Як бачимо, крім 1. і 4. вдм. рїжниці в відмінї між чол. (і сер.) і жіноч. родом. немає (пор. рос. обоихъ, обѣихъ; обоимъ, обѣимъ і т. д.)

б) Двоє, обоє, троє.

Двоє, обоє, троє мають тільки 1. і 4. вдм., а зрештою всї відмінки творять вони від: два, оба, три (отже не відмінюють ся):

2. вдм.: двох, обох, трох
6. „ двома, обома, трома...

Таксамо не відміняють ся здрібнїлі форми цього числівника:

двойкó (двійко), *двóєчко*
обóйко (обійко)
тройкó, *трóєчко*[1]).

ЗАВВАГА. Числівника *обоє*, як бесїда йде про людий, уживаєть ся тільки тодї, як балакаєть ся про чоловіка й жінку, як у гуртї є жінки й чоловіки.

Пор.: Та вмiємось милесенький **обоє** разом (Нар. пісня).

За те **двоє** вживаєть ся, коли мова йде про гурт навіть і того самого пола, н. пр.:

Почав посилати учеників по **двоє** (Слов. Грінч. I, 363).
Ото їдуть із ярмарку **двоє** господарів (Руданськ.).

в) Четверо, пятеро, шестеро... десятеро...

Четверо, пятеро, шестеро, десятеро—і т. д. зовсїм не відміняють ся, н. пр.:

Лишив ся з шестеро дїтьми.

Трицятеро й троє на подвіррячко твоє (нар. прип.).

---

[1]) Нарічево на Поділлї почуєте деколи 6. вдм. троємá, але ж цїєї форми по книжках не вживають.

На відмінок указує іменик (чи иньче імня), до котрого числівник відносить ся.

ЗАВВАГА 1. Після всїх збірних числівників стоїть 2. відмінок, отже:

двоє, *троє*, *четверо*, *семеро*... *дїтий*, *людий* і т. д.

2. Такі збірні числівники, як: *пара*, *пятка*, *десятка*, *копа*, *сотка*, *тисячка*—це властиво іменики й відміняють ся як іменики.

4. МНОЖНІ ЧИСЛІВНИКИ

207. відміняють ся як прикметники, коли мають прикметникову форму (відповідають на питання: *скількокротний?*), н. пр.:

Множні. двоякий (папір), -ого, -ому...
троїста (музика), -ої, -ій, -у...
потрійне (число), -ого, -ому, -им (гл. § 185).

Колиж вони відповідають на питання: *скількокрот?*, то не відміняють ся:

двічі, *тричі*, *стократ* і т. д.

5. ПОДЇЛОВІ ЧИСЛІВНИКИ

208. не відміняють ся:

Подїлові. по одному, по одній (З. вдм.), але—по два, по три, по пятьдесять...—усе невідмінне.

6. ДРІБНІ ЧИСЛІВНИКИ

209. в рахованню не відміняють ся:

Дрібні. Пор.: Додай до **дві третїх** вісїм третїх,
відійми вісїм **десятих** від **девять пятьнацятих**,
дві сьомі в **десять сьомих** містить ся і т. д.

Таксамо не відміняють ся такі дрібні числівники як: *півтора* (1½), *півтретя* (2½), *півчварта* (3½), *півпята* (4½), *півшоста* (5½), *півсьома* (6½), *півосьма* (7½), *півдевята* (8½)... *півтораста* (150), *півтретяста* (250), *півчвартаста* (350)...

До речі сказати, що крім *півтора* й *півтораста* (полтора, полтораста) таких числівників російська мова не знає.

Пор. Щоб тебе трясла **півчварта** року, поки витрясе пшениці копу. Сїмсот Турків, яничар чотиріста та бідного невольника **півчвартаста** (Слов. Грінч., III, 158).

7. НЕВИЗНАЧЕНІ ЧИСЛІВНИКИ.

210. Невизначені числівники **багато, кілька** (кільки), **кілъканацять, кількадесять** відміняють ся як **два**, отже:

Невизначені.

2. вдм.	багатьох,	кількох,	кільканацьох
3. „	багатьом,	кільком,	кільканацятьом
6. „	багатьома́,	кількома,	кільканацятьма
7. „	у багатьо́х,	кількох,	кільканацятьох

Пор. Я **кільком** (3. вдм.) казав, коли не хотять (Слов. Грінч. ч. II, 243). Сила одного чоловіка або **кількох** людей (Нечуй-Левіцький).

Усї иньчі невизначені заіменики: **мало, досить, кількасот, кількатисяч**—не відміняють ся.

Про **увесь, кожний...** гл. § 199а, в.

5. Дїєслово.

XL. Поділ дїєслів.

211. I. Дїєслова—слова, які кажуть, що хто дїє, що з ким дїєть ся—мають самі по собі в реченнї ріжні значіння.

1) Перехідні, неперехідні, зворотні, заіменикові, обопільні.

1) Одні з них, як ось н. пр.:

бю (собаку), *мию* (руки), *читаю* (книжку)... показують, що дїйство від одного предмету переходить на другий, то й так цї дїєслова називають ся **перехідні.**

2) Але ж є й дїєслова, що їх дїйство на другі предмети не переходить, а обмежуєть ся на тому тільки, хто його робить, н. пр.:

гуляю, кричиш, ходить...

Це дїєслова **неперехідні.**

3) Буває й так, що дїєслово перехідне, але ж дїйство звертаєть ся на того, хто його виконує, н. пр.:

мию **ся**, *чешеш* **ся**, *голить* ся...

Це дїєслова **зворотні.** Їх пізнати по тому, що вони мають при собі зворотний заіменик „**ся**“. Коли дїйство не звертаєть ся на предмет, що роботу виконує, а на иньчий предмет, то цього „**ся**“ немає, н. пр.:

мию (руки), *чешеш* (голову), *голить* (бороду)...

То так зворотні дїєслова—це перехідні дїєслова, тільки що предметом, на який дїйство переходить, являєть той, що роботу виконує.

4) Та є й такі дїєслова, що мають при собі заіменник „ся“ й без нього нїколи не можуть обійти ся, бо тільки вкупі зі „ся“ вони визначають, що хтось робить, або що з ким робить ся, н. пр.:

бою ся, надїєш ся, соромить ся...

Це дїєслова—**заіменикові** або загальні.

5) Ще є й такі дїєслова, як ось:

сварити ся (з братом), *подружити ся* (з товаришем), *зустрінути ся* (зі сестрою), *воювати* (з ворогом).

Ці дїєслова показують на спільну роботу з кимось другим, виявляють щось таке, що разом із кількома предметами дїють ся. Це дїєслова **обопільні.**

II. Не всяке дїйство однакове, не однакові щодо роду дїйства (**вид**) дїєслова. **212.**

1) Як сказати: **1) Недоконані.**

(я) *робив*, (ти) *скакав*, (він) *читав...*,

то кожний зрозуміє, що дїйство, на яке вказують дїєслова: *робити, скакати, читати* до кінця не доведене, до кінця не дійшло.

Це дїєслова **недоконані.**

У недоконаному дїйстві бувають рїжні відтїнки.

а) Як сказати:

(людина) *сивіє*, (брат) *старієть ся*, (вона) *молодїє...*

то пізнати, що недоконане дїйство що тільки починаєть ся, тому то й такі недоконані дїєслова, як: *сивіти, старіти ся, молодїти* так і звуть ся **започинові.** **а) недок. започинові.**

б) Та може бути так, що дїйство почало ся, але ж кінця йому ще не видно, воно тягнеть ся на протягу якогось часу, триває, н. пр.:

(я) *йшов* (дорогою), (ти) *нїс*, (вони) *везли* (дрова)...

Усї ці дїєслова: *іти, нести, везти* недоконані, а що дїйство руху, несення, везення тягнеть ся, триває, то так ці недоконані дїєслова звуть ся **протягові.** **б) недок. протягові.**

в) Але ж як скласти до купи такі дїєслова, як:

(я) *йшов* і (я) *ходив*
(ти) *нїс* „ (ти) *носив*
(вони) *везли* „ (вони) *возили...*,

в) недок. наворотові.

то кожний зрозуміє, що одні й другі недоконані, тільки ж як у перших дїйство тріває, в других чуєть ся, що воно часто, наворотами повторяєть ся. Через те й такі недоконані дїєслова, як: *ходити*, *носити*, *возити*, так і звуть ся наворотові.

2) Але ж як скажемо:

(я) *зробив*, (ти) *скочив*, (він) *прочитав*...,

2. Доконані. то кожний із нас чує, що дїйство, на яке вказують дїєслова: *зробити*, *скочити*, *прочитати*, до кінця доведене, що воно дійшло до кінця.

Це дїєслова **доконані.**

ЗАВВАГА. Подїл дїєслів на перехідні й неперехідні, недоконані й доконані важний не тільки задля самого значіння дїєслів у реченню, але ж бо й має він велику вагу для відміни дїєслів, бо відповідно до свойого значіння, н. пр.: неперехідні дїєслова не можуть творити деяких форм (дїєприкм. предмет. стану, гл. § 219), не можуть деяких форм творити й доконані дїєслова (дїєприсл. тепер., гл. § 230, будучн., гл. § 235), а і значіння деяких форм у доконаних дїєслів иньче, нїж у недоконаних (теперішн., гл. § 229).

III. Крім того в реченню буває так, що саме дїєслово висказує щось про когось (**самостійне дїєслово**), н. пр.:

(я) *роблю*, (ти) *шила*, (вони) *плакали*...

У кожній із тих форм містить ся цїлком зрозуміла думка, на це вказують дїєслова: *робити*, *шити*, *плакати*.

Та є й такі дїєслова, що й самі про себе мають своє значіння, н. пр.:

(він) *є* (н. пр. Українець), (вона) *була* (н. пр. слаба),
(вони) *будуть* (н. пр. дома), (він) *няв* (віру)...,

а то буває, що вони тільки другим дїєсловам помагають творити поодинокі форми, н. пр.:

1. Помічні. (я) робив **був**, (вона) плакати **ме**.

Слівця: *був* (бути), *ме* (няти) при формах дїєслів: *робити*, *плакати* помагають нам докладно розібрати ся в тому, коли саме дїйство відбувало ся, чи відбувати меть ся.

Такі дїєслова називають ся **помічні.**

Помічними дїєсловами є дїєслова: *бути*, *няти* (му).

2) Є ще й иньчі нїбито несамостійні дїєслова, які стоять на послугах у других дїєслів, показуючи способ, як хтось робить, як щось робить ся (чи це примус, чи охота, чи початок роботи, чи сила, чи змога, чи обовязок). Ось ці дїєслова: **2. Способові.**

могти (можу = в мене є змога, ... н. пр. ходити)
хотїти (хочу = „ „ охота „ „
мусїти (мушу = „ „ примус „ „ [1])
сміти (смію = „ „ сміливість(відвага) „ „
мати (маю = „ „ обовязок, повинність „ „
почати (я починаю н. пр. ходити)

Ці дїєслова називають ся **способові**.

XLI. ЯК ТВОРЯТЬ СЯ ДЇЄСЛОВА.

Дїєслова творять ся з корінїв (пнїв) **наростками**, творять ся вони й при помочі **приставок**.

1. ДІЄСЛІВНІ НАРОСТКИ.

Дїєслівних наростків небагацько, усього—**пять**. **213.**

1) Передусїм є багато дїєслів, що творять ся просто з коріня, без нїякого наростка, н. пр.:

нес-ти, *вез*-ти, *пек*-ти, *стриг*-ти... **1) Безнароскові.**

Це все дїєслова **безнароскові**. У них просто до коріня додають ся закінчення (пор.: нес-ти—не-су, вез-ти—вез-у) так, що корінь є рівночасно пнем дїєслова.

Щодо свойого значіння, як показують ці приклади, ці дїєслова недоконані, і то по більшій части—протягові:

2) Наростком „-ну-“ творять ся дїєслова доконані, н. пр.

ка(*п*)-**ну**-ти, *ки*-**ну**-ти, *глип*-**ну**-ти...,

але як тільки тоді, коли вони утворені від дїєслівних пнїв (пор.: капати, кидати, глипати).

Та є в цій громаді й недоконані дїєслова, н. пр.:

глух-**ну**-ти (глухий), *сох*-**ну**-ти (сухий)...

Дуже радо вживаєть ся цього наростка до творення дїєслів (раптових) із викликів, н. пр: **2) Нарост. -ну-, -ону-.**

ох-**ну**-ти, *геп*-**ну**-ти, *шубовсь*-**ну**-ти, *чварсь*-**ну**-ти (по нїм.).

[1]) Не можна змішувати зі собою дїєслів мушу й маю (я повинен); перше відповідає рос. „я принужденъ“, друге: „я долженъ“.

Попри „-ну-“ подибуєть ся в укр. мові поширений нарост „-ону-“, н. пр.:

гук-**ону**-ти, *стус*-**ону**-ти...

пор.: Гуконула гаківниця (Мирний). Як стусону в ворота раз, у друге, та так їх і випер (Стороженко).

3) Наростком „-ї(і)-“ творять ся недоконані дїєслова, н. пр.:

лет-ї-ти, *гор*-і-ти, *сид*-ї-ти...

3) Нарост. -ї-

Коли ж цим наростком творити дїєслова з прикметників, то вони всї будуть започинові, отже:

старий—*стар*-і-ти ся; ржавий—*ржав*-і-ти;
сивий—*сив*-і-ти; білий—*біл*-ї-ти...

На основі дуже давнїх законів при творенню дїєслів кожне:

-кї- переходило в **-ча́-** (*крик*—*кричати*)
-скї- „ „ **-ща́-** (*тріск*—*тріщати*)
-гї- „ „ **-жа́-** (*дріг-ну*-ти—*дріжати*)...,

то так до цїєї громади належать такі дїєслова, як:

крича́ти, *сича́ти*... *блища́ти*, *верща́ти*... *лежа́ти*, *держа́ти*.

4) Наростком „-и-“ творять ся недоконаня і дїєслова, н. пр.:

роб-и-ти, *плат*-и-ти, *хвал*-и-ти...

4) Нарост. -и-

Бувають між ними й наворотові, н. пр.:

воз-и-ти (пор. вез-ти), *нос*-и-ти (пор. нес-ти),
ход-и-ти (пор. і-ти)...

Але ж є в цїй громадї й доконані дїєслова, н. пр.:

стріл-и-ти, *скоч*-и-ти, *куп*-и-ти...

5) Наростком „-а-“ творять ся дїєслова недоконані, н. пр.:

дум-а-ти, *лїт*-а-ти, *мах*-а-ти...

5) Нарост. -а-

Ця громада дїєслів, із наростком -а-, найбагатша.

а) Ізпоміж великої їх сили звертають на себе в укр. мові дїєслова, утворені з другого ступня прикметників (гл. § 179), отже:

малий—меньчий, дїєсл.: *меньчати*
великий—більший „ *більшати*
білий—білїщий „ *білїщати*
красний—кращий „ *кращати*
гарний—гарнїщий „ *гарнїщати*
розумний—розумнїщий „ *розумнїщати*
дурний—дурнїщий „ *дурнїщати*...

б) Дуже цїкаві та й оригінальні в цїй громадї дїєслова, утворені з викликів та з таких слів, що їх переказуєть ся дослівно з чужих уст, н. пр.:

*ох*кати, *гав*кати, *цвірінь*кати...

*ви*кати, *ти*кати, *тю*кати...

*здоров*кати ся, *чоломк*ати ся, *кахик*ати...

Це все дїєслова, зложені з дїєсловом **казати** [скороч.: **кати**], пор.:

ожкати=ох+казати, *тикати*=ти+казати

здоровкати=здоров+казати, *кахикати*=кахи+казати..., тільки ж це „-к-“ перед наростком -а- так уже зросло ся зі значінням дїєслова, що воно нераз і не гине, як до коріня додати иньчий нарост, н. пр.: „-ну-“,

*кахи*кнути, *цвірінь*кнути, *цьвень*кнути, *гав*кнути...,

хоч уживаєть ся й,

*ох*нути, *ляс*нути...

6) Таксамо недоконані дїєслова, хоч наворотові, хоч протягові творять ся наростком „-ува-“, н. пр.:

глуз-ува-ти, *год*-ува-ти, *пан*-ува-ти, *куп*-ува-ти... **6) Нарост. -ува-**

а) Цим наростком творять ся в укр. мові всї чужі дїєслова [головно ті, що в нїмецькій мові вживаються з наростком: -ieren, який опісля живцем перебрали Москалї, перетворивши його у своє: -ировать][1]), отже:

телєфон-ува-ти, *ілюстр*-ува-ти, *ігнор*-ува-ти,

опон-ува-ти, *адрес*-ува-ти, *веґет*-ува-ти,

силябіз-ува-ти, *продук*-ува-ти і т. д.

б) Дуже цїкаві для нашої мови в цїй громадї дїєслова, які показують, чим хто займаєть ся, чим хто є, н. пр.:

дяк дякує —дїєслово: *дяк*ува́ти

піп попує — „ *поп*увати

учитель учителює — „ *учител*ювати, і далї: *дїв*увати, *вдов*увати, *парубк*увати, *козак*увати,

*гетьман*увати, *голов*увати, *старшин*увати,

*баб*увати, *старц*ювати і т. д.

(рос. мова цього не знає)

---

[1]) На жаль і в нас почуєш ув устах укр. інтелїґента такі московські форми, як: ілюстрірувати, ігнорірувати й т. д.

Це явні русизми, яких нїяк уживати не можна.

2. ДІЄСЛІВНІ ПРИСТАВКИ.

1) Дієслова — як і иньчі слова — творять ся ще й при помочі приставок, як це видно, н. пр., із таких прикладів:

а) Приставка зміняє значіння дієслова.

дати (милостиню)
від*дати* (дочку заміж, довг)
до*дати* (щось до чогось)
з*дати* (екзамен)
на*дати* (слову значіння)
по*дати* (хворому ліки)
про*дати* (коня)
роз*дати* (гроші між бідних) і т. д.

2) Але ж найважнїщу задачу, яку сповняють у мові деякі приставки, пізнаємо по таких прикладах:

б) зміняє вид дієсл.

(безнарост.)	*нести* (нїс)	—**за***нести*, (занїс)	**по***нести* (понїс)
(нар. -ну-)	*сохнути* (сох)	—**ви***сохнути* (висох)	
(„ -ї-)	*розуміти* (розумів)	—**з***розуміти*, (зрозумів)	**по***розуміти* (порозумів)
(„ -и-)	*чинити* (чинив)	—**в***чинити* (учинив)	
(„ -а-)	*читати* (читав)	—**про***читати* (прочитав)	
(„ -ува-)	*порядкувати* (порядкував)	—**у***порядкувати* (упорядкував)	
	малювати (малював)	—**на***малювати* (намалював)...	

Кожне з цих дієслів, само по собі недоконане, стало доконаним, як до нього ми додали приставки: за-, по-, ви-, з-, у(в)-, про-, на-.

То так деякі приставки, не зміняючи значіння дієслова, з **недоконаного** дієслова роблять **доконане**.

3) У тій роботї взаїмно помагають собі приставки й наростки. Візьмімо н. пр. недоконані дієслова:

в) Приставк. недокон. дієсл. *гребсти* (гріб), *мерти* (мер), *зичити* (зичив), *гадати* (гадав)...

Приставкувавши їх, дістанемо доконані дієслова:

за*гребсти* (загріб), **у***мерти* (вмер), **по***зичити* (позичив), **в***гадити* (вгадав)...

Але ж нераз чуття мови наказує нам, ужити тих приставкованих дієслів (пор. § 96) у недоконаному виді, н. пр.:

На селї люди **мерли:** *сьогоднї* **в***мерло пятеро, вчора десятеро, кожний день* **у***мірало їх декілька.*

Тодї, як видно з прикладу, не відкидаючи приставки (в), ми додаємо якийсь иньчий нарост ок (звичайно: -а- або -ува-), і приставковане доконане дієслово знов стає недоконаним. Ось порівняйте:

недок.	приставк. докон.	приставк. недокон.
гребсти	**за***гребсти*	*загрібати*
мерти	**у***мерти*	*умірати*
зичити	**по***зичити*	*позичати*
гадати	**в***гадати*	*вгад***ува***ти...*

4) Крім того приставки **на-**, **об-**, **пере-**, **про-** мають таку силу, що неперехідне дієслово (гл. § 211) роблять перехідним, розуміється ся, зі зміною значіння, яке й містить ся у самій приставцї, н. пр.: **г) Зміна неперехідн. на перехідні.**

неперехідні		перехідні	
іти	—**об(і)***йти* (худобу),	**пере***йти* (межу),	**най***ти* (стежку)
їхати	—**об***їхати* (село),	**пере***їхати* (дитину)	
скочити	—**об***скочити* (людий),	**пере***скочити* (тин)	
бігти	—**об***бігти* (клуню),	**пере***бігти* (коняку)	
сидїти	—**пере***сидїти* (ніч)		
лежати	—**про***лежати* (свято)...		

XLII. ЯК ВІДМІНЯЮТЬ СЯ ДІЄСЛОВА.

Дієслова теж відмінна часть мови, але ж між відміною імен і дієслів є велика ріжниця. Коли при іменах важні тільки рід, відмінок та число, і відповідно до того складають ся форми—у дієслів, як побачимо, дієть ся инакше. І далї, коли в імен рішають про відміну відмінки, в дієслів найважнїща річ—**особи** й **часи** (гл. § 110).

215. **І. Осіб** знає дієслово (як особовий заіменик) **три:**

Особи, числа.

а) **першу**, що про своє дійство говорить, н. пр.:
я читаю, я хвалю...

б) **другу**, що до неї балакаємо про її роботу, н. пр.:
ти читаєш, ти хвалиш...

в) **третю**, що про її роботу балакаємо, н. пр.:
він (вона, воно) *читає, він* (вона, воно) *хвалить...*

Це все форми **однини**. Те ж саме відносить ся до **множини**:

1. особа: *ми читаємо, ми хвалимо*
2. „ *ви читаєте, ви хвалите*
3. „ *вони читають, вони хвалять.*

216. **ІІ.** Щодо того, **коли** дійство відбуваєть ся, відріжняємо в дієслова **чотирі часи:**

Часи.

1. **теперішність**, як хтось щось т е п е р робить, саме тоді, коли говоримо, н. пр.:
я читаю, ти хвалиш, він їсть і т. д.,

2. **минулість**, як дійство відбувало ся або відбуло ся в м и н у л о м у, н. пр.:
я читав, ти хвалив, він зїв і т. д.,

3. **давнопминулість**, як дійство д у ж е д а в н о відбувало ся або відбуло ся н. пр.:
я читав **був**, *ти хвалив* **був**, *він зїв* **був** і т. д.,

4. **будучність**, як дійство ще тільки б у д е відбувати ся:
я **буду** *читати* (му), *ти хвалити* **меш** (будеш),
217. *він їсти* **ме** (буде)...

ІІІ. Крім того з форми дієслова можна пізнати, чи щось д і й с н е, напевне робить ся, чи хтось комусь п р и к а з у є щось робити, чи щось іще не робить ся, але м о ж л и в о, що зробить ся. Задля того служать **способи висказу**. Їх є в нашій мові **три**.

Способи висказу.

а) Як сказати:
я читаю, ти хвалиш, він (вона, воно) *їсть,*
ми читаємо, ви хвалите, вони їдять,
то ми так розуміємо, що це так таки справді, д і й с н е дієть ся.

Це **дійсний спосіб** висказу дієслова. Його звуть іще п р я м и м, бо ж тут просто, без нїяких викрутів та закрутів балакаєть ся, що робить ся.

б) Коли ж дїйства, роботи немає, а ми хочемо, щоб хтось її зробив, і приказуємо, щоб її зробив, то вживаємо **приказового способу** висказу, н. пр.:

Читай! *Хвали*! *Їдж*! —2. ос. одн.
Читаймо! *Хвалїм*! *Їджмо*!—1. „ множ.
Читайте! *Хвалїть*! *Їджте*!—2. „ „

в) Як же скажемо:

я (ти, він...) *читав* **би**, *хвалив* **би**, *їв* **би**...

я (ти, він...) *читав* **би був**, *хвалив* **би був**, *їв* **би був**...,

то тими формами висказуєть ся, що дїйство, робота не роблена, але могла б була зробити ся, коли б не зайшла була яка перешкода (пор. *я читав би був, як би в мене була книжка, він хвалив би, але нема за що*).

Такий спосіб висказу називаєть ся **можливий.**

Не всї способи висказу знають усї часи. Кажемо:

я пишу, я писав, я писав був, я писати му.

Спосіб висказу—дїйсний, часів—чотирі, отже дїйсний спосіб висказу має **всї чотирі** часи: теперішність, минулість, давноминулість, будучність.

У можливому способі є тільки **два** часи:

я писав би (тепер) і *я писав би був* (колись),

значить: теперішність і минулість.

Приказовий спосіб висказу знає тільки **один** час, теперішність, н. пр.:

Пиши! Пишім! Пишіть!

IV. Усї ці форми дїєслова, які ми досї назвали, від- **218.**
міняють ся в особах. Та є ще такі, що, як іменики, **Дїєіменик.**
подають тільки назву, імня дїйства, н. пр.:

нести, бити, різати, малювати і т. д.

Така форма дїєслова зветь ся **дїєіменником.**

V. Крім того є ще така форма, що на око зовсїм ски- **219.**
дає ть ся на прикметник, виявляє прикмету,
але ж свойого дїєслівного значіння таки **Дїєприкметник.**
не тратить, н. пр.:

нести—*несений*, бити—*битий*, різати—*різаний*, малювати—*мальований*...

Це **дїєприкметник.**

Відразу можна пізнати, що це дїєслівна форма, але ж

має вигляд прикметника й відміняєть ся як прикметник у відмінках (гл. § 185), н. пр.:

	чол. рід	жін. рід	сер. рід
2.	вдм. несеного,	битої,	різаного
3.	„ несеному,	битій,	різаному
6.	„ несеним,	битою,	різаним і т. д.

Такий дієприкметник можуть творити тільки дієслова перехідні, н. пр.:

нести (тягар)—*несений* (тягар)
бити (собаку)—*бита* (собака)
різати (сіно)—*різане* (сіно)
малювати (образ)—*мальований* (образ)...

Із того пізнати, що:

несений —це такий, що його несуть
битий — „ „ що його бють
різаний — „ „ що його ріжуть
мальований — „ „ що його малюють.

220. **VI.** Як порівняти зі собою отсї форми:

я *несу*—я *несений*, або: мене несуть
брат *бє*—брат *битий* „ брата бють
маляр *малює*—маляр *мальований* „ маляря малюють,

то з висказів: *я несу*, *брат бє*, *маляр малює* видно, що дїйство виконує: я, брат, маляр, себто підмети в реченню, стан роботи, дїйства спочиває на підметї. Це **підметний стан.**

Стан підметний і предметний.

Цей стан зветь ся ще й **дїяльний**, бо ж видно, що ті, про кого балакаєть ся, щось дїють.

Із висказів: *я несений*, *брат битий*, *маляр мальований* видно, що я, брат, маляр роботи не виконують, а що вони тільки є предметом чийогось дїйства, на них дїйство (робота) спадає. Це **предметний стан.**

Цей стан зветь ся ще **страдальний**, бо ті, про кого говорить ся, від чиєїсь роботи терплять, страдають.

Із цього знов видно, що предметний стан можуть творити **тільки** дїєслова перехідні, бо тільки тодї, коли дїйство (робота) може переходити на якусь особу або річ, та особа або річ може бути предметом чийогось дїйства.

VII. Окрім дїєприкметника кожне дїєслово має ще **221.** форми, подібні на прислівник. Це такі форми, як:

несучи, бючи, ріжучи, малюючи...

нїсши, бивши, різавши, малювавши... **Дїєприслівники.**

Ці слова не відміняють ся (як прислівники), але ж що утворені від дїєслів, належать до його форм, то й звуть ся **дїєприслівниками.**

Є їх у нашій мові два:

а) дїєприслівник **теперішности**: *несучи, бючи...* і

б) дїєприслівник **минулости**: *нїсши, бивши...*

XLIII. ТВОРЕННЯ ТА ВЖИВАННЯ ПООДИНОКИХ ДЇЄСЛІВНИХ ФОРМ.

Уже з тих кількох прикладів, що ми їх навели в по- **222.** переднїх уступах, видно, що дїєслова творять подвійні форми:

а) **прості** (незложені)—з пня, додаючи до нього закінчення або наростки, н. пр.:

співа-**ти**, *співа*-**в**, *співа-в*-**ши**... **Прості форми.**

співа-**ю**, *співа*-**й**...

співа-**ний**, -**а**, -**е**

б) **зложені**, як до готових уже форм додають ся иньчі слівця, н. пр.:

співати **му**, *співав* **би**, **Зложені форми.**

співав **був**, *співав* **би був**...

XLIV. ПРОСТІ (НЕЗЛОЖЕНІ) ДЇЄСЛІВНІ ФОРМИ.

Простих форм у нашій мові налїчуєть ся усїх тільки **223.** сїм. Ось вони:

1) **дїєіменик,**
2) **минулість,**
3) **дїєприслівник минулости,**
4) **дїєприкметник страдального (предметного) стану,**
5) **теперішність,**
6) **дїєприслівник теперішности,**
7) **приказовий спосіб.**

Усї ці сїм форм творять ся від **двох пнїв**, які після найважнїщих форм, що з них творять ся, так і звуть ся:

1) **пень дїєіменика** й
2) **пень теперішности.**

Перші чотирі форми творять ся віді пня дїєіменика, другі три віді пня теперішности. Пізнаємо це найкраще на прикладї, н. пр. на дїєслові: **силувати**.

Пень дїєіменика: **силува-**	Пень теперішности: **силу-**
1) *дїєіменик*: силува-**ти**	1) *теперішність*: силу-**ю**, **-єш**, **-є**...
2) *минулість*: силува-**в**, **-ла**, **-ло**	2) *дїєприслівник теперішности*: силу-**ю-чи**
3) *дїєприслівник минулости*: силува-**в-ши**	3) *приказовий спосіб*: силу-**й**, **-ймо**, **-йте**
4) *дїєприкметник страдальн. стану*: силува-**ний**, **-а**, **-е**	

224. **ЗАВВАГА I.** Колись у нашій мові було багато більше форм, але вони позагибали.

От н. пр. і досї ми вітаємо ся по Великоднї словами „Христос воскресе!“ (побіч: воскрес). Так колись творила ся минулість. І в Шевченка сям та там такі форми ще стрічають ся, н. пр.:

Умре (=умер) муж велій в власяницї (На смерть Григорія, митроп. петерб.).

І пониче (=поникла), неначе стоптана трава, і думка ваша і слова (Подражаніе XI. псл.)

Останки давнїх форм у письменстві.

Не позна (=пізнав) ю (=її),
потя (=потяв) народ, княжну поя (=пійняв),
отіде (=відійшов) в волости своя (Царі, IV).

Візьміть у руки „Конотопську відьму“ Квітки. Там писар дуже часто таких форм уживає.

І досї, як у нас хто хоче посміяти ся з дяка, то давай творити форми: ре́че, возстаху і т. д.

Тепер це смішно, але колись це були окремі форми минулости, які в нас загинули без слїду.

II. Деякі знов не загинули зовсїм, але народ стратив для них чуття, відчуває їх уже не як дїєслівні форми, а н. пр. як прикметникові. От колись були в нас **дїєприкметники** підметного (дїяльного) стану на **-чий**, **-ший** (гл. § 173), н. пр.:

читати—читаючий, нести—несучий, лежати—лежачий
» —читавший, » —нїсший, » —лежавший...,

отже читаємо ще й у Шевченка:

Не дай спати ходячому (Минають днї...).

Тепер цї форми в нашій народнїй мові зовсїм невідомі, а коли їх уживають у науковій прозї, то тільки тодї, коли вже нїяк не можна инакше сказати. У нашій мові треба заступати цї форми **цїлими реченнями**, отже:

той, що читає..., що несе..., що лежить...
той, що читав..., що нїс..., що лежав...

Ці останні (на „-ший“), як де тільки можна, заступають ся прикметниками, що творять ся наростком: **-лий**, н. пр.:

погорілий, зімлілий (гл. § 170, є)

А так, коли такі форми ще лишили ся, то вони мають значіння прикметників, н. пр.:

робучий, слїпучий, летючий... (гл. § 173)

Таксамо загинула форма дїєприкметника теперішности дїяльного стану на **-мий** (яка є н. пр. у росийській мові), і коли в нас іще лишили ся такі слова як:

відомий (вісти=знати), знайомий (знати), видимий (видїти), незримий (зріти)...,

то це вже прикметники, і творити від кожного дїєслова таких форм на **-мий** не можна (гл. § 175).

III. Деякі форми знов стратили своє давнє значіння. От теперішня минулість—це колишнїй дїєприкметник минулости. Щоби створити минулість, треба було дїєприкметник минулости, н. пр.:

ма-в, ма-ла, ма-ло,

сполучити з помічним дїєсловом **бути** (гл. § 233), себ-то:

	чол. рід.	жін. рід.	серед. рід.
1. ос. одн.	мав+єсьм,	мала+єсьм,	мало+єсьм
2. „ „	мав+єси,	мала+єси,	мало+єси
1. „ мн.	мали+єсьмо,		
2. „ „	мали+єсьте		

Тепер уже нїхто не відчуває, що: *мав*, *мала*, *мало*— це дїєприкметник, а кожний знає, що це час—минулість.

Але ж останки таких форм лишили ся в наших говірках, н. пр. на Поділлї, в Галичинї. Там говорять:

	чол. рід.	жін. рід.	серед. рід.
1. ос. одн.	мавєм,	малам,	малом
2. „ „	мавєсь,	малась,	малось
1. „ мн.	малисьмо,		
2. „ „	малисьте		

пор. Пішовєм (=я пішов) у замок (Шашкевич—Олена).

Відав (=здаєть ся), втомивєсь ся (=ти втомив ся) [Шашкевич—Олена].

Русалочко. не жури ся, що в нарядї, який від нас приймалась (=ти приймала)... [Шашкевич—Предслівє до Русалки Дністрової].

Проходжалисьмо ся (=ми проходжували ся) по обістю (Шашкевич—Олена).

Та то ще й так буває, що форми: **-єм**(м), **-єсь**(сь), **-сьмо, -сьте** долучують ся й до иньчих слів, хоч і відносять ся до дїєслова, н. пр.:

Теперєм (=я) вилїз поволеньки з хати (Могильницький—Скит Манявський).

Надармом (=я) просила (Устіянович).

Бог хотїв, щобись (=щоби ти) світ видів (Шашкевич—Псальми Когосьмо (=ми) лиш засягли (Могильницький). [Русланові).
Хлопці, чи спите, щосьте (=ви) ся позабували? (Шашкевич—Олена).

Та такі форми дуже вже нарічеві, їх уже нїхто з письменників-Галичан не вживає, й уживати їх не треба.

А) ФОРМИ ДІЄІМЕНИКА Й ЇХ УЖИВАННЯ.

225. 1) **Дїєіменик** творить ся віді пня дїєіменика закінченням **-ти**, н. пр.:

зна-**ти**, *мер*-**ти**, *пек*-**ти**, *гляну*-**ти**, *горі*-**ти**, *бачи*-**ти**...

Як пень кінчить ся губною шелестівкою, то вставляєть ся „**с**“, н. пр.:

1. Дїєіменик

*греб***с**-**ти**, *човп***с**-**ти**, *плив*-**ти** або *пли***с**-**ти**.

По старим звуковим законам т, д—перед закінченням **-ти** переходять у „**с**“ (гл. § 60,1):

плет-**у** але *плес*-**ти**
крад-**у** „ *крас*-**ти**,

Про скорочення дїєіменика на **-ть** гл. § 65.

ЗАВВАГА. Дїєіменика вживають часто в **наказах**, і **Дїєім. зам. прик. спос.** тоді він заступає приказовий спосіб, н. пр.:

Стріляти (=стріляй)! Мовчати (=мовчи)!

226. 2) **Минулість** творить ся наростком: **-л, -ла, -ло, -ли**, при чому назвучне „**л**“ (по голосівцї) перейшло в „**у(в)**“, або (після деяких шелест.) відпало (гл. стор. 38, § 32.):

знати—*зна*-**в**, *зна*-**ла**, *зна*-**ло**, *знал*-**и**
глянути—*гляну*-**в**, *гляну*-**ла**, *гляну*-**ло**, *гляну*-**ли**
бачити—*бачи*-**в**, *бачи*-**ла**, *бачи*-**ло**, *бачи*-**ли**

2. Минулість. (гл. § 32 а).

нести—*нїс*, *нес*-**ла**, *нес*-**ло** *нес*-**ли**
мерти—*мер*, *мер*-**ла**, *мер*-**ло**, *мер*-**ли**
пекти—*пік*, *пек*-**ла**, *пек*-**ло**, *пек*-**ли**
стригти—*стриг*, *стриг*-**ла**, *стриг*-**ло**, *стриг*-**ли** і т. д. (гл. § 32 б)

Якщо пень кінчить ся зубними шелестівками: **т, д**, то вони відпадають перед „**л**“ (гл. § 32 б):

класти—*клад*-**у**, *кла*-**в**, *кла*-**ла**, *кла*-**ло**
плести—*плет*-**у**, *плї*-**в**, *пле*-**ла**, *пле*-**ло**.

У цій формі треба все ставити **особові займеники**, і що ця форма повстала з дїєприкметника, то в нїй відрізняють в однині й роди, н. пр.:

я *пік*, **я** *пек*-**ла**, **я** *пек*-**ло**
ти *пік*, **ти** *пек*-**ла**, **ти** *пек*-**ло**
він *пік*, **вона** *пек*-**ла**, **воно** *пек*-**ло**...

3) Дієприслівник минулости творить ся віді пня дієіме- **227.**
ника наростком **-ши**, н. пр.:

стригти—*стриг*-**ши**, мерти—*мер*-**ши**...

Як пень кінчить ся голосівкою, то вставляєть ся „**в**“, н. пр.:

читати—*чита*-**в-ши**, носити—*носи*-в-ши,
дарувати—*дарува*-**в-ши**...

Через те, що минулість має в чолов. роді після голосівок наросток -у(в), то вже нераз здаєть ся, що дієприслівник творить ся просто від чоловічого роду минулости наростком: „**ши**“. Це відносить ся до дієслів, що їх пень кінчить ся на т, д, але й до иньчих, отже: **3. Дієприслівник минулости.**

красти—**крав**—*крав*-**ши**, плести—**плів**—*пліе*-**ши**
нести—**ніс**—*ніс*-**ши**, пекти—**пік**—*пік*-**ши**...

ЗАВВАГА. Цього дієприслівника вживаєть ся в нашій мові на те, щоб єкорочувати речення, н. пр.:

Вживання дієприсл.

Відслуживши (=коли відслужили) в церкві службу божу й похорони, понесли тимже чином і накладбище (Квітка—Маруся). **Ставши** (=коли стали) плечем поуз плече, уперлись о землю ногами (Куліш—Чорна Рада). Не **сказавши** ні слова дочці, за кого й як хоче віддати, думає, що наша сестра—коза (Шевченко—Назар Стодоля).

Як дієслово доконане, то дійство, висказане дієприслівником, склало ся швидче, ніж друге (пор. насамперед відслужили, потім понесли, зпершу стали, потім уперли ся о землю ногами).

Але ж як дієслово недоконане, то дійство відбуваєть ся часто рівночасно, н. пр.:

Хазяїн, **знавши** мою нужду, сам хлопоче об мені (Квітка—Маруся). Наум, **бачивши**, що вже все готове, став відбирати людей (Квітка—Маруся). На мене щось двічі поглянув, таїй то ніби так, **не хотівши**, навмисне (Марко Вовчок).

У таких випадках звичайно вживаєть ся дієприслів. теперішности пор. § 230.

Відмінної форми народн. укр. мова (пор. рос. хотѣвшій, учившій) не знає, гл. § 224, II.

4) Дієприкметник страдального (предметного) стану твориться двома наростками: **228.**

4) Дієприкм. страдального стану.

1) **-ний**, **-на**, **-не**, **-ні** й
2) **-тий**, **-та**, **-те**, **-ті**, н. пр.:

читати—*чита*-**ний**, силувати—*силува*-**ний**, знати—*зна*-**ний**...
бити—*би*-**тий**, подерти—*подер*-**тий**, накинути—*накину*-**тий**...

Щодо форми із наростком **-ний, -на, -не**, то якщо пень кіньчить ся шелестівкою, вставляєть ся **-е-**, н. пр.:

вести (веду)—*вед*-**е-ний**, плести (плету)—*плет*-**е-ний**,
везти (везу)—*вез*-**е-ний**, нести (несу)—*нес*-**е-ний**...

Наростком **-тий, -та, -те** творять цю форму ті дієслова, пень яких кінчить ся на **-ї** (**і-**), **-и-**, **-у-**, **-о-**, **-я-** (як у теперішности виступає **-и-**), **р-**, н. пр.:

гріти—*гр*і**тий**, бити—*би***тий**, дути—*ду***тий**,
поколоти—*поколо***тий**, почати—*почa***тий** (пічну),
кляти—*кля***тий** (клену), подерти—*подер***тий**...

Дієслова з наростком „**-ну**“, „**-и**“ (деколи **-ї**) творять цю форму віді пня теперішности:

кинути (*кин*-**у**) —*кин*-**е**-*ний*
хвалити (*хвал*-**ю**) —*хвал*-**е**-*ний*
варити (*вар*-**ю**) —*вар*-**е**-*ний*
платити (*плач*-**у**) —*плач*-**е**-*ний*

Б) ФОРМИ ТЕПЕРІШНОСТИ Й ЇХ УЖИВАННЯ.

229. 1) **Теперішність** творить ся віді пня теперішности при помочі ріжних закінчень у поодиноких особах. Ті закінчення **троякі**, як пізнаємо це з прикладів. Ось вони:

ЗАКІНЧЕННЯ

1. Теперішність.	у I. громадї		у II. громадї		у III. гром.
	після шелестівок	після голосівок	після шелест.	після голосів.	
1. ос. одн.	нес-**у**	да-**ю**	хвал-**ю**	до-**ю**	ї-**м**
2. „ „	нес-**еш**	да-**єш**	хвал-**иш**	до-**їш**	ї-**си**
3. „ „	нес-**е**	да-**є**	хвал-**ить**	до-**їть**	їс-**ть**
1. „ мн.	нес-**емо**	да-**ємо**	хвал-**имо**	до-**їмо**	ї-**мо**
2. „ „	нес-**ете**	да-**єте**	хвал-**ите**	до-**їте**	їсь-**те**
3. „ „	нес-**уть**	да-**ють**	хвал-**ять**	до-**ять**	їд-**ять**

Як бачимо, у першій громадї між пнем і справжнім закінченням у майже всїх особах (крім 1. одн. і 3. мн.) є звязковий звук „**е**“ (**є**), у другій—„**и**“ (**ї**), у третїй—нема нїякого звука.

У **3. ос. одн.** зворотних і заїменикових дієслів у 1. громадї появляєть ся закінчення **-еть, -єть**, отже:

несеть ся, *даєть ся*, *здаєть ся*...

Крім того в поезії кінцеве -є дієслів із наростком „-а-“ (кохати, читати) може відпадати, н. пр.:

ламати—(ламає) *лама*, бувати—(буває) *бува*,
співати—(співає) *співа*... (гл. § 65, 4).

ЗАВВАГА 1. Усі дієслова творять форму теперішности: і недоконані й доконані. Тільки ж у доконаних дієслів ця форма має значіння **будучности**, н. пр.:

недок он.			док он.		
кидати,	тепер.:	*кидаю*	кинути,	тепер.:	*кину* (будучн.)
стріляти	„	*стріляю*	стрілити	„	*стрілю* „
сїдати	„	*сїдаю*	сїсти	„	*сяду* „
нести	„	*несу*	занести	„	*занесу* „
їсти	„	*їм*	зсїсти	„	*зсїм* „

Та хоч ці доконані форми мають значіння будучности, на них у відмінї треба дивити ся як на форми, й час, утворений ними, вважати за теперішність (але ж додавати треба: „у значіннї будучности“).

2. Форми теперішности мають нераз і значіння иньчих часів.

а) У живому оповіданнї, якщо хочемо змалювати, як швидко одна по другій одбували ся події, вживаємо теперішности, але ж вона має значіння **минулости**, н. пр.:

Теперішність у значіннї минулости.

У тихнуть божії слова.
І в келії, неначе в Сїчі,
Братерство славне ожива.
А сивий гетьман мов сова
Ченцеві зазирає в вічі...
Музика... танцї... і Бердичів...
Кайдани брязкають... Москва...
Бори, снїги і... Єнісей.
І покотились із очей
На рясу сльози (Шевченко—Чернець).

Таксамо теперішність набірає значіння минулости, коли до дієслова додати прислівники **було, бувало**, н. пр.:

Про зелені садки, про пахучі квітки
Ми бувало під кобзу співаєм (Куліш).

Малим бувало я сїдаю
Під липою, та досягаю
Руками буцїм ясних зір—
А зірки моргають на мене
Крізь липи листячко зелене,
Та й кануть нишком в темний бір.
(В. Шашкевич—Бувало).

А ще до того, як дієслово доконане, то в формі теперішности чуєть ся минулість і дійство наворотове, н. пр.:

Ото було тими вечорами довгими осінніми, як уже стомить мене робота, заберу обойко до себе на коліна, та почну на добрий розум навчати—як умію так і навчаю (Марко Вовчок—Два сини).

Тому мій брат бувало, скоро прийде неділя перед красним храмом, скличе з церкви всіх легінів (парубків) до себе, та дає їм порядок (Федькович—Люба-згуба).

Теперішн. у знач. будучности.

б) Часто вживаєть ся теперішности в значінні **будучности**; то тоді, коли знаємо, що дійство певне, безпечно відбудеть ся, н. пр:

Завтра йде до попа (Кобилянська—Природа).
Післязавтра рушаємо в похід.

Теперішн. докон. дієслів (будучн.)

в) Форма теперішности доконаних дієслів (будучність) уживаєть ся тоді, як хочемо висказати якусь життєву правду, до якої люди дійшли досвідом, н. пр.:

Судженого конем не обїдеш (Народн. припов.)
Плачем лиху не пособиш » » і т. д.

Але ж таких форм уживаємо ще й тоді, як хочемо висказати наворотове дійство, або таке, що проходить одно за другим за чергою, н. пр.:

(Перебендя) сяде собі, заспіває,
Заспіває тай згадає,
Що він сиротина,
Пожурить ся, посумує,
Сидячи під тином...
Заспіває про «Чалого»,
На «Горлицю» зверне... (Шевченко—Перебендя).

230.

2. Дієприсл. тепер.

2) **Дієприслівник теперішности** найлегче творити з 3. **ос. множ.** теперішности, відкидаючи „**-ть**“, і ставлячи на його місце нарост: „**-чи**“, н. пр.:

	3. ос. множ. тепер.		дієприсл. тепер.
читати	*читають*	—	*читаю-чи*
дуріти	*дурію**ть***	—	*дурію-чи*
шити	*шиють*	—	*шию-чи*
трясти	*трясуть*	—	*трясу-чи*
пекти	*печуть*	—	*печу-чи*
могти	*можуть*	—	*можу-чи*
хвалити	*хвалять*	—	*хваля-чи*
платити	*платять*	—	*платя-чи*
славити	*славлять*	—	*славля-чи*
бігти	*біжать*	—	*біжа-чи...*

Побіч цих форм подибують ся в віршах старі форми на -я (-а), н. пр.:

стоя (під вербою—Шевч.); *сидя* (оттак сидя кругом стола—Шевч.); *благая* (восповм, благая—Шевч., Неофіти); *мога* (Як мога швидче утікай—Котляревський, Енеїда).

Але ж усї цї форми відчуваєть ся тепер уже як прислівники (стоя=стоячки, сидя=сидьма, сидячки і т. д.), і від кожного дїєслова їх **утворити не можна**. Тай так загалом вони нїколи майже не вживають ся, й їх уживати не треба.

ЗАВВАГА. Дїєприслівники теперішности можуть творити **тільки** недоконані дїєслова. Бо ж це така форма, яка вказує, що щось **рівночасно** дїєть ся, н. пр.:

Співають, **ідучи**, дївчата (дївчата, як ідуть, рівночасно співають) [Шевченко—Вечір].

Їй закон велить, **благословляючи** дїточок (=тодї ж саме, як благословить), тільки плакати (Квітка—Маруся).

Дивлячись (тодї ж саме й поміркував) оддалеки на запорозький прочухан, Петро поміркував, що не багато Кирило Тур видержить таких гостинців (Куліш—Чорна Рада).

А що доконані дїєслова мають уже самі собою значіння чогось, що або вже зроблене або що тільки зробить ся, то не може вже бути рівночасности, отже й дїєприслівника з них не утвориш.

І цим дїєприслівником, як ми бачимо, скорочують ся речення.

Цїєї форми в відмінному видї (пор. рос.: читающій, знающій) укр. мова не знає (гл. § 224, II).

3) **Приказовий спосіб** має властиво тільки три форми:

3. Приказ. спосіб.

2. ос. одн.	*нес*-и	*чита*-й
1. „ множ.	*нес*-їм	*чита*-ймо
2. „ „	*нес*-їть	*чита*-йте

Форма 3. ос. одн. і множ. заступаєть ся відповідними **формами теперішности**, коли до них додати прислівники: **нехай, хай** отже:

3. ос. одн. **нехай, хай** несе, читає
3. „ множ. „ „ несуть, читають

Творить ся спосіб приказовий віді пня теперішности, коли до нього (гляди в горі) додати закінчення:

	після шелестівок	після голосівок
2. ос. одн.	—и	—й
1. „ множ.	—їм (ім)	—ймо
2. „ „	—їть (іть)	—йте

а) Тільки ж у першому випадку такі закінчення тіль-

ки тодї лишають ся, коли „-и“ в 2. ос. наголошене, н. пр.:

хвалити—*хвал-и́*, брати—*бер-и́*
„ —*хвал-їм* „ —*бер-їм*
„ —*хвал-їть* „ —*бер-іть*

б) Коли наголос паде на иньчий склад, то в 2. ос. „-и“ відпадає, але лишає по собі слїд у змнягченій попередній шелестівцї, якщо вона дає мнягчити ся, н. пр.:

	2. ос. теперішн.	спосіб приказ.
кинути	—кин-еш	—*кинь*
радити	—рад-иш	—*радь*
лїзти	—лїз-еш	—*лїзь*
стрілити	—стріл-иш	—*стріль*

в) Коли шелестівка не дає мнягчити ся, то слїд по „-и“ щезає, н. пр.:

	2. ос. теперішн.	спос. приказ.
вірити	—вір-иш	—*вір*
сипати	—сип(л)-еш	—*сип*
мучити	—муч-иш	—(не) *муч*

г) По 2. ос. одн. творять ся вже иньчі форми. Раз у 2. ос. одн. є скорочене закінчення, то й у других формах буде воно скорочене, отже:

	2. ос. одн.	1. ос. мн.	2. ос. мн.
кинути	—*кинь*	*кинь*-мо	*кинь*-те
радити	—*радь*	*радь*-мо	*радь*-те
лїзти	—*лїзь*	*лїзь*-мо	*лїзь*-те
стрілити	—*стріль*	*стріль*-мо	*стріль*-те
вірити	—*вір*	*вір*-мо	*вір*-те
сипати	—*сип*	*сип*-мо	*сип*-те
мучити	—(не) *муч*	(не) *муч*-мо	(не) *муч*-те

д) Виїмками від цього останнього закона являють ся дїєслова, які перед закінченням 2. ос. одн. „-и“, мають дві або більше шелестівок (передусїм у дїєслів із наростком „-ну-“). Тодї закінчення -и лишаєть ся, хоч воно й ненаголошене, і дві иньчі форми мають закінчення: -їм (їм), -їть (іть), н. пр.:

	2. ос. тепер.	спос. приказ.
глипнути	—глипн-еш	*гли́пн*-и
		глипн-їм
		глипн-їть
свиснути	—свисн-еш	*сви́сн*-и
		свисн-їм
		свисн-їть
бубнити	—бубн-иш	*бу́бн*-и
		бубн-їм
		бубн-їть

е) Крім того в поезії вживаєть ся часто у множ. повних форм на **-їмо** (-їмо), **-їте** (-їте), пор.:

Живі**мо** всї, поки життя дає нам світле почуття (Воронiй).
І вражою, злою кров**ю** волю окропі**те** (Шевч.—Заповіт).

є) І в теперішности і в способі приказовому самі форми вказують на особу, тому в одній і другій формі не додаєть ся звичайно особових займеників, отже:

читаю, розуміть ся:			**я**
читаєш	„	„	**ти**
читай	„	„	**ти**
читаймо	„	„	**ми** і т. д.

Ставимо їх тільки тоді, як хочемо висказати **противставність**, н. пр.:

я читаю, а не—**ти**
ти ходиш „ „—**він**
ми держім „ „—**ви**

ЗАВВАГА 1. До форм 2. ос. одн. і множ. додаєть ся часто з заду (задля того, щоб с и л ь н і ш е висказати приказ) слівця: „**но**“, „**ко**“, н. пр.:

*Ходи***но**! *Поглянько*! *Слухайте***но**!

Но! Ко!

Із тих самих причин додаєть ся з переду форм слівце: **ну**, н. пр.:

Та **ну** *бо кажіть!* (Слов. Грінч. II, 571).

2. Із другого ж боку до невідмінних слівець, хоч до приспічників, хоч до викликів додаєть ся закінчення 2. ос. множ.: **-те**, і тоді ті слівця мають теж немов значіння дїслова у приказовому способі. Це відносить ся до слівець „**ке**“ й „**на**“, в яких містить ся значіння приказу (ке=давай!, на=бери!), н. пр.:

Ке! На!

Ой, **нате** *вам*, *рибалочки*, *горілки напийтесь*!
(Метлинський)

Кете, *озьміть*, *ваше благородіє*, *дома здасть ся* (Квітка—Салдацький патрет).

Те саме закінчення появляєть ся у слівцї: „**ну**“, н. пр.:

Гей, **нуте**, *косарі*! (Нар. пісня),

Нуте!

а навіть деколи і в формі 1. ос. множ.; то на те, щоби сповнення приказу приспішити, н. пр.:

Ходїм-**те**! *Берім*-**те**!

3. Коли маємо на думцї 1. ос. множ., то при слівцї „**ну**“ вживаємо закінчення тієї ж особи: **-м, -мо**, н. пр.:

Нумо! *Нум, дїти, паску їсти! Нумо, дїти, нумо, припильнуймо!* (Слов. Грінч. II, 572).

Ся остання форма вживаєть ся одначе в народнїй мові і при 2. ос. множ., як показує приклад:

Нумо, *браття, нумо товариство, нумо коні сїдлайте!* (Слов. Грінч. II, 572)

4. Форми приказового способу дїєслів **давати, нехати** мають своє окреме значіння.

Давай. *а*) „**Давай**“ (сполучуєть ся з дїєіменником) означає стільки, що „*почати*“, тільки що дїйство скоріщ одбуваєть ся, н. пр.:

Як ухоплю чорта за ноги і **давай** (=пічну) ним неначе келепом тропити бісів (Стороженко).

Але ж має теж саме значіння, що й „*ну*“, значіння зазиву, н. пр.:

Давайте їти! (Слов. Грінч. I, 354).

б) „**Нехай**“, скороч. **хай**[1]), (у сполуцї з формою теперішности) вживаєть ся задля того, щоб 3. ос. одн. і множ. помогти хоч приблизно висказати приказ, а то бажання, н. пр.:

Ой, не спиняйте у стану води, **нехай** вона рине:
Нехай. Ой, не піду я за пяниченьку, **нехай** він ізгине! (Нар. пісня)
Хай же її Бог благословить, мою дитину (Марко Вовчок).

Про иньчі знач. „нехай“ буде бесїда у третїй частинї цеї книжки.

5. У живім оповіданнї частенько вживаєть ся форм приказового способу замісць дїйсного, н. пр.:

Виконував сей наказ досї бездоганно, а тепер **візьми** на
Приказовий спосіб замісць дїйсного. **ткни** всї письма панотцеві в руки (Мартович—Забобон).

6. Часто знов форми приказового способу містять у собі ту ж саму думку, що можливий спосіб, н. пр.:

Будь вона (=коли б вона була) порядна й чесна,
Швидко б хвіст з води піднесла,
Мала б рибу й хвіст увесь (Франко—Лис Микита).

---

[1]) Іще є західноукр. форми: **най, няй**, які найдете в письменників австрийської України. Там же вживаєть ся це слово саме про себе, в розумінні: покинь, не руш!

ЗАГАЛЬНА ЗАВВАГА ДО ТВОРЕННЯ ПРОСТИХ ДІЄСЛІВНИХ ФОРМ.

Творячи дієслівні форми, не сміємо спускати з ока ні старих, ні нових звукових законів, отже: **232.**

нести	—*несла*	але:	*ніс* (гл. §§ 47, 32б)
ходити	—*ходила*	„	*ходив* (§ 32а)
пекти	—*пекла*	„	*печеш* (гл. § 45)
платити	—*платив*	„	*плачу* (гл. § 44)
бавити	—*бавив*	„	*бавлю, бавлять* (гл. § 43)
плету	—*плетеш*	„	*плести* (гл. § 60, 1)
красти	—*краду*	„	*крав* (гл. 32б) і т. д.

XLIV. ВІДМІНА ПОМІЧНИХ ДІЄСЛІВ: БУТИ, НЯТИ.

1) Бути

А. 1) *Дієіменик*: бути

2) *Минулість*:

		чол. рід	жін. р.	сер. р.
1. ос. одн.:	я	був,	була,	було,
2. „ „	ти	був,	була,	було,
3. „ „	він	був,		
	вона		„	
	воно			„
1. „ множ.	ми	були (на всї три роди)		
2. „ „	ви	були		
3. „ „	вони	були		

3) *Дієприсл. минулости*: бувши

4. *Дієприкм. страдальн. стану:* (дієсл. непер. гл. § 220)

Б. 1а) *Теперішність*:

1. ос. одн.:	я	є
2. „ „	ти	є
3. „ „	він	є, вона є, воно є
1. „ множ.	ми	є
2. „ „	ви	є
3. „ „	вони	є[2])

2) Няти **233.**

няти

чол. рід	ж. р.	с. р.
я	няв,	няла, няло
ти	няв,	няла, няло
він	няв,	
вона		„
воно		„
ми	няли (всї три роди)	
ви	няли	
вони	няли	

нявши

(на)нятий, -а, -е[1])

---

[1]) Форма з приставкою: «на».

[2]) Крім цих чисто народніх форм подибаєте в письмен-

1б) *Будучність* (форми теперішности)	
1. ос. одн.: я буду	я йму скороч. му
2. „ „ ти будеш	ти ймеш „ меш
3. „ „ він, вона, воно } буде	він, вона, воно } йме скороч. ме
1. „ множ. ми будемо	ми ймемо „ мемо
2. „ „ ви будете	ви ймете „ мете
3. „ „ вони будуть	вони ймуть „ муть
2) *Дієприсл. теперішности*: будучи	(Дієслово докон. гл. § 229, завв. 1)
3) *Приказ. спосіб*:	
2. ос. одн.: будь	йми (віру)
3. „ „ нехай буде	нехай іме
1. „ множ. будьмо	ймім
2. „ „ будьте	ймість
3. „ „ нехай будуть	нехай імуть

Про нарічеве творення минулости у сполуці з цими старими формами пор. § 224, III.

В) ЗЛОЖЕНІ ДІЄСЛІВНІ ФОРМИ ТА ЇХ УЖИВАННЯ.

234. Зложених дієсловних форм ув українській мові—**чотирі.**

1) **Давноминулість** творить ся з форм минулости

ствi ще й старі (тепер тільки в поодиноких наріччях усе ще вживані, н. пр. у Галичинї) форми, н. пр.:

1. ос. одн.: **єсьм**
2. „ „ **єси**
3. „ „ **єсть**, н. пр.:

Людина **єсьм**... Де взять такої вдачі,
Щоб примхи всї украй перемогти (П. Грабовський).
Ти **єси** син мій (Переклад евангелія Морачевського).
Єсть на свiтi доля, а хто її знає?
Єсть на свiтi воля, а хто її має?
Єсть люде на свiтi... (Шевченко—Катерина).

А вже цїлком рідко (в наддніпрянських письменників таки нїколи) прочитаєте такі форми:

1. ос. мн.: єсьмо (=ми є)
2. „ „ єсьте (=ви є)
3. „ „ суть (=вони є)

Усїх цих форм уживати не треба.

дієслова, як додати до них відповідні форми минулости помічного дієслова: „бути“, отже: **Давнонинулість.**

	Недок. дієслово: *нести*	Докон. дієслово: *занести*
1. ос. одн.	я нїс був,	я занїс був,
	я несла була,	я занесла була,
	я несло було,	я занесло було,
2. „ „	ти нїс був,	ти занїс був,
	ти несла була,	ти занесла була,
	ти несло було,	ти занесло було,
3. „ „	він нїс був,	він занїс був,
	вона несла була,	вона занесла була,
	воно несло було,	воно занесло було,
1. ос. мн.	ми несли були	ми занесли були
2. „ „	ви „ „	ви „ „
3. „ „	вони „ „	вони „ „

(на всї 3 роди) (на всї 3 роди)

Щодо того, де стояти формам помічного дієслова, то рішає саме вухо. Можуть вони стояти перед формами дієслова й після них, можна казати:

я нїс **був** і *я* **був** *нїс*...

Крім того значіння давнонинулости набірає кожна форма минулости, коли до неї додати прислівник **було, бувало**, н. пр.:

Ми приходили **бувало** до них (давно).

Було *колись на Вкраїнї ревіли гармати,*

Було *колись Запорожцї вмiли панувати* (Шевч.--Ів. Підкова).

Треба завважити, що форми давнонинулости в рос. мові немає.

2) **Будучність** складаєть ся з дієїменника й форм будучности помічного дієслова „**бути**“, або з дієїменника й теперішности доконаного дієслова „**пяти**“ (у значінню будучности), н. пр.: **235. Будучність.**

1. ос. одн.	я	буду	нести	або нести му
2. „ „	ти	будеш	нести	„ нести меш
3. „ „	він (вона, воно)	буде	нести	„ нести ме
1. „ множ.	ми	будемо	нести	„ нести мемо
2. „ „	ви	будете	нести	„ нести мете
3. „ „	вони	будуть	нести	„ нести муть[1])

[1]) У Галичинї та на Подiллї відомі ще инъчі форми будучности,

Коли форми „**бути**“ можуть уживати ся **перед** дїєменником і **після** нього, отже коли можна сказати:

я буду нести або *нести буду*...,

то форми помічн. дїєслова „**няти**“ ставлять ся виключно **після** дїєменика, отже можна казати тільки: *нести му*.

Із цього, що ми сказали, видно, що *буду* й *му* це складові части будучности, але ж і самі про себе самостійні слова, через те їх і треба на письмі **відокремлювати**.

Але ж що форми: **му, меш, ме**... в мові нїколи не мають наголосу (так, як слівце „**ся**“), то на рос. Укр. звичайно їх пишуть докупи з дїєменником, отже:

нестиму, нестимеш, нестиме, нестимуть...

Та все таки цього робити не треба, бо ж це окремі слова, і такими відчувають ся вони всюди[1]).

ЗАВВАГА. Форму будучности можуть творити **тільки недоконані** дїєслова. У доконаних дїєслів значіння будучности має форма теперішности, пор.:

буду *кидати* (недокон.)—*кину* (докон.)
буду *писати* (недокон.)—*напишу* (докон.)...

236. Можливий спосіб.

3) **Можливий спосіб** складаєть ся з **минулости** відповідного дїєслова й прислівника **би** (б), (пор. § 65, 6), н. пр.:

	чол. рід	жін. рід	сер. рід
1. ос. одн.	я нїс би,	я несла б,	я несло б
2. „ „	ти „ „	ти „ „	ти „ „
3. „ „	він „ „	вона „ „	воно „ „
1. „ множ.	ми несли б	(на всї три роди)	
2. „ „	ви „ „		
3. „ „	вони „ „		

Це **теперішність** можливого способу.

і то сполучення форм: **буду, будеш**... із **минулістю** дїєслова, н. пр.:
буду ходив, будеш робила, будемо несли...

Такі нарічеві форми будучн. найдете в деяких галицьких письменників. А отже співаєть ся й у відомій скрізь пісні:

— Дївчинонько мила,
Що будеш робила
На Вкраїні далекій?

«Буду хусти прала,
Зеленеє жито жала
На Вкраїні далекій».

Таких форм уживати не треба.

[1]) Треба звернути увагу на те, що в деяких західноукраїнських говірках (н. пр. у Гуцулів) вони ставлять ся й **перед** дїєменником, і деякі західноукр. письменники так і пишуть,
пор. І аж доки сю гору в'ни (=вони)
Семикрот **муть облїтати**... (Федькович—Король Гуцул).
А я по торгах **му ходити**... (Франко—З любови).

а) **Минулість** можливого способу складаєть ся з **давноминулости** відповідного дїєслова та прислівника **би** (б), н. пр.:

	чол. рід	жін. рід	сер. рід
1. ос. одн.	я нїс би був,	я несла би була,	я несло би було
2. „ „	ти „ „ „	ти „ „ „	ти „ „ „
3. „ „	він „ „ „	вона „ „ „	воно „ „ „
1. „ множ.	ми несли би були (на всї три роди)		
2. „ „	ви несли би були		
3. „ „	вони несли би були		

Таксамо й від докон. дїєслів:

тепер.: я занїс би, я занесла б, я занесло б...

минул.: я занїс би був, я занесла б була, я занесло б було...

Порів. *я кидав би* (недокон.), *я кинув би* (докон.)

я кидав би був (недокон.), *я кинув би був* (докон.) і т. д.

Щодо того, де стояти прислівникові „**би**“, то його місце довільне. Та все таки здебільшого він стоїть у формі теперішности зараз після дїєслова, н. пр.:

я нїс **би**, *я занесла* **б**...,

у формі минулости між дїєсловом і поміч. дїєсловом, н. пр.:

я нїс **би** *був*, *я за несла* **б** *була*...

237. **Страдальний стан.**

4) **Страдальний стан** (предметний) творить ся з дїєприкметника **страдального стану** дїєслова й відповідних форм помічного дїєслова **бути, бувати.**

Пор. Мовчи! Почують, **будеш битий** (Гребінка—Ячмінь).

Іще щодня **бував** і **битий** (Гребінка—Вілъ).

Це буде видно найкраще зі зразка.

Дїєслово: „**бити**“.

Дїяльний стан.	*Страдальний стан.*
Дїєіменик: бити	бути битим
Минул.: я бив, -ла, -ло	я був (була, було) битий, -а, -е
ти „ „ „	ти „ „ „ „ „ „ і т. д.
Давноминул.: я бив був...	я був (було) битий...
Теперішн.: я бю	я (є) битий, -а, -е
ти бєш	ти (є) „ „ „
він бє і т. д.	він (є) „ „ „ і т. д.
Будучність: я бити му...	я буду битий, -а, -е
ти бити меш...	ти будеш битий, -а, -е...
Приказ. спосіб: бий!	будь битий!
биймо!	будьмо биті!
бийте!	будьте биті! і т. д.

Тільки ж **страдального стану** (предметного) українська мова не любить уживати, радо його обминає, а коли вже годі його обминути, то тоді заступає його на різний спосіб формами дійяльного стану, але так, щоб видно було, що той, про кого бесїда, страдає, що він є предметом дійства, а не сам його виконує. То так чисто по народньому замісць:

я (є) битий,	куди краще сказати:			*мене бють*
я був „	„	„	„	*мене били*
я кликаний	„	„	„	*мене кличуть*
я був покараний	„	„	„	*мене покарали...*

Це тоді так кажеть ся, коли не названо, **хто** саме *бє*, *кличе*, *покарав*, коли не вжито особи (неособово).

Дуже часто в таких випадках, коли хто страдав, але в **минулому**, вживаєть ся неособової форми дієприкметника страдального, н. пр.:

бито, *кликано*, *покарано* і т. д.

Тільки ж треба затямити собі, що такі форми в українській мові **мусять** усе **лишати ся неособовими**. Ставити при них особи, як це дієть ся в росийській мові, це великий **гріх** проти української мови. Через те в укр. мові нїяким робом **не можна** сказати н. пр.:

мною *зловлено рибу* (=я зловив рибу)
тобою *вбито ворога* (=ти вбив ворога)
братом *одержано листа* (=брат одержав листа)
нами *забрано в полон* (=ми забрали в полон)...

Це все варваризми, і їх треба **викидати**, якщо вони під упливом росийської мови дібрали ся до наших часописів та книжок.

Розуміеть ся, що таких виразів не можна змішувати з ось якими:

мною зловлена риба, тобою вбитий воріг,
братом одержаний лист, нами забрані в полон...,

бо це форми неособові—предмет (третя особа) в них названий—і хоч рідко вживають ся, але ж вони ще можливі.

Таксамо треба мати на увазї, що такі форми, як:

зловлено, *убито*, *одержано*, *забрано*...

самі по собі відносять ся **тільки** до минулости,
(пор. *В чистім полї край дороги козаченька* **вбито**)
і тому ставити при них слівця: **було, буде** (щоб висказати минулість і будучність) **не можна**. Такі вискази, як:

висловлено **було** *погляд*;
виставлено **було** *кандидатуру*,
буде *зроблено заходи...*,

чисті москалїзми, й їх уживати **не можна**.

По українськи треба балакати й писати:

висловлено погляд, *виставлено кандидатуру*,
зробить ся заходи—

і хиба тільки у крайньому випадкові кажеть ся:

будуть зроблені заходи.

Розумість ся й тут не сміє бути особи (мною, тобою і т. д.). Та найкраще речення висказати формою дїяльного стану.

XLIV. ВІДМІНА ДІЄСЛІВ.

Дїєслова відміняють ся по закінченням теперішности. **238.** Звичайно береть ся на увагу **3. ос. одн.** і **3. ос. множ.**, хоч ріжницю видно в усіх особах (пор. § 229).

ПЕРША ВІДМІНА

виявляє в 3. ос. одн. закінчення

після шелестівок: -е, у 3. ос. мн.	після голосівок: -є, у 3. ос. мн.
„ „ -уть, н. пр.	„ „ -ють,
нести, несу—*несе*, *несуть*...	читати, читаю—*читає*, *читають*...

Ми її звати мемо коротко „е“-відміною, бо „е“ тут переважає.

ДРУГА ВІДМІНА

має в 3. ос. одн. закінчення:

після шелестів.: -ить, у 3. ос. мн.	після голосів.: -їть, у 3. ос. м.
„ „ -ать (-ять)	„ „ -ять, н. пр.:

хвалити, хвалю—*хвалить*, *хвалять*
бачити, бачу —*бачить*, *бачать*
доїти, дою —*доїть*, *доять*...

Ця відміна буде в нас коротко звати ся „и“-відміна, бо тут знов переважає „и“.

ТРЕТЯ ВІДМІНА

виявляє в 1. ос. одн. зак.: **-м**, у 3. ос. одн.: **-ть**, у 3. мн. **-ять**, **-уть**, н. пр.:

їсти —*їм* *їсть*, *їдять*
дати—*дам* *дасть*, *дадуть* (док.).

Цю відміну, до якої належить тільки чотирі дієслова (*бути*, *дати*, *їсти*, *оповісти*) можна назвати **відміною без звязкового звука.**

1) Але ж що дієслівні форми творять ся віді **двох пнїв** (гл. § 223), то й на це в відмінї дієслова треба звернути увагу. Бо ж буває так, що оба пнї рівні, н. пр.:

чита-**ти**—*чита*-**ю**, *нес*-**ти**—*нес*-**у**,

але ж буває (й то частїще) так, що оба пнї нерівні, н. пр.:

силува-**ти**—*силу*-**ю**, *рва*-**ти**—*рв*-**у**,

що пень дієіменика довший, нїж пень теперішности,—і це все має вплив на відміну.

2) Таксамо не можна спускати з уваги **паростків**, якими дієслова творять ся. Вже по паростку можна пізнати, чи в 3. ос. одн. виступає закінчення **-е** (**-є**) [у множ.: **-уть** (**-ють**)], чи **-ить** (**-їть**) [у множ.: **-ать** (**ать**)]. Ось н. пр. усї дієслова з паростком „**-и-**“ й багато з паростком „**-ї-**“ належать до другої відміни, н. пр.:

хвалити, хвалю—*хвали*ть, *хвалять*,
горіти, горю—*гори*ть, *горять*...

Усї инші мають **-е** (**-є**), **-уть** (**-ють**), н. пр.:

(безнар.):	нести,	несу,	—*нес*е,	*нес*уть
«**-ну-**»	сохнути,	сохну	—*сохне*,	*сохнуть*
«**-а-**»	грати,	граю	—*грає*,	*грають*
«**-ува-**»	купувати,	купую	—*купує*,	*купують*
«**-ї-**»	розуміти,	розумію	—*розуміє*,	*розуміють*...

ЗАВВАГА. Але ж у практиці з паростками можна нераз заплутати ся. Через те радимо мати на увазї, що тільки в дієслів на **-ати**, **-ити**, **-їти** може повстати сумнїв, до якої відміни вони належать, чи мають вони: **-е**, **-уть**, чи: **-ить**, **-ять**. Але й тут можна собі дати раду. Якщо **-а-**, **-и-**, **-ї-** в 1. ос. тепер. **лишають ся**, н. пр.:

знати—*знаю*, *знає*, *знають*,
мити —*мию*, *миє*, *мию*ть,
білїти—*білїю*, *білїє*, *білїють*...,

то дїєслово належить до **першої відміни**. Якже ці голосівки в 1. ос. **щезають**, та ще й шелестівка **миягчить ся** (гл. § 43, 44, 45), н. пр.:

кричати—*кричу*, *кричить*, *кричать*
хвалити—*хвалю*, *хвалить*, *хвалять*
веліти —*велю*, *велить*, *велять*...,

то відміна дїєслова йде по **другій відмінї**.

XLV. ПЕРША ВІДМІНА ДЇЄСЛІВ [„Е"-ВІДМІНА],

обіймає всї дїєслова, які в 3. ос. одн. виявляють закінчення „-е" (після голосівок: „-є"), у 3. ос. множ. закінч.: „-уть" (після голосівок: „-ють). **239.**

Сюди належать у с ї **безнароскові** дїєслова крім дїєслова *бігти*, дїєслова з наростком „-ну-", „-а-" крім дїєслова *спати*, „-ува", і з дїєслів із наростком „-ї(і)" ті, що в них у 1. ос. одн. те „-ї-" н е г и н е. Із тих, що в них „ї" в 1. ос. одн. щезає, належать сюди дїєслова: *хотїти*, *муркотїти*.

З огляду на те, чи оба **пнї** (дїєіменика й теперішности) **рівні**, чи **нї**, ця відміна подїляєть ся на **дві громади**:

а) громада **рівнопнева**, і то

1) *г о л о с і в к о в а*, н. пр.:

чита-**ти**, *чита*-**ю** (оба пнї рівні, оба кінчать ся голосівкою);

2) *ш е л е с т і в к о в а*, н. пр.:

нес-**ти**, *нес*-**у** (оба пнї рівні, оба кінчать ся шелестівкою);

б) громада **нерівнопнева**—пень дїєіменика д о в ш и й, нїж пень теперішности—і то

1) *г о л о с і в к о в а*, н. пр.:

силува-**ти** (3 склади)—*силу*-**ю** (2 склади) [оба пнї кінчать ся голосівкою]

2) *м і ш а н а*, н. пр.:

рва-**ти** (1 склад)—*рв*-**у** (нема складу)
різа-**ти** (2 склади)—*ріж*-**у** (один склад) [пень дїєіменика кінчить ся голосівкою, пень тепер. шелестівкою: шелестівка може н е м н я г ч и т и с я (пор.: рва-ти, рв-у), або м н я г ч и т и с я (н. пр.: різа-ти—ріж-у)].

А) ГРОМАДА РІВНОПНЕВА

1. ГОЛОСІВКОВА

240. „е-“відміни обіймає дїєслова, в яких пень дїєіменика **рівний** пневі теперішности й оба кінчать ся **голосівкою.**

Пень дїєіменика:

чита-

1) *Дїєіменик*: чита-**ти**

2) *Минулість*:

1. ос. од. я чита-**в, -ла, -ло**
2. „ „ ти чита-**в, -ла, -ло**
3. „ „ він чита-**в**
   вона чита-**ла**
   воно чита-**ло**
1. ос. множ. ми чита-**ли**
2. „ „ ви чита-**ли**
3. „ „ вони чита-**ли**

3) *Дїєприслівн. минулости*: чита-**в-ши**

4) *Дїєприкметн. страдальн.*: чита-**ний, -на, -не**

Вложені форми

1) *Будучність*:

буду читати або читати му
будеш „ „ „ меш
і т. д.

2) *Давноминулість*:

я читав був,
я читала була,
я читало було і т. д.

3) *Спосіб можливий*:

а) тепер.: я читав би,
я читала би,
я читало би і т.д.

б) минул.: я читав би був,
я читала б була,
я читало б було і
т. д.

Пень теперішности:

чита-

1) *Теперішність*:

1. ос. одн. чита-**ю**
2. „ „ чита-**єш**
3. „ „ чита-**є**
1. „ множ. чита-**ємо**
2. „ „ чита-**єте**
3. „ „ чита-**ють**

2) *Дїєприслівн. теперішности*: чита-**ю-чи**

3) *Спосіб приказовий*:

2. ос. одн. чита-**й**
3. „ „ нехай читає
1. „ мн. чита-**ймо**
2. „ „ чита-**йте**
3. „ „ нехай читають

Приклади:

1) **-ати** — **-аю**, н. пр.: (безнаростк.) знати—знаю..; (нарост.«-а-») вітати—вітаю, питати—питаю, грати—граю, лїтати—лїтаю, бігати—бігаю...

2) **-ити** — **-йю**, н. пр.: (безнаростк.) шити—шийю, гнити—гний, вити—вийю, мити—мию, крити—крию...

3) **-ї(і)ти** — **-ї(і)ю**, н. пр.: (нарост. «-ї») гріти—грію, білїти—білїю, багатїти—багатїю, розуміти—розумію, ржавіти—ржавію...

4) **-ути** — **-ую**, н. пр.: (безнаростк.) чути—чую, взути—взую (докон.—будуч.).

Замітки до рівнопневої голосівкової громади.

241. 1) Про появу **-ть** після **-е** (**-є**) гл. § 229. Також гл. про відпад „**є**“ в дїєслів на **-ати**.

2) У цїлій першій відмінї подибусть ся в 1. ос. множ. побіч повної форми: „**-ємо**“ („**-емо**“) форма на „**-єм**“ („**-ем**“), н. пр.:

читати—читаємо й читаєм
нести —несемо „ несем...

3) Дїєслова на **-ити, -іти, -ути** творять дїєприкметник страдальний наростком **-тий, та, -те** (гл. § 228), н. пр.:

бити—*битий*, гріти—*грітий*, взути—*взутий*.

Подрібні явища

242. в рівнопневній голосівковій громадї.

Бити, вити, пити, лити.

1) Дїєслова **бити, вити, пити, лити** творять форми теперішности ось як:

Теперішн.:	1. ос. одн.	бю	вю	пю	ллю
	2. „ „	бєш	вєш	пєш	ллєш
	3. „ „	бє	вє	пє	ллє
	1. „ множ.	бємо	вємо	пємо	ллємо
	2. „ „	бєте	вєте	пєте	ллєте
	3. „ „	бють	вють	пють	ллють
Дїєприслівн. теперішн.:		бючи	вючи	пючи	ллючи
Спос. приказ.:	2. ос. одн.	бий	вий	пий	лий
	3. „ „	хай: бє	вє	пє	(і)ллє
	1. „ множ.	биймо	виймо	пиймо	лиймо
	2. „ „	бийте	вийте	пийте	лийте
	3. „ „	хай: бють	вють	пють	(і)ллють

Стати, стрїти, дїти, спочити.

2) Дїєслова **стати, стрїти, дїти, спочити**[1]) творять форми теперішности (у значінні будучности, бо доконані) ось як:

Теперішність: стану, стрїну, дїну, спочину
станеш, стрінеш, дїнеш, спочинеш
стане, стріне, дїне, спочине і т. д.

[1]) Таксамо: відпочити.

Сп. приказ.: стань, стрінь, дінь, спочинь
станьмо, стріньмо, діньмо, спочиньмо
станьте, стріньте, діньте, спочиньте

3) Дієслово **жити** знає в формах теперішн. дві форми:

Тепер.:	(давнїща)	живу		(новїща)	живу
	„	живеш		„	живеш
Жити.	„	живе...		„	живе...
Спос. прик.:	„	живи...		„	живи...
Дієпр. тепер.:	„	живучи		„	живучи

4) Таксамо подвійні форми теперішности бачимо в дієслові **дути**, отже:

Тепер.:	(давнїща)	дму		(новїща)	дую
	„	дмеш		„	дуєш
Дути.	„	дме...		„	дує...
Спос. прик.:	„	дми...		„	дуй...
Дієпр. тепер.:	„	дмучи		„	дуючи

Дихати, крякати, прятати, скакати.

5) Дієслова: **дихати, крякати, прятати, скакати** можуть творити форму теперішности ще й инакше отже: *дихаю*, *крякаю*, *прятаю*, *скакаю*... але й *дишу*, *крячу*, *прячу*, *скачу* й т. д.

2. ШЕЛЕСТІВКОВА

243. рівнопнева громада „е“-відміни обіймає дієслова, що їх оба пні **рівні** й оба кінчать ся **шелестівкою.**

Пень дієіменика:

пас-

1) *Дієіменик*: пас-ти
2) *Минулість*:
1. ос. одн. я пас, -ла, -ло
2. „ „ ти пас, -ла, -ло
3. „ „ він пас,
вона пас-ла
воно пас-ло
1. „ множ. ми пас-ли
2. „ „ ви пас-ли
3. „ „ вони пас-ли
3) *Дієприслівн. минулости*: пас-ши
4) *Дієприкметн. страдальн.*: пас-е-ний

Пень теперішности:

пас-

1) *Теперішність*:
1. ос. одн. пас-у
2. „ „ пас-еш
3. „ „ пас-е
1. „ множ. пас-емо
2. „ „ пас-ете
3. „ „ пас-уть
2) *Дієприслівн. теперішности*: пас-у-чи
3) *Спосіб приказовий*:
2. ос. одн. пас-и
3. „ „ хай пасе
1. „ множ. пас-їм
2. „ „ пас-їть
3. „ „ хай пасуть

Зложені форми:

1) *Будучність*:
буду пасти або пасти му,
будеш пасти „ пасти меш...

2) *Давноминулість*:
я пас був,
я пасла була,
я пасло було...

3) *Спосіб можливий*:
а) тепер.: я пас би,
я пасла б,
я пасло б і т. д.
б) минул.: я пас би був,
я пасла б була,
я пасло б було і т. д.

Сюди належать тільки безнароскові дїєслова.

Замітки до рівнопневої шелестівкової громади.

1) Про закінчення „-ем“ побіч „-емо“ в 1. ос. мн. гл. § 241, 2. **244.**

2) У цїй громадї треба вважати на звукові закони і то:

а) на **ікання**, н. пр.:
нести—нїс, *могти—міг*...

б) **випад** „л“ після шелестівок у минулости: **Звукові закони.**
пасти—*пасла*, але *пас*,
нести, *несла*, але *нїс* (§ 32 б).

в) **випад** т, д перед „л“ у минулости й повстання двозвука, н. пр.:
плести—*плїв*, мести—*мів*, красти—*крав*...

г) **приподіблення** тт, дт, на ст (§ 60, 1), н. пр.:
краду—але *красти*, *плету*, але *плести*...

ґ) закони **мнягчення** (§ 45):
стригти—але *стрижеш*, *пекти* але—*печеш*...

д) **вставне** „і“ у спристáвкованих дїєслів (§ 52), н. пр.:
роздерти—розідру, *зжерти—зіжру*
підперти—підіпру, *надтерти—надітру*...

3) Дїєслова з пнем на „б“ „п“ вставляють у дїєіменику „с“, отже:

Пнї на губні: б, п. *скубу—скубсти, гребу—гребсти, човпу—човпсти...*

Таке ж „с“ появляєть ся ще в дїєіменику дїєслів:

пясти, клясти (гл. § 244, 8)

пор. Хоч доведеть ся розпястись (Шевченко—Лїчу в неволї)

4) Дїєслова з пнем на **зубні** (т, д, с, з) й на **заднєпіднебінні** (к, г) творять дїєприслівник минулости **не з пня**, але з **минулости**, отже:

Дїєприсл. минул. з минулост. мести, мів—*мівши*, плести, плїв—*плївши*
красти, крав—*кравши*, пасти, пав—*павши*
нести, нїс—*нїсши*, везти, віз—*візши*
пекти, пік—*пікши*, могти, міг—*мігши*...

5) Дїєслова з пнем на „р“ викидають у формах теперішности „е“, отже:

Пнї на „р“ мерти—*мру, мреш, мре..., мри..., мручи*
жерти—*жру, жреш, жре..., жри..., жручи*
дерти—*дру, дреш, дре..., дри..., дручи...*

Ті самі дїєслова творять дїєприкметн. страдальний наростком **-тий‘ -та, -те**, отже:

терти—*тертий*, (роз)дерти—*роздертий* (гл. § 228).

6) Дїєслова з **заднєпіднебінним** визвуком пня (к, г) мають у всїх формах теперішности **мнягчення**, отже:

Дїєіменик.:			пекти	товкти	стригти	могти[1])
Теперішн.:	1.	ос. одн.	печу	товчу	стрижу	можу
	2.	„ „	печеш	товчеш	стрижеш	можеш
Пнї на к, г	3.	„ „	пече	товче	стриже	може
	1.	„ множ.	печемо	товчемо	стрижемо	можемо
	2.	„ „	печете	товчете	стрижете	можете
	3.	„ „	печуть	товчуть	стрижуть	можуть
Спос. прик.:	2.	ос. одн.	печи	товчи	стрижи	(по)можи́
	1.	„ множ.	печім	товчім	стрижім	(по)можім
	2.	„ „	печіть	товчіть	стрижіть	(по)можіть
Дїєприсл. теперішн.:			печучи	товчучи	стрижучи	можучи

7) До цеї громади належать дїєслова, які в формах дїєіменика мають пень із визвуком **-я, -а**, н. пр.:

п(н)я(с)ти, м(н)яти, тяти, жати, почати, няти (гл. § 233)

---

[1]) Західноукр. форми: печи, товчи, стричи (стригчи), мочи (могчи). Їх уживати не треба.

Ці дієслова так творять форми теперішности: **Пнї на „я“(а)**

Дієіменик:		п(н)я(с)ти	м(н)яти	жати	почати	няти
Теперішність:	1. ос. одн.	пну	мну	жну	пічну(док.)	йму(док.)
	2. „ „	пнеш	мнеш	жнеш	пічнеш	ймеш
	3. „ „	пне...	мне...	жне...	пічне	йме...
Спос. приказ.:	2. ос. одн.	пни	мни	жни	пічни	йми
	1. „ множ.	пнїм...	мнїм...	жнїм...	пічнїм...	ймiть...

Дієпр. тепер.: пнучи мнучи жнучи

Ці ж дієслова творять дієприкм. страдальн. наростком **-тий, -та, -те**, н. пр.:

мнятий, жатий, початий...

Подрібні явища

в рівнонівій шелестівковій громаді. **245.**

1) Дієслово **плисти** може творити форми теперішности так:

Теперішність:	1. ос. одн.	пливу	і	плину	
	2. „ „	пливеш	„	плинеш	**Плисти.**
	3. „ „	пливе...	„	плине...	
Сросіб. приказ.:	2. „ „	пливи	„	плини	
	1. „ множ.	пливім	„	плинїм	
	2. „ „	пливіть	„	плинїть	
Дієприсл. тепер.:		пливучи	„	плинучи	

2) Дієслова **ревти, сопти, хропти** належать тільки формами теперішности до цієї громади. Форми дієіменика творять вони від дієслів: **ревіти, сопіти, хропіти**, отже: **Ревти, сопти, хропти.**

минулість:	теперішність:
ревів, сопів, хропів,	але: *реву, сопу, хропу*

3) Доконане дієслово **сїсти** творить форми теперішности віді пня **сяд-**, отже: **Сїсти.**

Теперішн. (будучн.):	1. ос. одн.	сяду	
	2. „ „	сядеш	
	3. „ „	сяде і т. д.	
Спосіб приказовий:	2. „ „	сядь	
	1. „ множ.	сядьмо	
	2. „ „	сядьте	

4) Дїєслово **йти** відміняєть ся так:

Йти.

Дїєіменик: іти

Минулість:

1. ос. одн. я йшов, я йшла, я йшло
2. „ „ ти йшов, ти йшла, ти йшло
3. „ „ він ішов, вона йшла, воно йшло
1. „ множ. ми йшли
2. „ „ ви йшли
3. „ „ вони йшли

Дїєприсл. минул.: ішовши

Теперішність:

1. ос. одн. йду
2. „ „ йдеш
3. „ „ іде
1. „ множ. йдемо
2. „ „ йдете
3. „ „ йдуть

Спос. прик.: йди, йдїм, ідїть

Дїєприсл. теперішн.: ідучи

5) Дїєслово **гнести** має тільки форми теперішности:

Гнести.

(*гнету, гнетеш, гнете..., гнети..., гнетучи*),

і дїєприкметник страдальний: *гнетений*.

6) Дїєслово **волікти** відміняєть ся так:

Волікти.

Дїєіменик: волікти

Минулість:

1. ос. одн. я волік, я волокла, я волокло
2. „ „ ти волік, ти волокла, ти волокло
3. „ „ він волік, вона волокла, воно волокло
1. „ множ. ми волокли
2. „ „ ви волокли
3. „ „ вони волокли

Дїєприсл. мин.: волікши

Дїєприкм. страд.: волочений

Теперішн.:

1. ос. одн. волочу
2. „ „ волочеш
3. „ „ волоче...

Спосіб приказ.:

2. ос. одн. волочи
1. „ множ. волочім
2. „ „ волочіть...

Дїєприкм. тепер.: волочучи

7) Доконані дїєслова **лягти, запрягти** можуть мати в минулости форми:

Лягти, запрягти.

я *ляг* і *лїг*, *запряг* і *запрiг*,

дїєприслівник минулости: *лягши* і *лїгши*, *запрягши* і *запрiгши*,

теперішн. (будуч.): *ляжу*, *запряжу*,

спосіб прик.: *ляж*, *ляжмо... запряжи*, *запряжім*.

Пор. Лягло сонце за горою (Шевч.). Еней зарив ся в просо, там

і лїг (Котляр.). Троє разом запряглись (Глібів). Запріг коня вороного (Словар. Грінч. II, 86).

8) Дієслово **клясти** має в формах теперішности старшу форму: *клену* й молодчу: *кляну* (теперішність)... **Клясти.**

„ „ *клени* „ „ *кляни* (спос. приказ.)...

„ „ *кленучи* „ „ *кля́нучи* (дієприсл. тепер.)

Пор. Не співає чорнобрива, **кляне** свою долю (Шевченко).

Благословляйте, хто **клене** вас (еванг. Морачевськ.).

9) Приставковані доконані дієслова **відняти**, **зняти** творять форми теперішности:

віднїму, *знїму* або *відійму*, *здійму* (тепер. у знач. буд.)

віднїми, *знїми* „ *відійми*, *здійми* (сп. прик.) **Відняти,**

Побіч **зняти** вживаєть ся **здійняти**, утворене вже з форм теперішности: *здійму*, *здійми*. **зняти, здійняти.**

10) Дієслово **взяти** має форми теперішности такі:

візьму, *візьмеш*, *візьме*... (тепер. у знач. будучн.) **Узяти.**

візьмй, *візьмім*, *візьмїть*... (спосіб приказ.)

Б) ГРОМАДА НЕРІВНОПНЕВА

1. ГОЛОСІВКОВА

„е“-відміни обіймає дієслова, які мають пень дієіменика **246.** **довший**, ніж пень теперішности, але ж оба пні кінчать ся **голосівкою**.

Пень дієіменика:
силува- (3 склади)

1) *Дієіменик*: силува-**ти**

2) *Минулість*:

1. ос. одн. я силува-**в**, **-ла**, **-ло**
2. „ „ ти силува-**в**, **-ла**, **-ло**
3. „ „ він силува-**в**
вона силува-**ла**
воно силува-**ло**
1. „ множ. ми силува-**ли**
2. „ „ ви силува-**ли**
3. „ „ вони силува-**ли**

3) *Дієприслівн. минул.*:
силува-**в-ши**

4) *Дієприкм. страдальн.*:
си́лува-**ний**, **-на**, **-не**

Пень теперішности:
силу- (2 склади)

Теперішність:

1. ос. одн. силу-**ю**
2. „ „ силу-**єш**
3. „ „ силу-**є**
1. „ множ. силу-**ємо**
2. „ „ силу-**єте**
3. „ „ силу-**ють**

Дієприслівник теперішности: силую-**чи**

Спосіб приказовий:

2. ос. одн. силу-**й**
3. „ „ хай силує
1. „ множ. силу-**ймо**
2. „ „ силу-**йте**
3. „ „ хай силують

Зложені форми:

1) *Будучність*:

буду силувати або
силувати му
будеш силувати або
силувати меш
буде силувати або
силувати ме і т. д.

2) *Давноминулість*:

я силував був,
я силувала була,
я силувало було і т. д.

3) *Спосіб можливий*:

а) тепер.: я силував би,
я силувала б,
я силувало б
і т. д.

б) минул.: я силував би був,
я силувала б була,
я силувало б було
і т. д.

Сюди належать усї дїєслова з наростком „-ува-“ та декілька з наростком „-а-“, н. пр.:

кая-ти ся—ка-ю ся, *тая-ти—та-ю*,
смія-ти ся—смі-ю ся, *сїя-ти—сї-ю*, *вія-ти—ві-ю*...

Замітки до нерівноплевої голосівкової громади.

247. У старших письменників найдете форми на „-ова-“ (силовати, силовав... н. пр. Квітка), але ж таких форм уживати не треба. Нарост. „-ова-“ появляєть ся **тільки** в дїєприкметнику страдальнім, коли на „о́“ паде наголос, н. пр.:

Дїєприкм. страдальн. „-о́ваний“.

купувати—*купо́ваний*, катувати—*като́ваний*,
дарувати—*даро́ваний*, малювати—*маль́о́ваний*...;

як же наголос паде на иньчий склад, „ува“ лишаєть ся, отже:

ми́лувати—ми́луваний, си́лувати—си́луваний...

Те ж саме відносить ся до іменників, утворених із цього дїєприкметника, н. пр.:

купувати—*купо́ванння*, глузувати—*глузо́ванння*, але *полюва́ння*, *ми́лування* і т. д.

в нерівнопневій голосівковій громаді. 248.

Наворотові дїєслова **давати, пізнавати, ставати, вигравати** творять приказовий спосіб віді пня дїєменика, отже:

Давати, пізнавати, ставати, вигравати.

	2. ос. одн.	1. ос. множ.	2. ос. множ.
давати, даю	—*давай*,	*даваймо*,	*давайте*
ставати, стаю	—*ставай*,	*ставаймо*,	*ставайте*
вигравати, виграю	—*вигравай*,	*виграваймо*,	*вигравайте*
пізнавати, пізнаю	—*пізнавай*,	*пізнаваймо*,	*пізнавайте*

2. МІШАНА

нерівнопнева громада „е"-відміни обіймає дїєслова, котрі мають пень дїєменика **довший**, нїж пень теперішности; пень дїєменика кінчить ся **голосівкою**, пень теперішности **шелестівкою**, яка або лишаєть ся незмнягчена, або мнягчить ся.

а) Громада мішана тверда

—шелестівка в теперішности **не мнягчить ся.** 249.

Пень дїєменика:
рва- (1 склад)

1) *Дїєменик*: рва-**ти**
2) *Минулість*:
   1. ос. одн. рва-**в, -ла, -ло**
   2. „ „ ти рва-**в, -ла, -ло**
   3. „ „ він рва-**в**
      вона рва-**ла**
      воно рва-**ло**
   1. „ множ. ми рва-**ли**
   2. „ „ ви рва-**ли**
   3. „ „ вони рва-**ли**
3) *Дїєприслівник минулости*: рва-**в-ши**
4) *Дїєприкметн. страд.*: рва-**ний**, -на, -не

Пень теперішности:
рв- (нема складу)

1) *Теперішність*:
   1. ос. одн. рв-**у**
   2. „ „ рв-**еш**
   3. „ „ рв-**е**
   1. „ множ. рв-**емо**
   2. „ „ рв-**ете**
   3. „ „ рв-**уть**
2) *Дїєприсл. тепер.*: рв-**у-чи**
3) *Спосіб приказовий*:
   2. ос. одн. рв-**и**
   3. „ „ хай (і)рве
   1. „ множ. рв-**ім**
   2. „ „ рв-**іть**
   3. „ „ хай (і)рвуть

Зложені форми:

1) *Будучність*:
буду рвати або
рвати му
будеш (і)рвати або
рвати меш
буде рвати або
рвати ме і т. д.

2) *Давноминулість*:
я рвав був,
я рвала була,
я рвало було і т. д.

3) *Спосіб можливий*:
а) тепер.: я рвав би,
я рвала б,
я рвало б і т. д.
б) минул: я рвав би був,
я рвала б була,
я рвало б було і
т. д.

До цієї громади належать:

а) усі дієслова з наростком „-ну-“, н. пр.:
гину-ти—гин-у, *сохну-ти—сохн-у*, *вяну-ти—вян-у*...

б) деякі дієслова з наростком „-а-“, як ось:
жда-ти—жд-у, *зва-ти—зв-у*, *сса-ти—сс-у*...

250. Замітки до нерівнопневої мішаної твердої громади.

Дієприкм. страдальн. дієслів із нар. „-ну“.

1) Дієслова з наростком „-ну-“ творять дієприкметник страдальний—якщо він має нарост **-ний, -на, -не**—віді пня теперішности, н. пр.:
кину-ти, кин-у—*кин-е-ний* (або кину-тий)
двигну-ти, двиг-ну—*двигн-е-ний* (або двигну-тий)

Пропуск „ну“ а) у минулости

2) Деякі з тих самих дієслів можуть минулість творити й без наростка „-ну-“, н. пр.:

осліпнути	—*осліп*,	*осліпла*,	*осліпло*,	*осліпли*
погибнути	—*погиб*,	*погибла*,	*погибло*,	*погибли*
гаснути	—*гас*,	*гасла*,	*гасло*,	*гасли*
мерзнути	—*мерз*,	*мерзла*,	*мерзло*,	*мерзли*
вянути	—*вяв*,	*вяла*,	*вяло*,	*вяли*
бліднути	—*блід*,	*бліда*,	*бліло*,	*бліли*
мокнути	—*мок*,	*мокла*,	*мокло*,	*мокли*
тягнути	—*тяг*,	*тягла*,	*тягло*,	*тягли*
сохнути	—*сох*,	*сохла*,	*сохло*,	*сохли*
охлянути	—*охляв*,	*охляла*,	*охляло*,	*охляли*

Деколи й дїєприслівник творить ся без „ну“, н. пр.:

згаснути, згас—*згасши*,
блиснути, блис—(*за*)*блисши*
вянути, вяв—(*у*)*вявши*...

б) в дїєприсл. минул.

а то й дїєіменик, н. пр.:

зустрінути й *зустріти*, тягнути й *тягти*,
досягнути й *досягти*, присягнути й *присягти*...

в) в дїєім.

Про приказовий спосіб цих дїєслів гл. § 231д.

3) Про вставне „і“ у сприставкованих дїєслів (*відігнати*, *відібрати*...) гл. § 52.

Подрібні явища

в нерівнопневій мішаній твердій громадї. **251.**

1) Дїєслова **брати, прати, гнати** творять форми теперішности віді пнів: **бер-, пер-, жен-**, отже:

брати—*беру*, *береш*, *бере*..., *бери́*..., *беручи́*
прати—*перу*, *переш*, *пере*..., *пери́*..., *перучи́*
гнати—*жену*, *женеш*, *жене*..., *жени́*..., *женучи́*...

Брати, прати, гнати.

2) Дїєслово **звати** має теперішність:

зву й *зову* (тепер.), *зви* й *зови* (спос. приказ.),
звучи й *зовучи* (дїєприсл. тепер.)

Звати.

пор. Поки Рось **зоветь ся** Россю (Кулїш).

3) Дїєслово **їхати** творить форми теперішности віді пня „**їд-**“, отже:

їхати—*їду*, *їдеш*, *їде*... (теперішність)
їдь, *їдьмо*, *їдьте*... (спосіб прик.)
їдучи (дїєприслівник теперішн.)

Їхати.

4) Дїєслово **ймити** творить форми теперішности від дїєслова „*няти*“, пор. § 233; дїєприкм. страдальн.:

імлений [пор. (на)ймлений].

Ймити.

б) Громада мішана мняка

—шелестівка в теперішности **мнягчить ся**. **252.**

Пень дїєіменика: **писа-** (2 склади)	Пень теперішности: **пиш-** (1 склад)
1) *Дїєіменик*: **писа-ти**	1) *Теперішність*:
2) *Минулість*:	1. ос. одн. **пиш-у**
1. ос. од. я **писа-в, -ла, -ло**	2. „ „ **пиш-еш**
2. „ „ ти **писа-в, -ла, -ло**	3. „ „ **пиш-е**
3. „ „ він **писа-в**	1. „ множ. **пиш-емо**
вона **писа-ла**	2. „ „ **пиш-ете**
воно **писа-ло**	3. „ „ **пиш-уть**

1. ос. множ. ми писа-ли
2. „ „ ви писа-ли
3. „ „ вони писа-ли

3) *Дієприслівн. минулости*: писа-**в-ши**

4) *Дієприкметн. страдальн.*: писа-**ний, -на, -не**

Зложені форми

1) *Будучність*:
буду писати або писати му
будеш писати „ писати меш
буде писати „ писати ме
і т. д.

2) *Давноминулість*:
я писав був,
я писала була,
я писало було і т. д.

3) *Спосіб можливий*:
а) тепер.: я писав би,
я писала б,
я писало б і т. д.
б) минул.: я писав би був,
я писала б була,
я писало б було і т. д.

2) *Дієприслівн. теперішности*: пиш-**у-чи**

3) *Спосіб приказовий*:
2. ос. одн. пиш-**и**
3. „ „ хай пише
1. „ мн. пиш-**ім**
2. „ „ пиш-**іть**
3. „ „ хай пишуть

Сюди належать:

а) дієслова з наростком „-а-“, отже:
сипа-ти—сипл-ю, *допта-ти—допч-у*, *колиха-ти—колиш-у*, *каза-ти—каж-у*, *скака-ти—скач-у* і т. д.,

б) дієслова на **-оти**, н. пр.:
боро-ти ся—бор-ю ся, *коло-ти—кол-ю...*,

в) із дієслів із наростком „-ї-“ два дієслова:
хотї-ти—хоч-у, *муркотї-ти—мурко-чу*.

Замітки до нерівноплевої мішаної мнякої громади.

253. У цій громаді треба звертати увагу на старе мняг-
Мнягч. чення, гл. §§ 43, 44, 45, отже:
клепати—*клеплю*, глодати—*глодж-у*,
метати—*мечу*, чесати—*чешу*, різати—*ріжу*,
плакати—*плачу*, стругати—*стружу*...

Подрібні явища

до нерівнопневої мнякої громади. **254.**

1) Дієслова **крякати, дихати, клепати, скакати** можуть відмінятися й по рівнопневій голосівковій відмінї гл. § 242, 5, отже:

	теперішн.		спос. приказ.		
крякати —	*крячу*	і *крякаю*,	*кряч*	і *крякай*	**Крякати, дихати, клепати, скакати.**
дихати —	*дишу*	й *дихаю*,	*диши*	і *дихай*	
клепати —	*клеплю*	і *клепаю*,	—	*клепай*	
скакати —	*скачу*	і *скакаю*,	*скач*	і *скакай*	

2) Дієслово **молоти** творить форми теперішности від пня **мел-**, отже:

молоти—*мелю*, *мелеш*, *меле*... *мелють* (теперішн.)
мели, *мелїм*, *мелїть*... (спос. приказов.) **Молоти.**
мелючи (дієприсл. теперішности)

3) Дієслова на **-оти** мають форму дієприкм. страдальн. на **-ний** і на **-тий**, отже:

колоти—*колотий* і *коленій* (із пня тепер.) **Дієприкм. страдальн. на: -тий.**
молоти—*молотий* і *меленій* „ „ „
(по)бороти—(по)*боротий* і (по)*бореній* „ „

4) Дієслово **слати** має форми теперішности: **Слати.**
шлю, *шлеш*, *ше*..., *шли*..., *шлючи*

5) Дієслова **хотїти** й **муркотїти** творять форми теперішности ось як: **Хотїти, муркотїти.**

Теперішність:

1. ос. одн.:	хочу	муркочу
2. „	„	хочеш	муркочеш
3. „	„	хоче	муркоче
1. „ множ.	хочемо	муркочемо
2. „	„	хочете	муркочете
3. „	„	хочуть / хотять	муркочуть / муркотять

Дієприсл. тепер.:

хочучи й хотячи
муркочучи й муркотячи

Спосіб приказ.:

2. ос. одн.:		муркоч
3. „	„	нехай муркоче
1. „ множ.		муркочмо
2. „	„	муркочте
3. „	„	нехай муркочуть (муркотять)

У 2. ос. одн. і множ. побіч: *хочеш*, *хочете* є ще скорочені форми: *хоч*, *хочте*.

пор.: Стоїть вода у сїнечках, коли **хоч**—напийся (Грінч. Сл. IV, 411). Що **хочте**, робіть з Петром (Котляр.—Наталка Полтавка).

Спосіб приказовий від *хотїти* стрічаєть ся рідко; відома тільки форма: *хоти*, н. пр.:

Та хоти, щоб у нас правда була, коли пани та як пси гризуть ся!
(Грінч.—Слов. IV, 411).

XLVI. ДРУГА ВІДМІНА ДІЄСЛІВ [„И"-ВІДМІНА]

255. обіймає всї дїєслова, які в 3. ос. одн. мають закінчення **-ить** (після голосівок **-їть**), у 3. ос. множ. **-ять** (**-ать**). У 1. ос. одн. шелестівка перед закінченням **мягчить ся**.

До цеї відміни належать усї дїєслова з наростком „-и-", і з дїєслів із наростком „-ї-" ті, що в них у 1. ос. одн. „-ї-" гине, і шелестівка **мягчить ся**. Із иньчих дїєслів належать сюди безнаросткове *бігти* й дїєслово *спати* (з наростком „-а-").

1. Дїєіменикові форми.

Пень: **хвали-**	Пень: **таї-**
1) *Дїєіменик*: хвали-ти	таї-ти
2) *Минулість*:	
1. ос. одн. я хвали-в, -ла, -ло	я таї-в, -ла, -ло
2. „ „ ти хвали-в, -ла, -ло	ти таї-в, -ла, -ло
3. „ „ він хвали-в	він таї-в,
вона хвали-ла	вона таї-ла
воно хвали-ло	воно таї-ло
1. „ множ. ми хвали-ли	ми таї-ли
2. „ „ ви хвали-ли	ви таї-ли
3. „ „ вони хвали-ли	вони таї-ли
3) *Дїєприсл. минул.*: хвали-в-ши	таї-в-ши
4) *Дїєприкмнет. страд.*: хвал-е-ний, -на, -не	та-е-ний, -на, -не
Зложені форми:	
1) *Будучність*:	
буду хвалити або хвалити му	буду таїти або таїти му
будеш хвалити або хвалити меш і т. д.	будеш таїти або таїти меш

2) *Давноминулість*:	
я хвалив був,	я таїв був,
я хвалила була,	я таїла була,
я хвалило було і т. д.	я таїло було і т. д.
3) *Спосіб можливий*:	
а) тепер.: я хвалив би,	я таїв би,
я хвалила б,	я таїла б,
я хвалило б і т. д.	я таїло б і т. д.
б) минул.: я хвалив би був,	я таїв би був,
я хвалила б була,	я таїла б була,
я хвалило б було і т. д.	я таїло б було і т. д.

2. Форми теперішности.

1) *Теперішність*:	
1. ос. одн. хвал-**ю**	та-**ю**
2. „ „ хвал-**иш**	та-**їш**
3. „ „ хвал-**ить**	та-**їть**
1. „ множ. хвал-**имо**	та-**їмо**
2. „ „ хвал-**ите**	та-**їте**
3. „ „ хвал-**ять**	та-**ять**
2) *Дієприсл. тепер.*: хвал-**я-чи**	та-**я-чи**
3) *Спосіб приказовий*:	
2. ос. одн. хвал-**и́**	та-**й**
3. „ „ нехай хвалить	хай таїть
1. „ множ. хвал-**їм**	та-**ймо**
2. „ „ хвал-**їть**	та-**йте**
3. „ „ нехай хвалять	хай таять

Приклади:

1) з наростком „-и-“, перед наростком

губні (**п**, **б**, **в**, **м**):

купи-ти	(куплений)—купл-ю,	куп-ить,	купл-ять
люби-ти	(люблений)—любл-ю,	люб-ить,	любл-ять
лови-ти	(ловлений)—ловл-ю,	лов-ить,	ловл-ять
ломи-ти	(ломлений)—ломл-ю,	лом-ить,	ломл-ять [1])

[1]) У західній Україні, головно на Підгіррі, в горах (між Гуцулами), зустрічають ся нарічеві форми: ку**пю**, ку**пять**, лю**бю**, лю**бять**, таксамо: тер**пю**, тер**пять**... З другого боку стрічають ся нарічеві форми 3. ос. множ.: ломл**ють**—і таксамо всюди дієприслівник теперішн.: лов**лючи**, ломл**ючи**.

зубні (т, д, с, з):

плати-ти	(плачений)	—плач-у,	плат-ить,	плат-ять
суди-ти	(суджений)	—судж-у,	суд-ить,	суд-ять
носи-ти	(ношений)	—ош-у,	нос-ить,	нос-ять
вози-ти	(вожений)	—возк-у,	воз-ить,	воз-ять
мости-ти	(мощений)	—мащ-у,	маст-ить,	маст-ять
їзди-ти	[(ви)їжджений)]	—їждж-у,	їзд-ить,	їзд-ять[1])

плавні (л, н, р):

біли-ти	(білений)	—біл-ю,	біл-ить,	біл-ять
чини-ти	(чинений)	—чин-ю,	чин-ить,	чин-ять
міри-ти	(мірений)[2])	—мір-ю,	мір-ить,	мір-ять

змягчені (ч із к, ж із г, ш із х):

мучи-ти	(мучений)	—муч-у,	муч-ить,	муч-ать
смажи-ти	(смажений)	—смаж-у,	смаж-ить,	смаж-ать
души-ти	(душений)	—душ-у,	душ-ить,	душ-ать
нищи-ти	(нищений)	—нищ-у,	нищ-ить,	нищ-ать

задньопіднебінне й (й+и=ї):

дої-ти	(доєний)	—до-ю,	до-їть,	до-ять..., дій, дійте...

2) з наростком „-ї-“, перед наростком

губні:	терпі-ти	— терпл-ю,	терп-ить,	терпл-ять
	сверbі-ти	— сверbл-ю,	сверб-ить,	сверbл-ять
	гремі-ти	— гремл-ю,	грем-ить,	гремл-ять
зубні:	вертї-ти	— верч-у,	верт-ить,	верт-ять
	глядї-ти	— глядж-у,	гляд-ить,	гляд-ять
	мусї-ти	— муш-у,	мус-ить,	мус-ять
	слизї-ти	— слиж-у,	слиз-ить,	слиз-ять
	шелестї-ти	— шелещ-у,	шелест-ить,	шелест-ять

---

[1]) У цілій південній полосі України—від Буковини, Бесарабії, південної части Поділля, Херсонщини до південної Полтавщини та Харківщини—широко знані в народі нові форми 1. ос. одн.: **платю, судю, носю, возю, мастю, їздю**...

Цих форм письменники майже не вживають, і їх уживати не слід у письменницькій мові.

Те саме відносить ся до форм: **мусю, слизю** і т. д.

[2]) На Волині та на Київщині відомі в цій громаді форми дієприкметн. страдальн. на **-яний**, н. пр.: **біляний**, одчиняний, міряний (на зразок дієслів із наростком -а), н. пр.:

Це сирове полотно, а то **біляне** (Грінч.—Слов. II, 168).

Таких форм із письменників постійно вживає Іван Нечуй-Левіцький. Та вони нарічеві, й їх краще не вживати.

У тій же громаді в дієприслівн. теперішн. подибують ся нарічеві форми на **-ючи**, передусім після „л“, „н“, н. пр.: **хвалючи, стелючи, ронючи** і т. д.

плавні: велї-ти — вел-ю, вел-ить, вел-ять
дзвенї-ти — дзвен-ю, дзвен-ить, дзвен-ять
горі-ти — гор-ю, гор-ить гор-ять

3) дїєслова на **-ча́ти, -ща́ти, -жа́ти, -я́ти** [„а“ (я) щезає]:

кричá-ти — крич-у, крич-ить, крич-ать
блищá-ти — блищ-у, блищ-ить, блищ-ать
дріжá-ти — дріж-у, дріж-ить, дріж-ать[1])
стоя́-ти — сто-ю, сто-їть, сто-ять
боя́-ти ся — бо-ю ся, бо-їть ся, бо-ять ся...

Замітки до другої відміни.

256. 1) У сїй відмінї треба звертати увагу на закон **мнягчення** у 1. ос. одн. (у губн. шелест. і в 3. ос. множ.), і в формі дїєприкм. страдального, отже:

купити — *куплю*, *куплять*, *куплений*
платити — *плачу*, *плачений* **Мнягчення.**
водити — *воджу*, *воджений*
носити — *ношу*, *ношений*
возити — *вожу*, *вожений* і т. д.

Таксамо треба вважати на закон **ікання** у способі приказовому, н. пр.:

(на)поїти — (на)*пій*, (на)*піймо*, (на)*пійте*
доїти — *дій*, *діймо*, *дійте* **Ікання.**
стояти — *стій*, *стіймо*, *стійте*
бояти ся — *бій ся*, *біймось* *бійтесь*

2) Про приказовий спосіб гл. § 217.

---

[1]) У цих дїєслів і загалом у всїх дїєслів цїєї відміни, які перед наростком „**я**“ мають **змнягчену** шелестівку, у 3. ос. множ. виступає часто закінчення **-уть**, н. пр.:

бачити —**бачуть**, учити —**учуть**
кричати —**кричуть**, дріжати —**дріжуть**...

Такі форми зустрічають ся часто і в письменників, але все таки вони нарічеві.

Таксамо в цїлій цїй відмінї в 3. ос. одн., якщо закінчення ненаголошене, на лївобережній Україні подибусть ся (коли тільки нема при дїєслові „ся“) закінчення „е“, н. пр.: ходе, робе, возе і т. д.

пор.: Ликом вязаний, у ликах **ходе** тай усїх у ликах **воде** (народня загадка).

Тих форм часто уживають і лївобережні письменники, головно в віршах,

пор.: День **заходе**, сонце сяде,
Кашовар таган **наладе**
Над вогнем (Щоголїв—Косарі).

Ці форми теж нарічеві, й їх уживати не треба.

Подрібні явища

в другій („-и-“) відмінї.

257. Дїєслова **бігти, спати**, які належать сюди формами теперішности, творять ці форми ось як:

			Бігти	спати
Теперішність:	1. ос. одн.		біжу	сплю
	2.	„ „	біжиш	спиш
Бігти, спати.	3.	„ „	біжить	спить
	1.	„ множ.	біжимо	спимо
	2.	„ „	біжитє	спите
	3.	„ „	біжать	сплять
Спосіб приказовий:	2. ос. одн.		біжи	спи
	1.	„ множ.	біжім	спім
	2.	„ „	біжіть	спіть
Дїєприсл. теперішности:			біжачи	сплячи...

XLVII. ТРЕТЯ ВІДМІНА ДЇЄСЛІВ [БЕЗ ЗВЯЗКОВОГО ЗВУКА]

258. виявляє в 1. ос. одн. закінчення: **-м**, у 3. ос. одн.: **-ть**, у 3. ос. множ.: **-ять** або **-уть**.

До цїєї відміни належать тільки чотирі дїєслова: **бути, їсти** (пень: їд-), **дати** (пень: дад-), **оповісти** (оповід-).

Відміна дїєслова **бути** гл. § 233, стор. 213.

1. Дїєіменикові форми.

1) *Дїєіменик*: їс-ти да-ти оповіс-ти

2) *Минулість*:

1. ос. одн.	я ї-в, -ла -ло	я да-в, -ла, -ло	я опові-в, -ла, -ло
2. „ „	ти ї-в, -ла, -ло	ти да-в, -ла, -ло	ти опові-в, -ла, -ло
3. „ „	він ї-в	він да-в	він опові-в
	вона ї-ла	вона да-ла	вона опові-ла
	воно ї-ло	воно да-ло	воно опові-ло
1. ос. мн.	ми ї-ли	ми да-ли	ми опові-ли
2. „ „	ви ї-ли	ви да-ли	ви опові-ли
3. „ „	вони ї-ли	вони да-ли	вони опові-ли

3) *Дїєприсл. минул.*:

ї-в-ши да-в-ши опові-в-ши

4) *Дїєприкм. страдальн.*:

їдж-е-ний, -на, -не да-ний, -на, -не, оповідж-е-ний, -на, не

Зложені форми.

1) *Будучність*:

буду їсти або їсти му
будеш їсти „ їсти меш (дієсл. докон.) (дієсл. докон.)
буде їти „ їсти ме і т. д.

2) *Давноминул.*: я їв був, я дав був, я оповів був,
я їла була, я дала була, я оповіла була,
я їло було... я дало було... я оповіло було...

3) *Спосіб можливий*:

а) тепер.: я їв би, я дав би, я оповів би,
я їла б, я дала б, я оповіла б,
я їло б... я дало б... я оповіло б...

б) минул.: я їв би був, я дав би був, я оповів би був,
я їла б була, я дала б була, я оповіла б була,
я їло б було... я дало б було... я оповіло б було...

2. Форми теперішности.

1) *Теперішність*: 1. ос. одн. ї-м да-м (буд.) опові-м (буд.)
2. „ „ ї-си да-си опові-си
3. „ „ їс-ть дас-ть оповіс-ть
1. „ мн. ї-мо да-мо опові-мо
2. „ „ їсь-те дась-те оповісь-те
3. „ „ їд-ять дад-уть оповід-ять

2) *Дієприслівн. теперішн.*: їд-я-чи (дієсл. док.) (дієсл. докон.)

3) *Спос. прикаж.*: 2. ос. одн. їдж да-й оповідж
3. „ „ нехай їсть хай дасть хай оповість
1. „ мн. їдж-мо да-ймо оповідж-мо
2. „ „ їдж-те да-йте оповідж-те
3. „ „ хай їдять хай дадуть хай оповідять

Таксамо відміняють ся приставковані дієслова, н. пр.:

1) *бути* (забути, відбути, пробути, прибути... гл. стр. 214.)
забу-ти (забутий)—забуд-у (буд.)..., забудь...
відбу-ти (відбутий)—відбуд-у (буд.)..., відбудь...
пробу-ти (пробутий)—пробуд-у (буд.)..., пробудь...
прибу-ти —прибуд-у (буд.)..., прибудь...

2) *їсти* (ззісти, вісти ся, обісти ся і т. д.)
ззіс-ти (ззїджений)—ззі-м(буд.), ззі-си..., ззїдж...[1])
вїс-ти ся —вї-м ся (буд.), вї-си ся..., вїдж ся
обїс-ти ся обї-м ся (буд.), обї-си ся..., обїдж ся

[1]) Побіч того балакають і пишуть: їж, їжмо і т. д.

3) *дати* (віддати, продати і т. д.)
віддати (віддáний)—віддам (буд.), віддаси...[1]), віддай...,
продати (продай)—продам (буд.), продаси..., продай...

4) як *оповісти* відміняєть ся:
відповісти, виповісти і т. д.

Б. Невідмінні части мови.

259. Невідмінні части мови самі для себе нїчого не визначають, а тільки при иньчих словах набірають значіння. Чи як сказати слова: *на*, *у*, *при*..., чи: *тут*, *сьогоднї*, *дуже*..., чи: *і*, *а*, *хоч*..., то вони тільки тоді будуть зрозумілі, як додамо їх до иньчих слів, н. пр.:

на столї, *в* хатї, *при* менї...
тут сиджу, *сьогоднї* їду, *дуже* бою ся...
Іван *і* Петро; він, *а* не я; *хоч* грай, *хоч* нї...

Вже з тих прикладів видно, що одні з тих слів указують на відносини між предметами й лучать ся з іменами— це **приіменики.**

Другі вказують на місце, де щось дїєть ся, на час, коли щось дїєть ся, на спосіб, як що дїєть ся, а що стоять звичайно при дїєсловах—то вони **прислівники.**

Трети злучують то слова зі собою, то речення; це **злучники.**

Окремо стоять іще **виклики,** н. пр.:
Лишенько! Шубовсть! Геп!...

1. Приіменики.

XLVIII. ЗНАЧІННЯ ПРИІМЕНИКІВ Й ЯК ВОНИ ТВОРЯТЬ СЯ.

260. I. Приіменниками зазначуємо відносини одного предмета до другого (осіб, річий, звірят), через те вони мають

[1]) Західноукр. форма: даш; її вживають галицькі письменники, та це форма не письменницька.

Сям та там балакають іще: дасиш, їсиш. Та й цих форм уживати не треба.

меньш-більш таке ж значіння, як відмінки в відмінних частий мови. Що це так, можна пізнати з прикладів:

багатий	*латами*	й	багатий **на** *лати*	**Значін. прийм.**
вищий	*головою*	„	вищий **на** *голову*	
любов	*матери*	„	любов **до** *матери*	
зберігаю	*собі*	„	зберігаю **для** *себе*...	

Відносини в тих прикладах зазначені то різними відмінками, то іменами з приіменниками, а значіння лишаєть ся однакове. Що більш, є ж у мові одна форма відмінка, яка набірає значіння тільки тоді, коли при нїй поставити приіменик. Це **сьомий відмінок,** н. пр.:

у *лїсї*, **на** *полї*, **при** *хатї*...

Коли ж відносини межи предметами зазначують ся різними відмінками (пор. § 109), то й приіменики, які мають те ж саме завдання, лучать ся з **різними** відмінками, н. пр.:

коло стола (2. вдм.), *на* село (4. вдм.) йду й *на* селї (7. вдм.) живу, *зі* сестрою (6. вдм.) ходжу.

Буває так, що один якийся приіменик лучить ся **тільки** з одним відмінком, н. пр.:

коло стола, *до* брата (йду)—2. вдм.

Але є й такі, що лучать ся з двома а то й більше відмінками, відповідно до того, які відносини хочемо зазначити, н. пр.:

у лїс (іду)—4. вдм., *у* лїсї (полюю)—7. вдм.

261. **II.** Щодо того, з чого приіменики склали ся, то одні з них уже з-давен-давна вживали ся в нашій мові в тому самому розумінні, що й зараз (*до*, *під*, *при*), другі повстали з іменників, н. пр.: **Повстання приімен.**

верх, *коло*, *кінець*, *край*, *кругом*...,

то знов зі зложення приіменика з якимось імням, н. пр.:

замісць (за+місце), *поверх* (по+верх), *підчас* (під+час), *узбіч* (уз+бік), *позад* (по+зад)...,

а то й із прислівників, н. пр.:

просто, *недалеко*, *низче*...

Крім того бувають іще й зложені приіменики, н. пр.:

попід, *зпонад*, *зпоперед*...

XLIX. ПРИІМЕНИКИ, ЩО ЛУЧАТЬ СЯ З ОДНИМ ВІДМІНКОМ.

262. **1. Із другим відмінком лучать ся отсї приіменики**[1]**):**

без (милого сонце світить, мов воріг сміеть ся—Шевч.)
біля (моря лїг вітер одпочить—Шевч.)
близько (села...)
верх, поверх (води поплили—Шевч.)
від, од (села до села танцї та музика, від матери й батька зоставсь, єсть же негіднїщі від мене—Котляр. і т. д.)
для, ради (василечки для пахощів, а мяточка для любощів; це, бач, ради страху—Шевч.)
замість, замісь (молодого казала шанувати старого—нар. пісня).

Приім. з 2. вдм.
здовж, уздовж (байдака похожає атаман—Шевч.)
кінець (стола сидить батько—Шевч.)
коло (млина, коло броду...)

край (дороги в чистім полї козаченька вбито)
кругом (його степ як море—Шевч.)
крім, окрім, опріч, опріче (Марка маленького нїхто не знає—Шевч.)
обік (мене брязнуло—Марко Вовчок)
назад, позад (себе оглянув ся)
недалеко (села пасеть ся корова)
низче, понизче (Катеринослава пороги)
після (Пречистої в недїлю сидїв Трохим—Шевч.)
побіч, поруч (себе саджає)
потім (того прийшли сусїди)
просто (неба на землї)
проти (рожна не працювати, не встояти нечистивим проти благих, проти пятницї приснила ся скриня і т. д.)
серед (степу широкого...)
узбіч (гори...)

2. Із третїм відмінком лучать ся дуже рідко вживані приіменики:

Приім. з 3. вдм.
д, ід (менї вийшов, д хатї йде)
к, ік (лїсу йде, к лихій годинї, к Великодню)

---

[1]) Приклади взяті здебільшого зі Словаря Грінченка.

3. Із четвертим відмінком лучать ся прийменики:

крізь (сон подивлю ся на ту Україну—Шевч.) **Приім. з 4. вдм.**
повз (мій двір голубка летїла—Метл.)
про (про давнї часи на Українї, про всяк час)
через (темний лїс соколом лети, через святих до Бога, через неї вік пропав—(Марко Вовчок), через тиждень молодицї коровай місили—Шевч.)

4. Із сьомим відмінком лучить ся прийменик:

при (березї, в лузї червона калина). **Приім. зі 7. вдм.**

L. ПРИЙМЕНИКИ, ЩО ЛУЧАТЬ СЯ З ДВОМА ВІДМІНКАМИ.

1. Із другим і четвертим: **263.**

мимо (церкви святої проїжджали—2. вдм.; м. церкву їдьте—4. вдм.) **Приім. з 2. і 4. вдм.**

2. Із четвертим і сьомим:

на (гору йду—не бичую, на все село слава стала, на дївчину важу, на ногу налягаю, на Турка йду, на слово вірю, на лови поїхати, на признаку давайте, на око слїпий, на імня Василь, на вчителя вчить ся, на карбованця купить, на Петра, нудьга на ніч засяде й т. д.—4. вдм.; на горі женцї жнуть, на полї й на морі, на цьому тижнї, на завадї стала, на скрипцї грає, на письмі дав і т. д.—7. вдм.) **Приім. з 4. і 7. вдм.**

о, об (о мур головою ударилась (Шевч.)—4. вдм.; о Петрі, як будуть бистрії ріки замерзати—7. вдм.).

3. Із четвертим і шостим:

межи, між, міждо (стїни нїмії йде чернець—Шевч.—4. вдм.; —між вовками по вовчому й вий, оттаке як завелось міждо старшими головами (Кулїш)—6. вдм.)

над (річеньку вийду, над вечір—4. вдм.; над водою стоїть явір, над ранком, над і мною глумить ся—6. вдм.) **Приім. з 4. і 6. вдм.**

перед (якуюсь гору прийшли (Котл. Енеїда)—4. вдм.; перед Богом присягаюсь, перед часом, перед хатою—6. вдм.)

під (лавку сховати, під Київ Татарин підступає, під той час і брат приходить, під ногу грали музики, під холєру полягли (Мирний)—4. вдм.; під вишнею, під черешнею стояв старий з молодою (Котл.), під Турком буде добре жити...—6.вдм.)

4. Із другим і шостим відмінком:

з, зі, із (води вийшов, з голоду вмер, з ременю чоботи, з Гетманщини дуби стоять (Шевч.), з роду чумакую, з переляку вмерла Катерина, (Шевч.), з Зевеса глузувала (Котляр.), з лиця хороша була (Марко Вовчок)—2. вдм.; зі мною ходи, як із лихом квасом, так лїпше з водою аби не з бідою, зі сходом сонця, з бідною оженитись...—6. вдм.)

Прийм. з 2. і 6. вдм.

LI. ПРИЙМЕНИКИ, ЩО ЛУЧАТЬ СЯ З ТРЬОМА ВІДМІНКАМИ.

264.

1. Із другим, четвертим і сьомим:

у(в), ві, ув (їмо хлїб та свій, а ти в порога постій, у сусїда хата біла...—2. вдм.; увалився у хату (Кул.), в книжку читати, в синє море тече річка, в черцї постриг ся, вдавати ся в тугу, в голос читати, у дзвони бити, в карти гуляти, у недїлю пила, в понедїлок спала...—4. вдм.; у хатї як у віночку, в доброму здоровлї, в вечорі, в ранцї, в ночі, в пятій годинї...—7. вдм.)

Прийм. з 2., 4. і 7. вдм.

2. Із третїм, четвертим і сьомим:

по (одному йдїм, по мойому це так...—3. вдм.; по пояс ячмінь, по воду пішла, по цей бік гора, по кінець греблї стоять верби...,—4. вдм.; по горах снїги лежать, по дорозї зайшов до мене, по шкодї й Лях мудрий, по смерти каяття немає, по халяві пізнати пана, по знахорах ходили, по душі дзвонять—7. вдм.)

Прийм. з 3., 4. і 7. вдм.

3. Із другим, четвертим і шостим:

за (гетьманщини старої ділялось, за години покосили сіно—**2. вдм.**; за Дунай заїхав, за тиждень Великдень, за чуба вас посмичу, за вовка помовка, за шеляг розуму нема, що солодче за мед, хочу тебе за дружину взяти, за короля обібрали, за шмат гнилої ковбаси, за старця перебрав ся, за волю бив ся, за обичай хвалю й т. д.—**4. вдм.**; за обідом, за водою пливе, за сльозами світа не бачить, за мною вся робота, жаль за сином, за ним буде щаслива, пішла за вітром...—**6. вдм.**)

Приім. з 2., 4. і 6. вдм.

LII. ЗЛОЖЕНІ ПРИІМЕНИКИ.

Щоб іще лїпше внагляднити відносини одного предмету до другого, українська мова знає такий спосіб, що складає кілька приіменників докупи і творить із них один. Це так звані **зложені приіменики.** **265.**

Це дуже цїкава прикмета української мови, яка її відріжняє від иньчих, головно від московської.

Найбільш відомі зложення з приіменниками: **з** (*зза*, *знід*, *знад*, *зперед*...), **по** (*поза*, *повз*, *понад*, *попід*...), а то й обох їх докупи (*зпоза*, *зпопід*, *зперед*). Але вживають ся й иньчі зложені приіменики (н. пр. *задля*).

Що зложені приіменики додають висказові наглядности, це можна пізнати з отсих прикладів:

Ой, **ізза** *гори вітер повіває* (за горою вітер, і звідтїля повіває)

Знід *землї доходить голос* (хтось під землею балакає, і звідтїля чути голос)

Летїв орел **понад** *морем* (над морем і по цїлому його просторі)

Попід *горою козаки йдуть* (під горою й по цїлому просторі, де гора здіймаєть ся).

Иньчі приклади:

Даруй, Боже, мирові тай нам **попри** мир (нар. говір.). Мигнув **попереду** очі. Це не **поза** очі люде кажуть, а в вічі (Ганна Барвінок). **Зпопереду** очий утїк. **Зпоміж** садів видко церков (Федькович). Це вона мене **задля** того привела, щоб іззїсти у своїй норі (Грінч. Слов. II, 35).

LIII. ПРИІМЕНИКИ-ПРИСТАВКИ.

266. Прийменики відіграють важну ролю як приставки (гл. § 99). Значіння приставки звичайно таке ж, як і прийменика. Але ж що значіння прийменикiв буває дуже широке (гл. § 266), то й не диво, що й приставки надають словам дуже багато ріжних значінь (зокрема щодо дієслова гл. § 214, 2). Та це найлїпше пізнати буде на прикладах, які подаємо на цьому місцї:

в- (**у-, ув-, уві-**): вхід, увійти (в середину); убогий, увірвати (відлучити щось від чогось); вбити, вмерти (до кінця доведене дїйство)

від- (**од-, віді-, оді-**): відлюдок, відвічний, відбігати (віддалення); відбути, відспівати (перестати робити); відгук, віддячити (відповідь); відволодати, відмолодїти (назад до чогось привернути)...

до- (**ді-**): діждати, доробити ся (до кінця довести); додаток, добір, докинути (до чогось іще додавати); доречний, доладний (відносини до чогось: до речі, до ладу)

з- (**зі-, із-, зу-, с-, су-**): зріст, сходити (до гори); зійти, злїзти (з гори в долину); суміш, сусїд, сумирний (разом із чимось, до купи); зрости ся, звязати (з чимось); зсїсти, зустрінути, зупинити (до кінця довести)

за-: заспівати, заснути (почати робити); захопити, забрати, зацїлувати, замучити (геть усе чисто); замкнути, зачинити, засипати (щоб не можна вибрати ся); закуток, захисток, Заднїпровя, (щось с за чимось); заховатись, зайти, заходити кудись, заїздити...

на-: наріжний, насильство (на розї, на силу); наперсток (на перстї=на пальцї); наскочити (на щось); нагнївати ся, намалювати (доконане дїйство); набрати, наносити (трохи чогось); накричати ся, наїсти ся, находити ся (багато)

над- (**наді-**): надморський, надмір, надписати (над чимось), наддерти, надрізати, надпороти (трохи, немов ізверха); надлюдський, надробляти, надуживати (через краї); надбігти, надїхати (швидко, немов несподївано)

об-: обличчя, обїхати, обійти (довкола); обірвати, оплакувати (геть чисто, цїлком); обісти ся, обвантажити ся (дуже); оженити, озолотити (докон. дїйство)

перед- (**пред-, переді-**): переддень, предвічний, передбачити (час); передмістя (місце)

під-, піді-: підземний, підборіддя (місце під чимось); піднести, підняти (зі споду на верх); підпиток, підбрехач, піддобрювати ся підгукувати (під когось, під щось підходити); підпарубочий, підсвинок (під парубка, під свиню підходить); підглядати, підкрадати ся (немов знід споду, щоб не побачили); підїхати, підкопати (немов знід низчого місця)

по-, пі-: подвірря (по дворі); поруччя (по руці); понеділок (день по неділі); попросити, полетіти (докон. дійство); постояти, побалакати, помазати (потрохи); поболювати, повівати (час-до-часу); полягати, повязати, половити (при множині, одну роботу по другій робити, зробити); побратим, посестра, полегкий (близькість, подібність)

при-: прилісок (при чому); прибігти, пригорнути (наблизити щось); придуркуватий, пригора, припекти, причинити двері (потрохи)

про-: прозорий, пробити, продерти (крізь щось); проживати, пробувати (якийся час); прочитати (докон. дійство); пропити, проїсти (втрата); продати, пробачити (пустити попри себе, мимо себе).

2. Прислівник.

LIV. ПОДІЛ ПРИСЛІВНИКІВ.

Прислівник—невідмінна часть мови, що стоїть найбільш при дієслові, а то й при прикметнику—подає: *коли, де, як, чому* щось діється, се б то подає **обставину** дійства.

267. І. Ці всї обставини мають свої назви, й відповідно до того й поділяють ся прислівники.

1) Як запитаємо: *де?, куди?, кудою?, відкіля?*—і в відповідь на це дістанемо:

тут, там, близько, далеко, всюди, нїде, скрізь...
сюди, туди, сюдою, тудою, наперед, назад, нїкуди, кудись... **1) Прислівн. місця.**
відсїль, відтіль, нїзвідкіль...,

то всї ці прислівники визначають місце, й тому то вони й звуть ся **прислівниками місця.**

2) Щоби знати: *коли, відколи, як довго...* щось дїялось, дїється ся, або буде дїяти ся, себто, в котрий час, то вживаємо **прислівників часу**, н. пр.:

тодї, колись, деколи, нїколи...; сьогодні, завтра, рано, вранцї, вчора...; звечора, досвіта, пізно, тепер, зараз, завсїди (завжди, завше), часом, влїтку, торік...; усе, потім, опісля, давно, ще, бувало, часто... **2) Прислівн. часу.**

3) **Прислівники способу** подають спосіб, як щось дїється ся, н. пр.:

так, ось-як, инакше, нїяк, добре, зле, гарно, погано, тайком, нарочито, ненароком, знечевля, випадково, мимохіть, навпаки, притьмом, гужма... **3) Прислівн. способу.**

4) На питання: *як дуже?*, *на скілько?* відповідають **прислівники міри** (ступня), н. пр.:

4) Прислівн. міри. *дуже*, *вельми*, *багато*, *чимало*, *надто*, *досить*, *мало*, *трохи*...

5) Та є ще й прислівники **причини** на питання: *чому?*, н. пр.:

5) Прислівн. причини. *тому*, *того*, *тим*...

Це один поділ прислівників, по тому, що вони подають, себто по обстанові дїйства.

268. **II.** Та тут важна не тільки сама обстанова дїйства, те, чим прислівник являєть ся для других слів—а й те, який зміст у ньому самому. Через те й іще, з огляду на той зміст, прислівники дїлять ся на чотирі віддїли.

1) Коли прислівником притакуєть ся, що щось правда, н. пр.:

1) Притакливі. *еге*, *так*, *таки-так*, *дїйсно*, *справдї*, *авже ж*, *очевидно*...,

то він так і зветь ся **притакливим**.

Щодо обстанови, то це найбільш прислівники способу.

2) Як же прислівником щось заперечуєть ся, н. пр.:

2) Заперечні. *нї*, *не*, *нїяк*, *нїзащо*, *нїколи*, *нїде*, *нїраз*, *нїпрохи*, *навпаки*...,

то він так і зветь ся **заперечним**.

Це прислівники способу, часу, місця, міри й т. д.

3) Якщо прислівниками вводить ся бажання, н. пр.:

3) Бажальні. *нехай* (іде), *бодай* (пропав), *коби* (жив), (побив) *би* (тебе Бог),

то вони звуть ся **бажальні**.

4) **Питайні** прислівники вводять питання, н. пр.:

4) Питайні. *хиба?*, *невже?*, *куди?*, *чому?*, *як?* і т. д.

Їх звичайно звуть частицями.

ЗАВВАГА. Цих останнїх прислівників не можна змішувати з такими ж самими злучниками. Їх легко відрізнити, як мати перед очима значіння омдних і других: що прислівники відносять ся до присудка (дїєслова), а злучники злучують слова й речення. Через те в реченнї:

Коли *в нас Великдень?*—слово „коли“ прислівник, у реченнї: *Не знаю*, **коли** *в нас Великдень*—„коли“ злучник.

LV. ТВОРЕННЯ ПРИСЛІВНИКІВ.

269. 1) Прислівники творять ся при помочі прислівникових **наростків.**

Їх небагато. Ось вони:

Наростки прислівн.

-де, н. пр.: *де*, *осьде*, *нїде*, *деинде*...

-уди, н. пр.: *куди*, *туди*, *нїкуди*, *сюди*, *всюди*...

(ними творять ся прислівники м і с ц я),

-дї, н. пр.: *тодї*, *инодї*...

-ди, н. пр.: *тоди*, *завсїди*, *завжди*...—(наростки прислівників ч а с у)

-ма, н. пр.: *дарма*, *лежма*, *сидьма*, *крадькома*...

-ми, н. пр.: *вельми*...—(наростки прислівників с п о с о б у)

Про здрібнїлі прислівники гл. § 105.

Уже в цих прикладах можна було добачити пнї ріжних відмінних частий мови: то з а і м е н и к і в (той—тодї, тоди, иньчий—инодї, весь—усюди), то і м е н и к і в (дар—дарма), то д і є с л і в (сидїти—сидьма), то п р и к м е т н и к і в (великий—вельми).

2. **Заіменикові** пнї видно в таких прислівників: тут, тутечки, там, тамечки, доти, дотіль, потіль, відти, відтам, так (тут усюди пізнати пень заіменика: *той*), он, ондечки (*він*), куди, поки, подекуди, відки, кудись, колись, відколи (пор.: *кого*, *кому*), деинде, инакше, неначе (=неиначе) [пор.: *иньший*], все, завсїди (*увесь*).

Заіменик. пнї.

3. Але ж крім того з кожного **прикметника** можна утворити прислівник способу (зі середн. роду) закінченням **-о**, або **-е**, отже:

Прислівн. з прикметника.

гарний—*гарно*	добрий—*добре*
поганий—*погано*	злий—*зле* і т. д.

4. Багато прислівників повстало з якоїсь о д н о ї ф о р м и (відмінка) **іменика**, н. пр.:

Прислівники з іменників.

дома (2. вдм.—дім)		*верхом* (6. вдм.—верх)	
вчора (2. „ —вечір)		*миттю* (6. „ —мить)	
домів (3. „ —дім)		*слїдком* (6. „ —слїдок)	
рано (4. „ —рано)		*горі* (7. „ —гора)	
дрібку (4. „—дрібка)		*долї* (7. „ —діл)	

сьогодня (2. вдм.—сей+день)

5. Буває й таке, що **імня** з **приіменником** утворило прислівник, н. пр.:

Прислів. з імен. та приіменика. *ззаду* (з+зад), *напоперек* (на+поперек), *здавна* (з+давний), *врядигоди* (в+ряд+год) *наборзї* (на+борзий), *навхрест* (на+в+хрест), *насилу* (на+сила), *досвіта* (до+світ), *вранцї* (в+ранок), *знову* (з+новий)...

6. Часом саме імня вже загинуло, але ж останки його відміни лишили ся саме в прислівнику, н. пр.:

Присл. з останк. вдм. *драла*—2. вдм.; *охляп*—4. вдм.; *душком*, *бігцем*, *хильцем*, *живцем*, *поквапом*, *нишком*, *крадьком*, *прожогом*, *робом*--6. вдм.; *мовчки*, *пішки*--6. вдм. мн.; —з приіменниками: *натще*, *навгад*, *напростець*—4. вдм...

7. Є прислівники й із дїєслівних форм, н. пр.:

бачу (1. ос. теп.), *може*, *була* (3. ос. теп.), *булало*, *було* (3. ос. мин.)

Присл. з дїєслів. *нехай* (нехати) *бодай* (=Боже, дай!) *як стій* *спасибі* (=Боже, спаси!) *стрімголов* (устроми голову!) — сп. приказ.

LVI. СТУПІНОВАННЯ ПРИСЛІВНИКІВ.

270. Прислівники, утворені з **прикметників**, ступінують ся, отже:

прикм.	прислівн.	2. ступ.	3. ступ.
стар-**ий**	—*стар*-**о**	*стар*-**ше**	**най***старше*
гарн-**ий**	—*гарн*-**о**	*гарн*-**їще**	**най***гарнїще*
висок-**ий**	—*висок*-**о**	*ви*-**ще**	**най***вище*
дуж-**ий**	—*дуж*-**е**	*дуж*-**че**	**най***дужче*
мал-**ий**	—*мал*-**о**	*мень*-**че**	**най***меньче*...

Закони ступінования прислівників такі ж самі, як закони ступінования прикметн., гл. §§ 179—182, стор. 149—152.

3. Злучник.

LVI. ЯК ДЇЛЯТЬ СЯ ЗЛУЧНИКИ.

271. Злучники—слова, що злучують части мови зі собою й цїлі речення—по свойому **значінні** дїлять ся на кілька відділів.

1) У реченнї:

Був собі дїд і *баба*—(Шевч.)

злучник „і“ просто сполучує два одновартні слова зі собою. Таксамо в реченнях: **I. Співропядкові:**

І небо невмите, і заспані хрилї, і понад берегом геть-геть, неначе пяний, очерет до долу гнеть ся—(Шевч.) **1) сполучні**

той самий злучник сполучує одновартні речення зі собою. Через те й цей злучник так і зветь ся **сполучним.**

Такі ж сполучні злучники є ще й: **та, тай, також, теж,** н. пр.:

За стени **та** за могили серце млїло (Шевч.)

Щирий пан **тай** християнин ще до того (Шевч.)

Я чув, і ти **теж** не глухий був (Словар Грінч. IV, 252)

Мабуть **також** не знав (Федьков.)

Щоб іще виразнїще зазначити сполуку, то вживаємо в одному реченнї **не тільки, не лише**, у другому—**але також, але й, а й**, н. пр.:

Не лише співаю, **а й** на скрипцї граю (Тобілевич)

Нї пес, **нї** баран (Нар. присл.).

2) Як хочемо дві думки поставити одну до одної в суперечність, то вживаємо злучників: **а, але, та, таки**, н. пр.:

Били, **а** не вчили (Шевч.). Живуть люди, **але** яка жизнь їх (Котляр.—Нат. Полт.). Полетїла **б я** до тебе, **та** крилець не маю (Котл.). Нахай же буде, як і буде: чи то плисти, чи то брести, **а я таки** мережать буду тихенько білії листи (Шевч.). **2) суперечні**

Такі злучники від того, що злучують суперечні думки зі собою, так і звуть ся **суперечні** (протиставні).

3) Суперечність виходить іще яснїще, як суперечні думки розставимо від себе однаковими злучниками, н. пр.:

Або грай, **або** грошї віддай (нар. присл.). Вам однаково, **що** тут, **що** там (Глїбів). **Чи** пан, **чи** пропав (нар. пісня). Ярина... **то** піде, **то** стане (Шевч.—Невольн.). **Хоч** один, **хоч** усї! **Раз** сяк, **раз** так! **3) розставні**

Цї злучники звуть ся **розставні.**

4) Злучники **коби, аби** вводять речення, що висказують **бажання**, н. пр.:

Коби зуби, то хлїб буде (нар. присл.). **Аби**[1]) люди, то пшп буде (нар. присл.). **4) бажальні**

Цї злучники називають ся **бажальні.**

---

[1]) В укр. мові цей злучник додаєть ся до заїменників та до частиць, а тоді має значіння немов цїлого речення, н. пр.: **аби-хто** (хто б не був), **аби-що** [у хазяйстві не аби-що він (Глїбів)], **аби-чий** (люби дочку **аби-чию**=чия б вона не була), **аби-де, аби-коли, аби-куди** і т. д.

5) Якщо хочемо одну думку другою о б о с н у в а т и, узасаднити, то вживаємо злучників: **же (ж), адже, чей, чейже, таже, а то,** н. пр.:

5) обосновні

Слухай мене, я **ж** тобі не воріг! **Адже ж** у тебе була мати, не вовчиця тебе на світ породила (Куліш). Струни мої золотії, заграйте нам этиха, **чей же** козак-нетяжище позабуде лихо (нар. пісня)

Такі злучники звемо **обосновні.**

6) Як же з якої думки виводимо який в и с н о в о к, то вживаємо злучників: **то, то так, отже,** н. пр.:

6) висновні

Люде не побачуть, **то** й не засміють ся (Шевч.).

Це злучники **висновні.**

Усї ці злучники сполучують зі собою рівновартні слова, рівновартні речення, такі, що їх можна поставити побіч себе в о д н о м у р я д о ч к у, пор.

Небо невмите, і заспані хвилї
Били, а не вчили
Люде не побачуть, **то й** не засміють ся

Через те й ці злучники звуть ся **співпорядкові.**

Та є злучники, що злучують речення неоднакової вартости, що одно речення важнїще, а друге не таке важне, подає н. пр. причину, чому стало ся щось, наслїдок, умову, час, коли стало ся щось—словом такі речення, що їх у о д и н р я д о к побіч себе поставити не можна, а тільки ті, що мають меньчу вагу, покласти п і д р я д о к, н. пр.:

Люди (сову) лаяли, (чому?—причина)
бо спать їм не давала (Шевч.)

Спи, гетьмане, (як довго—час)
поки встане правда на сїм світї (Шевч.)

Через те й такі злучники (**бо, поки** і т. д.) звуть ся **підпорядкові.** Ось вони йдуть за порядком.

7) При п о р і в н а н н ї двох думок зі собою, або двох предметів, уживаємо злучників: **як, мов, немов, наче, буцїм, нїби, нїж...** н. пр.:

II. Підпорядкові: 1) порівнальн.

Немає гірше, **як** у неволї про волю згадувать (Шевч.) Тай замовкла, **мов** заснула (Шевч.). **Неначе** наш Днїпро широкий, слова його лились (Шевч.). Засїв, **буцїм** у болотї чорт (Котляр.). Лучче було дївчиною, **нїж** тепера молодицею (Метл.).

Цї злучники звуть ся **порівнальні.**

8) Після висказових слів, таких, як: *говорити, оповідати, казати, думати* і т. д. звязуємо два речення злучником **що**, отже: **2) висказові**

А Процеві казав, **що** повинен іти до дому (Стефаник).

Це злучник—**висказовий.**

Висказові злучники ще такі: **як, будьто би, немов би, неначе б** (після тих же слів).

9) На час, коли щось діється ся, вказують **часові** злучники: **коли, як, скоро, поки, доки, заки, відколи, що тільки** й т. д., н. пр.:

Доки сонце зійде, роса очі виїсть (нар. прип.). Порадимось, посумуєм, **поки** сонце встане (Шевч.). **Як** сховавсь, тоді то вже розгулялись наші дівчата (Куліш). **3) часові**

10) Злучники **бо, (тому) що, (через те) що** злучують такі два речення, в яких річ іде про причину, чому щось склало ся, й тому вони так і звуть ся **причинові**, н. пр.:

Годі вам, холодні роси, випадати, **бо** ми голі, **бо** ми босі, холод у хаті (Грабовський). **4) причинові**

11) Злучники **щоби, аби** звуть ся **наміровими** через те, що ними вказуєть ся на намір, на те, задля чого щось робить ся, н. пр.: **5) намірові**

Загатили (шлях) нові кати, **щоб** до тебе люди не ходили на пораду (Шевч.).

12) Як хочемо сполучити зі собою такі два речення, з яких у одному являла ся би причина, чому щось робить ся, а в другому наслїдок роботи, то вживаємо **наслїдкових** злучників: (так, такий, так дуже) **що, що аж**, н. пр.: **6) наслїдк.**

Поле праці так широке, **що** й твій зір не осягне (Грабовський).

13) Як у двох реченнях є якась умова, під якою щось діється ся, то ми їх злучуємо **умовними** злучниками: **як, якщо, коли, наколи, хиба**, н. пр.:

Якщо будемо всї труситись, хто заступить рідний край? (Грабовський). **Коли** ж буде незгода у вас, то загинете всї мої, дїти (Кононенко). **7) умовні**

14) **Допустовий** злучник **хоч (хоча, хоть)** сполучує такі речення зі собою, що висказують цїлком противні думки, але ж усе таки одним реченням допускаєть ся можливість, ті думки погодити зі собою, н. пр.: **8) допустові**

Сова, **хоч би** лїтала попід небеса, то соколом не буде (нар. прислів).

15) **Питайні** злучники: **коли, чи** і т. д. вводять питання н. пр.:

9) питайні

Скажи, віще сердце, **чи** скоро світ буде (Куліш).

ЗАВВАГА. Багацько злучників (**аж, хоч, нїби, неначе**) уживають ся й як прислівники, тому треба дивити ся, щоб не переплутувати тих частий мови зі собою, н. пр.: *Ждy,* **аж** *він прийде* (злучник). *Босфор* **аж** *затряс ся* (присл.).

LVIII. ЯК ПОТВОРИЛИ СЯ ЗЛУЧНИКИ.

272. Злучників, як ми бачили, в укр. мові багато. Та не всї вони склали ся однаково.

1) Бувають такі злучники, що здавна самі по собі злучували слова та речення зі собою, н. пр.:

і, а, та, бо...

Це **первісні** злучники.

2) Та більш таких, що склали ся, походять із иньчих частий мови, н. пр.:

чи, коли, як, однак, скоро (присл.), *хоч, мов* (дїєсл.), *чим, тим, то* (заімен.)...

Це **похідні** злучники.

3) Иньчі злучники знов **зложені** з двох слів, н. пр.:

отже (от+же), *адже* (а+от+же), *неначе* (не+инакше), *немов* (не+мов), *наколи* (на+коли), *щоби* (що+би), *теж* (те+ж), *тай* (та+і)...

4. Виклик.

LIX. ЗНАЧІННЯ ВИКЛИКІВ.

273. Виклик теж не відміняєть ся. Але ж як три перші невідмінні части мови набірають значіння тільки при других словах, то виклики самі про себе зрозумілі й, висказані самі, можуть творити речення.

Зовсїм не важко розібрати, що як я крикну

з радости: **ех!, ей!, гей!, еге!...**

з болю: **ох!, ой!, ах!, горе!, лишенько!...**

відгрожуючись: **але!, ов!, овва!...**

дивуючись: **пупу!,**

або подаючи другому щось: **на!** і т. д.

що в тих словах містить ся думка, яку висказуємо одним словом—викликом. А раз є думка, висказана хоч би й одним словом—то це вже речення.

Те саме відносить ся до таких викликів, як:

тс! (тихо), **птру!** (на коний), **соб!**, **цабе!** (на волів),
а гилля! (на гусий), **тась!** (на качок) і т. д.

Це все виклики й заразом речення, бо вони заступають такі думки: Тихо будь! Стій! Ік собі (=до себе, до мене) йди! Од себе (=від мене) йди! Геть, і т. д.

ЗАВВАГА. Через те, що виклики самостійні слова, не звязані з иньчими, й речення для себе, то в мові відзначуємо це голосом, а на письмі осібним знаком (!) на кінці слова, осібним (,) у середині.

LX. ЗГУКОПІДРОБЛЕНІ ВИКЛИКИ.

Є ще такі виклики, що ними наслїдуємо згуки в при- **274.**
роді, та що ними підроблюємо ся під голос звірят і речий. Ось такі виклики:

гав (собака), *мняв* (кіт), *му* (корова), *куку* (зозуля),
кукуріку (півень)... *бовть*, *шубовсть* (вода), *грим* (грім),
шелесть (шелест), *дзїнь*, *брень* (скло), а далї:
гуп, *трах*, *тарах*, *ляп*, *хлюсть*...

Ці виклики звуть ся **згукопідробленими**. Вони дуже часто вживають ся в реченнях як присудки, н. пр.:

Грим *щастя в дверї!* (нар. говірк.). *Ось-ось догнав і* **бебех** *у могилу!* (Шевч.). *Пливе човен... та все* **хлюп-хлюп-хлюп!** (нар. пісня). *Розігнав ся і в вікно* **сусїль!** (Глїбів)...

ЗАВВАГА. Від таких викликів повитворювало ся багацько дїєслів наростками: „-ну-“, „-а-“ (у сполученню з „казати“), гл. § $213_{2,5}$.

Додаток до науки про слова.

LXI. ЯК ДЇЛИТИ СЛОВА НА ПИСЬМІ.

Пишучи слово за словом, не засїди зможеш усї слова **275.**
помістити в одній стрічці. Часто доводить ся слово пере-

ді́лити на середині, частину лиша́ти в одній стрічці, а другу перенести у другий рядок. Що можна лишати, а що переносити, про те виробили ся окремі закони, які подаємо на цьому місці.

1) Передусім треба дивити ся, чи слово бува не зложене (гл. § 106), і якщо так, то тоді треба розділяти його **по частям**, які на слово склали ся, отже:

слово	в одній стрічці лишаємо:	переносимо до другої:
чорнобривий	чорно-	-бривий
сновида	сно-	-вида
пройдисвіт	пройди-	-світ
скорохід	скоро-	-хід і т. д.

Що слово ді́лить ся, те зазначуємо окремим знаком на письмі, т. зв. **розді́лкою** (-).

2) Незложені слова, прості, такі, що в них не відчуває вухо, де в них корінь, де нарості, де пень, а де закінчення, такі слова ді́лять ся **по складам** (гл. § 7, § 9), н. пр.:

слово	в одній стрічці пишемо:	переносимо до другої:
ма́ти	ма-	-ти
брати́	бра-	-ти
хоронити	хо-	-ронити або
	хоро-	-нити або
	хорони-	-ти і т. д.

Із того виходить, що односкладових слів розді́ляти не можна.

3) Як же в мові дуже виразно відчуваєть ся нарост (§§ 102—105, § 118 і т. д.) та приставка (§ 97, § 99, § 266)—то так слово й ді́лить ся, що нарост переноситъ ся до другої стрічки, приставка ж лишаєть ся в першій, н. пр.:

слово	в одній стрічці лишаєть ся:	переносимо до другої:
квітка	квіт-	-ка
батько	бать-	-ко
лі́карство	лі́кар-	-ство
боязький	боязь-	-кий
сварливий	свар-	-ливий
страшний	страш-	-ний
нїмецький	нїмець-	-кий
український	у-	-краї́н-ський

пройти	про-	-йти
дістати	ді-	-стати
вирвати	ви-	-рвати і т. д.

4. Коли ж у слові наколичить ся шелестівок, що важко розібрати ся, котра з них куди належить: чи до попереднього складу, чи до наступного, чи н. пр.:

у слові: вістря, казати: віс-тря, чи ві-стря
„ жертва „ жер-тва „ же-ртва
„ муштра „ муш-тра „ му-штра
„ добрий „ доб-рий „ до-брий...,

то так собі радимо, що до другого рядка переносимо тільки стільки буквів і тільки такі букви, що ними може в нашій мові починати ся яке слово, отже:

ві-стря (пор.—стругати), жер-тва (пор.—творити)
муш-тра (пор.—трава), до-брий (пор.—бритва) і т. д.

Таксамо:

ле-дви (пор.—двигнути), кро-хмаль (пор.—хмара),
ко-ждий (пор.—ждати) і т. д.

Із того закона виходячи, все переносить ся до другої стрічки букви: **сп, ст, ск,** н. пр.:

ві-спа, ко-сти, ви-ски...

Але ж тільки **рв, рж** (хоч такими звуками починають ся в нас слова, пор.—рвати, ржати) роздїляють ся, н. пр.:

пер-вина, дер-жати...

Що не можна роздїлювати букв **дж, дз**—це ясно, бо вони в вимові зливають ся зі собою. Тому дїлимо так:

са-джа, ро-дзин-ки...

LXII. СКОРОЧЕННЯ СЛІВ НА ПИСЬМІ.

276. Такі слова, що дуже часто вживають ся в мові, можна скорочувати, не виписуючи їх цїлими, а тільки деякі букви з них, та ставлячи після тих буквів **точку** (.) на знак, що слово не цїле, а скорочене. Ось такі слова:

вп.=високоповажаний	*і т. д.*=і так далї	*н. пр.*=на при-
гл.=гляди	*і. т. и.*=і таке иньче	*п.*=пан |клад.
д. =добродїй	*і т. п.*=і тому подібне	*пп.*=панове
дд.=добродїї	*карб.*=карбованець	*пор.*=порівняй
др.=доктор	*кп.*=копійка	*р.*=рік
заг.=загалом	*моск.*=московський	*с.*=сотик

с. є=се є	*тт.*=товариші	*ф.*=фенік
с. т.=себто	*т. є*=то є	*шг.*=шаг
св.=святий	*т. зв.*=так званий	*чит.*=читай
стр.=сторона	*т. зн.*=то значить	
т.=товариш	*укр.*=український	

Крім того є деякі скорочення, що вживають ся без точок, н. пр.:

джа = добродійка	*К* = корона
пнї = панї	*М* = марка
пна = панна	

І так загалом кожне слово, що частїще повторяєть ся (в листах, у дїлових книжках, тай так), можна скорочувати, але скорочення може тільки кінчити ся буквою, що визначає **шелестівку,** отже:

австр.	= австрийський	*анг.*	=англїйський
нїм. = *нїмецьк.* =	нїмецький	*франц.*	=французський
		білорусь.	=білоруський
поль.	= польський	*болг.*	=болгарський і т.д.

LXIII. ВЕЛИКІ ПОЧАТКОВІ БУКВИ.

277. Великі початкові букви пишемо все

1) в **першому** слові речення, н. пр.:

На початку речень І *він почав змивати пшоно. Змив, у горщик усипав.*—Е, *дурний! На що ж я усипав? Треба зперщу окріп нагріти* (Грінченко—Сестриця Галя)

2) у всїх **власних іменах** (гл. § 117а)—себто в назвах держав, країв, міст, сїл, гір, інституцій, у прізвищах, у хресних іменах і т. д., н. пр.: **Імен. власн.**

Україна, **Гетьманщина**, **Подїлля**, **Винниця**, **Городище**, **Карпати**, **Коцюбинський**, **Іван Франко**, **Модест Левицький**, **Ольга Кобилянська**...

І назви народів ув українській мові пишуть ся великою початковою буквою (у рос. малою), н. пр.:

Українець, **Москаль**, **Поляк**, **Нїмець**, **Мадяр**, **Чех**...

Якщо на назву складаєть ся два або й більше слів, то всї вони пишуть ся великою буквою, н. пр.:

Українська Народня Республика, **Національний Музей**, **Народнїй Дім**, **Українська Громада**, **Чорне Море**, **Лїсний Бескид**, **Лиса Гора**, **Чортівська Скеля**...

За те назви **місяців** усе пишуть ся малою буквою, н. пр.: *сїчень*, *лютий*, *березень*... (усї вони вичислені на стор. 112, на долинї).

3) у всїх **заголовках** книжок, **назвах творів** письменства й мистецтва, н. пр.:

Заголовки

Енеїда (Котляревського), **Перекотиполе** (Квітки), **Мірошник** (Гребінки), **Побратимові** (Шашкевича), **Неофіти** (Шевч.), **Степ** (Кулїша), **Виклик** (Старицького), **Дорога** (Стефаника)... **Гагілки** (Труша), **Катерина** (Холодного), **Гуцулка** (Северина)...

Якщо назва твору обіймає два, три, а то й більше слів, то звичайно ставимо велику букву в першому слові, н. пр.:

Камяний хрест (Стефаника), **У *грішний світ*** (Коцюбинського), ***Соняшний промінь*** (Грінченка), ***До світла*** (Франка), ***Три як рідні брати*** (Федьковича), ***Старосвіцькі батюшки й матушки*** (Левицького), ***Як би ви знали, паничі*** (Шевч.).... ***Острів смерти*** (Беклїна), ***Гість із Запоріжжя*** (Красицького)...

Прикм. присв. з осіб

4) у **прикметниках присвойних** (гл. § 165₁), виведених від імен осіб, н. пр.: **Василева** (шапка), **Шевченкові** (твори), **Яринин** (бриль) і т. д.

Таксамо й від назв **рік** виведені присвойні прикметники пишемо великою буквою, н. пр.:

Днїпрові (пороги), ***Днїстровий*** (лиман)...

Усї иньчі прикметники, наскільки вони не визначають назв, пишуться **малою** буквою, отже:,

український народ (але: Українська Народня Республика), *австрийсько-угорська* делегація (але: Австрийсько-Угорська Монархія) і т. д.

Листи

5) У **листах** і в усяких **урядових та офіціяльних** письмах (проханнях, заявах, протестах і т. д.) особи, до яких пишемо, назви урядів і титули, якими їх величаємо (прикметники), а далї займеники особові та присвойні, що відносять ся до них—усе це пишемо великими буквами, н. пр.:

Високоповажаний *Добродію!* *На* Ваше *письмо з дня... хочу* Вам *заявити, що* Ви, **Вельмишановний *Пане, помиляєтесь, думаючи, що я мав намір* і т. д.

Хвальний Ґенеральний Секретаріяте Української Народньої Республики!... До Хвального Видїлу Наукового Товариства ім. Шевченка!

6) Звичайно й на **початку віршевих** рядків пишуть великі букви, н. пр.:

Вірші.

Яка краса—відродження країни!
Ще рік, ще день назад тут чув ся плач рабів,
Мовчали десь святі під попелом руїни
І дружно дзвін старий по мертвому гудів...
Коли відкільсь взяла ся міць шалена,
Як буря все живе схопила, пройняла,
І ось—дивись: в руках замаяли знамена,
І гимн побід співа невільна сторона!.. [Олесь].

Але ж є вже в нас багато поетів, що не пишуть великих буквів на початку рядків, а тільки там, де починаєть ся нове речення, н. пр.:

Ось я вже і в Київі! Слава тобі,
український Єрусалиме!
Дивлю ся на тебе у лютій журбі,
бо горе пече нестерпиме.
Блукаю по тобі і згадую все,
що в памяті маю зі школи;
не знав я багато, а й те призабув,
та вже й не навчу ся нїколи... [Маковей—Подорож до Київа].

LXIV. ЯКІ СЛОВА ПИСАТИ ДОКУПИ, А ЯКІ НАРІЗНО.

278. Кожне слово, якщо воно для себе окреме, коли воно окрема часть мови, треба писати нарізно від другого слова навіть тоді, коли в вимові воно тїсно із другим вяжеть ся.

Це ми підносимо тому, що є такі самостійні слова, які деякі письменники дочіплюють до попереднього слова і з двох слів роблять на письмі одне. Це торкаєть ся передусїм таких слів: заіменика „ся“ (гл. § 194₈), форм дїєслова: **„няти“**, себто форм: **му, меш, ме** і т. д. (§§ 233, 235), прислівника: **би (б)** та злучника: **же (ж)**.

„Ся“ після дїєслів. 1. Зворотний заіменик „ся“ цїлком самостійне слово. Тільки ж, вимовляючи його після дїєслів, чуємо, що воно немов із ним ізливаєть ся, бо на нього не паде нїколи наголос отже:

мию ся, боїть ся, хвалите ся...

Через те в московській мові воно й пишеть ся з дієсловом докупи.

Але ж що це окрема часть мови, що всї европейські мови пишуть цей заіменик нарізно, хоч він і там ніколи не наголошений, та що колись він міг уживати ся й перед дієсловом [порів. загально на цїлій Україні знане привітання: „*Як* **ся** *маєш*? *Як* **ся** *маєте*!“ [1]] та ще й тепер уживаєть ся так на цїлій західній Україні [2])—то й його все треба писати **нарізно** від дієслова, отже:

молю **ся**, *боїш* **ся**, *здаєть* **ся**, і т. д.

Скорочене „ся“, себто: „**сь**“, пишеть ся з дієсловом докупи:

молюсь, *миємось*, *годитесь*...

2. Те ж саме відносить ся до: **му**, **меш**, **ме**..., якого в нас уживають задля творення будучности (§ 235). Правда, що слова: *му*, *меш*, *ме*... в літературній мові самі про себе не вживають ся [3]), правда, що ніколи на них не паде наголос, що кажемо: **Му, меш ме...**

робúти му, брáти меш, ходúти ме...,

правда, що ці форми зливають ся з дієсловом докупи, —але ж що це самостійні слова й у деяких говірках можуть стояти й перед дієсловом [4]), і коли: *буду*, *будеш*, *буде*... (§ 235) у тому ж значінні пишуть ся нарізно, то треба й їх писати теж окремо, отже:

читати **му**, *робити* **меш**, *брати* **ме**,
сидїти **мемо**, *хвалити* **мете**, *їхати* **муть**

---

[1]) Пор. у Енеїдї Котляревськ.: »Здоров, Енею, пане-свату! А як **ся маєш**, як живеш?«.

А що давнїще »**ся**« могло вживати ся й перед дієсловом, на це вказують оці слова з народньої думи про бурю на Чорному Морі:

Що на Чорному Морю недобре **ся починає**.

[2]) Так і пишуть деякі давнїці західно-укр. письменники, н. пр.:

Славне Підгірє, що **ся маєм крило**,
В шовкові трави спати **ся клонило**;
Бо світле сонце в гори **ся сховало**...
І знов **ся** щастю нашому **дивило**,
І знов в вечірних зіроньках помалу
Підгірє красне спати колисало і т. д.
[Федькович—Вечір на Підгірю].

3. Слова **би** (**б**), **же** (**ж**), н. пр.:

Би, же

хотїв **би**, *дай* **же**!,

теж усе треба писати окремо.

Таксамо нарізно треба писати ті ж слова, як вони скорочені, отже:

хотїла **б**, *робили* **б**, *ну й що* **ж**,
але **ж**, *ходи* **ж**! і т. д.

4) Крім того є ще такі слова, що раз пишуть ся докупи з другими словами, то знов нарізно від других слів. Сюди належить слівце „**не**“, а далї **приіменики.**

„Не“

а) Щодо „**не**“, то коли воно зі словом злило ся в одну тямку (з іменником, прикметником, прислівником), н. пр.:

ненависть, **не**воля, **не**щирий, **не**добрий,
небезпечно...

і при відмінї ці слова не зміняють ся, „**не**“ зістаєть ся (пор. є ненависти, ненавистю... неволї, неволе!, неволею... нещирого, нещирої, нещирому...),

то тодї „**не**“ належить до слова й його треба писати зі словом докупи, н. пр.:

Хата вдарила Чіпці в вічі своєю **неохайністю** (Мирний). Хоче мене мати за **нелюба** дати (нар. пісня). Прощай, світе, прощай, земле, **не**приязний краю! (Шевч.). Цілїсінький день пролежить **нерухомо** (Марко Вовчок).

При **дієсловах**, коли заперечуєть ся, що хтось чогось **не** робить, „**не**“ пишеть ся окремо, н. пр.:

Гість лави **не** засидить, ліжка **не** залежить (нар. прип.). При готовій колоді **не** лїнуй ся вогонь класти (нар. прип.).

Але ж і при іменниках і прикметниках треба вважати, чи вони бува в реченні не присудки, чи не кажуть, хто чимось **не є**, або який хто **не** є, бо тодї „**не**“ пишеть ся від іменика й прикметника нарізно, н. пр.:

Чи я в лузї **не** калина **була** (не була), чи я в лузї не червона **була** (не була)?—нар. пісня. **Не** природний (не є природний) він до цього.

---

[3]) У гуцульській говірці відчуваєть ся воно цілком як самостійне слово й уживаєть ся самостійно в тому ж самому значінні, що й: буду, будеш, буде і т. д. Порівняйте тільки фразу: »А май меш?!« (А ще будеш?), коли мате вибє або вилає дитину за яку провину.

[4]) Приклади на це гл. стор. 216, на долині.

А в тім як, знаєш, пане-брате: **не** дурень (ти не є дурень)—сам собі міркуй! (Шевч.).

Порівняйте:

Мені доля **незичлива** (=є незичлива). Мені доля **не зичлива** (не є зичлива).

І при иньчих словах, якщо вони п р и с у д к и, „**не**“ пишеть ся **окремо**, н. пр.:

От там стоїть той **нескреба**, що мені **не треба** (нар. погов.). **Не можна** всім рота заткати (нар. погов.).

Таксамо нарізно пишеть ся „**не**“, якщо одну річ другій протиставимо, як протиставимо одну гадку другій, н. пр.:

Не з к о г о, як і з н а с вони оружний люд набірали (Куліш). Лях**ам** своїм коханим розказуйте, а **не** м е н ї! (Сторож.). Хоч по шапці, **не** по шапці, то по козирочку (нар. припов.). Ой, п і з н е н ь к о, **не** р а н е н ь к о із вулиці ходиш (нар. пісня).

б) Те саме відносить ся до **приіменників**. Якщо вони зросли ся із другими словами в одно слово, в одну тямку, якщо приіменик **приставка**, то його треба писати **докупи**, н. пр.:

Приіменик —приставка.

на*зва*, **до***датоκ*, **від***писати*, **при***ставити*, **за***нести*...

Тут легко контролювати відміною, якщо слово відмінне, н. пр.:

назва — назви, назві, назву, назвою...
додаток — додатку, додаткові, додатком...
відписати — відписав, відписавши, відпишу...
приставити — приставив, приставлений, приставлю...
занести — заніс, занесла, занесу...

—усюди: **на-**, **до-**, **від-**, **при-**, **за-** лишають ся при слові, вони до слова належать і тому пишуть ся зі словом **докупи**.

Як же ті слова стоять при іменах, н. пр.:

на *дворі*, **до** *стола*, **від** *тебе*, **при** *хаті*, **за** *клунею*...,

то їх пишемо **окремо**. [Тут треба контролювати, питаючись: *що є*? Отже чи кажемо:

двір, чи надвір?, стіл, чи достіл?
я „ відя хата „ прихата?
клуня „ заклуня]

5) І так можна контролювати кожне відмінне зложене слово відміною, чи воно одна тямка, чи більш, чи

писати його докупи, чи нарізно. По тому правилу ми пишемо:

Зложені відм. слова.

хтобудь, котрийнебудь, якийся...,
(бо кажемо 2. вдм.: когобудь, котрогонебудь, якогось
3. „ комубудь, котромунебудь, якомусь),

але ж: *будь хто з вас, не будь котрого тут* і т. д.

6. Щодо невідмінних зложених слів—головно прислівників, злучників і т. д., що склали ся н. пр. з приіменників та іменників—чи писати їх докупи, чи окремо, то треба радити собі так, щоби старати ся замінити зложене слово иньчим, незложеним, що меньш-більш таке саме має значіння. Як можна замінити його таким одним словом, то тоді це зложене слово треба все писати докупи, н. пр.:

Прислівники.

докупи (разом), *знечевля* (несподївано), *адже* (бо), *себто* (значить), *нараз* (нечайно), *вранці* (рано), *наборзі* (швидко), *навманя* (слїпо), *натще* (порожно), *завидна* (днем), *поночі* (темно), *зночі* (вечером), *досвіта* (раненько), *безліч* (багато), *надаремно* (дарма), *почасти* (трохи)...

7. Якщо сполучуємо зі собою такі два слова, що творять одну тямку, але кожне з них усе таки виявляє щось для себе самостійне, то пишемо їх окремо, але звязуємо роздїлкою, отже:

Роздїлка.

сумний-невеселий, *хліб-сіль*, *батько-мати*, *сам-саміський* (гл. стор. 99), *Австро-Угорщина*, *кінець-кінцем*, *церковно-славянська* (мова), *сяк-так*, *раз-у-раз* і т. д.

LXV. ДЕЯКІ ПРАВОПИСНІ ЗАМІТКИ ЩОДО ПИСАННЯ СЛІВ ТА ЇХ ФОРМ.

279. Як уважно пройти цїлу науку про слова, то цей цїлий уступ являєть ся зайвим. Але ж задля кращого перегляду ми все таки його додаємо, хоч рівночасно зазначуємо, що обговорювати окремо нїчого не будемо, а тільки покликати ся будемо на відповідні місця у книжцї.

І—Ї

1) У доповненню про „і“—„ї“ (§§ 46—48) скажемо, що в відмінї іменників „мняке“—„і“ (ї) появляєть ся
а) в чоловічій відмінї в 7. вдм. одн. (§ 136), пор. *сусїд—у сусїдї*,
б) в жіночій відмінї в 3. і 7. вдм. одн. (§§ 142, 150),

пор. *завіса* — *завісї*, *в завісї*,
тїнь — *тїнї*, *в тїнї*

а) іменики

в) в середнїй відмінї в 7. **вдм.** у твердій (§ 153), у 3. і 7. у шелестівковій (§ 159) відмінї,

пор. тїло — *в тїлї*
теля — *телятї*, *в телятї*

Це все відносить ся до твердих (та шелестівкових) відмін, бо ж у мняких усюди, де стрічаєть ся „і“, воно **всюди мняке** (на основі укр. законів мнягчення),

пор. король — *в королї*, *королї*, *королїв*...
диня — *динї*, *в динї*....
поле — *на полї*...

Щодо 2. **вдм. множ.**, то у твердих відмінах пишеть ся тверде „і“ (гл. § 136), у мняких—мняке (гл. § 139):

пор. *пан* — *панів*, *король* — *королїв*.

У **прикметників** (гл. § 49) „і“ появляєть ся в чол. і сер. родї в 7. вдм., у жіноч. у 3. і 7. вдм.—у множ. усюди в 1. вдм. Тверда відміна прикм. має в тих відмінках „тверде“ і (ї), мняка—мняке (ї):

б) прикм.

Тверда відм.		Мняка відм.	
ч. і сер. р.	жін. р.	ч. і сер. рід.	жін. р.
3. вдм. одн. *бїлий*			*песїй*
7. „ „ у *бїлім*	у *бїлій*	у *песїм*	у *песїй*
1. „ мн. *бїлі*		*песї* (§§ 185, 187)	

У другому ступнї прикметників появляєть ся в наростку: **ішій** (§ 179, 2) після шелестівок, що мнягчать ся, все мняке „і“ (ї), отже,

гарний—*гарнїщий*, білий—*бїлїщий*...

в) заїм.

Заїменик *той* має всюди, де чуєть ся „і“—тверде „і“ (гл. § 196 а), заїменики *сей*, *увесь* (гл. 196 б, 199 а) знов мняке „і“ (ї).

А зрештою всюди, де чуєть ся перед „і“ шелестівка мнякою, то наскільки це „і“ не склало ся з „о“, треба писати „ї“.

Е—И

2) Тому що ненаголошене „е“ зближаєть ся до „и“ (§ 62), то в непевности: чи „е“ писати, чи „и“—треба все підшукувати подібні слова, з таким самим корінем, де на „е“, чи на „и“ падав би наголос.

Ось тому треба писати:

вертіти, бо кажемо—верть, *сидіти*, бо—сиджу

несеш, бо —нести і т. д,

Кажемо й пишемо: *цибуля*, *пиріг*...

Усі **наворотові** дієслова перед „**р**“ мають усе „**и**“ або „**і**“, а ніколи „**е**“, хоч у корінї є „**е**“, н. пр.:

роздерти, але—*роздирати*,

розтерти, але—*розтирати*

вмерти, але —*вмирати* або *вмірати* (не—вмерати)

зберу, але — *збираю* або *збіраю* (не—збераю).

А так, то в **відмінї** треба мати все перед очима закінчення. Кажемо й пишемо:

полем, не—полим, *панею*, не—панию

учителеві, не—учителиві....,

бо **-ем**, **-ею**, **-еві**—закінчення відмінків.

З другого ж боку кажемо й пишемо:

Кияни, *Галичани*, *міщани* і т. д,

бо 1. вдм. множ. чолов. імен. кінчить ся на **-и**.

Чи писати:

люде—людей, конї—*коней*, кости—*костей*, чи: *люди—людий*, конї—*конний*, кости—*костий*,—то про це гл. §§ 151$_3$, 141$_8$. Обі форми народнї й обі вживають ся в письменстві.

А ось у **займенниках** особових можна прикласти до форми займеника приіменик, тодї наголос перескочить, і виразно чути буде „**е**“, чи „**и**“ н. пр.:

мене́—до ме́не *тебе́*—до те́бе... (гл. § 194$_2$).

У **дієсловах**, чи в 2. ос. (і в иньчих) появляєть ся „**е**“, чи „**и**“, про це можна контролювати наростками й тим, що сказане в §§ 239, 255 отже:

писати — *пишеш*, *пише*

носити — *носиш*, *носить*...

Те ж саме відносить ся до вживання „**е**“ та „**ї**“ в формах теперішности, н. пр.:

купати—купаю, *купаєш*

стояти—стою, *стоїш*

3) Те саме відносить ся до ненаголошеного „**о**“, що в вимові зближаєть ся до „**у**“ (гл. стор. 61). І тут треба звертати увагу на закінчення в відмінї, тому, н. пр., що 6. вдм.

одн. жін. роду має „-ою“, не „-ую“, кажеть ся й пишеть ся: **О—У**

доброю дівчиною, не—добрую дівчину і т. д.

Щодо дієслів на **-увати** і дієприкметника **-ований**, чи **-уваний**—а таксамо що до іменників, утворених із тих дієприкметників, гл. § 247.

4) **Числівники** від „десять“ до „трицять“ пишуть ся без „д“ (моск. уплив) і без „й“ (гал. нар.), гл. стор. 183, 2. нотка в долині. **Числівники**

Якщо числівники скорочують ся числами, то звичайно між головними й порядковими робить ся таку різницю, що при порядкових кладеть ся точку, отже: **Числівн. числами**

1 = *один*	1. = *перший*
2 = *два*	2. = *другий*
4 = *чотирі*	4. = *четвертий*
11 = *одина́цять*	11. = *одина̀цятий*
12 = *двана́цять*	12. = *двана̀цятий*
14 = *чотирна̀цять*	14. = *чотирна̀цятий*
20 = *двацять*	20. = *двацятий*
90 = *девятьдесять*	90. = *девятьдесятий*....

5) **Дієприкметники страдального стану** в укр. мові пишуть ся все з одним „**н**“, отже:

нести	— *несений*	**Дієприкм. страд.**
рвати	— *рваний*	
обіцяти	— *обіцяний*	
дати	— *даний*...	

Зрештою все иньче дає вже практика сама.

LXVI. ЯК ВІДДІЛЮЄМО ВІД СЕБЕ СЛОВА НА ПИСЬМІ [ЗНАКИ ПЕРЕПИНАННЯ].

Балакаючи, ми, що правда, лучимо одно слово з другим, але ж доводить ся часто одне від другого віддїлити, одне від другого відзначити, щоб нас краще зрозуміли. Через те ми зміняємо голос, то підносимо його, то спускаємо, то знов потрохи спиняємо ся при якомусь слові. На письмі знов відзначуємо це все окремими знаками, які перепинають ті слова—й через те й так і звуть ся **знаками перепинання.** **280.**

1) Як збереть ся в мові кілька однакових частий мови, що належать до себе, н. пр.:

Чого серце плаче, ридає, кричить? (Шевч.) *Соловейко защебетав, залящав, зачиркав, засвистав, затрещав* (Квітка). *Затремтїло щось людське, мнягке в старім серцї пророка* (Франко). *Дївчина велична, хороша, до всякого привітна* (Вовчок)

—то ті слова віддїлюємо від себе **запинкою** (,).

Але ж цей знак кладеть ся тільки тодї, коли слова незлучені між собою злучником „і“, **та**, н. пр.:

Стане менї весело **й** *хороше. Заграють* **і** *заспівають мої думки* (Левіцький). *Зійшов місяць* **і** *вдарив ясним промінням по білих хатах* (Вовчок).

Тому то й пишемо:

Що він їв сїно, сіль **і** *всякі сласти* (Гребінка). (Сонце) *запекло, почервонїло* **і** *рай запалило* (Шевч.).

Але ж коли коло кожного слова поставити злучник „і“, то тодї можна віддїляти їх запинкою, але можна й так лишити, н. пр.:

У садку вишнї (,) *й черешнї* (,) *і яблука* (,) *і волоські горіхи* (,) *й грушки* (,) *й калина* (Вовчок).

Запинкою віддїляєть ся крім того все 5. **відмінок** і **виклик**, якщо вони стоять не самі, а між иньчими словами, н. пр.:

Доле, де ти? (Шевч.). *Гей, розшалїла ся буря люта!* (Франко). *Вспань же, Боже, суди землю і суддїв лукавих!* (Шевч.). *Скажи, Мотре, наша сестронько, Галонько!* (Вовчок). *Що тут на світї,ах, тутки ся дїє?* (Федькович).

Як видно з цих останнїх прикладів, запинку ставить ся й **перед** 5. вдм. (і викликом), і **після** нього.

Ті самі слова, як стоять самі або на кінцї, зазначують ся на письмі **викличником** (!), н. пр.:

Боже! Лищенько! Ох!.... Пане гетьмане, і ви, батьки, і ви, панове отаманне, і ви, бритчики, хоробрії товариші, і ви, православні христіяни! (Куліш)

2) **Точкою** (.) скорочуєть ся слова, гл. § 276.

3) Як пояснюємо якесь слово другим, кладемо те друге слово у **скобки** ( ), що нїби це слово до речі не належить, що ми його поза скоби висуваємо, н. пр.:

термометер [*тепломір*], *анархія* [*безладдя*]...

4) Як збираємо ся вичисляти слова, ставимо **двоточку** (:), н. пр.:

А в хатї мило та любо глянути: лавки й столи липові, образи киянські, хороше мальовані... (Вовчок)

Коли ще вживати цих знаків, та яких іще загалом уживаємо, це все буде в третїй частинї цїєї книжки.

III. Речення.

I. СКЛАДНЯ.

Не завсїди слово, висказане саме про себе, зрозуміле, **281.** не все можна розібрати, що хто під ним думає. От як скажемо такі слова:

мила, їм, бік, ріг,

то нїхто не знати ме, що ми маємо на думцї, чи *милу* дївчину, чи кусок *мила*, чи що жінка *мила* одежу. А далї, чи я *їм* хлїб, чи *їм* даю їсти, чи річ іде про *бік* гори, річки, чи про людський *бік*, чи для нас важний *ріг* корови, чи *ріг* вулицї—цього зі самих слів не розбереш.

Що тільки в реченнї набірає кожне слово значіння, тільки з речення можна виміркувати, що в кого на думцї.

Воно й не диво, бо нїхто поодинокими словами не балакає, а тільки реченнями, дарма, що на речення складають ся слова. Правда, що нераз одне слово висказує думку, отже є вже реченням, н. пр.:

Горить. Світає...,

але це залежить од слова, від части мови, а не кожна сама про себе дає зрозумілу думку.

Як складати слова, щоб із них виходили зрозумілі речення, цього вчить окрема наука, що так і зветь ся **складнею**, із грецька **синтаксою.**

У цій части книжки зазнайомимо ся тільки з найважнїщими синтактичними явищами нашої мови, з тими, що конечно потрібні, щоб у практиці балакати й писати, як треба.

II. ПОДІЇЛ РЕЧЕНЬ ЩОДО ЗМІСТУ.

282. У кожному реченнї є свій зміст.

1. Не важко розібрати ся в тому, що н. пр. реченнями: *Вітер в гаї нагинає лозу і тополю* (Шевч.). *Зійшли ся колись дерева на широкім роздолї* (Франко). *На дворі стогне завірюха, мов звір неситий, завива* (Старицький)...

Оповідні. —щось оповідаєть ся, то такі речення так і звуть ся **оповідні.**

Після таких речень та після всїх иньчих, що висказують якусь правду, ставить ся завсїди **точку** (.).

2) Таксамо легко пізнати, що в реченнях:

Запитові. *Чи все буть йому кар вістуном і погрозою в людях?* (Франко). *Нащо стали* (думи) *на папері сумними рядами? Чом вас вітер не розвіяв в степу, як пилину? Чом вас лихо не приспало, як свою дитину?* (Шевч.)

—містить ся запит, тому то й цї речення звуть ся **запитові**, або просто **питання.**

Після таких речень усе кладемо **питайник** (?).

3. Такими реченнями, як ось:

Приказові. *Ти, дубе, кріпись! Ти рости та рости, не жились, не кривись, ти глибоко у глиб твердий корінь пусти, гилля в гору розкинь, ти рости та рости! І до пекла достань, і у пекло заглянь; і до хмари достань, і на небо поглянь, і ввесь світ обдивись і усе розпівнай, і, що доброго є, ти у себе впивай!* (Руданський)

—висказуємо приказ, тому такі речення звуть ся **приказові.**

Після приказових речень ставить ся **викличник** (!).

Але ж усї цї речення, коли їх беремо за рядом, віддїлюють ся й **запинками**, а то й **середником** (;)—цим останнїм тодї, коли думка ще не зовсїм докінчена, і ми бажаємо трохи відпочити.

4. Такі знов речення, як:

Бодай би я не дождала такого слова почути! (Марко Вовчок). *А, бодай вас!* (Шевч.). *Нехай же його Мати Божа поблагословить!* (Марко Вовчок). *О, бодай же сад той висох, хатка щоб запалась, а ту кладку яворову щоб вода забрала!* (Воробкевич)

Бажальні.

—виявляють бажання, то так вони і звуть ся **бажальні.**

Бажальні речення зазначуєть ся на письмі теж **виключником** (!) на кінці.

Усї ці речення можуть бути **притакливі** або **заперечні,** відповідно до того, чи те, що в них балакаєть ся, правда, чи ні, чи те, що ними висказуєть ся, справдї так дїєть ся, чи ні, отже речення: **283.**

Притакливі й заперечні.

„**Не** *їсть ся*, **не** *пєть ся*, *і серце* **не** *бєть ся*, *і очі* **не** *бачать*, **не** *чуть голови*“—всї оповідні заперечні (Шевч.—Невольник), а далї, що балакаєть ся в поемі: „*Замісць иматка хлїба за кухоль береть ся*“—то це вже речення оповідне притакливе.

Таксамо речення: „*Ти, дубе, рости!*“—приказове притакливе, речення: „**Не** *жились!*“—заперечне і т. д.

III. ПОДІЛ РЕЧЕНЬ ПО ФОРМІ.

І. Кожне речення може висказувати одну-єдину думку, тодї воно зветь ся поєдичним реченням, або **простим,** н. пр.: **284.**

За думою дума роєм виллтає (Шевч.). *Плив гордо ястріб в лазуровім морі* (Франко).[1]) *Далекая дорiженька гадюкою вєть ся* (Вербицький). *Нагуляло ся по небу весняному сонце* (Куліш). *З мого серця лллть ся струмок у море людського горя* (Коцюбинський).

Речення просте.

[1]) **ЗАВВАГА.** Майже всї ці приклади, як шановні читачі, може, й самі замітили, взяті з вершів. А що поети в вершах задля музики [для ритму] гербують [це їх право!], звуковими законами, то й не все зазначують їх на папері. За поетами не зазначували й ми їх, а списували їх так, як у автора записано. Але ж читачі повинні знати, що треба писати:

Вітер у гаї нагинає лозу й тополю [гл. § 282,1]. Чом нас вітер не розвіяв у степу [282,2]. І в пекло достань [282,3] і т. д.

285. II. Але ж кілька простих речень, якщо вони змістом лучать ся зі собою, ми можемо все скласти докупи. Ось н. пр., три прості речення:

„Не зозуля в лїсї затужила. Не пташина в лузї голосила. Сестричка лист писала“—

змістом лучать ся зі собою, у них порівнюють ся сестру-сиротину з пташками-сиротятами—тому ми їх можемо зложити і створити таке одне речення:

Речення зложене. *Не зозуля в лїсї затужила, не пташина в лузї голосила, то сестричка лист писала* (Федькович).

Таке речення зветь ся вже **зложеним**, бо на нього склало ся кілька думок.

І коли прості речення, як вони стояли про себе самостійно, ми віддїляли від себе **точкою** [вони—оповідні], так ті ж самі прості речення, якщо ми їх зложили в одне—віддїлюємо **запинками**.

Иньчі приклади:

»Я пролежав цїлий свій вік на печі. Я завше був патріотом За Вкраїну мою, чи то в день, чи в ночі, мое серце сповнялося клопотом.«

Із цих трох самостійних простих речень, якщо ми тїснїще звяжемо їх змістом зі собою, вийде таке одне **зложене** речення:

»**Хоч** пролежав я цїлий свій вік на печі, але завше я був патріотом, за Вкраїну мою, чи то в день, чи в ночі мое серце сповнялось клопотом« (Самійленко).

Ці прості речення сполучено злучником „**хоч**“, і замісць точок появили ся **запинки**.

Або:

»Повій, вітре, на Вкраїну. Там покинув я дївчину«—

—це два прості речення. Їх можна так зложити в одне **зложене** речення:

Повій, вітре, на Вкраїну, де покинув я дївчину.

І знов замісць точок—запинки, замісць прислівника „**там**“, являєть ся „**де**“.

То так по тому, скільо думок містять у собі речення, вони дїлять ся на

а) **прості** речення—як у реченнї одна думка і

б) **зложені,** коли кілька думок складаєть ся на речення.

У зложеному реченні поодинокі думки віддїлюють ся від себе **занинками.**

Але якщо думки н е д у ж е вяжуть ся, то можна ставити й між реченнями **середник** (;), н. пр.:

Тут можна було побачити типи півночі, з жовтим волоссям на голові, з фінськими лицями; можна було побачити широкі шиї й сїрі очі Великорусів; чорняві й румяні лиця Українців і т. д. (Левицький—Хмари).

IV. ЧАСТИ РЕЧЕННЯ.

286. 1) У кожному реченні м у с и т ь бути **присудок** (гл. § 2), а й **без підмета** рідко речення обходить ся (§§ 3, 4). Це **головні части** речення.

Присудок і підмет.

За присудком питаємо все: *що робить ся?, що висказано* в реченні? [який присуд іде], за підметом: *хто робить?, хто той*, що про нього йде висказ у реченні, пор.:

Катруся (хто?) плакала (що сказано про Катрусю?). *Старий замовк* (Стефаник—Катруся).

287. 2) Але ж **тільки** цих двох частий речення не д о с и т ь, щоб ми могли вже д о к л а д н о висказати, що думаємо. Ось як сказати:

Ратай оре. Я перебіраю. Наробили Шведи—

Предмет.

—то це все, що правда, речення, у кожному з них є свій присудок, усюди є підмети, ми думку в них розібрали, але ж відчуваємо, що нїде вона не повна. Нам хочеть ся знати, **що** таке о р е ратай, **що** п е р е б і р а є той, що про це розповідає, **чого** саме наробили Шведи, нам хочеть ся знати п р е д м е т и, на які спадає дїйство ратая [орання], того, що перебірає, та Шведів. І ось ми додаємо до речень слова:

Ратай оре ниву. Я перебіраю струни.
Наробили Шведи слави.

У цих, поширених уже, реченнях слова: *нива, струна, слава*, являють ся п р е д м е т а м и чиєїсь роботи: нива—орання ратая, струна—того, що перебірає, слава—Шведів,

що її наробили—тому вони так і звуть ся **предметами.**

Із усіх речень видно, що предмети поясняють близче присудок.

288. 3) Тай і цим новим додатком не всяк удоволить ся. Може кому буде цікаво знати, н. пр., де саме ратай оре, схоче знати місце, де відбуваєть ся орання, **як** саме перебірає струни той, що про це балакає, себто спосіб перебірання струн, кожному схочеть ся знати, **коли** саме наробили Шведи слави, схочеть ся знати час, коли це діяло ся—то так ці речення можна ще так доповнити:

Прислівн. додаток.

На горі ниву ратай оре. Мовчки струни я перебіраю. Наробили колись Шведи слави.

Усі ці нові слова теж пояснюють присудки, вони подають обставини, де, **як** і **коли** дійство робить ся, чи робило ся, відповідають на ті ж самі питання, на які відповідають прислівники (гл. § 267). Через те й вони в реченнях звуть ся **прислівниковими додатками.**

289. 4) Тепер кожному вже зовсім ясно, як і що робить ся. Але ж іще може декому забажаєть ся знати, н. пр., **яка** саме та нива, що її оре ратай, **які** струни перебірає той, що грає, **якої** саме слави наробили Шведи, й тоді ще доповнить ся речення словами, що саме пояснюють ті імена, які ми назвали, отже:

Прикметн. додаток.

На горі вбогу ниву ратай оре (Чернявський). *Мовчки струни бандури я перебіраю* (Куліш). *Наробили колись Шведи великої слави* (Шевч.).

За всіма цими словами ми питаємо ся словцями: **який?, яка?, яке?, які?,** себто такими самими, як за прикметниками (гл. § 6,2)—тому то така часть речення, що пояснює одно якесь імня в реченні, так і зветь ся **прикметниковим додатком.**

І коли без присудка, а то деколи й без підмета, речення не може бути—то без тих трох частий воно може обійти ся; ці три части тільки додають ся на те, щоби повніща була думка. Через те й вони всі три докупи звуть ся **додатковими частинами** речення, **або побічними,** що то вони не мають уже такого великого значіння, як головні (присудок і підмет).

V. РЕЧЕННЯ ГОЛЕ Й ПОШИРЕНЕ.

290. У граматиці мають окрему назву такі речення, що в них є тільки головні частини, й такі, що поширені додатковими частинами. Ці останні так і звуть ся **поширеними**. Ось декілька поширених простих речень:

Поширене

Розганяє чорні хмари промінь сонечка ясний (Грабовський). До утрені завив з дзвінниці великий дзвін (Шевченко). На річечці якійсь маленькій стояв колись млинок (Гребінка). Вітер виє під вікном сумний псалом (Лепкий). Чоловік із нудьги зовсім занепав здоровлям (Вовчок). На ріках вавилонських і я там сидів (Франко).

Такі речення можна порівняти з хатою, прикрашеною в середині образами, рушниками, малюнками і т. д.

291. Такі ж речення, що додаткових частин не мають, можна порівняти з голою хатою, в якій є тільки те, що на хату складаєть ся: стеля, стіни, долівка. Так і речення, що має тільки головні части, зветь ся **голе** або непоширене. Ось кілька голих речень:

Голе

Сонце заходить. Гори чорніють. Пташечка тихне. Поле німіє. Радіють люди (Шевченко). Стемніло.. Втихло. Кров дзюрчить. Холонуть трупи. Лягає тінь (О. Козловський). Поблїдло личко. Згасли очі. Надія вмерла. Стан зігнув ся. І я заплакав (Грабовський). Минають дні. Минають ночі. Минає літо. Шелестить листя. Гаснуть очі. Заснули думи. Серце спить. І все заснуло (Шевченко).

Таких речень уживаєть ся звичайно в описах природи та почувань, якщо хочеть ся викликати велике враження.

VI. ПРИСУДОК.

Як роздивити ся в цих прикладах:

292. *Ніч темна людей всїх потомлених* **скрила** *під чорні, широкії крила* (Леся Українка). *У Луцьку, славнім містї*, **зібрав ся** *люд увесь* (Грінченко). *І небо* **невмите**, *і* **заснані** *хвилї* (Шевч.). *Брехун собі* **воріг** (Квітка). *Рожи всьому свїтові* **гожа** (Франко). *Він у мене* **один**. *Сонця* **мало**, *рясту* **мало** і **багато** *хмари* (Шевч.). *Тут нам* **любо**, *тут нам* **мило** *разом заспівати* (народ. пісня). *Чи* **дома**, **дома** *наш пан господар?* (нар. колядка). *Енеї* **був не по серцю** *Юноні* (Котл.). [Я рад, що] *ви* **такої думки** (Конїський). **Гайда** *в поле!* (Старицький).

то буде видно, що присудком може бути кожна часть мови, яка тільки подає присуд про щось, отже: дієслово, ім'я [іменик, прикметник, заіменик, числівник], **прислівник, іменик із приіменником**, і т. д.

293. 2) Як присудком буває імня, то звичайно з підметом ізлучує його т. зв. **злучка**, н. пр.:

Суддею **був** *ведмідь*, *вовки* **були** *підсудки* (Гребінка).

Злучка. Властивий присуд є слова: „суддею", „підсудки"— а слова „був, були" тільки злучують підмети з присудками.

Із цього ж прикладу виходить, що присудкове імня може вживати ся в **6. вдм.**, або в **1. вдм.** У 6. вдм. звичайне тоді, як про когось балакаєть ся, що він тільки виступає в якійся ролї, під якимось видом [пор. *суддею був ведмідь*], у 1. знов тоді, як балакаєть ся про когось, що він справдї є тим, чим його малює присуд.

Присудок —прикм. **ЗАВВАГА.** Через те, як присудком є самий прикметник, то він **нїколи** не може стояти в 6. вдм. Бо ж як ми про когось балакаємо, що він, н. пр., *гарний*, *добрий*, *поганий*—то це вже ми висловлюємо на основі якогось досвіду, подаємо сталу прикмету чиюсь. То так мусимо балакати тільки:

Дївчина (є, була) **гарна**. *Він* (є, був, буде) **великий** і т. д. (нїколи: гарною, великим).

Крім слова *„бути"* бувають злучками такі дієслова: **зробити ся** (паном), **стати** (смутна стала, святими стали), **показувати ся** (красна показуєть ся), **видавати ся** (меньшим видаєть ся), **називати** (не називаю її раєм—Шевч.), **іменувати ся** [хутори іменують ся Михайлівкою—Стороженко.] [1])

І після них уживаєть ся 1. і 6. вдм.

294. 3) Коли злучкою є теперішність дієслова **„бути"**, то вона в укр. мові майже все пропускаєть ся, н. пр.:

Бути. *Отті прямії колоски зовсїм* (=є) **пустїсінькі** (Гребінка). *У хатї* **зимно, темно** (Старицький). *Незбечне* **оружжя** *жіноча краса* (Франко).

---

[1]) Приклади зі словаря Грінченка.

Часто знов заступає ся воно тепер. займеннками: **то, це,** при чому підмет від присудка віддїляєть ся павзою (—), н. пр.:

Сміле слово—**то** *наші гармати, світлі вчинки*—**то** *наші мечі* (Гребінка).

Розуміють ся, що коли присудком є тільки дїєслово „бути" в теперішности (=існувати), то його у звичайній мові опустити не можна, отже:

Всюди **є** передслово, а в мене нема (Шевч.). **Єсть** на світї доля, **єсть** на світї воля, **єсть** люди на світї (Шевч.).

Але й тут, коли маєть ся на думцї, що щось є в когось, то „є" може пропускати ся—головно в поезії, н. пр.:

У царицї моєї високий дворець (Франко).

4) Буває теж **зложений присудок,** н. пр.: **295.**

Годї вглиблятись *у рану затрутую* (Франко). *Довго я* **не хотїла коритись** *весні* (Леся Українка). *І за Україну* **молитись** *чернець Палїй* **пошкандибав** (Шевч.). *Не* **пускають погуляти** (Шевч.). **Зложен. присудок.**

Це після таких слів, як: **годї, можна, рад, треба, шкода, жалко, сором, після способових дїєслів** (гл. § 212, III, 2), та ще й иньчих дїєслів, що висказують рух, настрій, страх (любити, бояти ся, соромити ся...)

VII. ПІДМЕТ.

Як розібрати всї ці речення: **296.**

Хрущі *над вишнями гудуть* (Шевч.). *Виглянуло над Чигрином* **сонце** *ізза хмари* (Шевч.). **Ми** *вкупочцї колись росли* (Шевч.). *У лїсї* **хтось** *розклав вогонь* (Гребінка). **Ситий** *голодного не розуміє* (народ. прип.). **Один** *у другого питаєм* (Шевч.). *Тяжко дїтей* **годувати** *у безверхій хатї* (Шевч.)

—то стане ясно, що підметом може бути кожна, відмінна часть мови.

Але ж і невідмінні части мови можуть бути в реченнї підметами, н. пр.:

Коло (є) *приіменик.* **Тяжко** *прислівник.* **І** *злучник.* **Ох** *виклик.*

Важно тільки, щоб підмет відповідав на питання: **хто?, що** (є)**?,** *хто, що* (щось робить?), значить, щоби стояв у **1. вдм.**

ЗАВВАГА. Цей підмет зветь ся **граматичний,** і в граматицї може бути мова **тільки** про такий підмет, такий, що стоїть у 1. **вдм.** Від нього треба відріжняти т. зв. **льодічний підмет,**[1]) який може стояти в якомунебудь відмінку, щоб тільки означав особу або річ, про яку балакаєть ся, н. пр.:

Мете **снїгом** [льоґ. підм. (6. вдм.)—грам. немає]. *Не стало* **дров** [льоґ. підм. (2. вдм.)—грам. немає].

VIII. БЕЗПІДМЕТОВІ РЕЧЕННЯ.

297. Уже з останнїх двох речень пізнати, що в українській мові можуть бути речення, в яких підмета не буває. Цї речення так і звуть ся **безпідметові** (§ 4).

Безпідметових речень уживаєть ся в укр. мові часто, і то

1) деколи при явищах природи, н. пр.:

На світ благословить ся. Вечоріє. Блискає...

Запалало... і стемнїло...
Застогнало в небесах...
— — — Загомонїло
На горах, полях, в борах (Метлинський).

І свитає, і смеркає (Шевч.).

2) після деяких присудків та присудкових виразів, н. пр.:

Щебетання, реготання оддалеки чути (Кулїш). *Оттак менї доведеть ся свято зустрічати* (Шевч.). *Треба крови, брата крови* (Шевч.). *Нї, не того менї шкода, а марнїє моя врода* (Шевч.). *Щоб лани широкополі, і*

---

[1]) Льоґіка—наука про думання. І та наука розріжняє присудок і підмет, але ж вона не дивить ся, з кількох слів складаєть ся одне й друге, там важні тільки сам присуд і сам підмет. От, у реченнї:

»Кожда пригода до мудрости дорога«

—льоґічний присуд: »до мудрости дорога«,—льоґічний підмет: »кожда пригода«.

Більше складових частий льоґічне речення не знає.

У граматицї присудок—»дорога«, »підмет—пригода«, решта —це додаткові части, яких льоґіка не знає.

Дніпро, і кручі було видно (Шевч.). *Церкву-домовину полагодить нема кому* (Шевч.)...;

3) у неособових висказах, і то:

а) коли не хочеть ся назвати того, хто робить, або й із якихось причин не можна його назвати, н. пр.:

У нашім селї чинять два храми (Федькович). *За моє жито ще й мене бито* (нар. прип.). *Череду й отару розпродано* (Мирний). *Казано в середу взяти новобранців по обіді* (Вовчок). *Нас, пане, навчили* (Шевч.)...

б) коли говорить ся загально, або щось таке, що всїм відоме, н. пр.:

Так було у Трої, так і буде (Шевч.). *А вже ж менї старенькому без коня пропадати* (нар. дума). *Де гарно їсть ся, там і пєть ся* (Котл.)...;

в) коли дїячем являєть ся якась немов тайна сила, н. пр.:

І слїд за нею замело (Франко). *Попіл вітром розмахало і слїду не стало* (Шевч.). *Мене по волї і неволї носило всюди* (Шевч.)...;

г) у неособових мовних зворотах, н. пр.:

Ой, не спить ся, не лежить ся і сон мене не бере (нар. пісня). *Менї боляче. Менї снило ся. Захотїло ся на старість гетьманувати* (Куліш). *Заболїло коло серця* (Шевч.). *Менї полегчало, а з чого, з чого полегчало менї?* (Шевч.). *Менї погано живеть ся*...;

ґ) в таких реченнях, де висказана якась пайка, де балакаєть ся про якусь частину, що її взято з цїлого, н. пр.:

Панства всякого поназбігалось(=багато, але не все). *Понашевкувалось у хату такого народу—і родичі, і сватн, і чужі.* [1]) *Йому забажало ся торічнього снїгу* [=не всього] (нар. погов.).

Як добре роздивити ся в усїх цих прикладах, то видно буде, що в безпідметових реченнях присудок по найбільшій части стоїть у середньому родї; це найкраще пізнати по формах дїєслова в минулости (замело, блискало, полегчало...).

---

[1]) Приклади зі словаря Грінченка.

IX. ПРЕДМЕТ.

298. І. Присудок доповняє предмет, себто така часть речення, на яку звертаєть ся дїйство підмета (§ 287). Ось кілька предметів:

Предм. у 4. вдм.

Вітер гне **тополю** до самого долу (Шевч.). Я так люблю її, мою **Україну** убогу (Шевч.). Народ порве **шкарлущі** пересуду (Франко). Великою водою ворочають великії **млини** (Гребінка). Чоловік умер, **двоє** дїток мені покинув (Вовчок). Запорожцї приймали **всїх** у своє військове брацтво (Куліш)...

Із тих прикладів виходить, що предмет стоїть у **4. вдм.**

Але ж бо бувають предмети і в иньчих відмінках, н. пр.:

Предмет у 3. і 2. вдм.

Моліться **Богові** *святому*, *моліться* **правдї** *на землї*, *а більше на землї* **нїкому** *не поклонїтесь!* (Шевч.). *Не завидуй* **багатому** (Шевч.)...

Я **щастя** *ждав*, *на злигоднї здобув ся*; *я* **світу** *ждав*, *у темряві зостав ся* (Куліш). **Одного** *в Бога я благаю* (Шевч.)...

Із прикладів виходить, що предмети бувають іще в **3.** та **2. вдм.**

Буває й так, що в одному реченнї є **два предмети**, н. пр.:

Подай **душі** убогій **силу**..., щоб (слово) **людям серце** розтопило! (Шевч.). І знов **мені** не привезла **нїчого** почта з **України** (Шевч.).

299. ІІ. Коли зібрати всї ці приклади, то буде видно, що предметом у реченнї бувають іменики (тополю, Україну, шкарлущі...), заіменики (її, нїкому, мені), прикметники (багатому) та числівники (двоє, одного). Крім того може бути предметом і дїєприкметник, н. пр.:

Береженого *Бог береже* (нар. прип.)...

Через те, що відносини в мові зазначують ся не тільки відмінками, а й приіменниками (§ 260), а предмети вказують саме на відносини, то вони можуть бути виражені іменами з приіменниками (**приіменниковий зворот**), н. пр.:

Предм. — прийм. зворот.

Ми с осени таки похожі хоч капельку на **образ** *божий* (Шевч.). *Повіруєм ще трохи* в **волю** (Шевч.). *Воздвиженський не вважав* **на увагу**, *чи* **неввагу** *своїх слухачів* (Нечуй-Левицький). *Так марили айстри про* **трави** *шовкові*, *про соняшні* **днї** (Олесь)...

300. **III.** Із усіх предметів **найважнїщий предмет у 4. вдм.** Він стоїть усе після перехідних дїєслів (§ 211,1), і на ньому найкраще пізнати, як то на предмет звертаєть ся дїйство підмета. Через те то цей предмет зветь ся **справжнїм**, або властивим предметом.

Справжнїй предмет.

Якщо дїєслово перехідне заперечене, н. пр.:

Не *любиш правди* (Тобїлевич). **Не** *кидай матери!* (Шевч.). *Чом* **не** *тямиш посольства свого і його заповіта?* (Франко)...,

Запереч. речення.

то, як із тих прикладів виходить, справжнїй предмет уживаєть ся в **2. вдм.**

Тільки ж ув укр. мові не так уже строго переведений цей закон. Часто і в заперечних реченнях бачимо предмет у **4 вдм.**, н. пр.:

Не *покриють Украïну червоні жупани* (Шевч.)...,

а то головно тоді, коли лад слів у реченнї такий, що предмет стоїть перед дїєсловом, н. пр.:

Я рідну Украïну не проміняю на чужину (Глібів).

Справжнїй предмет стає завсїди **підметом**, як речення з дїяльного стану перевернемо у страдальний—від того і зветь ся цей стан ще й і предметним (гл. § 220),—н. пр.:

Дїяльний стан:	Страдальний стан:
Шевченко написав »Княжну«	»Княжна« написана Шевченком.
Мати пестить дитину.	Дитина пещена матїррю.

X. ПРИСЛІВНИКОВИЙ ДОДАТОК.

301. **I.** І прислівниковий додаток доповнює та пояснює присудок (§ 288), н. пр.:

Кругом столїтнїй лїс росте, **там** озеро видати (Воробкевич). Ой, **високо** сонце сходить, **низенько** заходить (Шевч.). **Опівночі** айстри в саду розцвіли (Олесь). І росли води, і прибували **дуже на** землї (Кулїш). Ти знов **чогось** сумуєш, Наталко? (Котляр.)...

Що буває прислів. додат: а) прислів.

Усї ці прислівникові додатки, що подають: **місце** (кругом, там), **спосіб** (високо, низенько), **час** (опівночі), **ступінь** (дуже), **причину** (чогось),—виражені в цих прикладах прислівниками.

Але ж усї ті обстанови дїйства можуть подавати й самі імена, н. пр.:

б) імена

Високими *та* **широкими Днїстровими берегами** (де?) *постелились шовкові трави молоденькі* (Федьк.). *Іду я* **тихою ходою** (як?) [Шевч.]. *Ото було* **тими вечорами довгими осїнними** (коли?)... *заберу обойко до себе на колїна та почну на добрій розум навчати* (Вовчок)...

Та на ті ж самі питання, як прислівники, можуть одповідати і приіменикові звороти, імена з приіменниками, н. пр.:

в) приімен. зворот.

Із хмари (звідкіля?) *тихо виступають обрив високий, гай, байрак* (Шевч.). *Вони* **без огляду** *й* **трівоги** (як?) *ідуть* **на стрічу** (куди?) *сонцю золотому* (Франко). **По весні 1663. року** (коли?) *двоє подорожних верхи зближались до Київа* (Куліш). *Чоловік* **із нудьги** (чому, з якої причини?) *зовсїм занепав здоровлям* (Вовчок).

То так прислівникові додатки можуть бути виражені: прислівниками, іменами і приіменниковими зворотами.

302. **Присл. додат.: а) місце, б) спосіб, в) час, г) ступінь, ґ) причина**

II. Прислівникові додатки подїляють ся—як видно з цих усїх прикладів—на додатки: а) **місця** (де?, куди?, звідкіля?,....), б) **способу** (як?), в) **часу** (коли?, від коли?, доки?, як довго?), г) **ступня** (як дуже?), ґ) **причини** (чому?).

д) засіб

д) Крім того розріжняємо ще прислівниковий додаток **засобу**, на питання: **чим**?, н. пр.:

Пишу **пером**. *Орю* **кіньми**. *Чи городом, чи то селом мете собі мов* **помелом** (Шевч.—Чума). *Часами вітер набіжить і сїрим* **туманом** *повіє* (Лепкий)...

Тут треба дивити ся, щоб не заплутати ся, щоб **засобу** (зпаряду, пит.: чим?) на приняти за **спосіб** (на питання: як?).

Засіб:	Спосіб:
Пташка махає **крилом** (чим?)	**Пташкою** (як?) полечу.

е) намір

е) Прислівникові додатки можуть подавати ще й **намір**, на питання: **на що?**, н. пр.:

Купив оце я собі **на потріб** *дерева* (Слов. Грінч., III, 382). Не **для людий, тієї слави** *мережані та кучеряві оцї вірші віршую я* (Шевч.) *Слова є* **до ради**, *руки*

до звади (нар. припов.). *Іванець* **для** *своєї* **користи** *роздуває старе огнище* (Куліш.)...

є) А такі приклади як:

Верба росте **без коріння** (хоч не має коріння), *камінь росте* **без насіння** (нар. пісня). **Без надії** *буду сподіватись!* (Леся Укр.). *Хлїбороб працює* **без огляду на спеку** (хоч є спека)...

—вказують, що щось робить ся без огляду на щось.

е) допуст

Це прислівникові додатки **допусту.** Вони стоять на питання: **без огляду на що?** [1]) Тут присудком допускаєть ся такі речі, що їх або не буває у світї, або бувають дуже рідко.

ж) Та є ще прислівникові додатки **умови** на питання: **на який випадок?, під якою умовою?,** н. пр.:

ж) умова

Свічки в мене **про всяк час** (Слов. Грінч., III, 456). *Одежа пригожа* **на зиму**...

з) І **міру** може подавати прислівниковий додаток, на питання: **як далеко, як багато?,** н. пр.:

з) міра

На чотирі милї *мене славні Запорожцї своїм трупом крили* (Шевч.) *На новий рік прибавило ся дня* **на заячий скік** (нар. погов.)...

Розумієть ся, що в одному реченнї може бути кілька прислівникових додатків, і що ті додатки можуть бути рїжні, н. пр.:

Так (як?—спосіб) *марили айстри* **в саду** (де?—місце) **в осени** (коли?—час) [Олесь.].

ЗАВВАГА. Тут треба дивити ся, щоб приіменикового зворота не приймати за прислівниковий додаток, коли він є предметом. Треба тямити, що за предметом треба питати ся все як за **відмінками** (від кого?, до чого?, у кого?, на що?, у чім? і т. д.), за прислівниковими додатками як за **прислівниками** (де?, куди?, відкіля?, коли?,

---

[1]) Звичайно питають ся в нас: »не дивлячись на що?«—та це явний москалїзм, переклад московського: »не смотря на что?« Ту фразу треба оминати!

відколи?, як?, чому? і т. д.), н. пр.:

Предмети:	Прислівн. додатки:
Візьми це **від мене** (від кого?)	Зачинились **од зимна** (з якої причини?) двері (Лепкий).
До нього (до кого?) лист писаний	Чи впускати гостя **до господи**, (куди?), чи ні (Куліш).
Повіруєм ще трохи **в волю** (в що?) (Шевч.).	**В той день** (коли?) мене не було дома, і т. д.

XI. ПРИКМЕТНИКОВИЙ ДОДАТОК.

303. 1) У реченні зустрічаєть ся часто, що якесь імня—чи підмет, чи предмет, чи присудкове імня, чи прислівниковий додаток, коли він висказаний імням—має при собі додаток, який близче пояснює це імня, каже, яке саме воно, подає його прикмету, отже має свій прикметниковий додаток (§ 289), н. пр.:

Що буває прикмет. додат.: а) прикм. **Безкраї, чорні** і **сумні за ночами** минають ночі (Франко). Годі скніти рабами, час кормигу **нечесну** знести! (Грабовськ.). Праця **тяжка** стан **недужий** мій гне (Грінч.). Вони брати і християни, а ти—деспот **скажений!** (Шевч.). Ще за гетьманщини **святої,** давно це діялось колись (Шевч.). Очі сушить туга вогнем **запальним** (Леся Укр.).

Із цих прикладів видно, що прикметниковим додатком у реченні буває найчастїще таки прикметник самий, од його ж і назва цїєї части речення.

Як приглянути ся до тих додатків, то пізнати, що вони годять ся з імням, до якого належать, у **роді** [кормигу (ж. р.)—нечесну (ж. р.], **числі** [ночі (мн.)—безкраї (мн.); кормигу (од.)—нечесну (од.] і **відмінку** [кормигу (4. вдм.)—нечесну (4. вдм.].

2) Але ж подавати прикмету імня в реченні можуть і иньчі части мови, які скидають ся на прикметник, себто мають таку ж саму згоду, н. пр. деякі заіменики, деякі числівники (§ 203) та дїєприкметники, н. пр.:

б) заім., числ. і дїєприкм. *І не в* **однім отім** (якім?) *селї людей у ярма запрягли пани лукаві* (Шевч.). *По* **своїй** (по якій, по чиїй?), *по землї* **свою** (яку? чию?) *кров пролили*, і *зарізали брата* (Шевч.). *Нема на світї України, не має* **другого** (якого?) *Днїпра* (Шевч.). *Ой,* **три** *шляхи* (скільки?) *широкії докупи зійшли ся* (Шевч.). **Натягнуті**

струни тремтять і бренять од горя, од щастя і муки (Одарка Романова). *А сум усе душу огортає, і серце* **втомлене** *болить* (Старицький).

3) Але ж і іменики можуть бути додатками прикметниковими, коли вони відповідають на те ж саме питання: *який?, чий?*, н. пр.

Смерть **матери** [=материна] *була першим великим Марковим горем* (Грінченко). *І оживе добра слава, слава* **України** [українська] (Шевч.). *Не в лонї рідного* **народу** [=народнїм], *а в станї* **зрадників** [=зрадницькім] *зростав* (Чернявський)... **в) 2. вдм.**

Як бачимо, всюди іменик, що є прикметниковим додатком, стоїть тут у 2. відмінку. Його часто можна замінити прикметником.

4) Із таких прикладів, як ось:

Хай царює над нами отой кедр **на Ливанї** [=ливанський] (Франко). *То були фараони, погань лютая,* **без Бога** [=безбожні] (Шевч.). *Наум Дрот був парень* **на все село** [який?] (Квітка). *Козацька церква невеличка стоїть* **з похиленим хрестом** [яка?] (Шевч.)... **г) прийм. зворот**

—видно, що додатком прикметниковим може бути й імня з приіменником, коли воно тільки пояснює близче якесь імня, подає його прикмету.

5) Із таких знов прикладів, як:

Князь **Ярослав** (який?) *заповіт своїм дїтям покинув* (Кононенко). *У славному, преславному містї* **Чигиринї** (в якому?) *задзвонили в усї дзвони* (Шевч.). **Аристотель** *мудрець Олександра навчав* (Франко) **ґ) той самий відм.— прикладка**

—пізнати, що прикметниковим додатком може бути й іменик у тому ж самому відмінку, що й імня, яке той іменик пояснює (пор. князь—1. вдм., Ярослав—теж; в містї—7. вдм., у Чигиринї—теж)...

Такий прикметниковий додаток зветься **прикладкою.**

Коли до нього належить більше слів, то його віддїляють ся від імня, до якого він сам належить, **запинками,** н. пр.:

Цвітка дрібная молила неньку (яку саме?), весну **раненьку** (Шашк.). Оце **ледащо** (йдуть прикмети:), щирий **пан, потомок** гетьмана дурного і презавзятий **патріот** і **християнин** ще до того—у Київ їздить всякий

год (Шевч.). Гей, у Луцьку, **славнім місті**, зібрав ся люд увесь (Грінч.).

То це тому, що ця прикладка являєть ся немов окремим реченням, у якому вона повинна б бути **присудком** супроти імня, яке пояснює (ненька—це весна, ледащо—це пан, потомок, патріот і т. д.).

ЗАВВАГА. І тут треба дивити ся, щоб не змішувати прикметникових додатків, виражених приім. зворотами, із предметами та прислівниковими додатками. Треба все мати на увазї, що ці останнї пояснюють присудок (гл. § 287, 288), прикметниковий додаток пояснює якесь імня в реченнї.

Ось для порівнання такі речення:

Предмет:	Прислівник. додаток:
Надїю ся на весну (на що?)	На весну (коли?) квіти зацвітуть.
Кохаю ся в долинї (в чім?)	В долинї (де?) веть ся річка,
Він дбає про себе (про кого?)	Він сказав це про себе (як?).

Прикметник. додаток:

Надія на весну (яка?) проминула.
Люблю те село в долинї (котре?)
Думка про себе (яка?) не давала йому спокою.

То так прикметниковий додаток відповідає на питання: **який?, котрий?, чий?, скілько?**

Ним може бути: прикметник заіменник і числівник у прикметниковій формі, іменник у 2. відм., іменник у тім самім відмінку і приіменниковий зворот.

XII. ВСТАВЛЕНІ СЛОВА (РЕЧЕННЯ).

304. 1) Часто в реченнї висловлюємо чужі думки, чужі, а то й загальні погляди, і зазначуємо це якимись словами, н. пр.:

Зліть, **кажуть**, *сатанї сестриця* (Котл.). *Прийшлось сусїдові*, **мовляв**, *хоч слдь тай плач* (Гребінка). *Мала*, **каже**, *нехай дожду сл... Шкода*, **каже**, *і не проси! Пятьсот*, **каже**, *коли даси, бери хоч зараз* (Шевч.—Не спало ся, а ніч як море).

А тому, що ті слова з чужих уст уставлені в речення, то ми так і звемо їх **вставленими**.

Таких слів ув українській мові більше.

2) Нераз людина хоче себе відокремити від других людей, і зазначує це в мові; отже каже:

Це, **на мій погляд**, *так. Це*, **по мойому**, *так. А*, **щодо мене**, *то це так...*

3) Таким же робом зазначуєть ся вставленими словами сумнїв, непевність, н. пр.:

Ой, **здаєть ся**, *моя мила, иньчого кохаєш* (нар. пісня)· *От мерщій і одвернуть ся одно од другого і*, **бачить ся**, *й не дивлять ся* (Квітка). *А під лїсом, край дороги*, **либонь**, *курінь мрїє* (Шевч.). *Е-е, дядечку, вона*, **мабуть**, *чи не кївшем їх міряє* (Вовчок)...

4) Також задля ствердження чогось вкладають ся слова, н. пр.:

Бо то тепер, **на правду сказати**, *що рідко де доброго чувати* (Слов. Грінч., III, 398). *Я*, **що правда**, *не бачив, та другі бачили. Такого їх* [дїтей], *такого їх, що*, **далебі**, *не знаю, що й дїяти!* (Нечуй-Левицький). **Бігме**, *на щотах не училась* (Котляр.). *Я*, **їй-богу**, *не бачив, не знаю. Вже*, **бачу**, *з того нїчого не вийде...*

5) І як хочеть ся звернути чиюсь увагу на щось, то вкладаєть ся слова, н. пр.:

Кажуть, **бачиш**, *що „все то те таки було й наше, а що ми тілько наймали Татарам на пашу та Полякам“* (Шевч.—Суботів). *Такі*, **бачте**, *люде: все письменні, друковані, сонце навіть гудять* (Шевч.—Гайдамаки). *Нащо*, **бач ся**, *те згадувать, що давно минуло!* (Шевч.—Холодний яр.). *Було шляхта*, **знай**, *чванить ся* (Шевч.)...

6) Як хтось просить вибачення, звертаєть ся з просьбою, то це теж відповідними словами зазначує, н. пр.:

Та тут, **не вам (не при вас) кажучи**, *хвороба кинулась* (нар. говір.). *Теплий кожух, тільки*, **шкода**, *не на мене шитий* (Шевч.). **Будь ласка**, *сватоньку-старику, ізбий Енея з пантелику* (Котляр.).

Усї ці слова до самого речення не належать, вони немов самі для себе творять речення—як ось **пятий відмінок, виклик** (§ 280$_1$) та **прикладка** (§ 303$_5$)—і тому їх віддїлюємо від иньчих слів **запинками**.

Ось іще кілька таких слів:

наприклад, на щастя, то так, сказати б, слово по слові, розуміють ся, може бути, безперечно, зрештою, між иньчим...

XIII. ЗГОДА В РЕЧЕННІ.

305. Кожне речення творить для себе немов окрему будівлю. Ми так звичайно й кажемо: це речення так і так збудоване.

І коли будівля має бути трівка та доладна, то треба, щоби складові частини тої будівлї підходили до себе—то так і в реченнї. І в реченнї треба, щоби складові його части підходили до себе, щоб вони зі собою годили ся. На цій згоді основуєть ся те, що ми кажемо, н. пр.:

Стіл (є) ***великий***, а не—**велика** або **велике**
Я читаю „ „ я **читаєш**
Він має гарну книжку „ „ він має **гарна книжкою**...

Із цих прикладів виходить, що в реченнї згода доторкаєть ся підмета й присудка, а далї якогось імня в реченню й прикметникового додатка, який до нього належить.

306. І. Щодо відносин між **підметом** і **присудком**, то

1) Підмет і присудок: **а) заїм. особ.** —**дїєсл. теп. і буд.**

згода може бути ріжна, відповідно до того, чим виражений один і другий. Пізнаємо це на прикладах:

Я *пишу*. **Ти** *пишеш*. **Він** *пише*. **Ми** *пишемо*. **Ви** *пишете*. **Вони** *пишуть*.

1) У всїх цих реченнях підметами являють ся **особові заїменики**, присудками—**дїєслова в теперішности**. Згода доторкаєть ся всюди **особи й числа**, бо, н. пр.:

я —1. ос. одн. і пишу —1. ос. одн.
ти —2. » » „ пишеш —2. » »
вони—3. » множ. „ пишуть—3. » множ....

Така сама згода є між підметом і присудком, як присудок стоїть у **будучности**, н. пр.:

Я *писати* **му**. *Ти будеш писати* і т. д.

Та як у 3. ос. замість заїменика підметом є якийсь

іменик, н. пр.:

Брат [сестра] *пише*. *Учениκи пишуть*...,

—то згода є тільки **в числі**.

2) Із таких прикладів, як ось:

Я *писав* [чоловік каже про себе]. **Я** *писала* [жінка]
Ти *писав* **Ти** *писала* „
Брат *писав* **Сестра** *писала*

—пізнати, що коли присудком є дїєслово в **минулости**, то підмет годить ся з присудком у **числі** й **роді**, бо ж **б) заім. особ. —дїєсл. мин.**

я— одн. і (як чоловік говорить)—чол. рід. і писав одн., ч. рід.
брат „ і „ „ і „ „ „ „
сестра „ і жін. „ і писала „ ж. рід.

Та це доторкає тільки **однини**, бо у **множині** згоди в роді **немає**, а тільки в числі, отже:

ми писали —1. ос. мн.
ви писали —2. „ „
брати, сестри писали —3. ос. мн.

3) У реченнях:

Дуб сильний. *Сосна зелена*. *Дерево високе*. **в) присуд. —прикм.**
Ковбаса була моя. *Вікно подвійне*...

—присудками являють ся скрізь то **прикметники**, то **заїменик**, то знов **числівник**, підмети—виражені **іменами**. Скрізь між підметом і присудком згода є в **числі**, **роді** та **відмінку**, бо ж, н. пр.:

дуб —1. вдм., одн., чол. рід і **сильний**—1. вдм., одн., чол. рід
сосна —1. вдм., одн., жін. рід і **зелена** —1. вдм., одн., жін. рід
дерево—1. вдм., одн., сер. рід і **високе** —1. вдм., одн., сер. рід...

Але ж у множині згода в **роді** відпадає, бо прикметники [деякі заїм. і числ.] родів у множині не відріжняють.

4) Коли ж присудком у реченні є **іменик**, н. пр.:

Петро людина. *Кінь звіря*. *Черкаси місто*...

—то, як видно з прикладів, між підметом і присудком згода є тільки в **відмінку**, бо **г) присуд. —іменик.**

Петро —1. вдм. (рід. чол.) і **людина**—1. вдм. (рід. жін.)
кінь —1. вдм. (рід. чол.) і **звіря** —1. вдм. (рід. серед.)
Черкаси—1. вдм. (множ.) і **місто** —1. вдм. (одн.)

* Розумієть ся, що як присудкове імня в **6. вдм.** (гл. § 293), то нїякої згоди між підметом і присудком **бути не може**, бо ж підмет мусить бути все в 1. вдм., отже:

Я—*сестрою*, а **ти** будеш *братом!* (Шевч.).

307. **ЗАВВАГА.** Загалом виходить, що коли підмет у однинї, то й присудок стоїть у однинї.

Але ж у нашій мові часто задля поважання, задля чемности та ввічливости кладеть ся присудок у множинї, хоч підмет у однинї. Це відносить ся передівсїм до батьків, про яких навіть і поза очі балакаєть ся у множинї [1]), н. пр.:

[Памятаю, як] *мати* **ввели** *мене в хату*, [як] **поблагословили** (Вовчок). [Доживайте вже, мамо, зїми в баби; я заплачу́, що там] *баба* **скажуть** (Мирний). **Прийшли** *пан-отець сиві-сиві, як молоко. Такі се в нас панотчик негорделиві* **були** (Федьк.).

Та ще й так буває, що як підметом буває імня, а коло нього є додаток: „*із кимось*“, то присудок теж може тодї стояти у **множинї**, н. пр.:

Згода по думцї.

Павло з Оленкою **підняли** *в хатї сутанїю та аж дїжку з рощиною* **перекинули** (Кониськ.—Непримирена).

Тільки це не завше так буває, бо може бути й **однина**, н. пр.:

У вечір того дня **сидїв** *у мене лїкар із жінкою* (Кониськ.—Неприм.).

Це залежить часто від того, чи присудок стоїть перед підметом, чи після нього.

Таксамо, як заім. „**кожний**“ є підметом, то теж буває, що присудок ставить ся у множинї, н. пр.:

Викопають *кожен собі ямку*, **приляже** *туди, то трохи йому й легче* (Квітка).

Така згода, це згода **по думцї**, бо ж, граматично беручи, слово „*кожний*“—однина; але що в самому слові

---

[1]) Під упливом московської звички наша інтелїґенція теж переняла спосіб на батьків »тикати«. Розумієть ся, що ту звичку треба викидати з ужитку, треба заводити всюди »викання« батькам!

містить ся тямка множини, то й тому присудок ставить ся у множині.

II. **Прикметниковий додаток**, якщо він виражений прикметником або иньчою частю мови, що скидаєть ся на прикметник, годить ся з імням, до якого належить, у числї, родї й відмінку (гл. § 303$_1$, там же і приклади). **308.** **2) Прикм. дод.—імя.**

2) Коли ж прикметниковим додатком є імня в тому самому відмінку (гл. § 303$_5$), то згода доторкає тільки відмінка, рід може бути й иньчий, н. пр.:

Л в неї дочка (ж. р.) *недоліток* (ч. р.).

Про згоду числівників гл. §§ 203, 204.

XIV. СТЯГНЕНЕ РЕЧЕННЯ.

I. Кілька речень, якщо вони мають однакові части речення спільні, можемо все стягти в одно речення, н. пр.: **309.**

Сонце золотило все промінням. **Сонце** сміяло ся радісно. **Сонце** глядїло в темну нашу хатину в низеньке віконце.

До спільного всїм тром реченням слова „*сонце*“, що в цих реченнях є всюди **підметом**, стягаємо всї присудки зі словами, що до присудків належать, і творимо таке одно речення: **Стягнене речення.**

Промінням усе золотило, сміяло ся радісно сонце і в темную нашу хатину глядїло в низеньке віконце (Грінченко).

Те ж саме дїєть ся зі спільними **присудками** та иньчими спільними словами, н. пр.:

Речення нестягнені:	Речення стягнене:
Маги **годувались** у храмах, пагодах. Бонзи **годувались** у храмах, пагодах. Жерцї **годувались** у храмах, пагодах.	*Маги, бонзи і жерцї в храмах, пагодах* **годувались** (Шевч.).

Таке речення, в якому кілька якихось частин речення **стягаєть ся** до одної частини, зветь ся **стягненим реченням.**

Стягнені речення мають один підмет і кілька присудків, один присудок і кілька підметів, один прису-

док і кілька прислівникових додатків [гл. вище]; вони можуть мати один присудок і кілька предметів, н. пр.:

Серце, і душу, і **силу** невтомную клав ти на рідную справу (Старицький)—

та ще й якесь одно імня в реченні може мати кілька прикметникових додатків, н. пр.:

Простіть, високії [гори], мені, **високії**, і **голубії, найкращі** в світі, **найсвятії!** (Шевч.).

Ось іще декілька стягнених речень:

Чернець мій встав, надів клобук, взяв патерицю, перехрестив ся, чотки взяв (Шевч.). О, там уже на все село була [Маруся] і красива, і розумна, і багата, звичайна, та ще ж до того і смирна, і всякому покірна (Квітка). І дїд і баба у неділю у двох собі сидїли (Шевч.). За дармо в слові твойому [народе!] іскрять ся і сила й мягкість, дотеп і потуга, і все, чим може в гору дух піднять ся? (Франко). І шепоче він [=вітер] про волю, про могутню боротьбу, про грядущу иньчу долю, про свободу ту святу... (Винниченко). І барвінком, і рутою, і рястом квітчає весна землю (Шевч.). Звідтіль, з ясних, незміряних глибин на землю ми зоріти мем що хвилї, болїти мем за наших друзїв милих, благати мем і щастя й долї їм (Старицький—Остання ніч). А в серцї моїм мій світ шовком тканий, сріблом білим мережаний і перлами обкинений (Стефаник—Моє слово).

Розуміють ся, що коли де слова якісь задля чогось повторяють ся, н. пр.:

Плив, плив, плив він, що аж обридло (Котляр.). *Сипле, сипле, сипле снїг* (Франко)...,

—то це зовсїм не стягнені речення, а сказано це задля того, щоб виявити довготу часу. Таксамо, н. пр.:

І насилу то, насилу мене одірвали од матери неживої (Шевч.—Великий Льох)

—повторення слова „*насилу*“ треба розуміти „з великою натугою, з великим зусиллям“—але це не стягнене речення.

310. **Як віддїляють ся частини стягнення.**

II. Ті однакові частини речення, що стягають ся до котроїсь одної частини, відзначуєть ся в мові ріжними способами: то спускаєть ся, то підносить ся голос, то вкладаєть ся якісь слівця, хоч прислівники, хоч злучники, а на письмі віддїлюєть ся їх **запинками** (гл. § 280).

Ось і найважнїщі слівця, якими віддїлюють ся ті спільні части:

1) **і, і—і, та, тай, та—і,** н. пр.:

Воздвиженський і Дашкович складали собі професорську репутацію (Нечуй-Левицький). Утни мені пісню одну, і широку, й веселу, як воля (Старицьк.). Не люди наші вороги, хоч люди гонять нас і судять, і запирають до тюрми, і висміюють нас, і гудять (Франко). За степи **та** за могили, що на Україні, серце мліло (Шевч.). Обнімемось, поцілуємось, поберемо ся за рученьки **тай** підемо у двох собі аж у Київ (Шевч.—Сотник). Військо, як море,... з лугу виступало, **та** на трубах вигравало, і на горі разом стало (Шевч.).

ЗАВВАГА. На письмі, як „і“ повторяєть ся, то або всюди ставить ся запинку, або нїде. Як речення стягнене так, що злучник „і“ появляєть ся тільки перед останнїм словом стягнення, то перед ним запинки не ставить ся, н. пр.:

Перехрестив ся неборак, коня найкращого сїдлає і *скаче в Київ* (Шевч.).

Розуміють ся, що коли „і“ появляєть ся між двома реченнями нестягненими, то запинка все мусить бути, н. пр.:

Брови на очі йому понасовувались, і *борода сива до пояса* (Куліш).

2) **нї—нї,** н. пр.:

Нї попівські тортури, **нї** гарештів царських мури, **ані** війська муштровані, **нї** гармати лаштовані, **нї** шпіонів ремесло в гріб його [=духа-революціонера, що тїло рве до бою за поступ, щастя й волю] ще не звело (Франко).

3) **не лише—а й,** н. пр.:

Бо люблю я тебе (народе!) **не лише** за твою добру вдачу, **а й** за хиби та злоби твої (Франко).

4) **або, або—або, хоч—хоч, що—що, чи—чи,** н. пр.:

Добути **або** дома не бути! (нар. погов.). **Або** тобі, **або** мені та на свїті не жити! (Грінч. Слов., I, 2). А вам однаково **що** тут, **що** там (Глїбів). **Чи** ти милий пилом припав, **чи** метелицею...? (нар. пісня). **Хоч** роби, **хоч** ходи, а мені догоди (нар. прип.).

4) **то—то,** н. пр.:

[Стара] **то** розкаже яку пригоду людську, **то** на своє безщастя плачеть ся (Вовчок). Повна та хороша на виду [Орися], маяла **то** сям, **то** там по господі в старого сотника (Куліш).

5) **хто—хто** (вилїчуючи щонебудь), н. пр.:

Прибігли: **хто** [**той**] з кочергою, **хто** [**той**] з рогачем...

6) **зразу—опісля, зразу—далї—накінець,** н. пр.:

Зразу прийшов один, **опісля** другий. **Зразу** поїхав до Київа, **далї** до Одеси, **накінець** на Крим.

Усї ці розставні слівця (§ 271,з) роздїляють ся **запинками.**

311. III. У стягненому реченнї цїкаві відносини між підметами і присудком [стягненим].

Згода: а) кілька підметів —1 присуд.

1) Уже сам зміст вимагає, що коли бесїда йде про дві особи, то щоби присудок стояв у **множинї.** І воно так звичайно в українській мові буває, н. пр.:

Семен та Семениха **прийшли** *з церкви тай* **обідали, мачали** *спудену кулешу у сметану* (Стефаник). *Воздвиженський і Лапландець не* **любили** *поважати права власности* (Нечуй-Левицький). *Дїд і баба на присьпі собі* **сидїли** *в білих сорочках* (Шевч.)...

Але ж дуже часто присудок кладеть ся в **однинї**, неначе б він відносив ся тільки до одного підмета, не до обох, н. пр.:

Ой, **умер** *старий батько і старенькая мати* (Шевч.). *Ще* **не вмерла** *Україна, і сила, і воля* (народнїй гимн). *Може* **найдеть ся** *дївоче серце, карі очі* [що заплачуть на ті думи...] (Шевч.)...

Це дїеть ся головно тодї, якщо спільний присудок стоїть перед підметами. Ось ще приклад:

Неначе в ирій **налетїло** *з Смілянщини, з Чигирина просте козацтво, старшина: на певне дїло* **налетїли** (Шевч.).

Але ж і як підмети попереджують присудок, то вживаєть ся присудок у однинї, н. пр.:

І дурень і мудрий нїчого **не знає** (Шевч.).

2) Коли підметами бувають особові заіменики рїжних осіб, то присудок стоїть теж у **множинї**, і як ось виходить із прикладів:

б) підм. 2 особ. заім.

Я й ти [=ми] **підемо.** *Ти й вона* (=ви) **підете.** *Я й він* [=ми] **підемо.** *Ти й вони* (=ви) **підете,** —усе **1. ос.** має перевагу над 2. і 3. ос., **2. ос.** має перевагу над 3. ос.

3) Щодо кількох прикметникових додатків, які відносять ся до одного імени, н. пр.:

в) кілька прикм. дод. і одно імя.

У австрийському й нїмецькому **парляментї,** *на першому й другому* **засїданнї**...

—то в українській мові нїколи імня у множинї не ставить ся.

XV. ПРОПУСКОВЕ [ЕЛЇПТИЧНЕ] РЕЧЕННЯ.

312. Буває, що в мові пропускаєть ся в реченнї такі части, яких легко можна догадати ся, н. пр.:

Ніп [бє] *у дзвін, чорт* [бє] *у калатало* (нар. припов.). *Я сестрою* [буду], *а ти будеш братом, і дїтьми* [будемо] *йому обоє, батькові старому* (Шевч.—Невольник). *Гей, ти, ниво, твого гону* [є] *від Карпатів аж до Дону!* (Старицьк.). *Природо люта,... за що тобі* [належать ся] *пісні від нас і слава?* (Маковей). *По мові* [йде] *передмова,—можна* [обійти ся] *і без неї* (Шевч.)...

Такі речення звуть ся **пропускові**, із грецька—**елїптичні**.

Найбільше пропускаєть ся звичайно присудок, якого легко доміркувати ся. Уживаєть ся таких речень

а) у привітаннях, н. пр.:

Добрий день [бажаю]! *Добраніч! Гаразд! Здоров* [будь], *Еоле, пане-свату!* (Котляр.)...

б) у народнїх поговірках та прислівях, н. пр.:

Чим далї [підеш] *в лїс, тим* [буде, побачиш] *більше дров! Громада* [дасть] *по нитцї, сиротї* [буде] *сорочка. По нитцї* [дійдеш] *до клубка. Ладом усе можна* [зробити]...

в) у живій розмові, в питаннях і відповідях, н. пр.:

— *Уставайте, братця* [ходїть], *грошей лїчити!*
— *Яких грошей* [лїчити]?
— *Чіпка продав хлїб.*
— *Кому продав* [хлїб]?
— *Чупруненкові Грицькові* [Чіпка продав хлїб]...
— *А дорого* [продав Чіпка хлїб]?
— *Не знаю* [як дорого продав] (Мирний).

Із передостаннього прикладу виходить, що крім присудка пропускаєть ся і підмет, і предмет, і кілька частий речення відразу.

XVI. ЯК ІДУТЬ ПО СОБІ СЛОВА В РЕЧЕННЇ. (ЛАД СЛІВ У РЕЧЕННЇ)

313. І. Ми бачили, що не всї слова в реченнї однаково важні, що одні дуже важні, другі меньше важні, а є й такі, що без них легко можна обійти ся. Виходило б, що як ставити їх побіч себе, то ставити по тому, яке значіння вони мають,

себто: присудок, підмет [чи підмет присудок], а далї предмет, прислівниковий додаток—а прикметниковий додаток там, де йому місце, коло імня, до якого він належить.

Звичайний лад слів.

Так воно в мові й буває, н. пр.:

Гектор пішов собі з дому по старій дорозї, по вулицях битих (Руданськ.). *Рябина шпурнув бучок геть у кропиву* (Франко)...

Розуміють ся, що як нема предмета, то зараз після присудка йде прислівниковий додаток, н. пр.:

Основа лежить під Харковом (Куліш). *Максим Одинець походив зі стародавнього шляхецького роду* (Конiський).

Як є два предмети в реченню, то вже сама думка скаже, котрий коли важнїщий; але ж звичайно предмет у **3 вдм.** стоїть перед справжнїм предметом, н. пр.:

Я витяг **йому хустку** *зза ременя* (Федьк.). *Бог послав* **тобі** *сей* **дім** (Квітка). *Мірошник, приятель мій давнїй, придбав* **собі** *хороший* **млин** (Глібів). *Стародавнїй запорозькій лад дав тим давнїм* **пісням** *дивний* **склад** (Щурат).

Це, як ідуть у реченнї одні слова за другими, зветь ся **ладом слів**, а такий лад, як ось ми його подали, зветь ся **звичайний.**

У деяких мовах можна подати дуже докладно закони, як саме мають іти слова по собі (н. пр., у нїмецькій мові).

Українська мова тих законів так строго не придержуєть ся. Через те предмети та прислівникові додатки, якщо для письменника важно звернути на них увагу, якщо вони важнїщі для змісту за присудок, можуть стояти й перед присудками, н. пр.:

Панї Гординська **очам** *своїм не йняла віри* (Грінченко) —звич. лад: „Панї Горд. не йняла своїм очам віри“—але ж тут слово „очам“ важнїще, тому стоїть перед присудком.

Рожевий на заході край неба **мягким блиском** *осяяв морозне повітря* (Коцюбинський) —звич. лад: ... „край неба осяяв морозне повітря мягким блиском“, та прислів. додаток способу тут для письменника важнїщий, і він поставив його перед присудком.

Таксамо: *Ясне сонце, тепле і приязне,* **ще** *не вспіло наложити палючих слїдів на землю* (Мирний). *Вітер* **у**

гаю *нагинає лозу та тополю* (Шевч.). *Я* **все** *за Мотрю хова*ю**сь** (Вовчок).

Та все таки такий лад слів може вважати ся ще звичайним.

Усе це відносить ся не тільки до оповідних речень, а й до бажальних, приказових та запитових, тільки ж що бажальні та питайні слівця стоять усе на початку речення, ще перед підметом, н. пр.:

Як він не попав у лабети? (Кониськ.). Чи то недоля та неволя, чи то літа ті розбили душу? (Шевч.). Нехай нїодин злий чоловік не поворушить твоїх кісточок нї руками, нї язиком! (Квітка). Бодай би я не діждала твого слова почути! (Вовчок)... а далї:

Хиба я вам коли правду не сказала? (Федьк.). Чи то нудьга невсипуща його з ніг звалила? (Шевч.). Що се за весілля в нас скоїлось? (Вовч.). Бодай кати їх постинали оттих царів, катів людських! (Шевч.).

314. **II.** Тільки ж т. зв. звичайний лад—це для укр. мови не виключний закон. Де стояти якому слову: на початку речення, чи в серединї, чи на кінцї, про це рішає вага цього слова в реченнї, те, на що чи письменник у творі, чи ми, балакаючи, більш хочемо звернути увагу. Ось у реченнях:

І **давай Максим** *свою нудьгу розгонити* (Мирний). **Провели** *мене* **дїти** *за місто* (Вовчок). **Перепродав** *раз* **кацап** *усе серед Бару* (Руданський)

—присудки стоять перед підметами, а в останнїх двох їх роздїлюють то предмет, то прислівниковий додаток. А ось у прикладах:

Єсть *під самим Харковом* **село** *Основа* (Куліш). **Жив** *у нас у селї* **козак** *Хмара* (Вовчок). **Розпочав** *суд над Кирилом Туром* **батько** *Пугач* (Куліш). *Чи не* **била мати?** (Шевч.).

—усюди присудок стоїть на початку, підмет на кінцї.

А й щодо предмета та прислівникового додатку, то вони теж можуть стояти на передї речення, а далї йдуть слова, які вважають ся за важнїщі по змісту, н. пр.:

Довільний лад слів.

Себе *й наше* **життя** *я виразно зазнаю ледви з десятого року мого віку* (Кониський). *Нехай* **вам** *Бог помагає, пане Опанасе!* (Вовчок). *Свою* **Україну** *любіть!* (Шевч.)—

Знов *ходить по казнї Андрій блїдий і ослаблений недостачею свіжого повітря* (Франко). **Двацять три роки** *ловив дїд Панас рибу* (Нечуй-Левицький). **У сьому то**

селї [в Основі] *родився наш Григорій Хведорович Квітка* (Кулїш). **Літ за двацять до кріпацької волї,** *з Ромоданового* **шляху... у село** *Піски вступав якийсь невідомий захожий* (Мирний). **У** *таку* **північну добу звідтіль, знід** *тієї* **скелї** *виступили дві постаті людські, білі як мерцї в білих покривалах* (Нечуй-Левицький).

У цих двох останнїх реченнях прислівн. додатки часу найшли місце перед прислівн. додатками місця, але ж може бути й навпаки.

Із цього виходить, що лад слів ув українській мові **довільний.** Тільки ж, укладаючи слово за словом у речення, треба дивити ся, щоб не дуже багацько накопичувати слів, щоб речення не заплутати та змісту його не затемнити.

Щодо прикметникових додатків (§ 303а,б,) то вони стоять **зараз коло** імня, до якого належать, і то звичайно **перед** ним, н. пр.:

Жива народня мова вносить у книжки **няьчий граматичний** склад (Нечуй-Левицький). **Два** кобзарі... іграли **усяких лицарських** пісень (Кулїш). З половини **двацятих** по **шестидесяті** роки був у нас **золотий** вік **панського** панування (Мирний). **Білолиций** місяць тихо плив **високим** небом, розливаючи **своє срібне** проміння (Грінченко). В **кутному** вуглї стоявкіот із образами в **срібних позолочених** шатах (Стороженко). На **Чорному** Морі, на **білому** камені, **ясненький** сокіл жалібно квилить-проквиляє (нар. дума).

Але ж прикметниковий додаток ставить ся зараз і **після** імня, н. пр.:

Прийшла молодиця на той хутір **благодатний** у найми просить ся (Шевч.). Гріх **смертельний** покликать на себе не тільки смерть, і саму болість (Квітка)...

А то буває й так, що в одному й тому ж реченнї вживають ся оба способи, н. пр.:

Робить і дїло, **щирим** серцем робить, а годинку урве собі на **гуляння парубоцьке** (Вовчок). Данкович заговорив про **свою** Черкащину, про Днїпро **широкий,** про сади **зелені** і про **пишні** свої Серединцї (Нечуй-Левицький). Тільки обізвав ся писар **військовий,** козак **лейстровий, пирятинський** попович Олексїй (нар. дума). І вощику натопила, і **золоту** кисточку купила, і покладків [крашанок] **свіженьких, біленьких** узяла (Федькович). Вже зібрав ся Олег **віщий** на **свою** недолю, їде конем **білогривим** по **чистому** полю (Руданський). **Химерний той** Іванець морочив голови **людські** мов не **своєю** силою (Кулїш). Чи не покинуть нам, небого, **моя** сусїдонько **убога,** вірші **нїкчемні** вірнувать, та заходить ся рентувать **вози в далекую** дорогу? (Шевч.).

XVII. ЗЛОЖЕНЕ РЕЧЕННЯ.

315. Кілька простих речень, що змістом вяжуть ся зі собою, все можна скласти докупи в одно речення **зложене** (§ 285).

Ось як ізвязати зі собою такі чотири речення, якими описуєть ся осінь:

Глухе, бездушне отупіння напало землю. Квіти мруть. Поля байдужно снігу ждуть. Хмари висять як каміння—

—то вийде таке одно зложене речення:

Глухе, бездушне отупіння напало землю, квіти мруть, поля байдужно снігу ждуть, а *хмари висять як каміння* (Лепкий).

Або знов ці два речення, які подають наслїдки скасованя козацького ладу на Слобідській Украïні:

Козацтво зі своїми выборами на Вкраїні зникло. Пани поробились домонтарями й бенкетарями.

Із них вийде таке одно зложене речення:

Як *зникло козацтво зі своїми выборами на Вкраїні, пани поробились домонтарями і бенкетарями* (Куліш).

Тільки ж як приглянути ся до тих обох зложених речень, то між ними побачимо велику ріжницю.

Коли в першому реченнї взяти кожну думку з окрема:

Глухе, бездушне отупіння напало землю—
квіти мруть— **Рівнорядна**
поля байдужно снігу ждуть,— **сполука.**
а хмари висять як каміння—

—то кожна з них сама про себе зовсїм нам ясна, зовсїм зрозуміла, всї ці речення зокрема можуть творити для себе цїлість, їх вартість між собою така, що їх усї можна покласти в один ряд.

За те в другому реченнї, коли сказати тільки:

Як зникло козацтво.... на Вкраїні—

—то це речення само для себе незрозуміле, кожний спитає, *то що, як зникло?, що стало ся, як зникло козацтво?* Воно стане аж тодї зрозуміле, коли скажемо друге речення:

пани поробили ся домонтарями...

за те ж друге речення, коли сказати його самим про себе, то воно цїлком зрозуміле, і без першого обходить ся. Це перше подає тільки обставину, каже докладнїйше, **коли** це стало ся, отже **Нерівнорядна сполука.**

раз в цїлому зложеному реченнї тільки побічну ролю.

Через те й воно так і називаєть ся **побічним**, за теж те, яке саме по собі зрозуміле, зветь ся **головним**.

То так перше речення зложене зі самих головних речень, друге—з головного й побічного.

У першому зложеному реченні, коли всї речення, що на нього склали ся, зазначити лїнїйками, то всї вони прийдуть ся в один ряд, отже:

(Бездушне.... ...напало), (квіти мруть), (поля... ...ждуть), а (хмари... ...висять)

Усї ці речення по своїому значінні між собою рівні.

У другому зложеному реченні обох речень поставити на рівні не можна. Як зазначити їх лїнїйками, то головному прийдеть ся вищий рядок, побічному—низчий, отже:

(пани . . . поробились)

(Як зникло . . . . козацтво),

То так ці речення не в одному рядї, і значінням між собою—нерівні.

Від того пішла назва одним і другим.

Перше речення, зложене зі самих зрозумілих, отже головних речень, зветь ся **рівнорядно-зложеним**, друге, зложене з головного й побічного [побічних може бути й більше], називаєть ся **нерівнорядно-зложеним**. Коротко звуть ся рівнорядно-зложені речення **рівнорядною сполукою**, нерівнорядно-зложені речення—це **нерівнорядна сполука**.

У нерівнорядній сполуці головне речення являєть ся супроти побічного **надрядним**—стоїть рядком вище—, побічне супроти головного—**підрядним**, бо ж воно стоїть низче рядком. То так у зложеному реченні:

»Як зникло козацтво зі своїми виборами на Вкраїні, пани поробились домонтарями і бенкетарями«—

перше речення—підрядне, друге—надрядне, а оба вони між собою зложені нерівнорядно.

XVIII. РІВНОРЯДНА СПОЛУКА.

316. Найбільш так буває, що рівнорядна сполука стрічаєть ся між головними реченнями. Ось декілька прикладів:

Стоїть гора високая, зелений гай шумить, пташки співають голосно і річенька блищить (Глібів). Нїщо мене не займає, нїщо не тїшить; тручаю свої дні як вильми (Федькович.). Вітрець легенький дихнув, поблизу у траві засюрчав коник, десь далеко ударив перепел, а там над шляхом понеслась-полила ся жайворонкова пісня (Мирний).

Та не все так буває, що тільки головні речення між собою рівнорядно-злучені. Ось придивімо ся зложеному реченню:

Із далека Запорожцї чули, **як** *дзвонили у Глухові*, [**як**] *з гармати ревнули*, **як** *погнали на болото город будувати*, **як** *плакала за дїтками стареньжая мати*, **як** *дїточки на Орелї лїнїю копали і* **як** *у тій Фінляндії в снїгу пропадали* (Шевч.—Іржавець).

У цїлому—це речення зложене нерівнорядно, бо складаєть ся з одного головного речення й шістьох побічних.

Перше речення головне, бо як узяти його для себе окремо, то воно дає зрозумілу гадку; всї иньчі шість речень—це речення побічні, бо нїодно з них, сказане саме про себе, не дає зрозумілої думки, а кожне з них просто доповняє в головному реченнї, **що** саме чули Запорожцї [дзвони у Глухові, рев гармати, про гонення на болото, плач матери, про копання лїнїї...].

Головне речення являєть ся для всїх тих речень надрядним, але ж усї вони між собою, хоч підрядні головному реченню, є рівнорядні, бо ж супроти свойого надрядного речення всї вони мають рівну вартість. Лїнїйками можна це так зазначити:

Із далека чули... (що?), як дзвонили...; (як) ревнули...; як погнали...; як плакала...; як копали... ...

1. 2. 3. 4. 5.

Иньчі приклади:

Не надїйтесь [чого?], **що** голову перед вами смирно схилю я, **що** в добрість вашу вірити буду одну хоч хвилю я! (Франко). Повій, вітре, на Вкраїну [котру?], де покинув я дївчину, де покинув чорні очі... Вертай, вітре, к полуночі [коли?], **як** забуть ся їй серденько, **як** дївча зітхне тяженько, **як** заплачуть чорні очі (Руданський). Порадимось, посумуєм [як довго?], **поки** сонце встане, **поки** твої малі дїти на ворога стануть! (Шевч.).

Та бо й надрядним реченням не все мусить бути головне речення; побачимо це з прикладу:

Та ще [суддї!] *скажіть* [що?], **що** *ви й сами не відмовляєте нам того* [чого?], **що** *правду ми говоримо*, **що** *прямо й чесно ми йдемо за правдою*! (Франко).

Це речення теж нерівнорядно-зложене. Головне речення [Та ще скажіть] являєть ся надрядним супроти першого побічного речення [Що скажіть?—Що ви й сами не відмовляєте нам того...]. Це ж підрядне речення являєть ся надрядним для двох останніх речень [Чого не відмовляєте? Того, що правду ми говоримо, що... йдемо за правдою], які знов між собою рівнорядні, бо на рівні доповняють своє надрядне речення. Унаглядним собі це лїнїйками:

Та скажіть..., (що?)
що не відмовляєте..., (чого?)
що говоримо... , що йдемо...

Иньчі приклади:

О, де найти слів, де виразів найти [рівноряд. гол. запит.] для мук [яких?], що душу всю шматують [коли?], коли я подивлюсь [на що?], як лютії кати у нашій хатї бенькетують? (Грабовський). На світї вже давно ведеть ся [що саме?], що низчий перед вищим гнеть ся, а більший меньчого кусає та ще й бє [чому?] затим, що сила є... (Глїбів). Послав дяк до Івана лист та невідомо [що?], чи бідолаха його бачив [чому?], бо хутко прийшла звістка од пана [яка?], що Іван умер (Вовчок).

XIX. ЯКІ БУВАЮТЬ РІВНОРЯДНО-ЗЛОЖЕНІ РЕЧЕННЯ.

317. Хоч головні речення в рівнорядній сполуцї кожне для себе самостійне, але ж усе таки вони думками лучать ся зі собою, між ними є якась *лучба* щодо змісту. Ось як сказати:

„*Ой, негаразд, Запорожцї, негаразд вчинили, степ широкий, край веселий тай занапастили*“,

— то це два головні речення, і кожне з них зокрема самостійне.

Але ж як добре роздумаємо над змістом цих обох речень, та над тим, як вони змістом лучать ся зі собою, то побачимо, що у другому реченнї містить ся причина того, чому саме „Запорожцї вчинили негаразд“. Таким чином і лучба між тими обома реченнями—причинова. Така ж сама лучба чуєть ся, н. пр., у реченнї:

Не всї [до бою] *вирушали* [чому?], *ще багато їх спить, ми не бачимо їх на цїм святї* (Вороний).

В таких реченнях поодинокі думки повіддїлювані від себе запинками, а щодо того, яка саме між ними лучба, то все треба над тим докладно призадумати ся.

1) Але ж речення сполучують зі собою ще й злучниками (§ 271), і нераз уже **по злучнику** пізнати, яка між реченнями лучба. От коли сказати речення: **318.**

Христос учив народ любити, і *за народ Христос страждав*, а ви [кати!] *грабуєте освіту і те, що Бог народу* [=народові] *дав* (Коницький). **Лучби: а) сполучна й суперечна**

Цїле речення зложене рівнорядно. Але ж коли два перші речення змістом тільки сполучені зі собою, бо одна думка другу доповняє, то третє речення своїм змістом цїлком суперечне двом попереднїм. На це вказує в перших двох реченнях злучник „і“, у третьому—злучник „а“.

Через те, як де є між реченнями злучник „і“, то така лучба зветься просто **сполучна**, де ж є злучник „а“, то лучба називаєть ся **суперечна** або протиставна.

Ось іще кілька прикладів сполучної лучби:

Весна зиму проганяє, і зелений по землї весна килим розстилає (Шевч.). Скрізь гармідер і реготня, в хатї і на дворі, і жолоби викотили з нової комори (Шевч.).

А ось приклади на суперечну лучбу:

Умер співець, **але** живуть у серцях слова безсмертні (Комарівна). Бере святе письмо в руки, голосно читає, **а** думкою старий чернець далеко лїтає (Шевч.). Не рад козак хилити ся, **так** серденько ниє (нар. пісня). Підросли дїти, збулась клопоту, **так** друге лихо наспіло (Вовчок)...

Про сполучні й суперечні злучники гл. стор. 253, § 271 1,2.

2) Із речення:

Утни, батьку, орле сизий [на що?], **нехай** *я заплачу*, **нехай** *свою Украïну я ще раз побачу!* (Шевч.) **б) намірова**

—видно, що між першим і другим реченням лучба—**намірова.**

3) Та буває й так, що межи двома реченнями може заходити така лучба, що перше речення являєть ся причиною, друге наслїдком, н. пр.: **в) наслїдкова**

Старий ударив в закаблуки (як дуже?), аж *встала курява* (Шевч.).

Така лучба так і зветь ся **наслїдкова.**

Така лучба чуєть ся ще й у таких реченнях:

Колись добре я [нива] родила: виростала з мене сила ворогам

на страх і горе (Старицький). Ти боєць—повинен битись, ти співець собі—співай! (Грабовський).

4) Нераз і важний ч а с, коли що дїєть ся, важне те, як ідуть подїї одні за другими, н. пр.:

г) часова

Пронесуть ся бурні ночі, [зразу] *прийдуть тихі, ясні днї,* [потім] *усміхнуть ся смутні ночі,* [накінець] *з уст посиплють ся пісні* (Грабовський).

Між такими рівнорядними реченнями лучба **часова.**

5) Та може ще бути **причинова** лучба [гл. у горі], н. пр.:

ґ) причинова

Не годить ся журитись у пригодї такій [чому?], *адже иньчим ще гірше буває* (Леся Українка).

6) Та буває й так, що в одному з рівнорядних речень містить ся у м о в а, під якою дїєть ся щось таке, про що сказано в другому реченнї, н. пр.:

д) умовна

Не посїй [=якщо не посїєш], *не вродить ся* (нар. погов.).

Будь вона порядна й чесна [=коли б вона була порядна й чесна], *швидко б хвіст з води піднесла, мала б рибу й хвіст увесь* (Франко—Лис Микита).

Це лучба **умовна.**

7) І п о р і в н а н н я нераз вичитаєш зі сполуки рівнорядних речень, н. пр.:

е) порівнальна

Старому байдуже, нїби то не чує (Шевч.—Невольник).

Така лучба так і зветь ся **порівнальна,** бо ж дїйства обох рівнорядних реченнях порівнюють ся зі собою.

8) Із такого речення, як ось:

Стою собі та думаю, ось-ось покличуть

є) висказова

—у другім реченнї являєть ся немов в и с к а з того, що думаєш, тому й така лучба так і зветь ся **висказова.**

Така лучба почуваєть ся завсїди тодї, коли ми наводимо чужі слова цїлком так, як хтось їх висказав [**бесїда пряма**, гл. § 347], н. пр.:

От Наум йому й каже: »Спочинь, сину, хоч трохи« (Квітка). »Ну, панове«, каже, »тепер я вже зовсім налагодивсь у дорогу« (Кулїш). »А я в попа обідала«, сирітка сказала (Шевч.). »Я вже й перстенько тої закинула«, одказала Зінька крізь сльози, »а вони все згадують про того Москаля (Стороженко)...

9) Розуміть ся, що коли чужа мова містить у слові питання, н. пр.:

Питаєть ся сон дрімоти: »Де будемо почувати?« (нар. опов.). »Защо це, дїду«, каже, »ти мене цураєш ся?« (Сторож.). »А ти ще таки не перестав думати про ту прокляту Січ?«, сказала мати (Куліш)...

ж) питайна

—то й лучба між тими рівнорядними реченнями **питайна.**

А так загалом щодо лучбів, то нераз можна їх розбірати ріжно, відповідно до того, як хто зрозуміє думку.

XX. СПОЛУКА НЕРІВНОРЯДНА.

Пригляньмо ся до отсих речень: **319.**

1) **Який пан,** *такий крам* (нар. погов.).

2) **Хто робить,** *голий не ходить* (нар. погов.).

3) *Крізь шиби невиразно чуть* [що?], **як краплї дощеві падуть** (Лепкий).

4) *Засївала* [козацька воля] *трупом поле* [як довго?], **поки не остило** (Шевч.).

5) *Родив ся я на золотім Поділлю* [якім?], **котре не всїм однако золоте** (Франко).

Усї вони зложені, кожне з них іскладаєть ся з головного та побічного речення, отже сполука в усїх них нерівнорядна.

Як приглянути ся до побічних речень, то всї вони, крім того, що самі для себе незрозумілі, підрядні кожне своїому головному реченню, але ж до того сповняють іще окрему службу супроти своїх головних речень.

У першому реченнї побічне речення [який пан] являєть ся присудком головного речення, бо воно подає присуд про крам, який він саме.

У другому реченнї побічне речення [хто робить] сповняє службу підмета для головного речення, відповідає на питання: *хто?* [Хто голий не ходить? Той, що робить,—иньчими словами: роботящий].

У третьому реченнї побічне речення [як краплї дощеві падуть] є для головного предметом [питаймо: Що чути? Як краплї падуть,—инакше можна сказати: падання крапель].

У четвертому реченні побічне речення [поки не остило] доповняє головне речення тим, що подає час [як довго засівала поле?], то так це прислівниковий додаток для головного речення.

У останнім реченню побічне речення [котре не всім однако золоте] поясняє одно імя головного речення [Поділля], являєть ся для нього прикметниковим додатком.

Із того ясно виходить ріжниця між головними й побічними реченнями. Головні речення творять для себе цїлість, а побічні речення являють ся тільки частинами головних речень. Вони бувають для головних речень **присудками, підметами, предметами, прислівниковими** та **прикметниковими додатками,** вони головні речення тільки доповняють.

Головні речення для себе самостійні, **незалежні**, побічні речення всї **залежні** від своїх головних речень, для яких вони бувають присудками, підметами, предметами і т. д.

XXI. ПОДІЛ ПОБІЧНИХ РЕЧЕНЬ ЩОДО ЗМІСТУ.

Відповідно до того, **чим** побічне речення являєть ся супроти головного, побічні речення подїляють ся на **пять** родів.

320. 1) Якщо побічне речення є присудком для головного, то воно так і зветь ся **присудковим**. Ось кілька таких зложених речень, у яких побічне речення являєть ся присудком головного:

1. Присудкові

Яке коріння, таке насїння (народ. погов.). *Яка панї, такі санї* (народ. погов.). *Який пастух, така й череда* (нар. припов.). *Дурня вчити, що в дїрявий міх воду лити* (нар. припов.). *Письмо, що й не розбереш...*

Буває так, що до одного головного речення належить кілька присудкових побічних речень, н. пр.:

Ми ті, що гнули ся як лози, були покірні мов вівця, котрим неволя, кров і сльози ще не доїхали кінця. Ми ті, котрим заперті двері, запертий до свободи шлях... [Франко].

321. 2) Та побічне речення може бути й підметом для головного, н. пр.:

Часто менї приходить на думку [що приходить на думку?], *чого б то чоловікові так дуже пристрашатись ну*

сьому світї до чогонебудь (Квітка). *Уперед* [хто вперед?], *хто не хоче конати, статись трупом гнилим, живучи!* (Грабовський). *У Київі, на Подолї...: нїколи не вернеть ся* [що?], *що дїялось* (Шевч.). *На світї вже давно ведеть ся* [що ведеть ся?], *що низчий перед вищим гнеть ся* (Глібів). *Заздро* [що заздро?], *що в брата є в коморі і на дворі* (Шевч.)... **2. Підметові**

Такі побічні речення називають ся **підметові**.

Буває, що до одного головного речення належить кілька підметових речень, н. пр.:

Лиш хто любить, терпить, в кім кров живо кипить, в кім надія ще лїк, кого бій ще манить, людське горе смутить, а добро веселить — той цїлий чоловік (Франко). Бл́ажен, хто гордощів не має, в кого дух пихи не сидить, хто в скринях золота не дбає, хто на громаду звик робить, хто брата темного навчає, у хату вбогу вносить світ (Конїський)...

3. Побічні речення бувають і предметами головних речень, н. пр.: **322.**

Хтось мухам раз сказав [що?], *що на чужинї краще жити* (Глібів). *Чи я знала* [що?], *що тая цариця* [Катерина II.] *лютий воріг України, голодна вовчиця*? (Шевч.). *Згадав* [що?], *як був господар він, як шанували* (його) *всї сусїди* (Франко). *Скажи, віще серце* [що?], *чи скоро світ буде* (Кулїш)? *Я не знала* [чого]?, *що я тяжко, тяжко согрішила* (Шевч.). *Догадались тодї всї* [чого?], *кого Олеся дожидала* (Вовчок)... **3. Предметові**

Такі речення звуть ся **предметові**.

А ось кілька предметових речень у зложеному реченнї:

Як ми пригостили до Іллина, як він нас там красно приймав, як ми рушали в Яблоницю на старощинє, не буду вповідати [чого?].

4) Якщо побічне речення являєть ся прислівниковим додатком для головного речення, подає обстанови, серед яких відбуваєть ся дїйство в головному реченнї, себто: час, місце, спосіб і т. д., то таке речення зветь ся **прислівниковим**, н. пр.: **323.**

Оттак я міркував собі [як довго?], *поки доплентавсь до хатини* (Шевч.). *Куди не глянеш, скрізь самі ходячі трупи* (Вороний). *Там добре, де нас нема* (народ. припов.). *Чорнїє гай над водою* [де?], *де Ляхи ходили* (Шевч.). *Дивлять ся* [зорі] *згори на землю* [як?], *наче очей тих невсипущих мірїяди* (Самійленко)... **4. Прислівникові**

Буває в одному зложеному реченні й кілька прислівникових речень:

Кобзо, ти одрадо єдина, поки прокинеть ся сонна країна, поки діждеть ся живої весни, ти нам по хатах убогих дзвони! (Куліш). Куди не глянь, де не кинь, усюди кривда тай кривда (Мирний)...

324. 5) Побічне речення може пояснити й якесь імня в реченні, тоді воно є для нього прикметниковим додатком, н. пр.:

То люди [які?], *що зібрались волю боронити!* (Шевч.). *Не в людях зло, а в путах тих* [яких?], *котрі незримими вузлами скрутили сильних і слабих з їх мукою і їх ділами* (Франко). *Менї пісні співала мати про незабутний час святий* [котрий час?], *коли неволею закутий ще не ходив козак у путах* (Старицька-Черняхівська). *У кожного люду, у кожній країні живе такий спогад* [який?], *що в його в давнині були золотії віки* (Леся Укр.)...

5. Прикметникові

Такі речення називають ся **прикметникові**.

Буває, що до одного імня належить кілька прикметникових речень, н. пр.:

Голодний люд без хліба-соли в своїх нетоплених хатах [яких?], де не прогляне світ нїколи, де глупа ніч, де рабський страх (Старицький). І досї наш веселий край шанує щиро той звичай [котрий?], з котрим ще прадїди жили й нащадкам в рід передали [котрий саме?]: щоб у суботи [перед Дмитром] поминати, кого нам приязно згадати (Щоголїв)...

XXI. ПРИСЛІВНИКОВІ РЕЧЕННЯ.

325. Через те, що бувають рїжні роди прислівникових додатків, то і прислівникові речення бувають рїжні. Їх пізнати нераз уже по злучнику, чи по частицї, якими вони починають ся, а на зміст їх указують усе питання: *де?, куди?*... [місце], *коли?*... [час], *чому?* [причина] і т. д.

Побачимо це найкраще, як розберемо ся в поодиноких прислівникових реченнях.

1. МІСЦЕВІ РЕЧЕННЯ.

326. **Місцеві** речення являють ся для головних речень прислівниковими додатками місця, й від того й їх назва. Вони відповідають на питання: **де?, куди?, відкіля?**—і з го-

ловними реченнями вяжуть ся тими ж самими сполучниками, н. пр.:

1. Місцеві

Де згода в семействі, де мир і тишина, щасливі там люди, блаженна сторона (Котляр.). **Куди** не глянь, де не кинь,—усюди кривда та й кривда (Мирний). Ой, не відтіль вітер віє, **відкіль** мені треба (нар. пісня)...

Як добре приглянути ся всїм тим місцевим реченням, то їм сливе все в головних реченнях відповідають прислівники: там, відтіль, і т. д.

2. ЧАСОВІ РЕЧЕННЯ.

Часові речення—це такі побічні речення, що для головних речень є прислівниковими додатками часу. Вони відповідають на питання: **коли?, від коли?, як довго?**..., і з головними реченнями сполучують їх злучники: **коли, як, доки, поки, тільки що, аж поки**..., н. пр.: **327**

2. Часові

Коли Болгарові було холодно, тоді Воздвиженському було гаряче (Нечуй-Левицький). Чому мовчати він не вмів [тоді], **коли** казали бути тихо, **коли** громаду кривдив пан, чому [тоді] він мусїв побиватись? (Франко). **Як** понесе з України у синє море кров ворожу, оттодї я і лани і гори,—все покину... (Шевч.). І в час, **як** нудьга обгортала його, **як** гидко ставало на землю дивитись, літав він [=орел] за хмари до сонця свого (Самійленко). **Як** підняли платок, [то] Максима вже не було (Мирний). Оттак я міркував собі [йдучи], **поки** доплентавсь до хатини (Шевч.). Сонце ще не вирізалось ізза левад, **як** переїхав він (=Шрам) Ніжень (Куліш). **Доки** сонце зійде, роса очі виїсть (нар. прип.). **Тільки що** дїти стали літ доходити, позабірали їх до покоїв (Вовчок). **Що** гойднеть ся павук, то нитка порветь ся, й до долу павук упаде (Леся Українка). Повис над гирлом темним, **аж поки** на щось тверде крихту не опер ся [Франко]...

Із прикладів видно, що в головних реченнях часовим злучникам відповідають прислівники: тодї, оттодї..., слівця: в той час, то...

3. СПОСОБОВІ РЕЧЕННЯ.

Якщо побічне речення відповідає на питання: **як?, яким чином?, як дуже?, на скільки?**, себто подає спосіб, як саме відбуваєть ся дїйство в головному реченнї, то воно зветь ся **способовим.** **328.**

Щодо змісту способові речення подїляють ся на три громади, на: чисто-способові речення, порівнальні й наслїдкові.

329. 1) **Чисто-способові речення**, які відповідають на питання: **як?**, рідко стрічають ся так, щоб починали ся якими слівцями, а звичайно вони являють ся с к о р о ч е н и м и (гл. § 346з).

Ось приклади чисто-способових речень:

3. Способові

Вигострю, виточу зброю іскристу [як?], **скільки** достане снаги менї й хисту [=по своїй сназї й хистові] (Леся Українка) Не так то швидко дість ся [як?], **як** казка кажеть ся (нар. погов.)...

330. 2) **Порівнальні речення** лучать ся з головними реченнями злучниками: **як, мов, немов, наче, неначе, що, ніж, аніж**, н. пр.:

4. Порівнальні

Як ростинам бракує життя в вогкий час, т а к обом нам бракує простору (Леся Укр.). Грім гуде з переливом, **мов** де по горам громадне каміння качають (Квітка). Мокро й темно, **немов** у домовинї [=мокро й темно] (Черкасенко). Скелї стояли ненарушимі, **наче** думу тяжку думали [Нечуй-Левицький]. По довгім важкім отупінню знов прискає хвиля пісень, **неначе** зпід попелу разом язиками блиска вогень [=вогонь] (Франко). Простий люд-селюки гули по всьому полю, **що** тії трутнї (Куліш). Поле, **що** безкрає море, розіслало зелений килим, аж сміеть ся в очах (Мирний). Лучче одурить себе таки, себе самого, **ніж** з ворогом по правдї жить і всує нарікать на Бога (Шевч.). Хиба ж меньче, **аніж** треба, плачуть очі, [що сиплетесь, роси, сріблом серед ночі?] (Грабовський)...

У головному реченнї стоїть часто: „т а к“, яке сям та там іще раз повторяеть ся і в головному реченнї, н. пр.:

Так як молодий цуцик ховаеть ся від ворога [побачивши старого сусїдського бровка], **так** бідний Чорногорець оступивсь геть, даючи дорогу жорстокому дїдові [Куліш].

Порівнальними являють ся й такі речення:

Скільки в горі синього неба, с т і л ь к и в низу зеленого лугу (Куліш). **Чим** хто меньче знає, т и м більш собі рота роздирає (нар. погов.). Він не т а к дурний, **як** придуркуватий (нар. погов.).

Ці речення вказують на с к і л ь к і с т ь, і їх можна пізнати по слівцях: **скільки—стільки, чим—тим, не так—як**...

331. 3) **Наслїдкові речення** подають н а с л ї д о к того, що с п р и ч и н и л о дїйство головного речення. Вони починають ся злучниками: **що, що аж**, а в головному реченнї все містять ся слова: т а к, т а к и й, т а к д у ж е..., н. пр.:

5. Наслїдкові

Поле праці т а к широке, що й твій зір не осягне (Грабовський). Я простягла руку, а вона т а к тремтїла, **що** я ледві змогла вхопити його [руку] (Конисський). Пугач Турові т а к одважив києм по плечах, **що аж** кістки захрумтїли (Куліш). Панну у жупанї, т а к у кралю висватали, **що** хоч за

гетьмана, то не сором (Шевч.). Наустив вражий дід піхоту да хотів так придавити в Батурині старшину, **щоб** [що... би] і не писнула (Куліш). Із голодних оченят виглянуло стільки горя, і страху, і просьб німих, **що** я сам себе не стямив (Франко]...

Як розібрати ся в усіх цих реченнях, то стане видно, що головне речення все являєть ся причиною того, що стало ся в побічному, пор.:

Через те, що поле праці широке, то зір не може його осягнути; через те, що рука тремтіла, то не змогла вхопити його руки і т. д.

4. ПРИЧИНОВІ РЕЧЕННЯ.

332. Якщо побічне речення є для головного речення прислівниковим додатком причини, то воно так і зветь ся **причинове**. Воно відповідає на питання: **чому?** та починаєть ся злучниками: **бо**, [тому, зза того, через те] **що**,[1]) н. пр.:

6. Причинові

Судіть [судді!] без стиду, **бо** ви стид на привязі тримаєте! Судіть гостріще, тяжче ще, **бо** ви і право—то одно в одній машині колісце! (Франко--На судї). Змережаю кровю та сльозами моє горе на чужині, **бо** горе словами не розкажеть ся нїкому нїколи, нїкояи нїде на світї (Шевч.). Болить серце та журить ся, **що** верпеть ся весна, а молодість не верпеть ся (Глібів). Смуток груди розриває, тужить серденько давно, **що** на світї одиноке (**Грабовський**)...

У головному реченні стоїть часто: тому, зза того, через те—а коли й нема тих слівець, то їх легко доміркувати ся.

5. НАМІРОВІ РЕЧЕННЯ.

333. **Намірове** речення відповідає на питання: **на що?, задля чого?** й лучить ся з головним реченням злучниками: **щоби, аби.** Наміровими звуть ся ті речення тому, що виявляють намір, н. пр.:

7. Намірові

Обберімо собі короля..., **щоб** і захист нам з нього, і честь, і надія, й підмога, **щоб** і пан наш він був, і слуга, і мета, і дорога (Франко). Поховайте мене на могилї...., **щоб** лани широкополі, і Дніпро, і кручі було видно (Шевч.). О, люде мій, надій ся лиш на себе і свій дух, скріпляй, зміцняй в братерськім поєднанні, **аби** вогонь у грудях не потух, а ще збуяв на лютім катуванні! (Старицький). Я все спустив із рук, **аби** б тільки якнебудь прикрити ваші злидні (Куліш)...

---

[1]) В устах укр. інтеліґента почуєте нераз у таких випадках »так як«, але ж це явний москалїзм [так, как], і його треба вистерігати ся. Таксамо вживають інтеліґенти частенько книжного слова »позаяк« у розумінні: »тому що«. Та слово »позаяк« зовсім не те значить [значить стільки, що: »насколько«], і його вживати теж не слід!

6. УМОВНІ РЕЧЕННЯ.

334. Якщо побічне речення виявляє умову, під якою в головному реченні щось діється, то воно є прислівниковим додатком умови (§ 302 ж) і зветь ся **умовним** реченням. Воно відповідає на питання: **під якою умовою?, на який випадок?** і починаєть ся злучниками: **коли, як, якщо,** н. пр.:

8. Умовні

I. **Коли** буде незгода у вас, то загинете й ви, мої дїти, та й загубите й край дорогий! (Кононенко). **Коли** хто иньчий раз чує співи од нас, то в тих співах страшне щось таїть ся (Куліш). **Як** згадає він рідну країну, [то] затремтить його серце сумне (Леся Українка). **Як** такого ходу, то лучче з мосту та в воду! (Вовчок). **Якщо** будем усї труситись, хто заступить рідний край? (Грабовський)...

II. **Коли б** я був сокіл вільний, я б летів назустріч сонцю і кричав **би** попід небом всїм живим...мерцям про його! **Коли б** я був дубом пишним, простягав **би** я галуззя до проміння золотого і тягнув ся **б** у гору, в гору... (Олесь). **Як би** ви з нами подружились, багато **б** дечого навчились (Шевч.). **Як би** ви вчились так, як треба, то й мудрість була **би** своя (Шевч.)...

Кожне умовне речення творить зі своїм головним реченням цїлість. Бо ж те, що сказане в головному реченні, має тодї тільки якунебудь вартість, коли сповнить ся те, про що говорить ся в умовному реченні [пор.: Загинете, як буде в вас незгода... Мудрість буде своя, як будете вчити ся як треба]. Побічне речення звичайно попереджує головне речення, через те й воно зветь ся **попередником**, супроти якого головне речення являєть ся **наступником**, бо наступає після умовного.

Попередник —наступник

7. ДОПУСТОВІ РЕЧЕННЯ.

335. Коли у зложеному реченню побічне речення каже, що щось діється без огляду на те, що сказано в головному, отже допускає щось цїлком противне, нїж висказує головне речення, то таке побічне речення являєть ся прислівниковим додатком допусту (§ 302 є) й називаєть ся **допустовим** реченням. Воно відповідає на питання: **без огляду на що?, мимо чого?** й лучить ся з головним реченням злучниками: **хоч, хоча, (дарма) що,** н. пр.:

Хоч пролежав я цїлий свій вік на печі, але завше я був патріотом [допускаєть ся, що той, який лежить на печі цїлий вік, може бути патріотом, та але ж у дїйсности так не бувае]: за Вкраїну мою чи то

в день, чи в ночі моє серце сповнялось клопотом (Самійленко). Уперед за рідний край та волю, за пригноблений, окутий люд, **хоч** нічого не знайдем, крім болю, **хоч** нас же невіддячений труд! (Грабовський). **Хоча** лежачого й не бють, то і полежать не дають ледачому (Шевч.). Даю тобі сей меч, **дарма, що** ти не сильна (Леся Українка). Зважив ся б я сказати щось добродієві мойому, **дарма, що** [я] пил і попіл [Куліш]... **9. Допустові**

XXII. ПОДІЛ ПОБІЧНИХ РЕЧЕНЬ ПО ФОРМІ.

Уже з XX. уступу, а ще краще з XXI., можна було бачити, що кожне побічне речення лучить ся з головним, частиною якого воно являєть ся, якимись словечками. Як добре приглянути ся, то тими словечками бувають *заіменики* (*хто, який, котрий*), *заіменикові частиці* (*де, куди, чи...*), або *злучники* (*як, коли, хоч...*). **336.**

То так і після того, *чим* починають ся побічні речення—чи заіменниками й заіменниковими частицями і то *в відносному й питайному* значінні, чи *злучниками*—вони поділяють ся на три громади, на речення:

1. **відносні**,
2. **питайні** й
3. **злучникові**.

I. Якщо побічні речення починають ся *відносними заіменниками* (той, що; той, котрий; той, хто...) або *відносними частицями* (там, де; туди, куди; тим, чим...) то вони так і звуть ся **відносні**, н. пр.: **337.**

Яке *коріння, таке насіння* (нар. присл.). **Хто** *не був у Полтаві, той не знає лиха* (нар. пісня). *І давлять те*, **що** *має дух і незалежну волю* (Вороний—Мерці). *Там добре*, де *нас нема* (Шевч.). **Куди**, *кажуть, хилить доля, туди й треба гнуть ся* (Шевч.). *Дочалапали ми до того місця*, де *внизу зеленіла нам глибока долина* (Вовчок)... **1. Відносні.**

Коли добре придивити ся до всіх тих відносних речень, яку вони службу сповняють супроти головних, то побачимо, що вони можуть бути всїма їх частинами: і присудком (Яке коріння...), і підметом (Хто не був у Полтаві...), і предметом (І давлять те, що має...), і прислівниковим додатком (Там добре,

де нас нема), і прикметниковим додатком (Дочаланали до того місця, де...).

То так відносні речення щодо свойого змісту можуть бути присудкові, підметові, предметові, прислівникові й прикметникові.

Ось іще кілька відносних речень:

Що щастям,спокоєм здавалось, те попілу тепла верства (Франко). Василько підійшов до батька, **що** сидів на лаві (Грінченко). Третій елемент народности в літературі—то самий дух народньої поезії, **котрий** доконечно чи так, чи инак виявить ся в творах національних письменників (Нечуй-Левицький). Із сих матеріялів, які тут маєш [мамо-природо!] під рукою, нічого кращого створить не зможеш (Франко)...

Щодо вживання заіменників: *що*, *котрий*, *який* гл. стор. 175.

338. II. Коли ті самі заіменики та частиці вводять речення в питайному значінні, то такі побічні речення так і звуть ся **питайні** (**залежні питання**), н. пр.:

Послав дяк до Івана лист, та невідомо (що?—підмет), **чи** *бідолаха його бачив* (Вовчок). *Упала і забула* (що?—предмет), **чи** *є відтіль назад надія воротня до щастя* (Самійленко—Грішниця). *Але скажи* (що?—предмет), **коли**, *і* **як**, *і* де *здобула ся без жертви воля* (Старицька-Черняхівська). *Хто ж того не знає* (чого?—предм.), **скілько** *розлито на Вкраїні крови через Іванцеве* [Брухо-вецького] *лукавство та через неситу хтивость московських воєвод!* (Куліш). *Скажи* (віночку!) [що? предм.], **що за** *доля обом нам судилась*: **чи** *будемо в парі, з ким я полюбилась?* (Куліш). *Той пекучим оком за край світа зазирає* (на що?—присл. додат. наміру), **чи** *нема країни*, [*щоб загарбать із собою*] (Шевч.). *Згадай добре, серце вяне* (чому?—присл. дод. причини), **чому** *не осталось* (Шевч.). *Були ті часи* (які?—прикм. дод.), **як** *тобі я до ніг, убогий народе, схиляв ся* (Грінченко)...

Із прикладів видно, що питайні речення можуть бути підметові, предметові, прислівникові та прикметникові.

339. **ЗАВВАГА.** **Питайні** речення (залежні питання) треба відріжняти від **запитових** (питання—§ 282,₂). Питайні речення—побічні, запитові—головні.

Побачимо це на прикладах:

Речення запитові:	Речення питайні:
Чи бідолаха лист бачив?	Невідомо, **чи** бідолоха лист бачив.
Чи с відтіль надія вороття до щастя?	Забула, **чи** с відтіль надія вороття до щастя.
Нащо [думи] стали на папері сумними рядами?	Не знаю, **нащо** [думи] стали на папері сумними рядами.

Запитові речення відзначують ся всє **питайниками** на кінці (§ 282₂), питайні тільки тільки тодї, коли головне речення і загалом те, від якого вони залежні, є запитове, н. пр.:

Хто його знає, як це зробити?

340. **III.** Із великої громади побічних речень, що починають ся злучниками (пор. § 271,II 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7) й тому так і звуть ся **злучникові,** зокрема звертають на себе увагу ті побічні речення, що стоять після таких слівець у головному реченні: *казати*, *говорити*, *міркувати*, *думати*, *розповідати*, *нагадувати*, *згадувати*, *чувати*, *чутка*, *поголоска*, *правда* і т. д.

3. Злучникові висказові

Ці слова звуть ся висказові, то й так і речення, що залежні від тих слівець, звуть ся **висказові.** Їх легко по тому пізнати, що вони починають ся злучниками: **що, як, щоб** (=що... би), **наче** (гл. § 271₈), н. пр.:

Кажуть люде, **що** *суд буде, а суду не буде* (Шевч.). *Говорять* (люди), **що** *тяжкі лїта, не вродили ячменї*, **що** *правди їм нїде нема...* (Лепкий). *Згадав* (що?—предм.), **як** *був господар він*, **як** *шанували* (його) *всї сусїди* (Франко). *І згадує* (Палій), **як** *то тяжко було в свїтї жити* (Шевч.). *Коли ж це в свїтї видано* (що?—предм.), **щоб** *випроводити гостя з коша на-тще-серце?* (Кулїш). *Дай нам, Боже,* (що?—предм.), **щоб** за ката *ми вже більше не молились*, **щоб** *і тїлом і душею всї ми вільними зробились!* (Самійленко). *Колись прийде той час* (який? —прикм. дод.), **що** *подасть правда глас і зруйнує лукаву споруду* (Кулїш). *А ось чутка пройшла* (яка?—прикм. дод.), **що** *орда вже ішла з Перекопу на рідну Вкраїну* (Манджура). *Не дозеде вас до добра така політика* (яка?—прикм. дод.), **щоб** *меньшого на старшого підпирати* (Кулїш). *Правда* (що правда?—підмет), **що** *в нас у горах на веснї нема вже тільки кутання* (=роботи), *яку гречкосїї* (Федькович). *Так бачилось* (що?—підмет), **що** *вік ми ждали* (воскресення Христа),

а) висказові

аж дотерпілись, достраждали (чого?—предм.), **що** *він воскрес—посеред нас* (Франко)...

Усї ці приклади вказують, що висказові речення бувають найчастїще предметові, але й бувають теж прикметникові та підметові.

І коли відносні, питайні й висказові речення можуть супроти головного речення сповняти ріжну службу, можуть бути присудками, підметами, предметами, прислівн., чи прикм. додатками, то всї иньчі, крім висказових, злучникові речення, можуть бути, як видно з §§ 327—335, тільки прислівникові.

341. **IV.** Роздививши ся в усїх побічних реченнях, побачимо, що багацько з них починаєть ся слівцем „*що*“. Значіння тих „*що*“ ріжні, й тому треба добре дивити ся, щоб одних речень із другими щодо значіння не поперелутувати. Пізнаємо це зі самих прикладів:

б) речення „що“

1. *Єсть же люди* (такі), **що** (=котрі) *і моїй завидують долї* (Шевч.)—речення **відносне.**
2. *І за третїй* (раз), *моя доню, не питай*, **що** *буде* (Шевч.)—речення **питайне.**
3. *Нехай Москва знає*, **що** *гетьмана Дорошенка на свїтї немає* (Шевч.)—речення **висказове.**
4. *І море так йому* (Енеєві) *обридло*, **що** *бісом на його дививсь* (Котляр.)—речення **наслїдкове.**
5. **Що** *гойднеть ся павук*, *то нитка порветь ся*, *й до долу павук упаде* (Леся Укр.)—речення **часове.**
6. *Простий люд-селюки гули по всьому полю*, **що** *тії трутнї* (Куліш)—речення **порівнальне.**
7. *Болить серце та журить ся*, **що** *вернеть ся весна*, *а молодість не вернеть ся* (Глїбів)—реч. **причинове.**
8. **Дарма, що** *голий, да* (=а) *в підвязках* (нар. погов.)—речення **допустове.**

342. Та ще й є ріжні речення, що починають ся злучником „*щоби*“. І тут треба дивити ся, щоб, н. пр., висказових речень (§ 340) не мішати з намировими (§ 333) та наслїдковими (§ 331), н. пр.:

в) речення „щоби“

а) Де ж таки хто чував [що?—предм.], **щоб** дитина так незвичайно з питимою своєю матїнкою поводилась [Вовчок]—**висказове** речення.

б) Старий заховавсь у степу на могилї (на що?—присл. дод. намір.), **щоб** нїхто не бачив (Шевч.)—**намірове** речення.

в) Таки так і має бути (як?—присл. дод. спос.), **щоби** молодший брат старшого боявся, а може нї? (Федькович)—**наслїдкове** речення.

Таксамо рішає зміст у реченнях, що починають ся злучником *„як“*, які вони, чи висказові (§ 340), чи питайні (§ 338), чи часові (§ 327), чи умовні (334), чи порівнальні (§ 330). **343.**

г) речення „як, коли“

Те саме треба сказати про речення, що починають ся злучником *„коли“* (§§ 327, 334). Усюди рішає зміст.

XXIII. СКОРОЧЕНІ РЕЧЕННЯ.

Деякі побічні речення можна скорочувати. Як це робить ся, побачимо на прикладах: **344.**

Нескорочені речення:	Скорочені речення:
1. *Високії ті могили, де лягло спочити козацькеє біле тїло*, **котре було повите** *в китайку.*	*Високії ті могили, де лягло спочити козацькеє біле тїло, в китайку* **повите** (Шевч.).
2а) *Читаю завіт твій*, **коли читаю** (його), *плачу.*	*Читаю завіт твій*, **читаючи**, *плачу* (Куліш).
б) *Чіпка вийшов на згірок*, **щоби подивив ся**, *куди тїшла дївчина.*	*Чіпка вийшов на згірок* **подивитись**, *куди пішла дївчина* (Мирний).

Із тих прикладів виходить, що в укр. мові скорочують ся речення **прикметникові** і **прислівникові**.

І. Прикметникове речення скоротило ся так, що відпав відносний заіменик, а присудок перейшов у дїєприкметник, який, розуміть ся, мусить годити ся з ім'ням, до якого належить, у числї, родї й відмінку. Ось іще кілька таких речень, скорочених дїєприкметником: **345.**

Були тими еґоїстами, яких тепер багацько постачає нам і школа, і життя, одягаючи їх у одежу, **пошиту** (=що її пошито) з лїберальних фраз (Кониський). Після вранїшнього чаю Марко сїдав, учити свого учня, **забитого, замороченого** (=котрий був забитий, заморочений) гнїтючою системою клясицизму... (Грінченко). Нещаслива людська жизнь (=життя) прирівнюсть ся (в козацьких думах) до зораного поля, **вираного** мислями, **завóлоченого** чорними очима, **политого** слїзьми (Нечуй-Левицький). Спочинуть невольничі утомлені руки, і колїна одпочинуть, кайданами **куті** (Шевч.)...

Скорочення дїєприкметником і прикм.

А через те, що українська народня мова не знає пишчого дїєприкметника, як тільки страдальний (гл. § 228, § 224, II), то і знає скорочення речень тільки дїєприкметни-

ком страдальним. Через те і прикметникових речень, у яких присудок висказаний у дїяльному станї, скорочувати не треба, отже:

Але **той, хто їхав** отсе тепер добре второваним шляхом (а не—їхавший.....), **не міг** нїчого того бачити (Грінченко). В тій хвилї **ті, що бігли** (не—бігші), побачили як, Каїн наближав ся (Франко). Минаючи і **тих, що скачуть**, і **тих, що плачуть** (не—скачучих і плачучих), Петро протовпився усе дальш (Кулїш)...

Та крім того українська мова знає скорочення прикметникових речень **прикметниками**, і то між иньчим прикметниками, утвореними з дїєслів наростком **-лий** (§ 170), н. пр.:

Як вмірать доведеть ся менї, тільки горе, та стомлені руки, та ще серце, **зотлїлеє** (=що зотлїло) з муки, я зложу у дубовій трунї (Грінченко). У моїм серцї гнилім, **побитім** і **закаменїлім**, живе, розвиваєть ся й цвіте те райське сїмя, та свята любов (Франко). І лнють ся і лнють ся (пісні голосні) без примусу вільно, **недбалі** (=вони, що не дбали) про славу й вінки [Леся Українка]...

ЗАВВАГА. Усї скорочені прикметникові речення, якщо вони йдуть **після** імня, до якого належать, віддїлюють ся, як ми бачили, **запинками**.

Коли ж скорочене речення прикметникове попереджає імня, до якого належить, то запинки не ставить ся, н. пр.:

Похиляве від вітру дерево означає (в народнїх пісняхъ) журбу, **пряме дерево**—веселість (Нечуй-Левицький). **Затвердле** довгим болем серце лиш шарпалось, коритись не могло (Франко)...

346. II. Перше прислівникове речення (гл. стор. 319, § 344) скоротило ся так, що злучник відпав, а присудок із форми теперішности перейшов у **дїєприслівник теперішности**. Розуміть ся, що коли присудок у прислівниковому реченнї стояв би в минулости, то у скороченому реченнї він став би **дїєприслівником минулости**, н. пр.:

Нескорочене речення:	Скорочене речення:
Всї богомольці, **коли побачили** Київ, попадали навколїшки, хрестились, молились і били поклони.	Всї богомольці, **побачивши** Київ, попадали навколїшки, хрестились і били поклони (Нечуй-Левицький).

Зрештою, коли вживати одного й другого дїєприслівника, про це гл. §§ 227, 230.

1) Оба цї скорочені дїєприслівниками речення—**часові**, і цї власне речення найчастїще скорочують ся дїєприслівни-

ком. Ось іще кілька прикладів:

Не до дому в ночі **йдучи** (=не тоді, як ідеш у ночі до дому) з куминої хати і не спати **лягаючи**, згадай мене, брате! (Шевч.). Не мало здивувавсь (князь), **опинившись** (=коли опинив ся) над такою кручею (Куліш). Се **зговоривши**, потяг старий до своєї господи під грушу (Вовчок). **Закрутивши** чорні вуси, за вухо чуприну, підняв шапку (Шевч.)...

Скорочення дієприслівником

2) Але скорочують ся таким же чином ще й такі прислівникові речення:

а) **умовні**, б) **причинові**, в) **наслїдкові**, г) **допустові**, н. пр.:

а) Дивують ся люди, **вбачаючи** (=коли вбачають) несподіване горе (Куліш). Не **спитавши** броду(=якщо не спитав...), не лізь у воду! (нар. присл.)...

б) Тихесенько вони [=квіти] гойдали ся на вітрі, **радіючи** [=бо раділи] весні (Глібів). **Бувши** на всьому казенному, **не маючи** великої недостачі в одежі [=через те, що був на казенному, не мав.....], Максим не жалував нїчого свого (Мирний). Без сорому, без Бога **бувши** і восьму заповідь **забувши** [=тому, що був без сорому й забув восьму заповідь], чужим пустив ся промишлять (Котляревський). Катерина, **маючи** чималий розум і самостійну вдачу [=через те, що мала....], не завсїди годила ся з материними поглядами (Грінченко)...

в) Гук за гуком почав долїтати, **розбудивши** [=так, що розбудив] і пекло, і тьму (Грабовський)...

г) Живуть Чехи могутним самостайним духом у словесности, не **живучи** [=хоч не живуть] особним королевством [Куліш]...

3) А то ще є такі прислівникові речення, що вживають ся майже все скороченими—а саме: **чисто-способові** речення (§ 329), н. пр.:

Кожний чоловік повинен боронити від усякого ворога свою рідну країну [як?], **не жалїючи** свого життя (Грінч.). І голову **схиливши** в руки [=зі схиленою головою], питаєш ся, чому не йде апостол правди і науки (Шевч.). Коло хутора стояла підстаркувата жінка, **наставивши** руку над очима від сонця, та на всю губу гукала Галю [Мирний]. Зосталась я сама-самісінька, **недугуючи** [Вовчок]. Понад зелом-травою жар нїмий, **переливаючись**, пливе високо [Куліш]...

347. Як приглянемо ся всїм тим реченням, скороченим дїєприслівниками, то побачимо, що вони могли тільки тому скоротити ся, що в головному й побічному реченні був **усюди той самий підмет.**

І так воно загалом буває, що тільки тодї, як у головному й побічному реченню спільний підмет, побічне речення

може скорочувати ся дієприслівником.

Тільки ж бувають скорочення дієприслівником і тоді, коли речення безпідметове, коли балакаєть ся щось загально, або коли підмета легко додумати ся зі змісту, н. пр.:

Коли реч. скорочуєть ся дієприслівником

Гуляючи, як той казав, [треба] шматок хліба ззісти (Шевченко—Невольник). Шкода перемішувати тісто, **винявши** [його] з печі (Куліш). **Бачивши** їх сльози й убивство, якось то моторошно й нам не сказати чогонебудь (Квітка). Серце так болить, **дивлячись** [=коли дивлю ся] на ваше убозство (Куліш). Не слід мені, **бувши** [=коли **я** є] в сьому важному чинові, лишнє слово сказати (Квітка). Важко матері, таке **згадуючи** [Мирний]...

ЗАВВАГА. Тільки дуже вже рідко, у народній прозі і в тих письменників, що дуже підроблюють ся під народню складню, подибуєть ся таке скорочення дієприслівником, що цілком стоїть собі окремо від підмета головного речення, не вяжеть ся з ним, н. пр.:

Аж ось, **пройшовши** ще днів зо пять [=коли пройшло....], сказано їм, що вже недалеко те місце, куди їх гнали (Мирний)...

А так, у народній прозі і в тих же народніх письменників скорочене речення так тісно звязуєть ся із підметом, що часто воно вважаєть ся немов стягненим реченням і сполучуєть ся з головним—сполучними злучниками: і, та, н. пр.:

От **похристосувавшись** із ним [Василем], і каже йому Наум... (Квітка). **Та витягши** з гамана шматок засмальцьованого папіру, з обтіпаними краями, **й** подав голові (Мирний). Оттим то Настя, **дивлячись** на худобу, **тай** журилась (Квітка)...

Але ж до цих двох явищ звичайно, у прозі, письменники не додивлюють ся і скорочують тільки тоді речення дієприслівником, як у обох реченнях підмет той самий, або як його догадати ся легко.

348. Якщо побічне речення скорочене дієприслівниками дієслова „*бути*", то ті дієприслівники сливе все пропускаєть ся, н. пр.:

Будучи, бувши

Завсїди мовчазна та трохи сувора, вона поводилась із Марком якось особливо згорда (Грінченко). *Високий, статний, молодий, вродливий, недавно ще він* [цар] *на престолї сїв* (Франко)...

Тільки ж, наслїдуючи давній книжний лад, або в поезії, вживають письменники сям і там дієприслівника, н. пр.:

Саул, „не **будучи** *дурак" . . . заходив ся царювать* (Шевч.). *Ви чого забажали? Щоб...* **бувши** *вольним, пу-*

стив ся служить збираниї народу (Франко). *Я б, за ним* **бувши**, *знудилась* (Федькович)...

ЗАВВАГА. Усї скорочені дїєприслівником речення відзначують ся теж, як ми бачили, **запинками.**

349. III. Друге прислівникове речення скоротило ся так, що **злучник** (*щоб*) **відпав**, а присудок [*подивив ся*] перейшов у **дїєменик.**

1) Скорочують ся дїєменником речення н а м і р о в і, головно тодї, коли присудок головного речення виявляє якийсь **рух**, н. пр.:

Скорочення дїєменником

Там у пекло к чорту [пянице!] с т а в с я, **пить** вогонь, смолу і дим (Франко). Велїв [Еней] п о б і г т и до дяків, **купить** пїярську граматку, полуставців, октоїхів (Котляревський). Святая на землю правда п р и л е т и т ь, хоч на годиночку **спочить** (Шевченко). Пїсля вранїшнього чаю Марко с ї д а в, **учити** свого учня (Грінченко). Дурне ягня саме з а б и л о с я до річки, **напити ся** водички [Глїбів]. Вона спішить у храм, **молитись** Богові святому [Франко]. Ми п і д н я л и с ь на кривдників відвічних, своєю кровю всїм **купити** волю (Франко)...

ЗАВВАГА. Усї такі скорочені намірові речення віддїлюють ся теж **запинками.**

Але коли на намірове речення складаєть ся тільки о д и н дїєменик, то запинок не ставить ся, н. пр.:

Прощатись прийшов я, кохана, з тобою (Леся Українка). Коли ж одпочити ляжеш, Боже, утомлений? (Шевченко). На позорище ведуть старого дурня муштрувати (Шевченко)...

2) Крім того дїєменником скорочують ся **предметові** і **прикметникові** речення, н. пр.:

Менї, о Господи, подай, **любити** [=щоб я любив] *правду на землї!* (Шевч.). *Пан звелїв і Василя* **брати** [=щоби....] (Вовчок). *Твоє лице* [поезіє!] *має... силу,* **зміняти** [=що зміняє] *камінь самолюбстви й злости у сльози!* (Франко). **Царювати** *й порядки* **робить**, *се моє хиба дїло?* (Франко)...

ЗАВВАГА. У предметових і прикметникових реченнях, скорочених дїєменником, тільки тодї ставить ся **запинку**, як вони д о в ш і. А так то дїєменик вважаєть ся немов приналежним до головного речення, нїби-то перестає бути частиною иньчого речення.

350. IV. В українській мові стрічають ся ще й **головні** речення, **висказані** к о р о т ч е.

1) Це діється ся, н. пр., тоді, як присудок мав би мати форму м о ж л и в о г о с п о с о б у, і цїле речення є немов елїптичне, н. пр.:

Було

„**Ти не повинен би був** *рубати зеленого дуба*, **не повинен би був** *мене брати*, *як тобі* (була) *нелюба*"—замісць того в пісні співаєть ся:

Було *не рубати зеленого дуба*, **було** *мене не брати*, *як тобі не люба*.

Ще кілька прикладів на таке скорочення при помочі „*було*":

Бігла за мною полем... Просила, аби її взяти... Але я коні погнав тай прімкнув. Може де там серед поля вже домерзає. **Було** стару взяти [Стефаник]. Бувало, що візьме в руки, тай горить йому в тих руках. **Було** одну втяти ще малому [Стефаник]. **Було** тобі, Грицю, та на вечорниці не ходити! (Старицький)...

2) І н а м і р не все висказуєть ся наміровим реченням. Дуже часто на нього вказують прислівники: **хай, нехай, най,** н. пр.:

Нехай, хай, най

Утни, батьку, орле сизий, **нехай** *я заплачу*, **нехай** *свою Україну я ще раз побачу;* **нехай** *ще раз послухаю, як те море грає...* (Шевч.). *Не спиняйте ви моєї думи*, **най** *я з Богом кров із серця свого радісно віддам за пана мого!* (Франко). *Зачекай ти хоч годиноньку малую, та* **най** *я постелю постелю білую* (нар. пісня)... *А дитина наша ще молоденька*, [підожди, пострівай і т. д.], **нехай** *ми ще сами її покохаємо та навчимо на розум добрий* (Вовчок)...

Те саме відносить ся і до в и с к а з о в и х речень, які заступають ся таким же робом, н. пр.:

Батько не боронив йому, **най** *іде* (Гнатюк—Нар. новелї)...

3) Трохи инакше скорочуєть ся речення, коли в ньому покласти злучник „**хиба**", бо ось замісць сказати:

Хиба

„Д і й ш л о д о т о г о, щ о п и ш и т а к и с а м д о с е б е посланіє, а то не діждеш ся його від нїкого", Шевченко пише:

Хиба *самому написать таки посланіє до себе, а то не діждеш ся його, того послання святого...* (Шевченко). *На що здалось менї моє життя?* **Хиба** *на те,* [=здалось воно на те], *щоб дожити смерти та долї дякувать за кожний день* (Самійленко)...

Так та ще й инакшим способом висказують ся коротче речення, але ж над тими довше спиняти ся не приходить ся.

XXIV. ЧУЖА МОВА.

БЕСІДА ПРЯМА Й ПОСЕРЕДНЯ.

351. 1) Переповідаючи чиюсь розмову, або передаючи те, що хтось балакає, чи питає, ми можемо це робити так, що дослівно такими ж самими словами наводимо ту чужу мову, н. пр.: **Бесїда пряма**

Цвіла Троянда у садочку, а недалеко, у куточку, між буряном бренів Будяк.

І каже він Троянді так: „*На що це ти колючок начепляла?*"

„*А ти на що?*", вона його спитала.

„*Я?*" обізвавсь Будяк: „*Я, серденько, не проста штука, я—степовий козак! Менї колючка—як шаблюка, щоб ворогів страшить, щоб всїм було спокійно жить. Вам більш нема нїякої роботи—цвісти, пахтїть, а не колоти*".

„*Не все ж колоть і Будякам*", Троянда каже: „*треба й нам, щоб Крученії Паничі боялись і до Троянди не чеплялись*" і т. д. (Глїбів).

Заки наводити чужі слова, то звичайно пояснюють ся, хто власне казав, чи питав. Та ції слова, як ми бачимо, можуть стояти і в серединї чужої мови, й на кінцї, і на початку.

Як придивити ся з граматичного боку, то слова, що пояснюють [І каже він Троядді так—вона його спитала—обізвавсь Будяк—Троянда каже—], для себе зрозумілі речення, й чужа мова—речення зрозуміле. Це немов рівнорядна сполука, а що до змісту, то це хоч висказова лучба (§ 318є), хоч питайна (§ 318ж).

Таким чином наведена чужа мова зветь ся—**бесїдою прямою**, бо тут прямо так і кажеть ся, хто, що й як казав, чи питав.

ЗАВВАГА. Щодо **знаків**, які тут уживають ся, то, як із самих прикладів видно,

а) коли чужа мова наводить ся в цїлому в другій части речення—після пояснення, то вона віддїлюєть ся **двоточкою** (:);

б) коли чужа мова роздїлюєть ся думкою того, що її наводить—це немов уставлені слова (§ 304)—то вона відзначена з обох боків **запинками**, і

в) таксамо віддїлюєть ся вона **запинкою**, коли думка того, що її наводить, поставлена на кінцї.

Крім того чужа мова відзначуєть ся все **наводовими знаками**, і то в долинї („), коли починаєть ся чужа мова, й на горі (”), коли вона кінчить ся. [То так ми балакаємо: „наводовий знак у долинї”, „наводовий знак на горі”].

Звичайно чужу мову розмовників подаєть ся в окремих стрічках. Само собою, що як чужа мова подає запит, то на кінцї замісць точки стоїть—**питайник.**

352. 2) Швидка розмова, головно, як її веде двоє людий зі собою, наводить ся часто просто, без пояснень, н. пр.:

— *Проси мерщій Степана, він добрий чоловік,*—Кіт Вовкові сказав.

— *Та я у його вкрав барана.*

— *Ну, так навідайсь до Демяна.*

— *Е, і Демяна я боюсь: як тільки навернусь, він і згадає поросятко.*

— *Біжи ж, аж ген живе Трохим!*

— *Трохим? Боюсь зійти ся з ним: з весни ще злий він за ягнятко!*

— *Погано ж!... Ну, а чи не прийме Клим?*

— *Ох, братїку! Теля я в його звів!*

— *Так ти, бачу, усїм тут добре надоїв*—Кіт Вовкові сказав... (Глібів)

ЗАВВАГА. У таких випадках можна замісць наводових знаків кожну розмову з початку й на кінцї віддїлювати **перестанками** [павзами]. Так звичайно й робить ся в повістях та оповіданнях. Але ж найдете й так, що розмова одного відзначена наводовими знаками, другого—перестанками, третього—двома наводовими знаками і т. д.

А ось іще приклад на таку чужу мову, де є пояснення, й пояснень немає:

Тільки що [Шрам] доїжджає до воріт, аж сотник виїжджає з двора. Познав Шрама і сам не знав, що робити од радости.

»Ну, батьку,« каже,« у саму годину завітав до нас у гості.

»Бачу я й сам. Бодай лучче нїчого не бачити!«

»Куди ж оце?«

»Да в Батурин же, до навісного дїда Васюти.«

»Е, уже раду рушили!«

»Як?«

»А так. Ось заїдьмо лищ до господи«... (Куліш).

Усї розмови, як бачимо, наведені так, як балакав би кожний сам про себе—у **першій особі.**

353. **Бесїда посередня**

II. Але чужу мову можна переповідати й од себе, сказати, що правда, геть чисто все, що хтось сказав, але недослівно, так, що той, що оповідає, являєть ся немов посередником між тим, хто балакав, і тим, хто слухає, н. пр.:

Прибігли двоє пастухів од череди й об'явили голові,

що *в такому і такому місці лежить зарізаний чоловік, а хто, вони з ляку і не роздивились* (Квітка).

Така бесїда зветь ся **посередня**, а слова, переповіджені другими, являють ся вже не реченнями головними, а п о б і ч н и м и, залежними; через те нераз таку бесїду звуть іще й з а л е ж н о ю.

Переповіджена чужа мова вже не в першій особі, а—в **третїй.**

Ріжницю між обома способами передавати чужу мову **354.** побачимо на отсих прикладах:

Бесїда пряма:

Старшина почала його усовіщувати: „Побій ся Бога! Чи тобі ж довго жити на світї? Нехай би молодії гетьманували. Ей, пане полковнику, не удавай Сомка на Москву зрадником! Держись за його, то ще й сам і всї ми поживемо з упокоєм."

Куди! Розходивсь наш дїдуган: „Скоріш у мене волосся на долонї виросте, нїж переяславський крамар буде гетьманом! За мене бояри на Москві тягнуть, за мене Брюховецький з Запорожцями стояти ме. Ось я послав уже посланцї до Зїнькова".

„Не йми", кажуть йому, „вірн Запорожцям: вони тебе в-очевидьки ошукують. Приїжджають до тебе з Сїчі задля взятя тілько подарунків." —Ми тебе гетьманом оберемо, —„а там своє на умі. Хиба не знаєш, яким вони духом на городову старшину дишуть? Се їх обичай давнїй!"

Де тобі! І слухати не хоче.

(Кулїш—Чорна Рада)

Бесїда несередня:

Старшина почала його усовіщувати, **щоби** побояв ся Бога, (**бо**) чи ж **йому** довго жити на світї, нехай би молодії гетьманували. **Прохала, щоби** полковник не удавав Сомка на Москву зрадником, **щоб** держався за його, то ще й **він** сам і всї **вони** пожнвуть із упокоєм.

Але ж дїдуган розходив ся, (**почав відгрожувати ся**), **що** скоріш у **нього** (**мовляв**) волосся на долонї виросте, нїж переяславський крамар буде гетьманом, **що** за **нього** бояри на Москві тягнуть, **що** за **нього** Брюховецький з Запорожцями стояти ме, **що** ось **він** послав уже посланцї до Зїнькова.

Кажуть йому, **щоб** не .няв віри Запорожцям, що вони **його** в-очевидьки ошукують, **що** приїжджають до **нього** з Сїчі задля взяття тілько подарунків, (**кажуть у вічі**), **що** нїби то гетьманом **його** оберуть, а там своє на умі. Хиба **полковник** не знає, яким вони духом на городову старшину дишуть? Се їх обичай давнїй.

Де тобі! І слухати не хоче.

ЗАВВАГА. Щодо роздїлових знаків, то посередню мову обовязують ті ж закони, що й усї побічні речення.

XXV. ПЕРІОДА.

355. **I.** Довге зложене речення, але ж таке, що в ньому зміст повний і думка закінчена, зветься **періодою.**

Ось така періода:

Мов чайка, що скиглить над дїтьми, понад багном лїтаючи, о трощу бє грудьми, то знов кричить і бється ся й колесить, || **оттак** *і Каїнова дума-скрута в тім безконечнику металась, билась без виходу* (Франко).

Із цього прикладу пізнати, що періода ця складаєть ся з двох частин, і її треба зовсїм так розбірати, як зложене речення. Виголошуючи її в цїлому, в першій части підносимо голос, у другій понижуємо, що ті части так і звуть ся: **піднесенням і пониженням.**

356. **II.** 1) Щодо змісту, то періоди так подїляють ся, як зложені речення. Не важко, н. пр., замітити, що ця періода, що ми її навели, своїм змістом—**порівнальна.**

А ось іще порівнальні періоди:

Які бувають періоди

Як на невольницькому ринку іде невольник з рук до рук і переходить од будинку, де поперпів немало лук, в нові, незнані ще палати, де знов добра йому нема, || і я **так** мусїв мандрувати з ярма до другого ярма (Чернявський).

Як вовчиця, оберігаючи дїтей, уся наїжить ся, жде тільки одного замаху, щоб разом кинутись на свого ворога, || **так** Галя гордо і призро дожидала ще хоч одного слова (Мирний).

Як моряки в час бурі все з човна у море мечуть, щоб човно влекшити, а стихне буря, жаль їм стане втрат, почнуть тужити, || **так** і гнівний у лютому розпалї не тямить, що здорове, що боляче, а гнїв мине, згадавши, що накоїв, запізно плаче (Франко)...

2) Оце знов—**умовна** періода:

Як *би я знав чари, шо спиняють хмари, що два серця можуть ізвести до пари, що ламають пута, де душа закута, що в поживу ними змінить ся й отрута,* || **то** *тебе би, мила, обдала їх сила, всї в твоїм би серцї искри погасила, всї думки й бажання за одним ударом, лиш одна любов би вибухла пожаром, обняла б достоту всю твою істоту, мисли всї пожерла б, всю твою турботу* (Франко).

Ось іще одна така умовна періода:

Коли почуєш, як в тиші нічній залізним шляхом стугонять ваґони, а в них гуде, шумить, пищить, мов рій, дитячий плач, жіночі скорбні стони, важке зітхання і гіркий прокляття, тужливий спів, дівочі дисканти, || **то** не питай: сей поїзд—відки він, кого везе, куди, кому вздогін? Се емігранти [Франко].

3) У такому ж реченні:

Слухаючи їх щирої й розсудливої ради, **хоч** [Олеся] *і одмовляла їм* [козакам], *що не вповає анї на худобу, бо має й сама, анї на вільність: „Що", каже, „по тому, що буде вільний, коли не буде любий!"*, || **а проте** *сльози так з очей ринуть* (Марко Вовчок)

— чуєть ся **допустова** періода.

4) **Часовою** періодою можна вважати таке речення:

Поминувши свої степи з невеличкими хуторами, що як квітнички весело кидались у вічі, свої великі села з кривими вулицями, з білими хаточками, з вишневими садочками, свої городи, схожі на села, || *увійшли вони* [=москалї] *в лїсний край* (Мирний).

5) А ось **відносна** періода:

Хто *в посестру взяв тяжку недолю, що давить серце, як відьма кощава*, **хто** *вражій нуждї попав ся в неволю*, **кому** *з журбами і сон, і забава*, || **тому** *нїт* [=нема] *місця, анї супокою, сам нудить світом, нудить і собою* (Маркіян Шашкевич).

Із цього останнього прикладу виходить, що частина періоди може складати ся з кількох **членів**, що ось у цїй періодї **перша частина має** т р и члени, **друга** д в а.

Ось іще така періода:

Хто в першій життя четвертинї знання не здобув, а в другій життя четвертинї майна не здобув, а в третій життя четвертинї **хто** чесним не був, || **той** скаже в четвертій: »Бодай я і в світї не був! (Франко).

357. III. Українська мова п е р і о д—та ще довгих—н е л ю б и т ь, і вони р і д к о стрічають ся в нашому г а р н о м у п и с ь м е н с т в і. Ще найчастїще стрічаєть ся п о р і в н а л ь н а періода, бо порівнання українська мова любить, любить їх і народня поезія, і ті порівнання складають часом письменники в періоди.

Але ж звичайно письменники закруглюють свої образи так, що розбивають їх на кілька простих, або коротких

зложених речень. Бо ж як не як, а в періодї, якщо вона довга, нераз можна зовсїм заплутати ся.

Ось зразок, як українські письменники розбивають періоди:

То як часом якась долїшня хвиля викарбутить великий камінь із води і покладе його на беріг, то той камінь стоїть на березї тяжкий і бездушний. Сонце лупає з нього черепочки давнього намулу й малює по нїм маленькі, фосфоричні звізди. Блимає той камінь мертвими блисками, відбитими від сходу й заходу сонця, і камяними очима своїми глядить на живу воду, і сумує, що не гнїтить його тягар води, як гнїтив від вікiв. Глядить із берега на воду, як на утрачене щастя.—Отак Іван дивив ся на людий, як той камінь на воду (Стефаник—Камінний хрест).

Коли розібрати граматично, то тут маємо до дїла з цїлим рядом речень, які одначе змістом тїсно вяжуть ся зі собою, даючи один образ. Через те легко було би скласти їх у одну періоду, та письменник, ідучи за духом нашої мови, цього не робить.

Частїще вже стрічають ся періоди в реторичній [у промовах], і газетній прозї, але це вже окрема прикмета краси цїєї прози [стилю].

Із граматичного боку в нашій мові треба періоди оминати.

XXVI. РОЗСТАВКА РЕЧЕНЬ У НЕРІВНОРЯДНІЙ СПОЛУЦІ.

Маючи на увазї, що лад слів ув українській мові довільний [§ 314], а побічні речення являються тільки частинами головних речень (§ 319), то й ясно, що й щодо того, де стояти головному, де побічному реченню в нерівнорядній сполуцї, нїяких законів подати не можна. Вже з прикладів, наведених у §§ 320, 321, а далї в §§ 326, 327, 330, 335—видно, що побічні речення: присудкові, підметові—а з прислівникових: місцеві, часові, порівняльні та допустові, можуть стояти **перед** головними реченнями й **після** них.

За те предметові (§ 322), а з прислівникових: наслїдкові (§ 331), причинові (§ 332), намірові (§ 333) —стоять звичайно тільки **після** головних речень, умовні (§ 334)—**перед** головними реченнями.

Щодо прикметникових речень (§ 324), то треба дивити ся, щоб їх ставити зараз таки після імня, до якого вони належить, а то може заплутати ся зміст речення.

359. 1) **Скорочені дієприслівником** речення можуть стояти теж, де завгодно. А то буває ще й так, що вони розділюють частини головного речення, н. пр.:

Скорочені речення

Мотря, **розпалившись**, *не вміла здержувати* [рук] *над рідним сином* (Мирний). *Маруся*, **вийшовши з кімнати**, *засоромилась — Господи!, почервоніла, що той мак* (Квітка). *І ми*, **жартуючи**, *погнали чужі ягнята до води* (Шевч.). *Усе те настачили*, **усердствуючи Івану Мартиновичу**, *ніженські міщани* (Куліш). *Як ударить Василь*, **вислухавши все**, *руками в груди!* (Квітка). *На другу неділю*, **прийшовши з церкви та пообідавши**, *неня собі лягли на постіль припочивати* (Федькович)...

360. 2) Щодо того, як у **головному реченні** йдуть за порядком слова, коли воно стоїть **після** побічного, та ще до того скороченого, то й там ув українській мові цілком довільний лад слів.

Лад слів у головному реченню

Звичайно так буває, що насамперед іде підмет, н. пр.:

Скучаючи до дому й за Київом, **Дашкович** *перейшов у київський університет* (Нечуй-Левицький). *Чуючи од батька страшні приповісти про війни та походи на Туреччину, на Татарву, на панів Ляхів*, **Івась** *перекладав усе те в дитячі іграшки* (Мирний)...

Із тих прикладів виходить, що зараз після підмета йде присудок, але ж це не мусить так бути, може йти й та частина, що саме важнїща за присудок, н. пр.:

Добравшись до свого намету, Сомко **зараз** *звелїв позвати до себе Вуяхевича* (Куліш). *Посмілявшись зі сього добре, Кузьма Трохимович* **далї** *подумав*, [що вже пора знимати свого салдата та укладатись на віз і чухрати до дому] (Квітка)...

Та буває й так [як ось це правило в нїмецькій мові], що головне речення починаєть ся і присудком, н. пр.:

Купивши ґрунт, **почув** *себе Грицько зараз инъчим* (Мирний). *Так собі мізкуючи*, **обійшов** *він* [Шрам] *з буньчуком увесь табор* (Куліш)...

Але ж і иньчі слова можуть у довільному порядку —котре слово коли важнїще, — починати головне речення, н. пр.:

Голублячи таку думку, **непримітно** *переходив він безкраї степи без утоми, безвідні довгі шляхи без пекучої згаги* (Мирний). *Почувши Сомків голос*, **зараз круг його** *всї замовкли* (Куліш). *Лягаючи того вечора спати*, **довго й щиро** *молилась Катерина* (Грінченко)...

А то й так буває, що підмет містить ся в побічному реченнї, н. пр.:

Віддавши **нарубки** *коні та скінчивши дїло в церкві, стали собі по цвинтарі прохожатись* (Федькович). *Розбивши* **вітер** *чорні хмари, лїг біля моря одпочить* (Шевч.)...

Тільки цей спосіб уживаєть ся дуже вже зрідка.

XXVII. РОЗДЇЛОВІ ЗНАКИ [ПЕРЕПИНАННЯ].

361. Коли хочемо, щоб нас добре розуміли, то в живій бесїдї добираємо все відповідного голосу: то підносимо його [н. пр., викликуючи, або питаючись], то понижуємо, то вриваємо на якомусь слові, то спиняємо ся довший час, то знов балакаємо, зовсїм не спинюючись і т. д.

Таку саму службу сповняють на письмі знаки, які так і звуть ся **роздїловими знаками**, що нїби то вони вказують, що треба від чого роздїлити, або просто **перепинанням**, що ті знаки перепинають слова, чи цїлу громаду слів. Деякі знаки ми вже пізнали в кінцї науки про слова (§ 280) та підчас науки про речення. Тут збєремо ті закони ще раз усї чисто тай іще пододаємо те, про що в нас не балакалось досї.

Ось ті роздїлові знаки:

1) **точка** (.),
2) **запинка** (,),
3) **середник** або **точка зі запинкою** (;),
4) **двоточка** (:),
5) **питайник** (?),
6) **викличник** (!),
7) **перестанок** або **павза** (—),
8) **точки** (...),
9) **наводові знаки** („ ”),
10) **скобки** [( )] і
11) **роздїлка** (-).

1. ТОЧКА.

Точка ставить ся на кінці оповідного речення (282_1), і загалом кожного речення, яке по думці того, що пише, скінчило ся, чи воно містить у собі одну думку, чи більш,— лиш що ті думки він висказує як свою правду. Ось приклади: **362.**

Стоїть село. Невесело на горі палати почорніли. (Шевч.) Великий учитель церковний Іван служив у султана в Дамаску. (Франко) Чіпка підпер спиною одвірки, стоїть мовчки, дивить ся, що далі буде. (Мирний)

2. ЗАПИНКА.

Запинки вживаєть ся дуже часто. Передусїм нею **363.**

1) роздїлюєть ся слова, які власне до речення не належать, отже

а) 5. відмінок (§ 280_1),

б) виклики (§§ 273, 280_1),

в) слова й речення вставлені (§ 304)

2) одновартні части речення в стягненому реченні (§§ 309, 310);

3) прикладка (§ 303_5);

4) ті самі слова, якщо вони задля чогось у реченні повторяють ся, н. пр.:

Сунуть ся, сунуть ся хмари темні, брудні [Вороний]...

5) речення рівнорядно-сполучені, і то без огляду на те, чи є між ними злучники, чи нї (§ 317);

6) побічні речення від головних (§§ 320—324, 326—335), чи ті побічні речення нескорочені, чи скорочені (§§ 344—346), себто запинка ставить ся перед кожним злучником, заїменником відносним і питайним та заїменниковими частицями (§§ 336—443), якщо ними починають ся побічні речення;

7) побічні речення від побічних, н. пр.:

Коли б лишень вподовж поля походити, сльози ті, **що** лиє недоля, всї злічити, наглий страх женця вхопив би враз на нивах, **бо** кровавї снопи мав би по тих жнивах (Грабовський). Неня **як** учули, **що** Ілаш уже посватаний, **та** з **ким**, **та** й **як**, такі вже раді, **що** аж Богу молять ся та в долошки плещуть (Федькович)...

8) після прислівників: **так**, **еге**, **нї**, якщо на них думка не кінчить ся, а доповнюєть ся новими словами, н. пр.:

Так, я вбогий родивсь... (Грінченко). **Нї**, не спинять серця втрати (Грабовський)...

9) при поясненнні якихось слів, при яких стоять слівця себто, а саме, а власне, н. пр.:

А його жінка, **себто** Олена, що була хорунжівна... (Квітка).

ЗАВВАГА. При тому всьому треба мати на ввазї все, що сказано про злучник „і", коли перед ним запинка ставить ся, а коли нї (гл. § 280₁, § 310₁—завваrа).

3. СЕРЕДНИК.

364. **Середник**, як сама назва вказує, щось посереднє між точкою й запинкою, кладеть ся там, де можна б покласти і точку, і запинку. Коли ж не кладеть ся точки, то тільки тому, що хочеть ся більше звязати зі собою зміст того, що кажеть ся, а що не ставить ся запинки, то тому, що речення дуже великі, щоб у них не заплутати ся та змісту не згубити. От і через те середник ставить ся:

1) між довшими **рівнорядними** реченнями, і то між

а) головними, н. пр.:

Зірочки кудись зникли—пурнули в синю безодню блакитного неба; край його горить, палає рожевим вогнем; червонуваті хвилї ясного світу миготять серед темноти; понад степом віє її послїднє зітхання; положисті балки дрімають серед темної тїни; он високі могили виблискують срібною росою; піднімаєть ся сизий туман і легесеньким димком, чепляючись за рослину, стелеть ся по землї (Мирний—Серед степів)...

б) між побічними, але рівновартними, н. пр.:

Про поганого [чоловіка в народній поезії] кажуть, що він гарний, як копиця в дощеву годину; що він процвітає, як макуха під лавкою; що в нього очі карі, як морква, стан тоненький, як бодня, шия, хоч обіддя гни; як подивить ся, то молоко кисне (Нечуй-Левицький).

Міряли ви її [=України] безмірні шляхи зелених та рівних степів, де нїщо не забороняє вашим очам виміряти їх і вздовж, і вшир, і впоперек; де одні тільки високі могили нагадують вам про давнє життя людське, про бої та чвари, хижацькі заміри та кріваві сїчі; де синє небо, побратавшись із веселою землею, розгортає над нею своє блакитне, безмірно високе, безодне, глибоке шатро; де тоне ваш погляд у безкрайному просторі, як і ваша дума, у безмірній безодні того світу та сяйва, синьої глибини та сизопрозорої далечизни?... [Мирний].

2) у сполуцї **нерівнорядній**, після кожної суцїльної думки, що на неї складають ся головні й побічні речення, н. пр.:

Як би вона [дівчина] плавала в синьому морі рибкою, я б її шовковим неводом поняв; коли б літала пташкою, був би золотим просом принадив; а тепер мушу питати: »Якого це батька дочка?« (Вовчок)...

3) у стягненому реченні, між одновартними частями стягнення, якщо між ними містить ся багацько иньчих слів (щоб не затемнити змісту цїлого речення), н. пр.:

Було, як [батько] поїде в Київ, то й навезе нам гостинців хороших: матусї очіпок, шовком гаптований, чи плахту червону, або стрічок; менї доброго намиста, або пояс червоний, найкращий; малим сестрам тож сережки, намистечка (Марко Вовчок)...

4. ДВОТОЧКА.

Двоточка ставить ся: **365.**

1) як щось вичисляєть ся, н. пр.:

Українська лїтература виявила в собі національний український дух та характер: широку, гарячу фантазію, глибоке, нїжне серце, тиху задуму, сміх зі слїзьми, гумор (Нечуй-Левицький). У нашім селї, знаєте, чинять два храми в рік: один на зимні Николи, а другий на весні (Федькович). Поглянула я тодї зпильна на його: червоний, обдутий якийсь він, очі в його якось померхли (Марко Вовчок)...

2) коли щось докладнїще, подрібно пояснюєть ся, н. пр.:

Зрадїла земля: усміхнулись високі могили срібною росою; закурились положисті долини пахучим туманом; жайворонки, як не перервуть ся, щебечуть; перепели хававаюють та підпадьомкають, а невгавні коники завели у траві таке сюрчання, аж у вухах ляскотить (Мирний). Город [Пирятин] **путящий**; усякі там є крамарі й бублейниці, є й церков божа, як слїд, із дзвіницею, і пошта є, і поштарі ходять, мов ті москалї з чорними комірами, і письма роздають чесно, не розпечатувавши (Гребінка). Над нею [картиною] любо попід небесами **музика**, мов срібло тонке, дзвенить: то жайворонок, лїрник одинокий, зайняв відрадну серця вишину і звеселяє світ шумно широкий (Куліш). Не **та** вже я **стала**: зледащіла, нездужаю і на ноги встати (Шевченко). Моя душа когось, **когось** бояла ся: Луцинерові служила та його й страшилась (Шевченко)...

3) коли подаєть ся докладнїще причину [причинова лучба], н. пр.:

Ні смерти [зрадникові], нї спочину: страшнїш бо немає над той гріх, як зрадити рідну країну, продати святиню святих! (Грінченко). Не жаль на злого: коло його і слава сторожем стоїть (Шевченко). Трохим? Боюсь зійти ся з ним: з весни ще злий він за ягнятко (Глібів)...

4) коли є два образи, такі, що один другому суперечить, н. пр.:

Не зозуля в лїсї затужила, не пташка в лузї голосила: то сестричка лист писала, на чужину посилала (Федькович). То не дивно, що так шумно, що раз-по-раз блись та гряк, те дивнїш: співає сумно над Днїпром старий козак (Метлинський). Не буря в лїсї зашуміла, не . . . . : то військо йде всїма шляхами (Котляревський)...

5) коли щось нечайно скоїть ся, або на щось нараз вказуєть ся, н. пр.:

Дивлюсь: в садочку квітами повита на пригорі собі стоїть, неначе дівчина, хатина... Дивлюсь: у темному садочку під вишнею у холодочку моя єдиная сестра... спочиває та зза широкого Дніпра мене, небога, виглядає. І їй здаєть ся: виринає зза хвилі човен, доплива, і в хвилі човен порина (Шевченко). Дивіте ся: жита похилились, де пасли ся ваші коні, де тирса шуміла, де кров Ляха, Татарина морем червоніла (Шевченко)...

[У тих випадках можна ставити і перестанок [павзу] гл. § 368.]

6) у чужій мові,—і то в прямій бесїдї, коли вона, стоїть після слів автора, гл. § 351.

366. **5. ПИТАЙНИК.**

Питайник ставить ся після запитового речення, гл. § 282_2.

Щодо залежного питання, гл. § 339.

6. ВИКЛИЧНИК.

367. **Викличник** кладеть ся:

1) після кожного викликового речення, такого, що в ньому містить ся то біль, то жаль, то резиґнація, то насміх і глум, то радість та веселість, то подив, то надія, то рішучість, то прокляття, і т. д., н. пр.:

Мої там [у бідній сїльській хаті] сльози пролились, найперші сльози! (Шевч.). В серці пустка німа, я тепер вже не та! (Грінченко). Доле де ти? Нема ніякої! (Шевч.)...

А хату [де всяке лихо] раєм називають! (Шевч.). Для себе тільки і живуть—і щастям тільки й це зовуть! (Шелухін). Тверезому не світять ясні мрії, не гріє сонце правди і надії! (Славинський)...

Ніч яка, Господи, місячна, зоряна! (Старицький). Так любо! Так світ увесь раює! [Дніпрова Чайка]. Жити хочу! (Леся Україна). Хоч не ми, то дїти, внуки—а діждуть ся того жнива! (Старицький)... Не пора, не пора, не пора Москалеві й Ляхові служить! (Франко)...

Хула всьому! А ти собака людоїд, деспот скажений! (Шевченко)...

ЗАВВАГА. Навіть побіч питайника [якщо це речення запитове] кладеть ся ще викличник, як обурення, чи насміх дуже великі, н. пр.:

А може й сам на небеси смієш ся, батечку, над нами та може радиш ся з панами, як править миром?! (Шевч.). Як сміє й тепер оце сонце сміятись, як перше сміялось?! (Грінченко)...

2) після 5. відмінка й викликів, якщо вони самі одні (гл. § 280), або й після таких речень, де є 5. вдм. або виклик, але речень, висказаних зі силою, з великим чуттям, н. пр.:

Думи мої, думи мої, лихо мені з вами! (Шевч.). О, Боже, суд Твій правий всує і всує царствіє Твоє! (Шевч.). Ми поляжем, щоб волю, і щастя, і честь, Рідний Краю, здобути тобі! (Франко). Гей, ти, ниво, твого гону од Карпатів аж до Дону! (Старицький). О, як Тебе, Спасе, у тім слові бачу! О, як Твоє серце моїм серцем чую! (Куліш)...

3) після приказових речень (§ 282з),

4) після речень, у яких подаєть ся якась порада, н. пр.:

Бережи маєток про чорну годину, та віддай маєток за вірну дружину,—а себе довічно бережи без упину, та віддай майно, і жінку, й себе за Вкраїну! (Франко). Де два бють ся, третій не мішайсь! (Котляревський)...

5) після бажальних речень (§ 282д),

6) після прислівників: так, ні, якщо вони стоять самі й висказані з великою силою, з чуттям, н. пр.:

Так! Я буду крізь сльози сміятись! (Леся Укр.). Ні! Я вам кажу, що нема на світі кращого місця, як полтавська губерня! (Гребінка)...

[У цих обох випадках можна поставити й запинки, як ці прислівники сполучити з реченнями (§ 363з)].

7. ПЕРЕСТАНОК.

Перестанок або павза ставить ся:

1) поміж підметом і присудковим імням, коли пропущена злучка, а хочеть ся вказати ясно на відносини між одним і другим, н. пр.: **368.**

Книги—морська глибина (Франко). А вітиха [=жінка старшини] —добра жінка (Стефаник). Живий живе гада, і смерть—найгіршая біда (Глібів). То—воля Господа! (Шевч.). Усюди сироти—ледащо (Шевч.)...

Таксамо як підмет із присудковим імням сполучує вказовий заіменик у середньому роді [*це*], то теж ставить ся звичайно перестанок, н. пр.:

Гнів—се вогонь (Франко). Уміти жить—оце велике діло (Франко). Перший елемент [народности в літературі]—це народня мова, якою говорить народ. Другий елемент—це епічні та ліричні форми народньої поезії (Нечуй-Левицький)...

І як підметом буває ціле речення, то часто кладеть ся перестанок між підметовим реченням і головним, передусім тоді, як пропущений указовий заіменик, н. пр.:

Хто маже—не скрипить (Глібів)...

2) в еліптичнім реченні (§ 312), н. пр.:

Лиш хочу встати, а приспа не пускає, ступаю—не пускає (Стефаник). Той жінку покинув, а той—сестру, а найменьчий—молоду дівчину (Шевч.). Бий як пса від чужої хати. Можна—прошу (Стефаник). Помарніли ми обоє, я—в неволі, ти—вдовою (Шевч.). За се маєш три заплати в мене: першу плату—коня верхового, другу плату—страву в господині, третю плату—захист у дорозі (Франко)...

3) як наступає якась нечайна подія, н. пр.:

Подивиш ся—аж сміх бере! (Глібів). Ось-ось догнав, і—бебех у могилу (Шевченко). Там живе племін усяких престрашенна мішанина, і за те той край зоветь ся—Русь єдина (Самійленко)...

4) при вияснюванню чогось, н. пр.:

Ось мигнув блиск—це з вартової будки, ось тінь густіща—це дрімучий ліс, ось шум глухий—ріка в близі десь тутки (Франко). Плоти попри дорогу тріщали й падали—всі люди випроваджували Івана (Стефаник). Зірочки кудись зникли—пурнули в синю безодню блакитного неба (Мирний). Голубка воркує [в народній поезії]—то дівчина співає, голубка гуде—то дівчина сумує; зозуля кує—то дівчина плаче. Голуби в парі, качки на ставочку—то щасливе подружжя, важка хода лебедів та гусей по воді—то гірке життя за нелюбом (Нечуй-Левицький)...

5) як вилічуєть ся щось, але вриваєть ся на чомусь і закінчуєть ся загально, н. пр.:

О, прийде запевне той день, що гніт, і неволя, і кров—все зникне на віки (Грінченко). Ще з малечку у двох ягнята пасли, а потім побрали ся, худоби діждали ся, придбали хутір, став і млин—всього придбали (Шевченко). І ноги трусять ся, і очі помутніли—зовсім ніччемний [лев] став (Глібів). А вже на огороді не остало ся нічого—свині та телята вже бродять (Шевч.)...

6) щоби віддїлити суперечні думки від себе, або слова протиставити одні другим, н. пр.:

Малого слїду не покину на нашій славній Україні, на нашій—не своїй землї (Шевч.). Не покоси кладе—гори! (Шевч.). Та все таки якось жилось—хоч на чужому, та на полї (Шевч.)...

7) у таких рівнорядних реченнях, у яких чуєть ся умовна або допустова лучба, н. пр.:

Найду долю—одружу ся, не найду—втоплю ся, та не продам ся нїкому, в найми не найму ся (Шевч.). Ори і засївай лани, коси широкі перелоги, і грошики за баштани лупи—та все одкинеш ноги! (Гулак-Артимовський)...

8) у прямій бесїдї, передаючи розмову двох або кількох людий зі собою, гл. § 352.

9) нераз і вставлені слова й речення віддїлюють ся перестанками, н. пр.:

І—лишенько!—свого князя пяного згадала в мундірі (Шевченко)...

8. ТОЧКИ.

Точки (три точки побіч себе) ставить ся:

1) як речення недокінчене, думка перервана або недосказана, н. пр.: **369.**

»Як ти скажеш?« — »Я не знало, я думав... тес...« [Шевченко—Невольник]. Музики... танці... і Бердичів... кайдани брязкають... Москва... бори, сніги... і Єнісей... І покотились із очей ня рясу сльози [Шевченко—Чернець]. Як сміло ти мене питати? Вовк може їсти захотів!... [Глібів]. Брати на панщину ходили, поки лоби їм поголили, а сестри... сестри... [Шевченко]. Невже моя пісня не хвиля? Ой, леле! Даремні питання... [Леся Українка]. Тебе... І тебе забути нам? Ніколи! (Грабовський). А на зброї... козацькая кров позасихала (Шевченко). А молодість .. не вернеть ся, не вернеть ся вона (Глібів)...

2) коли виявляєть ся глибоке почуття або хочеть ся його викликати, н. пр.:

Хотїла б я уплисти за водою, немов Офелія уквітчана, безумна. За мною вслїд плили б мої пісні, хвилюючи, як та вода лагідна все далї, далї... (Леся Українка). Увійшла [хата, де жив бідний хворий студент] по самі вікна... в ґанку сходи до сїний... в сїнях на бік похилилось двоє скривлених дверий... (Руданський). Дивлю ся на тебе, дивлю ся—і голос менї замирає в устах... (Кримський). І вгледїли айстри—довкола тюрма, і вгледїли айстри, що жити дарма, схилились і вмерли... (Олесь). У тій хатинї, у раю—я бачив пекло... (Шевченко). Жінка мре із голоду на передніпку, у наймах дїти... (Франко). Молоде, то як косою скосило... А я зостала ся... (Вовчок)...

3) коли собі хтось хоче покепкувати з когось, поглузувати з чого, н. пр.:

Десь далеко є країна пишна, вільна, щастям горда, кожний там живе щасливо... держиморда. В тій країні люблять волю, всяк її шука по змозї і про неї розмовляє... у острозї (Самійленко). Коли б я був сокіл вільний, я б летїв назустріч сонцю і кричав би попід небом всїм живим... мерцям про його (Олесь). Він пише сміливо, не боячись нїкого... слабого. Усе, що вказує йому натура... й цензура (Самійленко)...

У цьому останньому випадку можемо ставити й перестанок (гл. § 368₃).

9. СКОБКИ.

Скобок уживаємо: 1) щоби пояснити якесь слово иньчим, більше зрозумілим, гл. § 280₂, **370.**

2) при вставлених реченнях, але більших, таких, що своїм змістом то суперечать иньчим, то розяснюють їх, тощо н. пр.:

І роботящий (бо всюди сироти—ледащо) у наймах виріс сирота (Шевч.). Не торгувавсь і пан-отець (на диво людям та на чудо!): за три копи звінчав у будень (Шевч.). »Зараз, дайте встать, ясновельможні!« (нищком—свині!) (Шевченко—Гайдамаки)...

10. НАВОДОВІ ЗНАКИ.

371. **Наводові знаки** ставимо:

1) як наводимо чужу мову [бесїда пряма—гл. § 351],

2) як наводимо чужі слова, назви творів, н. пр.:

А ти, Аскоченскій, возплач „во-утріе на тяжкий глас!“ (Шевч). Я йому з голови прочитала знершу „І молодої й золотої“, потім „Долю“, далї „Доле, де ти“ (Конїський). На сімнацятому році Марко прочитав „Кобзаря“ (Грінченко)...

3) як про якийся предмет іронїчно висказуємо ся, то той предмет теж укладаємо в наводові знаки, н. пр.:

Біля будинку був „сад“, але що то за сад! Десяток абрикосових дерев та кілька білих акацій (Конїський)...

11. РОЗДЇЛКА.

372. **Роздїлки** вживаємо:

1) як передїлюємо слова, коли не влазять ся в одній стрічцї, § 275,

2) як сполучуємо два слова зі собою, що творять одну тямку, гл. § 278₇.

ДОДАТОК ДО СКЛАДНЇ.

XXIX. СКЛАДНЯ ПО ДУМЦЇ.

373. І. У мові думка важнїща за граматичні правила. От нераз вухо каже, що цей або той іменик повинен би бути чоловічого, чи жіночого, чи середнього роду, бо його закінчення на те вказує, але ж що по значінню він визначає єство иньчого роду, то й значіння тут перемогає. Адже є такі іменики, н. пр.:

слуга, сирота, недоліток...,

що граматично можуть бути тільки одного роду [слуга, сирота—жін. роду, недоліток—чолов.); та коли їх сполучити в думцї з особами, що бувають слугами, сиротами, недолітками, то це вже залежати ме від роду тих осіб, якого роду будуть ті іменики, н. пр.:

Як пришлю тобі слугу **одного**, *що віддасть тобі платок червоний, то візьми* **його** *в таємне місце, голову зітни*

йому *без слова...* (Франко). *І* **роботящий** *у наймах* **виріс** *сирота, неначе батькова дитина* (Шевч.). *Я* **була** *ще недоліток, як Батурин славний Москва в ночі запалила...* (Шевч.).

Рід по думці

Всюди тут важне значіння.

Тим то значінням поясняєть ся, що письменники пишуть (і ми балакаємо):

Аж **вийшла** *бабище* **старая, крива, горбатая, сухая...** [бо баба—це жінка] (Котляревський). *Звірюка до вогню* **підскочив** [бо тут на думці „вовк"—чол. рід.] (Гребінка). *Заплачу..., як побачу малого хлопчика в селі: мов* **одірвалось** *од гилля,* **одно-однісіньке** *під тином сидить собі...* [бо хлопець малий, хлопятко сказати б—сер. рід] (Шевченко).

По граматичній згоді в першому випадку повинен бути середній рід, у другому—жіночий, у третьому—чоловічий [і воно добре, як би так сказати], але ж тут усюди значіння перемогло і складня вийшла по думці, не по граматиці.

374 ІІ. В українській мові в тім напрямі велика воля **середньому родові.**

Його вживають усе

1) в безпідметових реченнях (гл. § 297),

2) як балакаєть ся про якусь скількість, та до того недокладно визначену, н. пр.:

Базар людей **насходилось** і панства чимало (Шевч.). *Неодин десяток тисяч люду військового козацького* **полягло** *головами* (Куліш). **Минуло** *кількись часу* (Ганна Барвінок). **Зібралось** іще *скільки сусїдочок* (Вовчок). *З Запорожжя* **понаходило** *таки чимало братчиків-Сїчовиків* (Стороженко). *Тої втіхи стільки відки* **взялось!** (Федькович)...

Середній рід

Розуміють ся, що сюди належать і всї збірні числівники, н. пр.:

Не лякай ся нас, пане, не багацько нас **стане:** *трицятеро й троє...*

3) після всїх числівників головних—від пять почавши, н. пр.:

Там **було** *пять корів, сїм волів* і т. д.

Середнїй рід пояснюєть ся подекуди тою неясністю в числах, а то як і числівника нема, то все таки середнїй рід ставить ся, н. пр.:

Панства всякого **попазбігалось** (Слов. Грінч. III, 304). *Менї сеї ночі таких ягід* **снилось**! (Федькович)...

4) І як неясно, хто ті всї люди, що то за предмети, які балакаємо, то теж ставимо середнїй рід, н. пр.:

Яких то панів нема! **Все** тее *регочеть ся, танцює їсть, пє;* **все** те **гуляще**, *даж* **таке випещене** (Вовчок). *Ждав уже на нас увесь рід Ілашів, і* **мале**, *і* **велике**, *бо таки цїле Довгополе злягло* (Федькович). *Позбігало ся з цїлого села* **все**, **що жило**...

5) І як нам когось жалко, як над кимось милосердимо ся, то про нього балакаємо теж у середньому родї, н. пр.:

Де йому [Василькові] *й жити було!* **Воно** *й* **росло** *так, аби слава, а ті виправки та походи силу його всю вибрали...* **Молоде**, *то як косою скосило* (Вовчок). *Я* **було** *трохи* **не голе**, **таке убоге**! (Шевч.). *А* **воно** (Мотря Кочубеївна) *вже спить. От* **дурне**! (Мордовець—Цар і гетьман). *Прокинув ся мій пустунчик—ну, бігать, гомонїть, гайнувати, аж усе піде жужмом! А* **само таке раде**, **веселе**, **миле** (Вовчок)...

6) Тай як із гори на когось дивимося, понизити кого хочемо, то теж уживаємо середнього роду, н. пр.:

„Водички я [=ягня] *не сколотив, бо ще й не пив...“ —Так цебто я брешу?—тут Вовк йому гукнув:—Чи бач, ще і базїкать* **стало**! (Глібів)...

ЗАВВАГА. Із другого боку при невідмінних словах, при яких ми сподївали ся б середнього роду, мова кладе то жіночий, то чоловічий, н. пр.:

Мала *спасибі з того, що він на самій горілцї сидить, самою горілкою шинкує, а хлїба не приробляє,*—**малу** *спасибі заробить* (Грінч. Слов. IV, 173). *Зїмою день великий і вже по обідї з того дня* **малий** *спасибі* [там же].

Видно тут народ прирівнює слово *„спасибі“* зі словами: користь (жін. рід), хосен (чол. рід)...

III. І не тільки в родї мова „відступає від граматики", але й у числї. **375.**

1) Нераз граматична складня вимагає однини, але у слові містить ся тямка множини—то вживаєть ся побіч однини і **множини**, н. пр.:

Дїтий маленьких двоє, побравши ся за руки . . . в жарку лїтнюю днину **ішли** *з села* (Франко). *Тут увесь народ, кожний, хоч по жмінцї,* **кидали** *землю в яму* (Квітка). *А сеє чувши, і багато дехто* **підходили,** *вже не боячись* (Квітка). *А народу, народу: і за домовиною, і побіля домовини, і по вулицї, і з переду, і по воротах, і по тинах—що то сказати не можна, скілько* **їх** *там було* (Квітка)...

МНОЖИНА замісць ОДНИНИ

Що про батькїв і про тих, що їх поважаєть ся, балакаєть ся в нас у множинї, то це теж складня по думцї, не по граматицї (гл. § 307).

Цїкаво, що нераз про батьків балакають рїжно, відповідно до того, кого більше поважаєть ся [розумієть ся, поза очі, бо в очі все балакаєть ся у множинї], н. пр.:

Уже й мати **почали** *примічати та клопотатись. А батько хоч і нїчого не* **говорить,** *та все пильно на мене* **поглядає** (Вовчок)...

У сїмї і про найстаршого брата теж у множинї відзивають ся, н. пр.:

— *Нене—кажу—бадічка* [=найстарший брат у Гуцулів] **просили,** *щоб стіл лагодили* (Федькович)...

2) Із другого боку гурт однакових людий уважаєть ся в уяві нашого народа чимось одним, і через те нераз уживаєть ся й **однини** замісць множини, н. пр.: **376.**

Ой, зза гори, зза Лимана вітер повіває, та кругом Сїчі Запорозькі **Москаль** *облягає* (нар. пісня). *От де війна правдива, найстрашнїща, щоденна люта! Що проти неї* [=домашньої сїльської війни з голодом, зі злиднями] *всї війни з* **Турком, Нїмцем, Москалем!** (Франко). **Швед** *полїг головою* (Котляревський). *Сїмсот Турків, яничар чотиріста, та* **бідного невольника** *півчвартаста* (Слов. Грінч., III 158)...

ОДНИНА замісць МНОЖИНИ

IV. Числівники *два—чотирі* годять ся з іменем, до якого належать, у родї, числї й відмінку (§ 203), але ж коли коло них у 1. і 4. вдм. стоїть прикметник, то цей прикметник **377.**

кладеть ся в 2. вдм., н. пр.:

Два **хитрих** *мудрого не переважуть* (Глібів). *Три брати* **рідненьких** *з тяжкої неволї тїкали* (нар. дума)...

XXX. ЗНАЧІННЯ ВІДМІНКІВ У РЕЧЕННІ.

378. Відмінки вказують на відносини між предметами, і це ми пізнали в відмінї. А що відносини бувають ріжні, то через те й закінчення відмінків ріжні, і значіння відмінків у реченню [у складнї] ріжні.

На цьому місцї хочемо коротко зібрати, яке значіння має кожний відмінок у реченню.

1. ПЕРШИЙ ВІДМІНОК.

379. У **першім** відмінку стоїть завсїди підмет у реченнї, гл. § 296.

У тім же відмінку може стояти присудкове імня, гл. § 293.

2. ДРУГИЙ ВІДМІНОК.

Другий відмінок уживаєть ся частїше, й його значіння в реченнї ріжне.

380. I. Передусїм у другому відмінку вживаєть ся **предмет**, і то після присудків [дїєслів і йменн], у яких містить ся значіння

а) віддаленння або приближенння, н. пр.:

Не можу здихати ся цього лихого **чоловіка**[1]). Збув ся тато **клопоту**. І **молодощів** своїх, **краси** своєї, **всього** позбула ся (Ганна Барвінок). Нехай багач не хвалить ся, що мене **Гандзї** позбавить! Цурав ся **сїряка**, а тепер і онучі радий! **Вовка** бояти ся, то і в лїс не йти. Про Київ не жахайсь, **Волинї** пригортайсь, а **Покуття** тримайсь! Наперед не виривай ся, ззаду не зоставай ся, **середини** держись! **Кого** біда вчепить ся, **того** тримаєть ся і руками, і ногами! Шкода того **барвіночка**,—й **недосвіта** шкода (Шевч.). Вам її більше жаль? (Квітка). Був свідомий святих істин евангельських (Кониський)...

б) пайковости, себто частини, яку звідкілясь узято, короткого часу, на який щось узято, н. пр.:

Пригоди учать **згоди**. Батько останню корову Жидам продав, поки вивчив московської **мови** (Шевч.). Моїх **дїток** доглядала, **звичаю** навчала (Шевч.). Треба палиці слухати! Та **слави** людської зовсїм **ми** не бажали (Франко). То не вмерлі, не зариті, не **суда** ідуть

[1]) Приклади, на скільки це не зазначено при прикладї, позабирані зі »Словаря Грінченка«.

просити (Шевч.). Тільки прошу вас **одного**: города Богуслава не минайте (нар. дума). Вживай **світа**, доки служать літа! Поки було доможемось **молока** в пана, або **тарані**, то краще сами собі купимо. Я не хочу хліба, я хочу **кулешику** (Грінченко—Сестричка Галя). Об Миколаї на ярмарку **овечат** купив (Мирний). Шукай **вітра** в полі! Ой, давайте мені холодної **води**! Під Стамбул підпливали, Туркам-яничарам **страху** завдавали [нар. дума]. Я **кулешику** [якийсь час] підожду (Грінченко—Сестричка Галя). Ой, піду я до сусіда **воза** позичати [потім віддам]. Везе Марко Катерині **сукна** дорогого, а наймичці на очіпок **парчі** золотої, а дїточкам черевички, **фіґ** та **винограду**... і **каварy** з Дону, **всього** везе (Шевченко—Наймичка). Там [на Запорожжі] наїся всіх **хлібів**, козацького **звичаю** набереш ся та побачиш **світу** (Шевч.). А ви поспитайте **борщу**, по мойому, наче дуже кислий. Я **щастя** ждав—у темряві зостав ся (Кулїш). Добре роби, доброго й **кінця** дожидай! **Підпалу** жде [искра], як той месник, **часу** дожидає, злого **часу** (Шевч.). Пошли, Боже, з неба, **чого** нам треба! Чи ж достоїн він такої **чести**? (Квітка). Настели менї опанчу, бо я **того** гідна! Чи варт вона [Україна] **вогню** святого (Шевч.). У сусїда доньок сім, та й доля всїм, у мене одна, та й та **долї** жадна́...

(Кажемо:

гуляти [витинати] **гопака**, вибивати **тропака**, дати комусь **духу**, **памяткового**, **прочухана** і т. д.)

в) після перехідних дїєслів заперечних, гл. § 300, хоч це не так докладно переведено, як, н. пр., у рос. мові [пор. у Шевченка: Не молила ся за мене, **поклони** не клала моя мати]...

ґ) після таких присудків, у яких містить ся заперечена думка, н. пр.:

Варив чорт із москалем пиво та й **солоду** відрік ся [=що не брати ме]. Тільки одної **слави** бережи ся [щоб не кинув на тебе хто]. Пішла кудись: **сїней** забула замкнути [=не замкнула]. Коли ви вже перестанете того **свисту** (Марко Вовчок)... у безпідметових реченнях: Такого ще **поганця** не бувало (Глїбів). Хто пізно встає, тому **хліба** не стає (нар. припов.). Ані **виду** видати, ані **чутки** чувати! Час приходить умірати, нікому **поради** дати...

ґ) при числівниках у збірному значінні, чи це числівники головні, чи невизначені, н. пр.:

Нас **було** трох у батька. Видано-невидано, **якого** накидано Понашевкувалось у хату **такого народу**—і родичі, і свати, і чужі А дяків таки й не рахуй, **такого** понасходило ся (Федькович). Менї сеї ночі таких **ягід** снилося (Федькович)...

— а й як нема числівника, н. пр.:

Оттут **крови** полито людської і без ножа! (Шевч.). За панами **панства-панства** у сріблї та златї! (Шевч.).

381 II. Крім того у другім відмінку стоять **прислівникові додатки**, і то

а) часу, н. пр.:

Доводило ся вам їздити пізньої **весни**, чи раннього **літа** по Україні? (Мирний). Плачуть мої очі темненької **ночі**. Кожного **ранку** й **вечора** виходила з хати старенька жінка (Мирний). Оттакої то **пори**... йшов молодий чоловік (Мирний). Одного теплого **дня** в неділю Санько та Яків сидїли собі на призьбі. **Року** 1160. Ізяслав Давидович привів Половців (Куліш). Одного **ранку**[1]) лежу я та думаю (Вовчок). Саватій кожних **вакацій** приїздив на хутір (Кониський)...

(Кажемо: **цього року, року божого** 1918. і т. д.)

б) порівнання, н. пр.:

Взнала й я незгірш **старенької** моєї, почім на світі кіш лиха (Ганна Барвінок). Чорнїще чорної землї йде мати (Шевч.). Іде на вулицю гулять гордїще самої **царицї** (Шевч). Сам **марний, марний**, гірш моєї **сестрички** (Федькович)...

в) причини, н. пр.:

Чого ж ви чваните ся, ви, сини сердешної України? (Шевч.). **Того** плаче (Гордієнко), що поради **не** подала мати (Шевч. — Іржавець). Дїд сивесенький рида **того**, бачте, що сирота (Шевч.). От скажеш їм, що я заслаб **чогось** (Федькович)...

382. III. Ще частїще вживаєть ся другий відмінок як **прикметниковий додаток** і тодї він визначає

а) приналежність (другий відмінок **просвойпий** на питання: **чий?**), н. пр.:

На столї лежала булава **Вруховецького** (Куліш). Он двір стоїть **багатиря** гладкого (Глїбів). Тілько **три чайки отамана** курінного, **сироти** Степана молодого сине море не втопило (Шевч.)...

б) цїлість, із якої береть ся частину [другий відмінок **пайковий**], н. пр.:

Вона бігла до ожереду **соломи** (Мирний). **Полили ся ріки крови** (Шевч.). Насїяла **васильків** цїлий лан (Глїбів). На Лиман [Турки] мов стадо лебедїв спадали (Куліш). За шмат гнилої **ковбаси** у вас хоч матїр попроси, то віддасьте (Шевч.). Везе Марко батькові шитий пояс **шовку** червоного (Шевч.). Чимало **лїт** перевернулось, **води** чимало потекло (Шевч.). Пливе човен **води** повен (нар. пісня). Одніеї **шкури** така сила! (Шевченко)...

(Сюди належить другий відмінок після числівників головних від пять, гл. § 204)

---

[1]) У рос. мові в таких випадках другого відмінка не ставить ся.

в) я к і с т ь [другий відмінок **якісний**, на питання: **який?**], н. пр.:

Проговорили с л о в о тихої **любови** (Шевч.). Смілі м а й с т р и нової **будови, прямування** нового б о р ц і (Грабовський). Д і в ч и н а **великого роду**, а песього ходу (нар. погов.). Він л ю д и н а найніжнішого, найблагороднішого **серця** (Конiський—»Музика« Шевченка). Був чоловік **середніх** літ, при здоровлю (Ганна Барвінок)...

ґ) **скількість**, н. пр.:

Два хлопчики в мене: один **чотирнацяти**, а другий **дванацяти** літ (Франко—Добрий заробок).

IV. Крім того другий відмінок може бути і п р и с у д к о м, н. пр.: **383**

Чіпка був ні **високого**, ні **низького зросту** (Мирний). Сама красна, чепурная, **хорошого зросту** (нар. пісня). Пан сотник Уласович був чесного й поважного **роду** (Квітка). Якої ви **думки**? (Конiський)...

3. ТРЕТІЙ ВІДМІНОК.

Третій відмінок буває тільки **предметом** у реченні, і то **384**
передусім

а) після таких присудків, у яких міститься тямка ш к о д и або к о р и с т и, н. пр.:

Хто пізно приходить, сам **собі** ш к о д и т ь (нар. прип.). Для чого я живу, **кому на** к о р и с т ь?(Мордовець). В подобавсь дуже їй [Лисичці] привітненький куток (Глібів). Так, чим же я **вам** д о с а д и в? (Глібів). Зоря зійде твоїм **мріям** (Старицький). Так от **кому** [=бідноті] с т р а ш н а зіма, а **нам** б а й д у ж е і дарма! (Старицький). Т е ч е вода і на гору **багатому** в хату (Шевч.). Обридло тут—туди мандруйте н а в т і х у **павукам** (Глібів). Г р і х і г а н ь б а **тому**, хто з душею живою дрімає! (Олесь). Однаково **горі** і **долам** с і я є світ лиця Твого (Куліш). І пташки світові з а щ е б е ч у т ь **тобі** і співак відпічне (=відпочине), заспіває **тобі** (Руданський)...

[сюди належать прокляття: Нехай тобі хрін! і т. д.]...

б) після таких дієслів, що з них виходить п р и х и л ь н і с т ь до кого, д о в і р р я, і навпаки, н. пр.:

Довго я не хотіла к о р и т и с ь **весні** (Леся Українка). **Дурневі** й Бог не п р о т и в и т ь с я (нар. припов.). Ой, де д я к у й мені брате! (Куліш) [1]). **Подорожньому** і Бог в и б а ч и т ь (нар. припов.). Ми в і р у є м Твоїй силі і слову живому (Шевч.). Всесильний, я **Тобі** м о л ю с я! (Куліш). Нехай вам Бог п о м о г а є, пане Опанасе! (Вовчок). Думка вороном літає по Вкраїні, кряче, плаче, п о к л о н я є т ь с я **родині** (Куліш).

---

[1]) Звичайно укр. інтеліґенція робить тут помилку, сполучуючи під московським упливом дієслова: д я к у в а т и, в и б а ч а т и з 4 вдм. Це велика помилка. Треба їх сполучувати все з 3. вдм. Таксамо треба викидати інтеліґенцьке: »в и б а ч а ю с ь«—[дослівний переклад: »извиняюсь«]—а вживати народнє: »**вибачайте, вибачте!**«

Сповідаюсь **вам** щиро та покірливо (Куліш). **Наум** Дрот був **батькові й матері** слухняний, **старшим** себе покірний (Квітка). Ти до мене не ходи, я **тобі** не рівна... (нар. пісня). Спасибі вельможному пану **Сомкові**! (Куліш)...

в) після иньчих присудків, із иньчим змістом, н. пр.:

Чи дозволено **вам** думать, **хомякам**? [Глібів]. Ой заказано та замовлено всім **козаченькам** у військо йти [Слов. Грінч., II 45]. Ой, **мені** мати заказала, щоб я з тобою нїде не стояла [нар. пісня]. Ой, казала **мені** мати тай наказувала... [нар. пісня]...

д) після таких присудків, де 3. вдм. являєть ся другим предметом [**дальший предмет**], н. пр.:

Синові гостинця ховала [Шевч.]. Як **ростинам** бракує життя в вогкій тьмі, так **обом нам** бракує простору [Леся Українка]. Дорогу, дорогу [дайте] **пану осавулу** [=панові осавулові] нїженському! [Куліш]. Оберімо **собі** короля по своїй вольній волї! [Франко]...

е) Дуже цїкаві в укр. мові предмети в 3 вдм. у безпідметових реченнях і то

1) після дїєіменників, н. пр.:

Не **мені** простому судить великії дїла Твоєї волї! [Шевч.]. Відкіля більш поради їм ждать! [Глібів]. Во вік **науцї** не обняти всього, що Ти (Боже!) создав єси [Куліш]. Як то тепер [=у зимі] отій **голоті** сидїти в нетопленім хлївї! [Старицький]. Пух висипав ся на верхнїй губі, де колись мало ся бути **вусам** [Мирний]. Не ридать, а добувати, хоч **синам**, як не **собі**, кращу долю в боротьбі! [Франко]. Поки я жив, не бувати тому **коневі** в моїй Трої! (Мордовець—Цар і гетьман)...

2) після иньчих форм і слів, н. пр.:

Не ждеть ся дїткам [Грабовський]. І світ настав, а **Яринї** не спить ся,—ридає [Шевченко]. **Йому** так гарно, так смашно світом дрімаєть ся! [Мирний]. **Йому** лїт до двацятка добирало ся [Мирний]. **Чіпцї** тепер нїколи дослухатись до всього того [Мирний]. Він вовк, він пан,—**йому** не слїд... [Глібів]. А **вбогому** в яру треба криницю копати [Шевч.]. **Менї** і не в голові... А вбогій **вдові** не до того [Шевч]...

Як добре роздумаємо над усїма цими реченнями, то побачимо, що всюди 3. вдм. являєть ся тут неначе **підметом** [пор.: **я** *не можу судити*, **вони** *не можуть поради ждати* і т. д.]

є) У такому ж самому розумінні [підметовому], але як коли у реченню підмет є, вживаєть ся 3. вдм. як предмет у фразї: „*менї щось є*", н. пр.:

Адже ж і урода, і роскіш, і шана їм є (Манджура). Розвернуло ся весїлля; **музикам** робота і **підковам** [Шевч].

Обберімо собі короля, щоб і захист **нам** [був] з нього і честь [Франко]. Зневірилось усе **мені** в світі [Мирний]. Як **тобі на ім'я**? **Мені на ім'я** Переверниторня, на прізвище—Макітрище [нар. погов.]...

Усюди чуєть ся фраза: „**мені** щось є" у значінні: „я щось *маю*, то так усюди підмет має в думці значіння предмету [*музики мають роботу, ми хочемо мати захист, я зневірився у всьому, я маю (на) імя...*]

ж) Та ще є такі предмети в 3. вдм., що мають знов немов значіння присвойне, значіння прикметникового додатку, н. пр.:

Василь блідий, блідий, волосся **йому** розкудовчене (Квітка). Чоловік мій, куди далі, то все хмурніщий ходить, аж мені голова болить (Вовчок)...

з) Про 3 вдм. особових і зворотних заімеників гл. § 194$_{4,5}$ [це—**третій відмінок етичний**].

4. ЧЕТВЕРТИЙ ВІДМІНОК.

У **четвертім** відмінку стоїть **385**

1) **предмет**, і то

а) справжній предмет, після перехідних дїєслів, гл. § 300.,

б) такий предмет, виражений іменниками, що залежні від дїєслів, утворених із того самого пня, що й іменики [внутрішній предмет], н. пр.:

Де ж ми будем **нічку ночувати?** (нар. пісня). Нене рідная, **вволи мені волю!** (М. Шашкевич). Коника сїдлав і **думку думав**, бо їхав далеко аж за гіроньки [Слов. Грінч. I, 455]. Якусь тобі він **казань скаже**, дорогу добру в Рим покаже (Котляревський). Чи там **раду радять**, як на Турка стати, не чуємо на чужині (Шевч.). Ой, позволь, пане, землю міряти, землю міряти, **мости мостити** (нар. колядка). Хоч **гать гати!** (нар. погов.). Чумаки одну зїму зїмували на Дону (Коніський)...

2) **прислівниковий додаток**, і то: **386**

а) часу, н. пр.:

Вік побивавсь за бідноту бездомную (Старицький). Стоїть він **день**, стоїть і **ніч** (Глібів). Горить і **день**, і **ніч** перед пенатом святий вогонь (Шевч.). Ми живемо під самим Київом, та ще не були **сю весну** й одного разу у святих угодників (Куліш). Я каралась **ввесь вік** в чужій хатї (Шевч.). Ой, стрічечку до стрічечки, мережаю **три нічечки** (Шевч.). Думка єдина: спочити **хвилину** (Черкасенко). Сорочечку **що день божий** надіває (Шевч.)...

б) місця, а власне простору, н. пр.:

Ой, ішов я **штири** (=чотирі) **милї** пішки (нар. пісня.). Випроводжала **три поля, три милї** (Шевч.)...

в) міри, н. пр.:

Третьої неділі треба нам було конче їхати домів [=до дому], бо неня вже щось **три опади** [=трома наворотами] переказували(Федькович). Питав я в вас, очі, **сто разів**, щоб одповіли на запитання тяжкії мої (Самійленко). От уже **пятьнадцять** літ ми все тягнемо в забрід (Щоголів). Цей храм, що будував ся **стільки** років, зруйную (Самійленко). Черевань хоч би **кришечку** перемінив ся (Куліш)...

5. ПЯТИЙ ВІДМІНОК.

387. **Пятий відмінок** має свое окреме значіння; він із нїякою частиною речення не звязуєть ся, а стоїть для себе окремо. Тому в реченні він являєть ся все немов уставленим словом. Він і нїякою частиною речення не може бути, творячи для себе немов окреме речення, н. пр.:

Учіте ся, брати мої, думайте читайте,—

пятий відмінок „*брати*" має значіння таке, як би ми сказали:

Учіте ся ви, що є братами, думайте, читайте...

Через те то 5. відмінок віддїлюєть ся запинками.

6. ШОСТИЙ ВІДМІНОК.

Шостий відмінок уживаєть ся в реченню як **прислівниковий додаток** або **в присудку.**

388. І. Значіння шостого відмінка як прислівникового додатку дуже ріжне, бо загалом шостий відмінок вживаєть ся в українській мові дуже широко.

1) Передусїм значіння шостого відмінка — це знаряд, яким орудуємо, прилад, яким щось робимо, засіб задля переведення якоїсь роботи [**шостий відмінок засобовий**], н. пр.:

А він [цар] мені махає **рукою** (Шевч.) Чи не оремилий **плугом**? [Грінч. Слов., III. 62]. Срібло, злото несуть **шапками** козаки (Шевч.). Незримі скрижалі, незримим писані **пером** (Шевч.). Позирав навкруги своїми блискучими **очима** (Мирний). Мені **тим** лїком погоїтись трудно (Кримський). **Тілами** святих убитих годували для царського таки стола у Тибрі рибу (Шевч.). **Словом** сильним, мов **трубою**, міліони зве з собою (Франко). Гарячі почуття розсїкли ми **пожем** холодним міркування (Самійленко). Лани **братами** оремо, і їх **сльозами** поливаєм(Шевч.). Вільно дихає (земля) **грудьми** розкритими, поля одягають ся **квітами**(Кримський). З шкур наших собі багряницю пошив **жилами** твердими (Шевч.). Болота засипав благородними **кістками** (Шевч.). Радюк говорив чистою українською **мовою** (Нечуй-Левицький). Їдуть два парубки: один **рижим** [конем], другий **карим** (Федькович)...

а) таким засобом може бути о с о б а або і н с т и т у ц і я, які тоді грають ролю **посередників**; і ті посередники стоять теж у шостім відмінку, н. пр.:

Гроші **почтою** шлють (Ганна Барвінок). Ми розрішаємо гріхи святою **булею** цією (Шевч.)...

[Таксамо кажемо:

передавати щось **телєфоном**, *дати знати* **телєґрафом**, *післати* [*дістати*] *гроші* **переказом** [переводом], *їхати* **залїзницею**, *їхати* **кіньми** або **возом**, **трамваєм**, **фіякром**, *твір написаний* **українською мовою** [1]) і т. д.

Але ж за те кажемо: *слабувати*, *хворіти*, *занедужати* **на що**, а не як у моск. мові: ч и м]

б) Таким же засобом являєть с я д і я ч [підмет], якщо речення поставлене у с т р а д а л ь н і м с т а н ї, н. пр.:

Ниво несіяна, **всїма** п о к и н у т а, **всїма** з а б у т а я, ниво **крівавими сльозами** п о л и в а н а, ниво **туманами**, **млою** о к у т а н а—де твої рата? (Чернявський). Чому вона [сакля] стоїть у вас не **нами** д а н а? (Шевч.). Не к р а с у є ш с я **стогами**, г л у ш и ш с я **лободою** (Старицький). На віки п р о к л е н е т е с ь своїми **синами** (Шевч.)...

Крім того шостий відмінок як прислівниковий додаток визначає

2) п р и ч и н у або н а с л ї д о к, н. пр.:

Надію лишила тим, хто **розумом** дитина (Самійленко). **Убогими** не гордились, **сиротами** не бридились [Слов. Грінч. I, 97]. Ми **малим** ситі (Шевч.). Не тому життя свого рішатись, хто тільки **вічністю** задовольнить ся (Самійленко). Дарес тут дуже насміхав ся, **собою** чванився, величав ся (Котляревський). Я вже моїми **сльозьми** пяна (Конїський)...

3) м і с ц е, н. пр.:

Хто їде **в негоду** тим лїсом густим? (Грінченко). Галя помчалась буйними **житами** (Мирний). Нащадки пішли батьківським **шляхом** (Леся Українка). Еней, попливши **синім морем**, на Карфаґену оглядавсь (Котляревський). **Високими та широкими** Дністровими **берегами** постелились шовкові трави молоденькі, а по них ходить парубок хороший (Федькович). І Трахтемирів геть **горою** неченурні свої хатки розкидав (Шевч.). Із села луна **степом** пішла (Шевч.). Та ту-

---

[1]) Укр. інтелїґенти часто грішать проти складнї української мови, кажучи з московська: п о почтї гроші шлють, передати п о телєфону, дістати гроші п о переводу, їхати по залїзницї, н а українській мові написаний твір і т. д.

Таких фраз треба вистерігати ся.

ман **яром** котить ся (народня пісня). Дітий маленьких двоє, побравши ся за руки, **стежкою** вузькою пішли з села (Франко)...

4) час [рідше, ніж у моск. мові], н. пр.:

Князь іще раннім **раном** зазвав козацьку старшину на пораду (Куліш). Але **весною** розіветь ся гай (Олесь). Ото було тими **вечорами** довгими осінними заберу обойко до себе на коліна (Вовчок). Музику заповість вам **місяцем** уже наперед аж зо самої Глиниці (Федькович). Тими **ночами** лежу було довго без сну (М. Вовчок). Це стало ся тими **днями**...

5) спосіб на питання: *як?* [**шостий відмінок способовий**], н. пр.:

Звичаєм стародавнім поховали козака (Грінченко). Мужики і міщани валять **купами**, а козацтво йде **лавою** під місто (Куліш). Нехай будівля **скалками** розлетить ся (Самійленко). Живою **душею** в Україні вітай! (Шевч.). Іду я тихою **ходою** (Шевч.). Трьома **струмками** піт з його дзюрив (Грабовський).Та як вам разом усіма заспівають!...(Федькович). Брат на брата **війною** пішов (Кононенко). Полюбіте **щирим серцем** велику руїну! (Шевч.)...

А мене послали у столицю **наказним гетьманом** (Шевч.). А над нею Орел чорний **сторожем** літає (Шевч.). Поприбирали ся **такими молодцями** (Глібів)...

(У цих трох останніх реченнях способовий шостий відмінок визначає функцію, службу, ролю, в якій хтось виступає)

6) порівнання, н. пр.:

Думка **вороном** (=як ворон) літає по Вкраїні (Куліш). Нехай думка, як той ворон, літає та кряче, а серденько **соловейком** щебече та плаче нишком... (Шевч.). Сльози не ринуть **потоком** буйним (Леся Українка). Кривавe марево стоїть на сході хмарою **грізною** (Чернявський). Оттакої пори... тим шляхом, що, звившись **гадюкою**, пославсь од Пісок до Ромодану, йшов молодий чоловік (Мирний). Бояли ся, щоб не вилїз **гадиною** з жару (Шевч.). І тихо, мовчки за возами марою **чорною** пішла на Тибр (Шевч.)...

При порівнаннях шостим відмінком зазначуємо різницю між предметами, що їх порівнюємо зі собою, без огляду на те, чи предмети названі, чи ні, н. пр.:

Наші брати були чи не **шістьма годами** *старші від нас* (Федькович). *Юрба гостей побільшала* **двома нами** (Конисьский—«Музика« Шевченка). **Кількома роками** *випередили його в науках* (Франко—Ґенії). (Кажемо все: *молодший* **двома роками** *за...*, *вищий* **головою** *від...*, *низчий* **зростом**, *багатчий* **розумом** *від...* і т. д.) [1])

[1]) Зовсім непотрібно в таких випадках балакати: молодший *на* [*о*] два роки, вищий *на* [*о*] голову і т. д. Це як **не москалїзми** [*на*], по польонїзми [*о*]...

II. У шостім відмінку стоїть іще **присудкове імня** (гл. § 293), н. пр.:

Шулїкою *на світї зву ся* (Глїбів). *Той менї* **дружиною** *стане* (Шевч.)...

7. СЬОМИЙ ВІДМІНОК.

Сьомий відмінок уживаєть ся все з приіменниками (гл. §§ 262_4, 263_2, $264_{1,2}$). Останки сьомого відмінка без приіменників лишили ся в поодиноких фразах [прислівниками], н. пр.:

Хоч **долї** [=у долинї], *аби в своїй волї* (нар. припов.). *Іде Марія* **горі** [=до гори] *драбиночкою* (Слов. Грінч. I, 311). *Василь сидїв смутний та невеселий* **кінцї** *стола* (Федькович). *Бодай мій воріг знав, що* **нинї** *за день* (Слов. Грінч. II, 564)...

Але ж із тих прикладів уже видно, що сьомий відмімок у реченнї може бути тільки **прислівниковим додатком**, і то:

1) місця, н. пр.:

В моїй хатї тепло, сухо (Старицький). Там **у борі** вітер листєм шевелїє (Федькович). **По заробітках** женуть татуня злиднї (Грабовський). Голос духа чути скрізь: **по** курних **хатах** мужицьких, **по варстатах** ремісницьких, **по місцях** недолї й слїз (Франко). Мене поховають **на чужинї** (Шевч.). Попливе човен на вольнім **морі**, на широких **хвилях** [Шевч.]. Гей, **на горі**, там женцї жнуть (нар. пісня). Була в мене небога, **при менї** вона і зросла [Вовчок]. Ой, у лузї та **при березї** червона калина [нар. пісня]...

2) часу, н. пр.:

Чого являєш ся менї у снї? (Франко). А тимчасом сичі **в ночі** недобре віщують на коморі (Шевч.). Трачу лїта **в** лютім **горі**, і кінця не бачу (Котляревський). Знав, що **по** довгій столїтнїй козацькій **війнї** ніч столїтня тепер наступила (Вороний). **По шкодї** й Лях мудрий! [нар. припов.]. Та нема ратунку **при** лихій **годинї**! Ой, сподївай ся мене тодї в гостї, як будуть **о Петрі** бистрії ріки-озера замерзати, **об Різдві** калина в лузї процвітати [нар. дума]...

3) способу, н. пр.:

А ми з чоловіком **у правдї** жили (Ганна Барв.). Пішла я за ним **у тропі** (Вовчок). Люті звірі прийшли **в** овчих **шкурах** (Шевченко). І добрі, й заможні, усї їх **на повазї** мають [Вовчок]. Аж учора [дух] розповив ся і **о** власній **силї** йде (Франко)...

XXX. НЕОСОБОВІ ВИСКАЗИ.

391. Коли не хочемо, або не можемо назвати особи, що щось робить, то балакаємо **неособово**. Тільки ж та неособовість усе таки у граматиці особи знає, не признає їх думка тільки.

Неособовість висказуємо:

1) 2. особою однини, н. пр.:

Тут день і ніч **мізкуєш** розумом, не знаючи спочинку (Куліш). Отак **учиш, учи́ш**, сучої пари, дітей, а потім вийде такий супис, як Білоконенко [Тобілевич]. Аж **утомиш ся**, розказуючи (Квітка). Судженого **й** конем не об'їдеш (нар. припов.)...

3) 3. ос. одн. із займенником зворотним, н. пр.:

Не їсть **ся**, не **пє**ть **ся**..., замість шматка хліба за кухоль **береть ся** (Шевч.). Під таку годину завжди **важко дишеть ся**, сумно **живеть ся** (Мирний)...

(Кажемо: *то так не робить ся, то тільки так кажеть ся, таке не забуваєть ся*)

3) 3. особою множини, н. пр.:

У двох, **кажуть**, поплакати і легче неначе (Шевч.). У нашім селі **чинять** два храми (Федькович). Бабусю Настю **поховали** і ледве, ледве **одволали** Трохима діда (Шевченко). На другу неділю молодих **повінчали** (Мирний)...

4) У останніх двох прикладах—**минулий час**—можна неособовість висказати дієприкметником страдального стану (*бабусю Настю* **поховано**, *на другу неділю молодих* **повінчано**), і так неособовість і висказуєть ся, коли дієслово в минулости, н. пр.:

В **чистім** полі край дороги козаченька **вбито** (нар. пісня). **Казано** в середу взяти новобранців по обіді [Вовчок]. Моя Україно! За що тебе **сплюндровано**, за що, мамо, гинеш? [Шевч.]...

— гл. про це § 237.

5) Деколи неособовість висказуєть ся й дієіменником, бо, н. пр. побіч:

„*Під таку пору важко дишеть ся*" (гл. § 391в)— можна сказати:... „*важко* **дихати**".

Ось іще приклад:

Як **вийти** [=вийдеть ся] з тим печер, перед тобою все тілько гори крейдяні біліють високі [Вовчок]...

XXXI. ЗРАЗОК РОЗБОРУ РЕЧЕНЬ.

Речення: **Як вийти з тих печер, перед тобою все тілько гори крейдяні білїють високі** (Марко Вовчок) **392.**

білїють гори . . . . . .

Як вийти . . . .,

Речення зложене: сполука нерівпорядна

Части речення:	Речення:	Части мови:
Речення побічне— прислівникове, умовне (безпідметове)		
присудок	*Як*	злучник підпорядковий [1])
присудок	*вийти* . .	дїєслово доконане, неперехідне; дїєіменик; 1. [»ек«] відміна, громада рівнопнева шелестівкова; безнаростковe
прислівн. додаток місця (прикм. дод. (печер))	*з*	приіменик із 2. вдм.
прислівн. додаток місця	*тих*	заіменик указовий; жіночий рід; 2. відмінок множини;
прислівн. додаток місця	*печер*, . . .	іменик родовий; жіночий рід; 2. відмінок множини; тверда відміна
прислівн. додаток місця	*перед* . . .	приіменик із 6. вдм.
прислівн. додаток місця	*тобою* . . .	заіменик особовий; 2. особа; однина; 6. відмінок
присл. дод. часу . .	*все*	прислівник часу
присл. дод. способу	*тілько* . .	прислівник способу
Речення головне— оповідне		
підмет	*гори* . . .	іменик родовий; жіночий рід; 1. відмінок множини; тверда відміна (у 2. вдм. множ. »ікання«)
прикм. дод. (гори) . .	*крейдяні* .	прикметник; жіночий рід; 1. відмінок множини; тверда відміна; не ступінуєть ся
присудок	*білїють*	дїєслово недоконане (започинове), неперехідне; 3. особа однини, теперішність, способ дїйсний, стан дїяльний; 1. [»е«] відміна, громада рівнопнева голосівкова; наросток—»й«
прикм. дод. (гори) . .	*високі* . . .	прикметник; жіночий рід; 1. відмінок множини; тверда відміна; 1. ступінь

[1]) Усї цї назви можна скорочувати.

СЛОВО НА ЗАКІНЧЕННЯ.

Друк граматики сильно затягнув ся, передусїм задля технїчних причин: невелика скількість черенок, брак складачів, тощо. Через те Громада дістає її майже рік після того, як готова була до друку рукопись. Але ж, думаю, від того книжка нїчого не стратила, а навпаки—бо ж цїлий твір можна було ще доповнити деякими новими матеріялами, що припадково діставали ся до рук.

Подаючи Шановній Громадї „Практичну Граматику", вважаю своїм обовязком подякувати оцим *складачам* друкарнї С. В. У. в раштатськім таборі, що по черзї, від липня 1917. до травня 1918. р., один за другим, заняті були складом цеї книжки:

д.	*Василеві*	*Шкуренкові*	з Харкова
„	*Олексї*	*Сирову*	зі Сумів
„	*Миколї*	*Загурському*	з Камінця Подільського
„	*Олександрові*	*Тетеринові*	зі Сибірі
„	*Вікторові*	*Лозицькому*	з Житомира і
„	*Борисові*	*Співакові*	„ Катеринослава.

Цей останнїй докінчив складу дня 28. травня 1918. р.

Венїєтку до граматики зробив артист *Юрій Балицький* із Фрайштадту, і за неї йому теж складаю щиру подяку.

Таксамо дякую проф. *Михайлові Паращукові* за кліш на стор. 87.

Розумієть ся, що найбільша подяка належить ся товариству „*Український Рух*", що перебрав наклад, і Хвальній Централї

„*СОЮЗА ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ*"

в Берлїнї за папір і за те, що все з прихильністю ставила ся до цього видання.

Раштат, у травнї 1918. р.

Др. Василь Сїмович.

ЗМІСТ.

стор.

До читача 5

УВІД . . . . 9—22

1. Що таке граматика й як її розуміти . . 9
2. Як розуміти науку граматики 11
3. Що таке українська письменницька мова. . 13
4. Яка це граматика 15
5. Який правопис у граматиці 16
6. Чи з граматики можна навчити ся мови . . 17
7. Як навчити ся по українськи 18
8. Розклад матеріялу в граматиці . . . 22

ВСТУПНІ УВАГИ . . . 23—32

1. Речення: присудок, підмет, додаткові части. . . 23
2. Слова (части мови). 24
3. Склади, звуки, наголос 26
4. Як повстають звуки 27
5. Голосівки 28

Табличка голосівок 30

6. Шелестівки 30

Табличка шелестівок 32

І. ЗВУКИ . . . . 33—84

1. Звучня і правопис 33
2. Українська азбука 35
3. Звукові і правописні закони 35

стор.

4. Голосові шелестівки 36
на кінці слова 36
перед безголосими 36
«з» перед безголосими 36
безголосі перед голосовими . . . 37
«в» після голосівки. 37
«л» у визвуку 38
«г» на кінці слів 39
5. Мнягчення . . . . . 39—43
а) **нове:** т, д, с, з, ц, л, н . . . 39
дві мнякі шелестівки . . . 40
мняке «л» 40
св, зв, цв, см 40
ськ, цьк 40
губні шелестівки 41
р 41
ч, ж, ш, щ 42
б) **старе:** губні, зубні, заднєпіднебінні . . 42
6. Українське „і“ . . . . . 44—49
«і», що не зміняєть ся (з «Ъ») . 44
«і» з «о», «е» (ікання) . . . 44
о — ві 46
«і» в прикметників . . . 46
«і» після голосівок . . . 48
приставне «і» та вставне «і» . 48
7. З, зі, із 49
8. Чергування «в» — «у» «і» — «й» . . . 51
9. Подвоєння шелестівок 52
вв, зз (на початку слів) 52
-нння, -ття, -лля... (староукр: -ніє, -тіє, -ліє...) . 53
10. Зустріч шелестівок . . . . . 54—59
а) випад 54
б) вставка голосівок (о, е) . . . 56
в) стягнення шелестівок 56
г) приподібления 57
11. Зустріч голосівок (роззїв) 59
12. Ненаголошені голосівки. . . . . 60—66
е — и, о — у, є — ї 60
відпад ненаголошених голосівок . . . 61
ЗАВВАГА щодо скорочувань голосівок:
ти — ть (знати — знать) . . . 63
ся — сь 63
якийся, котрийся, тепера, тута . . . 64

стор.

буває — бува 65
немає — нема 65
щоби — щоб, би — б, же — ж, відсїля — відсїль. 65

13. Гармонїйне приподіблення голосівок . . 66
14. Мняке „ц“ 67
15. Чужі звуки в українській мові . . . 67—75
Голосівки: . . . . . 68—72
чуже «і» 68
іа 69
іе, іо, іу, іє 70
аі, еі, уі 71
е, ö, ü 71
чужі двозвуки: ай, ав, ов . . . 72
Шелестівки: . . . . . 72—75
ґ 72
ф, ѳ 73
л 74
чужі подвійні шелестівки . . . 74
чужі імена власні 74
16. Як читати церковні книги 75
17. Як читати твори старого та середнього українського письменства 79
18. Як читати українські книжки, надруковані иньчими (давнїми) правописами . . . 80—84
1. етимольогія 81
2. ярижка 82
3. драгоманівка 83

II. СЛОВА . . . 85—270

1. Як творять ся слова 85
2. Значіння наростків 90
3. Значіння приставок 91
4. Зложені приставки 93
5. Здрібнїлі та песливі слова 94
7. Зложені слова 97
8. Чужі слова 99
9. Відмінні й невідмінні слова 101
10. Відмінні части мови 102
11. Рід імен 104
12. Відмінки 105
13. Числа 105

стор.

А. Відмінні части мови . . . . 106—242

1. Іменики . . . . . 106—144

14. Поділ іменників 106
15. Творення іменників 108
16. Як пізнавати рід іменників 112
17. Відміна іменників 114
18. Чоловіча тверда відміна . . . . . 116—123
Загальні замітки до чоловічої твердої відм.: рів., рот, мох, лоб, лїд, льон, попіл, вівторок . . 117
Подрібні явища 122
іменики на «ин», Христос, чобіт, друг, пан, горщок . 122
прут, кіл, лист, волос, колос 122, 142
лев, сон, четвер, імена власні на «їв» . . . 123
син, чорт, кум 123
насип, степ, пил 123
вожд, нехрист 123
19. Чоловіча мняка відміна . . . . . 124—127
Загальні замітки до чоловічої мнякої відміни . . 124
Подрібні явища 126
горнець, мерлець, чернець, гарнець, тиждень . . 126
жнець, жрець, мрець, швець 126
князь, Господь, великдень, передодень . . 126
кінь, гість, гріш 127
лікоть, день 127
ячмінь 127
камінь, корінь, ремінь, вугіль 127, 142
біль, міль, ступінь 127
20. Жіноча тверда відміна . . . . 128—131
Загальні замітки до жіночої твердої відміни . . 128
Подрібні явища 130
дошка, дівчина, дитина, людина, сльоза, недуга . 130, 131
21. Жіноча мняка відміна . . . . . 131—133
Загальні змітки до жіночої мнякої відміни . . 132
Подрібні явища . . . . . 133—134
свиня, миша, воша, паня (панї, панїя) . . 133
22. Жіноча шелестівкова відміна . . . 134—137
Загальні замітки до жіночої шелест. відміни . . 135
Подрібні явища . . . . . 136—137
міць, річ, церков, хоругов, черв, любов, кров, кість, путь мати . 136, 137
23. Середня тверда відміна . . . . 137—140
Загальні замітки до середньої твердої відміни . 138
Подрібні явища 139

стор.
чудо, небо, око 139
дерево, крило, перо, дно, чоло . . . 140
24. Середня мнякa відміна . . . . . 140—142
Загальні замітки до середньої мнякої відміни. . . 140
Подрібні явища 142
плече 142
пруття, кілля, листя, волосся, каміння, реміння . 142
25. Середня шелестівкова відміна . . . 142—143
Загальні замітки до середньої шелест. відміни . . 143
26. Іменики з прикметниковими закінченнями. . 144
27. Чужі іменики 144
28. Невідмінні іменики 144
2. Прикметники . . . 145—166
29. Рід у прикметників 145
30. Як творять ся прикметники 145
31. Ступінювання прикметників. . . . . 148—152
1. Як творить ся другий ступінь . . . 149
легкий, мнякий, довгий 150
гіркий 150
добрий, злий, великий, малий . . . 150
2. Як творить ся третій ступінь . . . 151
32. Відміна прикметників 152
33. Тверда відміна 154
34. Мняка відміна 156
Загальні замітки до відміни прикметників . . 157
Останки давньої відміни прикметників . . . 157
зложена відміна 158
іменна відміна 158
35. Відміна власних імен на:-*ів*,-*ин* . . . 159
3. Займенники . . . 160—177
36. Поділ займеників 160
37. Відміна займеників . . . . . 165—177
1. Особові займеники 165
2. Зворотний займеник 166
Замітки до особових займеників та до зворотного . 166
Наголос займ. ос. і звор. при приіменниках . 167
мені, тобі, собі 168
воно, його=це 168
3. Присвійні займеники: мій, твій, свій . . 169
наш, ваш 170
їхній 171

стор.

4. Указові займеники: той, ... 171
сей, цей, сам . . . . 172—173
5. Питайні займеники: 173
хто, що, чий . . . . 173—174
6. Відносні займеники: що він . . . 175
7. Невизначені займенки: увесь . . . 176

4. Числівники . . 178—190

38. Як поділяють ся числівники й як вони творять ся . . 178
39. Відміна числівників . . . . 181—190
1. Головні числівники . . . . 181—187
а) один 181
б) два 182
в) три, чотирі 183
г) пять, шість, сім... девятьдесять . . 183
ґ) сорок 184
д) сто 185
е) тисяча 185
є) мілїон 185
Замітки до відміни головних числівників . . 185
2. Порядкові числівники 187
3. Збірні числівники 188
4. Множні числівники 189
5. Подїлові числівники 189
6. Дрібні числівники 189
7. Невизначені числівники 190

5. Дієслова . . . . 190—242

40. Подїл дієслів: 190
перехідні, неперехідні, зворотні . . . 190
недоконані (започинові, протягові, наворотові) . . 191
доконані 192
помічні 192
способові 193
41. Як творять ся дієслова 193
1. Дієслівні наростки 193
2. Дієслівні приставки 196
42. Як відміняють ся дієслова 197
особи; числа; часи; способи висказу . . . 198
дієіменик; дієприкметник 199
стан діяльний і страдальний 200
дієприслівники 201
43. Творення та вживання поодиноких дієслівних форм . 201—212, 214—219

стор.

44. Прості (незложені) дієслівні форми . . . 201—213
А. Форми дієіменика й їх уживання . . . 204—206
1. Дієіменик 204
2. Минулість 204
3. Дієприслівник минулости 205
4. Дієприкметник страдальний . . . 205
Б) Форми теперішности й їх уживання . . . 206—212
1. Теперішність 206
2. Дієприслівник теперішности . . . 208
3. Приказовий спосіб 209
но, ко, ке, на, нуте 211
давай, нехай 212
Відміна помічних дієслів: бути, няти . 213

В) Зложені дієслівні форми та їх уживання . . 214—219

1. Давноминулість 214
2. Будучність 215
3. Можливий спосіб 216
4. Страдальний стан 217
44а). Відміна дієслів . . . . . 219—242
45. Перша відміна дієслів („е"-відміна) . . . 221—236

А) Громада рівнопнева . . . 222—229

1. Голосівкова . . . . . 222—224
Замітки до рівнопневої голосівкової громади . 223
Подрібні явища 223
бити, пити, вити, лити . . . 223
стати, стріти, діти, спочити . . . 223
жити, дути 224
дихати, крякати, прятати . . . 224
2. Шелестівкова . . . . . 224—229
Замітки до нерівнопневої шелестівкової громади 225
Подрібні явища: 227
плисти 227
ревти, сопти, хропти, сісти . . . 227
йти, гнести 228
волікти, лягти, запрягти . . . 228
кляти 229
відняти, зняти, здійняти, взяти . . 229

Б) Громада нерівнопнева . . . 229—236

1. Голосівкова 229
Замітки до нерівнопневої голосівкової громади . 230
Подрібні явища 231
давати, пізнавати, ставати, вигравати . 231

стор.

2. Мішана: а) тверда 231
Замітки до нерівнопневої міш. тверд. відм. . . 232
Подрібні явища 233
брати, прати, гнати, звати, ймити . . 233
б) мняка 233
Замітки до нерівнопневої міш. мняк. відм. . . 234
Подрібні явища 235
крякати, дихати, клепати, скакати . . 235
молоти, слати, хотїти, муркотїти . . 235
46. Друга відміна („и"-відміна) . . . . 236—240
Замітки до другої відміни 239
Подрібні явища 240
бігти, спати 240
47. Третя відміна дїєслів (без звязкового звука) . 240

Б. Невідмінні части мови . . . . . 242—257

1. Приіменики . . . . . 242—249

48. Значіння приіменикiв і як вони творять ся . 242
49. Приіменики, що лучать ся з одним відм. . 244
50. Приіменики, що лучать ся з двома відм. . 245
51. Приіменики, що лучать ся з трома відм. . 246
52. Зложені приіменики 247
53. Приіменики-приставки 248

2. Прислівники . . . . . 249—252

54. Подїл прислівників 249
55. Творення прислівників 251
56. Ступінованнє прислівників 252

3. Злучники . . . . . 252—256

57. Як дїлять ся злучники . . . . . 252—256
1. співпорядкові 253
2. підпорядкові 254
58. Як потворили ся злучники 256

4. Виклики . . . . . 256—257

59. Значіння викликів 256
60. Згукопідроблені виклики 257

ДОДАТОК ДО НАУКИ ПРО СЛОВА . . . 257—270

(правописні замітки)

61. Як дїлити слова на письмі 257
62. Скорочені слова 259

стор.

63. Великі початкові букви 260
64. Які слова писати докупи, а які нарізно . . 262—266
«ся» після дієслів 262
му, меш, ме 263
би, же 264
не 264
прийменики і приставки 265
зложені відмінні слова 266
прислівники 266
розділка 266
65. Деякі додаткові правописні замітки щодо писання слів та їх форм . . . . 266—269
1) і — ї 266
2) е — и 267
3) о — у 268
4) Числівники числами 269
5) Дієприкметник страдальний . . . 269
66. Як віддїлюємо від себе слова на письмі . . 269

III РЕЧЕННЯ. . . . . 271—340

1. Складня 271
2. Подїл речень щодо змісту (оповідні, запитові, приказові, бажальні) 272
3. Подїл речень по формі (просте, зложене) . . 273
4. Части речення 275
5. Речення голе й поширене . . 277
6. Присудок 277
Злучка 278
Присудок—прикметник . . . 278
Злучка «бути» 278
Зложений присудок 279
7. Підмет 279
8. Безпідметові речення 280
9. Предмет 282
Справжнїй предмет 283
10. Прислівниковий додаток 283
Роди прислівникових додатків . . 284
11. Прикметниковий додаток 286
Прикладка 287
12. Вставлені слова [речення] 288
13. Згода в реченнї 290

стор.

14. Стягнене речення 293
Як відділяють ся частини стягнення . . 294
Згода у стягненім реченні 296
15. Пропускове [еліптичне] речення . . . 297
16. Як ідуть по собі слова в реченні . . . 297
Звичайний лад слів 298
Довільний лад слів 299
17. Зложене речення 301
Речення головні й побічні 302
18. Рівнорядна сполука 302
19. Які бувають рівнорядно-зложені речення. . 304
20. Сполука нерівнорядна 307
21. Поділ побічних речень щодо змісту (присудкові, підметові, предметові і т. д.) . . . 308
22. Прислівникові речення . . . . . 310—315
1. Місцеві речення 310
2. Часові речення 311
3. Способові речення 311
а) чисто-способові 312
б) порівнальні 312
в) наслідкові 312
4. Причинові речення 313
5. Намірові речення 313
6. Умовні речення 314
7. Допустові речення 314
22. Поділ побічних речень по формі . . . 315
1. Відносні 315
2. Питайні 316
3. Злучникові 317
а) висказові 317
б) речення «що» 318
в) речення «щоби» 318
в) речення «як», «коли» 319
23. Скорочені речення. . . . . 319—324
1. дієприкметником і прикметником . . 319
2. дієприслівником 320
3. дієіменником 323
4. головні, висказані коротче: «було», «нехай», «хиба» 324
24. Чужа мова (бесїда пряма й посередня) . . 325
25. Періода 328
26. Розставка речень у нерівнорядній сполуці . 330
Лад слів у скорочених реченнях 331
у головнім реченні 331

стор.

27. Роздїлові знаки (перепинання) . . . 332—340
1. Точка 333
2. Запинка 333
3. Середник 334
4. Двоточка 335
5. Питайник 336
6. Викличник 336
7. Перестанок 337
8. Точки 339
9. Скобки 339
10. Наводові знаки 340
11. Роздїлка 340

ДОДАТОК ДО СКЛАДНІ. . . 340—355

29. Складня по думцї 340
Рід по значінню 341
Середнїй рід 341
Множина замісць однини 343
Однина замісць множини 343
30. Значіння відмінків у реченнї . . . . 344—353
1. Перший відмінок 344
2. Другий відмінок 344
3. Третїй відмінок 347
4. Четвертий відмінок 349
5. Пятий відмінок 350
6. Шостий відмінок 350
7. Сьомий відмінок 353
31. Неособові вирази 354
32. Зразок розбору речень 355
Слово на закінчення 356

Важнїщі помилки.

стор.	стрічка	надруковано:	повинно бути:
7.	9. з гори	нами	ними
16.	11. з долини	що до	щодо
37.	боківка	**Голосові перед безголосими**	**Безголосі перед голосовими**
59.	10. з долини	пропущено:	*гаспид*
64.	11. „	„	**тут, тута**
65.	2. „	заніміли	заніміли
71.	15. з гори	*дефранданm*	*дефравданm*
80.	1. з долини	там правописом	тим правописом
84.	11. з гори	јайцья	јајцьа
94.	8. „	**по-на-с*прошувати***	**по-на-с-*прошувати***,
118.	20. „	зчеркнути:	*хрест*—хресту (бо тільки одна форма: „хреста" в обох значіннях)
155.	3. з долини	§ 218	§ 219
207.	21. „	У тихнуть божії слова...	І тихнуть...
210,211.	12.(дол.).2(гор.)	-їм (-їм), (їмо) (-їмо), -їте (-їте),	-їм (-ім), -їмо (-імо),-їте (-іте)
212.	11. з долини	**візьми** на **ткни** всї письма панотцеві	**візьми** та **ткни**... письма панотцеві
224.	5.12. з гори	новїца	новіца
227.	9. з долини	пропущено форми:	- *ревла, ревли*
235.	17. „	„	**слати**—*стелю... стели,.... стелючи*
238.	6. з гори	мостити, мощений	мастити, мащений
270.	20. з долини	*Галонько*	*галонько*
283.	7. з гори	Тобїлевич	Тобілевич
296.	12. „	*присьпі*	*призьбі*
298.	19. „	*Запорозькій лад*	*Запорозький лад*
306.	6. з долини	§ 347 (350)	§ 351
328.	18. „	поперпів немало лук	потерпів... мук
335.	2. „	приклад із Котляревського такий:	Не хмара сонце заступила, не вихор порохом вертить...: се...
342.	7. з гор.	предмети, які балакаємо	предмети, про які балакаємо